

154. évfolyam (2020) | 5. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsatyai Dániel, Bartha Ákos, Csukovits Enikő, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
154. évfolyam (2020) 5. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Orosz István, Pál Judit, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila, Rainer
M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

MOZAIKOK A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG ÚJ- ÉS LEGÚJABB KORI TÖRTÉNETÉBŐL

<i>Konrád Miklós</i> : Asszimilációs elvárások és zsidó válaszok az emancipációig.....	903
<i>Prepuk Anikó</i> : Miért nem nyert képviselést az izraelita felekezet a dualizmus kori főrendiházban?	935
<i>Csikó Tamás</i> : Befogadás és kirekesztés. Zsidók és magyarok együttélésének lokális percepciói a dualizmus kori helyi sajtóban	963
<i>Karsai László</i> : A magyar holokauszt a nagy népbírói perek tükrében	989
<i>Novák Attila</i> : Pszichoanalízis és cionizmus között. József András analitikus az ÁVH fogságában (1953)	1015

TANULMÁNYOK

<i>Bácsatyai Dániel</i> : IV. Béla és István ifjabb király belháborújának időrendje.....	1047
<i>B. Kovács Péter</i> : A <i>Gesta Ladislai regis</i> néhány bibliai eredetű hasonlatáról.....	1083

IN MEMORIAM

Péter Katalin (1937–2020) (<i>Molnár Antal</i>)	1105
---	------

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Magyar Zoltán</i> : A magyar történeti mondák katalógusa I–XI. Típus- és motívumindex (<i>Szulovszky János</i>)	1109
<i>Csukovits Enikő</i> : Az Anjouk Magyarországon II. I. (Nagy) Lajos és Mária uralma (1342–1395) (<i>Rácz György</i>)	1112
<i>Татьяна П. Гусарова</i> : Венгрия XVI–XVII вв.: Портреты современников на фоне эпохи (<i>Font Márta – Végh Ferenc</i>)	1115
Stefan Malfèr (hrsg.): Die Protokolle des Cisleithanischen Ministerrates 1867–1918. Band 1: 1867. 19. Februar 1867 – 15. Dezember 1867. (<i>Deák Ágnes</i>)	1118

Christian Koller – Matthias Marschik (hrsg.): Die Ungarische Räterepublik 1919. Innenansichten – Außenperspektiven – Folgewirkungen (<i>Gyarmati Enikő</i>).....	1121
Ferenc Laczó (ed.): Confronting Devastation. Memoirs of Holocaust Survivors from Hungary (<i>Szécsényi András</i>)	1124
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	1129

MOZAIKOK A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG ÚJ- ÉS LEGÚJABB KORI TÖRTÉNETÉBŐL

Konrád Miklós

ASSZIMILÁCIÓS ELVÁRÁSOK ÉS ZSIDÓ VÁLASZOK AZ EMANCIPÁCIÓIG

Az osztrák–magyar kiegyezést követően a Habsburg Birodalom és azon belül Magyarország zsidó vallású lakosságának egyenjogúsítása végleg halaszthatatlanná vált. A jogegyenlőségen alapuló alkotmányos berendezkedés keretében a zsidók törvényes diszkriminációja nem maradhatott fenn. A Monarchia ciszlajtán felében a vallási hovatartozástól független jogegyenlőséget egy Ferenc József által 1867. december 21-én aláírt és aznap érvénybe lépett alaptörvény szavatolta.¹ Magyarországon a zsidóemancipációról külön törvény rendelkezett. Az ország „izraelita” lakosait a keresztény lakosokkal „minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak” nyilvánító törvényjavaslatot a képviselőház 1867. december 20-án, a főrendiház december 23-án szavazta meg. A törvényt Ferenc József december 27-én írta alá. *Az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében* címet viselő 1867. évi XVII. tc. másnap életbe lépett.²

Ami magát az egyenjogúsítást illeti, a viták ideje ekkorra lejárt. A képviselőházban a törvényjavaslat általános vitájára egyetlen szónok sem jegyezte fel magát.³ A javaslatot a ház felállással majdnem egyhangúlag elfogadta – egy képviselő ülve maradt.⁴ A főrendiházban öt, többnyire rövid, a javaslatot mindegyik esetben támogató beszéd hangzott el. A név szerinti szavazáson hatvannégyen voksoltak a törvényjavaslat mellett, négyen ellene.⁵

Bár a honi zsidóság emancipációját a keresztény politikai és kulturális elit történelmi jelentőségűnek minősítette,⁶ az ebből az alkalomból született írásokból nem derült ki, vajon megítélése szerint nyugvópontra jutott-e a zsidók

¹ A törvény címe: Az állami alaptörvény a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok állampolgárainak alapjairól (Staatsgrundgesetz über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder). Az osztrák állampolgárok alapjogai. Pesti Napló, 1867. december 29. [2.]

² Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója VI. Pest 1868. 282.; Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai III. Pest 1868. 109.

³ Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója VI. i. m. 257.

⁴ *Kemény Zsigmond*: Pest, dec.; 23. 1867. Pesti Napló, 1867. december 24. [1.]

⁵ Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. Pest 1869. 308–311. Az idézet: 309.

⁶ *Pompéry [János]*: Pest, december 20. Magyarország, 1867. december 21. [1.]; *Kemény Zs.*: Pest, dec. 23. 1867. i. m. [1.]

szükségesnek ítélt transzformációjának az egyenjogúsításukkal egyidejűleg felmerült kérdése. Erről az emancipációt ünneplő zsidóság szószólói, rabbik és világi értelmiségiek sem nyilatkoztak. Jóllehet ekkorra a két tábor már három évtizede írt, szónokolt, vitatkozott arról, hogy a zsidóknak – hálaaként feltétel nélküli egyenjogúsításukért, avagy hogy azt kiérdemeljék – miben kellene megváltozniuk, milyen elvárásoknak kellene megfelelniük.

Márpedig a kortársak által is történelminek ítélt pillanat alapvető cezúráát képezett a honi zsidóság életében, többek közt a keresztény társadalomhoz intézett üzenetei jellegét illetően. Az 1867 végén érvénybe lépett emancipációs törvény előtt a zsidók jogfosztottságukból fakadóan strukturálisan alárendelt helyzetből szóltak – kértek valamit, amit csak a sorsukról önfelhatalmazással döntő másik fél adhatott meg. Ez magyarázza, hogy bár a felvilágosodás szellemének hatására a reformkorban már szinte senki sem merte nyíltan állítani, hogy a keresztényekkel való egyenjogúsághoz a zsidóknak nincs természetes joguk, az emancipációs vitákat átlengte az az érzés, hogy itt mégiscsak a keresztény törvényhozók által a zsidóknak nyújtott kegyről van szó. Valami olyanról, amit a törvényhozók saját belátásuk szerint megadhattak, avagy elutasíthattak – amint azt 1867-ig több ízben megtették. Valami olyanról, amire a zsidóknak viselkedésükkel méltónak kell mutatkozniuk.

Tanulmányomban arra keresem a választ, vajon 1867-re, vagyis mire e viták lezárultak, és kezdetét vette az egyenjogú keresztények és zsidók magyarországi története, nyilvánvalóvá vált-e, hogy a keresztény politikai és kulturális elit milyen elvárásokat támasztott a magyar társadalomba integrálódni óhajtó zsidókkal szemben, valamint hogy az utóbbiak mely feltételek teljesítésére mutatkoztak készek, és melyeket utasították el.⁷ Ahhoz, hogy ez kiderüljön, nyomon követem a reformkortól 1867-ig a témában kifejtett nézetek alakulását. Írásomban két állítást igyekszem bizonyítani. 1. Az elvárások jelentős része oly mértékben a politikai helyzet függvényében alakult, hogy egyöntetű, az egész korszakot vagy pláne a reformkortól a dualizmus végéig tartó időszakot átölelő egységes asszimilációs elvárásrendszerrel nem beszélhetünk. 2. A zsidók transzformációját illetően a két fél egy lényeges kérdésben azonos álláspontot vallott, egy másik, úgyszintén lényeges, a zsidók magyarként is fenntartható másságának a mértéke körül kibontakozott vitában azonban egyáltalán nem jutott egyezsége. 1867-ben a magyarosodó zsidók és a keresztény magyarok úgy indultak el jogban immáron egyenlő

⁷ Mivel vizsgálatunk a zsidóktól elvárt transzformációnak a kérdésére szorítkozik, eltér Karády Viktor hipotézisétől a két fél közötti cserealkuról rendelkező „asszimilációs társadalmi szerződésről”. A szerződés mibenlétének részletfeltételeiben gyakran változó meghatározásaira lásd *Karády Viktor: Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok*. H. n. [Bp.] 1997. 19–21., 84–85., 120., 156–157., 250.

közös útjukon, hogy együttélésük mikéntjére nézve egy alapvető nézetkülönbség feloldatlan maradt.

Forrásaimat illetően a keresztény szerzők esetében az emancipációt támogató liberális reformpolitikusok és értelmiségiek mellett figyelembe vettem azok véleményét is, akik az országgyűléseken, a sajtóban vagy röpiratokban ellenezték a jogkiterjesztést. A zsidók tekintetében elemzésemet az utóbb neológként is címkézett személyekre korlátoztam, vagyis azokra, akik hitsorsosaik nyelvi és kulturális magyarosodása, valamint a magyar nemzettel való azonosulása mellett tették le a voksot.

A források kapcsán fontosnak vélem megjegyezni: az általam vizsgált szövegek jellege és érdeklődésem tárgya között némi diszkrepancia feszül. Amikor alapvetően aktuálpolitikai természetű szövegekből igyekszünk kihámozni, hogy szerzőik mit gondoltak az egyenjogúsítást szorgalmazó zsidó honfitársaikról, a válasz könnyen félrevezető lehet. Két konkrét példával élve: lehetséges, hogy a zsidó vallás reformját az 1840-es években oly gyakran szorgalmazó keresztény szerzők célja nem az volt, hogy a vallásuk avultnak ítélt béklyóitól megszabadult zsidók könnyebben válhassanak magyarokká, hanem az, hogy a reformok követelésével elodázzák az emancipáció megvalósulását. Ugyanígy: amikor liberális politikusok az 1840-es években, majd jóval gyakrabban az 1860-as években az azonnali, teljes és feltétel nélküli emancipációt sürgették, ez nem jelenti azt, hogy e politikusok egyébiránt nem tápláltak elvárásokat zsidó vallású honfitársaikkal szemben.

A viták kezdetétől, vagyis az 1830-as évek végétől 1867-ig terjedő korszakot négy szakaszra bontva vizsgálom. A reformkor során a zsidókhoz messze a legpozitívabban viszonyuló 1839–1840-es országgyűlés rövid periódusát 1841-től az 1848-as forradalom kitöréséig az emancipációval szemben növekvő ellenségesség és a zsidók integrációs képessége iránt erősödő szkepszis évei követték. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc szintúgy és evidensen külön korszak, amelyben keresztény magyar részről tetőfokra hágtak a radikális asszimilációs elvárások. A felfokozott indulatok e periódusát tíz év csend, majd a neoabszolutizmus második évtizedétől, az 1860-as évektől egy keresztény oldalról sokkal lagymatagabb, ugyanakkor a zsidók feltétel nélküli egyenjogúsítása iránt minden korábbinál nyitottabb, zsidó részről az 1861-es országgyűlésig a nyelvi és érzelmi magyarosodást lelkesen hirdető, azután legfőképpen türelmetlennek minősíthető korszak zárta le.

Az emancipáció körüli vitákkal foglalkozó eddigi írásoktól eltérően célom nem a vitákban legnagyobb súllyal részt vevő keresztény politikusok és értelmiségiek nézeteinek a bemutatása, hanem a zsidókkal szemben támasztott elvárásaik

és – ami ugyanilyen fontos – a zsidók által megfogalmazott törekvések *együttes dinamikájának a nyomon követése*.⁸

Egy szót az eszmetörténeti áttekintésem társadalomtörténeti háttéréről. A reformkorban a magyarországi zsidóság zöme egy kisszámú vagyonos kereskedő és értelmiségi réteg megjelenése dacára továbbra is a vallása által szentelt hagyomány világában élt, nem kis részben annak eredményeként, hogy a II. József halálát követő fél évszázadban az állam tartózkodott a zsidók belső viszonyaiba való bármilyen beavatkozástól.⁹ A zsidók nyelve alapvetően a jiddis maradt, a nem zsidó kultúra iránti viszonyukat legfőképpen a közömbösség jellemezte. A zsidóság szélesebb rétegeinek, a gazdasági fellendülés következtében kibontakozó városi zsidó polgárságnak a kulturális modernizációja az 1850-es években vette kezdetét, a zsidó népesség tömeges magyarosodása pedig az 1860-as években, azon belül is inkább az emancipáció után.

1839–1840. Erkölcsi regeneráció, magyarosodás

A liberális reformellenzék kezdeményezésére az országgyűlés alsótáblája 1840-ben – a Habsburg Birodalomban elsőként – nagy többséggel megszavazott egy törvényjavaslatot, amely a zsidókat polgári jogaik tekintetében egyenlővé tette az ország nem nemes lakosaival.¹⁰ A javaslatot a főrendiház elvetette, helyette a fokozatos haladás elve alapján csupán néhány, egyébként jelentős jogkiterjesztő rendelkezést szavazott meg.¹¹ Az uralkodó ezeket tovább csonkította. Így szüle-

⁸ Az emancipációs vitákat tárgyaló művek közül lásd *Nathaniel Katzburg*: Hungarian Jewry in Modern Times: Political and Social Aspects. In: *Hungarian-Jewish Studies I*. Ed. Randolph L. Braham. New York, NY 1966. 137–170.; *Steven Bela Vardy*: The Origins of Jewish Emancipation in Hungary: The Role of Baron Joseph Eötvös. In: *Ungarn-Jahrbuch 7*. 1976. Hrsg. Gabriel Adriányi – Horst Glassl – Ekkehard Völkl. München 1977. 137–166.; *Jacob Katz*: From Prejudice to Destruction: Anti-Semitism, 1700–1933. Cambridge, MA 1980. 230–236.; *Prepuk Anikó*: A zsidóemancipáció a reformkorban. In: *Történeti tanulmányok III*. Szerk. L. Nagy Zsuzsa – Veress Géza. Debrecen 1994. 15–33.; *Sándor Pál*: Az emancipáció történetéhez Magyarországon 1840–1849. *Századok* 129. (1995) 285–334.; *Miskolczy Ambrus*: A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai. Bp. 1999.; *Gerő András*: Zsidó utak – magyar keretek a XIX. században. Liberálisok, antiszemiták és zsidók a modern Magyarország születésekor. In: *A zsidó szempont*. Bp. 2005. 13–40.; *Kecskeméti Károly*: Magyar liberalizmus 1790–1848. H. n. [Bp.] 2008. 156–184.; *Erdmann Gyula*: Szabadság és tulajdon. Az 1839–40. évi országgyűlés története. Bp. 2014. 284–297.; *Konrád Miklós*: Egyenjogúsítás feltételekkel. A feltételes zsidóemancipáció eszméjének diadala és bukása. *Múlt és Jövő* 28. (2017) 3. sz. 28–35.

⁹ *Michael Silber*: The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary. In: *Toward Modernity: The European Jewish Model*. Ed. Jacob Katz. New Brunswick–Oxford 1987. 112., 132–133.

¹⁰ 1839-dik esztendői Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország közgyűlésének írásai III. Pozsony 1840. 143–146.

¹¹ Uo. 181–182.

tett meg az 1840. évi XXIX. tc., amely, hogy csak a legfontosabbat említsem, a bányavárosok kivételével az egész országban lehetővé tette a zsidók letelepedését, megnyitva előttük a szabad királyi városok kapuit.¹²

A zsidók integrációjáról ekkortól kibontakozó diskurzusnak már e kezdeti fázisában megjelent a velük szemben 1867-ig támasztott elvárások csaknem teljes skálája. Az országgyűlési képviselők és a sajtóban nyilatkozó értelmiségiek azt kérték – illetve követelték – a zsidóktól, hogy tisztuljanak meg erkölcsileg, amit elsősorban azáltal érhetnek el, hogy a kereskedelmi pályáktól elfordulva „hasznos mesterségekre”, vagyis földművelésre és iparosságra adják a fejüket; tanuljanak meg magyarul; alkalmazkodjanak szokásaikban a többségi társadalomhoz; tanúsítsanak ragaszkodást a magyar nemzetiség iránt, valamint vessenek véget társadalmi elkülönülésüknek, és közeledjenek – korabeli kifejezéssel „simuljanak” – keresztény honfitársaikhoz, ha pedig ezt vallásuk gátolná, reformálják meg vallásukat.

E rövid időszak során a leggyakrabban megfogalmazott elvárás a zsidók morális regenerációjára vonatkozott. Jóllehet a liberálisok többsége egyetértett a Wilhelm Dohm *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* (1781) című munkája óta klasszikussá vált tétellel, miszerint a zsidók erköcstelensége nem természetükből eredt, hanem óhatatlanul aljasító elnyomásuknak volt betudható, magát az erkölcsi züllést mindenki tényként kezelte. A zsidók morális javulását legtöbbször az emancipáció nélkülözhetetlen előfeltételének tartották. Így vélekedett az ifjú Trefort Ágoston is, mivel megítélése szerint az országban élő zsidóságnak „testi s erkölcsi elaljasodása olly nagy, hogy a keresztényekkel rögtön egyenlőrétele mind a kettőnek csak kárára válhatnék”.¹³ A zsidók egyenjogúsítását az alsótábla 1840. március 24-ei vitáján elutasító követeken kívül az egyetemi tanár Horvát István is osztotta véleményét, aki 1840 decemberében megjelent cikkében „múlthatatlan szükség”-nek ítélte, hogy emancipációjuk előtt a zsidók mossák le magukról az „erkölcsi romlottság” szennyét.¹⁴ E domináns nézettel szemben a honi zsidók emancipációjának leghíresebb keresztény szószólója, Eötvös József egyedül maradt. Az emancipáció védelmében a főrendi táblán 1840. március 31-én mondott beszédében, majd ennek tanulmányá bővített változatában a

¹² 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország közgyűlésének írásai IV. Pozsony 1840. 40–41., 243–244., 291., 297. Az eseményeket összegzi *Groszmann Zsigmond: A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835–1848)*. Bp. 1916. 4–10.; *Simon László: Zsidókérdés a magyar reformkorban (1790–1848)*. Debrecen 1936. 23–37.

¹³ *Trefort Ágoston: Az oroszbirodalomban 1835-b. hozott zsidókat illető törvény*. Themis. Harmadik füzet. Pest 1839. 4.

¹⁴ 1839-dik esztendei Szent-Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország közgyűlésének jegyző könyve II. Pozsony 1840. 291–292.; *Z. [Horvát István]: Mózes öt könyve*. Tudományos Gyűjtemény 24. (1840) 12. sz. 83.

zsidók erkölcsi romlottságát ő sem vonta kétségbe, ám mivel ennek kizárólagos okát a szabadságtól való megfosztottságukban állapította meg, gyógyírként sem látott más megoldást, mint azonnali emancipációjukat.¹⁵

Gyakoriság tekintetében a zsidók nyelvi magyarosodásának a szorgalmazása némileg elmaradt az erkölcsi javulás követelésétől, ám a pozitív – vagyis nem egy vélt fogyatékoságtól való megszabadulásra, hanem valamely új vonás felvételére vonatkozó – elvárások között egyértelműen mindennél nagyobb súllyal bírt. Az ország népességének az 1840-es évek elején csupán mintegy 43%-át kitevő magyar lakosság közt elszórtan élő zsidókkal szemben a magyarosodás követelménye annál erőteljesebben fogalmazódott meg, mivel jóval nagyobb sikerrel kecsegtetett, mint az egy tömbben élő és a magyarokhoz képest némi fáziskéséssel, ám úgyszintén a nemzetté válás útját járó horvátok, románok vagy szlovákok esetében.¹⁶ Amikor a Pest megyei közgyűlés 1839. június 10-én megszövegezett követi utasításában késznek mondta magát arra, hogy „a magyar polgárokat illető jogokban” részesítse a zsidókat, méghozzá „ingyen”, vagyis vallásuk reformjának követelése nélkül, ellenszolgáltatásként csupán azt kérte, hogy a zsidók vessék alá magukat azoknak az intézkedéseknek, „melyek a más vallású idegen ajkúak magyarosítására nézve eddig fennállanak, s ez után tétetni fognak”.¹⁷ Bloch Mór *A zsidókról* című, 1840 nyarán megjelent röpiratának előszavában a költő és drámaíró Vajda Péter ennél jóval érthetőbben és egyértelműbben fogalmazott: „Ne legyetek hanyagok a magyarosodásban, ez az egy van, mit sürgetve kér tőletek új hazátok.”¹⁸ Vajda volt továbbá az első, aki a nyelvi akkulturáción túlmenően érzelmi magyarosodást is elvárt, nevezetesen, hogy a zsidók helyezték magukat „a nemzeti érzelmek közepébe”, illetve legyenek „szívvel lélekkel a nemzet tagjai”.¹⁹ 1840. decemberi cikkében Horvát István az erkölcsi regeneráció mellett úgyszintén feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy a zsidók „nemzeti nyelvünkhöz színmutatás nélküli szeretettel vonzódjanak”. Emellett Vajdához hasonlóan ő is azt kívánta, hogy a zsidók ne csak „szájjal”, de „szívvel” is váljanak magyarokká.²⁰

¹⁵ *Eötvös József: A zsidók emancipációja.* Bp. 1981. 18–30. A tanulmány eredetileg a Budapesti Szemle második és egyben utolsó, 1840-es évszámot viselő, de már 1841 februárjában megjelent kötetében láttott napvilágot. A kérdésről bővebben lásd *Konrád Miklós: Eötvös József és a zsidók. Történelmi Szemle* 56. (2014) 495–509.

¹⁶ A százalékszám Magyarországnak Erdéllyel együtt, de Horvátország és a Határőrvidék nélkül vett részére értendő. *Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: A rendi társadalom utolsó évtizedei.* In: Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Bp. 2003. 81.; *Varga János: Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején.* Bp. 1982. 43–44., 70.

¹⁷ *Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig.* (Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai 14.) Bp. 1901. 429.

¹⁸ *Vajda Péter: Előszó.* In: *Bloch Mór: A zsidókról.* Pest 1840. XIX.

¹⁹ Uo. XVIII.

²⁰ *Z. [Horvát I.]: Mózes öt könyve i. m. 83.*

Négy számmal korábban Horvát még csak a magyarosodást említette követelményként, elégedettségét fejezván ki, amiért az országgyűlés ezúttal nem emancipálta a zsidókat, ám remélve, hogy annak az ideje is nemsokára eljön, „azon fő és elengedhetetlen feltétel alatt”, hogy a zsidók „magyarosodásbani haladásoknak szembevető és csalhatatlan jeleit adandják”.²¹

Már e rövid időszak során tetten érhető a viták két, utóbb is mindvégig pregnáns jellegzetessége. Egyrészt az egymástól radikálisan eltérő elvárások egyidejűsége. Egyes korszakokban a zsidók iránt inkább bizalmat és empátiát tanúsítók voltak többségben, máskor inkább azok, akik bizalmatlanul vagy akár ellenségesen viszonyultak hozzájuk. Ám ha e kezdeti időszakban a mérleg az előbbieket javára billent is, ez nem jelenti azt, hogy a lehetséges elvárások teljes spektrumát ne fogalmazták volna meg már ekkor. Míg egyesek elsősorban nyelvi akkulturációt vártak el a zsidóktól, mások, így például Trefort Ágoston, valamiféle pontosan meg nem határozott, de nyilvánvalóan átfogó transzformációt, a zsidók kivetkőzését „mostani zsidóságukból”.²² Jelentős nézeteltérés húzódott azok között, akik már ekkor követelték, hogy a zsidók egyenjogúsításuk előtt reformálják meg a társadalmi közeledést gátló vallásukat, amint tette ezt például 1839-es követi utasításaiban Temes megye közgyűlése,²³ és azok között, akik elutasították a zsidók társadalmi közeledésének előzetes követelését, mivel úgy gondolták, hogy az emancipált zsidók maguktól elindulnak majd a társadalmi összeolvadás útján. Ez volt Eötvös József meggyőződése, aki valószínűtlennek tartotta, „hogy ők, kik oly állhatatosan esdeklének polgárosításért, elkülönzést kívánnak”.²⁴ Végül áthidalhatatlan nézetkülönbség választotta el azon keveseket, akik a zsidók integrációját kizárólag *nem zsidókként*, vagyis keresztény hitre térésük esetében tartották lehetségesnek,²⁵ azoktól a még ritkább hangoktól, amelyek az óhatatlanul felemelő és összeforrasztó szabadság erejében feltétlen bizalmat táplálva a zsidóktól emancipációjuk *előtt* nem vártak el semmit. Ezek között Eötvös József unikálitása abban érhető tetten, hogy ő volt az egyetlen, aki a zsidókkal szemben támasztott és emancipációjuk előtt megvalósítandó feltételek jogosultságát egytől egyig cáfolva állt ki a zsidók azonnali és feltétel nélküli egyenjogúsítása mellett. (Akadtak persze olyanok is, akik a zsidókkal szemben éppen a bizalmatlanságuk miatt nem fogalmaztak meg semmiféle elvárást, így Széchenyi István, aki a pesti

²¹ Z [Horvát István]: A Sidokról. Tudományos Gyűjtemény 24. (1840) 8. sz. 110.

²² Trefort Á.: Az oroszbirodalomban 1835-b. hozott zsidókat illető törvény i. m. 40.

²³ Singer Jakab: Temesmegye és a zsidók polgárosítása. In: Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve 1907. Szerk. Bánóczi József. Bp. 1907. 151.

²⁴ Eötvös J.: A zsidók emancipációja i. m. 43.

²⁵ Udvardy [Cserna János]: A zsidókról gazdasági tekintetben. Ismertető Összművészetben, Gazdaságban és Kereskedésben, 1840. május 31. 687–695.

meggyűlésen 1839. április 20-án mondott beszédében azért ellenezte az emancipációt, mert nem hitt a zsidók magyarosodásának őszinteségében, illetve az emancipáció transzformatív, a zsidókat magyarrá alakító erejében.²⁶⁾

A másik jellegzetesség a vitákon elhangzott elvárások szembeszökő tartalmi homályossága, amire a történetírás már mind a külföldi, mind a hazai emancipációs viták kapcsán felfigyelt.²⁷ Vajon Trefort pontosan mire gondolt, amikor 1839-es cikkében úgy ítélte, hogy „ha polgártársinkká válni akarnak”, a zsidók „válaszszák el az érczet a salaktól”?²⁸ Feltehetően valamiféle vallási reformra, de ez csak spekuláció. Amikor a polihisztor Rummy Károly 1841 tavaszán Bloch Móric röpiratáról írt recenziójában azt kívánta, hogy a zsidóság a magyar nemzetiséggel szembeni „ragaszkodással” viszonzza a törvényhozás iránta tanúsított bizalmát,²⁹ valójában mit értett ezen? Nyelvi magyarosodást? A magyar etnikum iránti politikai lojalitást? Mindkettőt?

Bármennyire egyértelmű is, hogy a pozitív tartalmú követelések sorában a nyelvi magyarosodás felette állt minden egyéb elvárásnak, az emancipációért küzdő zsidók között ekkor még akadt, aki ezt figyelmen kívül hagyta. Bloch Móric, az emancipációnak az 1840-es évek elején leghíresebb zsidó harcosa már említett röpiratát „a magyar néphez” intézett „zsidó szózáttal” zárta. A hitfelei legnagyobb megrökönyödésére három évvel később megkeresztelkedő (névét 1848-ban Ballagira magyarosító) Bloch úgy vélte megnyerni keresztény honfitársait az emancipáció ügyének, hogy a zsidók ellen felhozott bírálatokban egy morzsányi igazságot sem ismert el, a velük szemben támasztott elvárások jogosságát pedig maradéktalanul tagadta. A zsidók állítólagos erkölcsi romlottságát semmiféle bizonyíték nem támasztotta alá. A zsidók nem különültek el a keresztényektől, szabadságtól való megfosztásukkal a keresztények helyezték őket „el-lenséges helyzetbe [...] a társaság közepette”. Ami a kereskedelemtől való elfordulásuk kívánalmát illette, a zsidóknak semmi okuk nem volt „hasznos mesterségek tanulására” adni a fejüket, amíg nem gyakorolhatták teljesen szabadon azokat. Röpiratában Bloch az asszimilációs elvárásoknak egy odavetett megjegyzéssel adózott, miszerint a zsidó „alája akarja magát vetni szokásaitok, erkölcsöiteknek”.

²⁶ Gróf Széchenyi István naplói V. (1836–1843.) Szerk. Viszota Gyula. Bp. 1937. 272. Széchenyi beszédét egy német nyelvű rendőri jelentésből ismerjük. Széchenyi zsidókhoz fűződő ambivalens viszonyáról lásd *George Banany*: Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism, 1791–1841. Princeton, NJ 1968. 171., 357–359.

²⁷ *Peter Pulzer*: Jews and the German State: The Political History of a Minority 1848–1933. Detroit, MI 2003. 33.; *Todd M. Endelman*: Broadening Jewish History: Towards a Social History of Ordinary Jews. Oxford–Portland 2011. 25–26.; *Gyurgyák János*: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet. Bp. 2001. 18–19., 263–264., 266.

²⁸ *Trefort Á.*: Az oroszbirodalomban 1835-b. hozott zsidókat illető törvény i. m. 40.

²⁹ 36. [*Rummy Károly György*]: Zsidók emancipációja. Figyelmező, 1840. április 28. 261.

Ám magyarosodásról, akár csupán nyelvi akkulturációról, akár a magyar nemzetiséggel való azonosulásról nem beszélt. Nem arról volt szó, hogy Bloch ellenezte a zsidók magyarosodását, ennek éppen az ellenkezője volt igaz, hanem vélhetően lealacsonyítónak érezte esdeklő ígéretekbe bocsátkozni azért az emancipációért cserébe, amelyet jognak és nem kegynek tekintett. Jogfosztottságát Bloch annál igazságtalanabb sérelemként élhette meg, hogy saját magát már magyarnak érezte és vallotta.³⁰

Magyarosodásra való felhívást azokban a német nyelvű röpiratokban is csak elvétve találunk, amelyek már 1841-ben és 1842-ben jelentek meg, mégis ide-sorolandók, mivel szerzőik az 1839–1840-es országgyűlés hatására írták őket, annak eredményén felbuzdulva noszogatták hitfeleiket cselekvésre. E röpiratok visszatérő témája a zsidóság belső reformja volt. A zsidó felvilágosodás, a *hászkálá* kései híveiként e szerzők elsősorban a zsidó oktatási rendszer modernizációját sürgették, a zsidókat önművelődésre, a zsidó közösségeket világi műveltséggel is rendelkező rabbik és tanítók alkalmazására, egy modern rabbiképző intézet felállítására buzdították.³¹ Magyarosodásról csak Daniel Ehrmann – a későbbiekben több csehországi hitközség rabbija, ekkor pesti lakos – szólt, örömmel hirdetve, hogy az „egyesülés igazi kötelékének” minősített „nemzeti nyelv” a zsidó iskolákban mindjobban tért nyert.³²

Az előbbiekkal szemben a Morvaországból néhány évvel korábban áttelepült Löw Lipót számára, aki Bloch kitérése után az egyenjogúsítási mozgalom vezetőjévé vált, hitfelei magyarosodásra való sürgetése elsődleges helyet foglalt el. A 19. századi magyar zsidóság integrációra törekvő táborának legnagyobb formátumú rabbija még el sem kezdett tanulni magyarul, amikor 1840 májusában a lipcsei megjelenésű *Allgemeine Zeitung des Judenthums*-ban leszögezte: „a magyar zsidó csakis a magyar nemzetiséggel való egybekelés (*Vermählung*) révén lehet valóban emancipált”, mely kijelentés többet takart, mint a nyelvi akkulturáció, de azt is nyilvánvalóan magába foglalta.³³ Löw Lipóthoz hasonlóan apósa, Schwab Löw (magyar nyelvű korabeli dokumentumokban Schwab Arszlán), az ugyancsak morvaországi születésű pesti rabbi szintén magyarosodásra szólította fel híveit. Az 1840. április 19-én V. Ferdinánd születésnapja alkalmából tartott német nyelvű templomi beszédéből mellékesen az is kitűnik, hogy az akkulturáció még

³⁰ Bloch M.: A zsidókról i. m. 44–45., 47–48., 52.

³¹ Moses A. Löwy: Worte zur Beherzigung an die Israelitischen Gemeinde-Vorstände in Ungarn. Pesth 1841.; Daniel Ehrmann: Betrachtungen über Jüdische Verhältnisse. Pesth 1841.; Elias Oesterreicher: Der Jude in Ungarn wie er war, wie er ist, und wie er seyn wird. Pesth 1842.

³² Ehrmann, D.: Betrachtungen über Jüdische Verhältnisse i. m. 20.

³³ L. L. [Leopold Löw]: Die ungarische Nationalität und die Juden. Allgemeine Zeitung des Judenthums, 1840. május 2. 262.

mennyire kezdeti fázisában járt. Beszédében Schwab arról oktatta híveit, hogy a honszeretet megkívánja tőlük hazájuk történetének, irodalmának ismeretét; azt tanácsolta nekik, hogy legalább fiaikat fordítsák el a kereskedelmi szakmáktól az erkölcsi szempontból üdvösebb iparosmesterségek és a földművelés felé; végül a hazai nyelv elsajátításának szükségességét ecsetelte, egyfelől mert ez képezte a „leghatalmasabb köteléket”, amely a zsidókat keresztény honfitársaikkal „egy családdá” olvaszthatta, másfelől – és ennél pragmatikusabban – mivel a magyarosodás „mellőzhetetlen” feltételét képezte annak, hogy részesüljenek „a haza áldásaiban”, vagyis az emancipációban.³⁴

A reformkortól az emancipációig tartó zsidó integrációs ajánlat lényege egy mondatba sűrítve a következő volt: a magyarosodás igénylése, a cserealku tárgyaként felfogott vallásreform elutasítása. Az utóbbi üzenetet első ízben szintén Schwab Löw fogalmazta meg. 1840 nyarán megjelent vitairata végén a pesti rabbi röviden összegezte, hogy az „igaz hazafi” mit vár el a zsidóktól. A rabbi vágyálmában e hazafi a „nemzetesülést” nem abban látta, hogy a zsidó lemond hitéről, illetve kivetkőzik „minden vallási sajátságból”, és avval sem törődött, vajon a zsidó miként viszonyul a Talmudhoz, ha „más tekintetben áldozatokra kész szerelemmel ragaszkodik hazához, és a fejedelemhez, engedelmeskedik a törvénynek, szívében hordozza a nyilvános jólét és a hon dicséretét és a hazai nyelvben, polgárosodásban és művelődésben magát polgártársaihoz csatolni iparkodik”.³⁵

1841–1847. Szigorodó elvárások, simulás, vallási reform

Az országgyűlés 1843 tavaszán gyűlt újra össze. 1844 szeptemberében az alsótábla 35 kontra 13 szavazattal elvetette a zsidók egyenjogúsításáról négy évvel korábban nagy többséggel megszavazott törvényjavaslatot.³⁶ A jelentős részben a földbirtokos nemességhez tartozó liberális tábor körében az emancipáció iránti lelkesedés időközben jócskán megcsappant. Ennek több oka is volt, részben gazdasági (a földbirtokos nemesség fokozódó eladósodása a zsidó hitelezőknél, ami a váltótörvény bevezetése révén a nemesi birtokvesztést immár reális közelségbe hozta), részben demográfiai (az 1840-es években valóban jelentős, a kortársak szerint óriási galíciai zsidó bevándorlás).³⁷ Emellett politikai megfonto-

³⁴ *Löw Schwab*: Rede zur Feier des Geburtstags Seiner Majestät des allergnädigsten Kaisers u. Königs Ferdinand I. (V.). Pesth 1840. 9–12., 18–20. Az idézetek: 12.

³⁵ *Schwab Arszlán*: A zsidók. Magyarul közlöttes és előszóval s jegyzetekkel bővítette Bloch Móritz. Buda 1840. 54–55.

³⁶ Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója I–VI. Szerk. Kovács Ferencz. Bp. 1894. VI. 5–22.

³⁷ *Kecskeméti K.*: Magyar liberalizmus i. m. 181–183.; *Prepuk A.*: A zsidóemancipáció i. m. 25–26.; *Varga László*: Zsidó bevándorlás Magyarországon. Századok 126. (1992) 71–72.

lások is közrejátszottak abban, hogy a liberális reformpolitikások elpártoltak az emancipáció ügyétől. Ekkorra nyilvánvalóvá vált, hogy ha biztosítani akarják a szabad királyi városok zsidóellenes polgárságának a támogatását, jobban teszik, ha kétszer is meggondolják, mielőtt tovább küzdenek a zsidók egyenlő jogaiért. Az utolsó, 1847–1848-as rendi országgyűlés a zsidók emancipációját az elintézendő ügyek sorába sem tűzte, ilyen témájú törvényjavaslatot be sem nyújtottak.

A korszak diskurzusát alapvetően a zsidókkal szembeni jóindulat alábbhagyása, a másságuk iránti csökkenő tolerancia, az integrációs képességüket illető növekvő szkepszis, általánosságban az elvárások szigorodása jellemezte. A liberális reformellenzék ismertebb tagjai közül ebben az időszakban Pulszky Ferenc volt az egyetlen, aki a zsidókat minden kritikával szemben megvédve emancipációjuk elé nem szabott semmilyen feltételt.³⁸

A szigorodás meglátszott a magyarosodásra való felhívásokban. Ezek továbbra is kitértek félreérthetetlen megfogalmazásukkal. „A mely zsidó a haza nyelvét jól megtanulja, fogjon kezét vele a magyar, mint szabadítást érdemlő polgártársával”, javasolta Bajkay Endre táblai ügyvéd a *Pesti Hírlap*ban 1841-ben.³⁹ 1842-ben megjelent könyvében a zsidók iránti jóindulatával kortársai közül egyébként kiemelkedő Gorove István, aki Eötvöshöz hasonlóan elvetette az emancipáció előtti morális javulás kívánalmát, először kategorikusan kijelentette, hogy „a zsidóktól a nemzet a magyarosodás elfogadását várja”, majd beszámolt arról, hogy a zsidók maguk között állítólag elhatározták, miszerint tíz év múlva csak a magyarul beszélő párokat adják össze. A hírnek persze semmi alapja nem volt, mindenesetre Gorove felvetette, hogy a legközelebbi országgyűlés ezt törvénybe foglalhatná.⁴⁰ Egy célját tekintve hasonló rendelkezés majdnem törvényerőre is emelkedett. Az alsótábla 1844. szeptember 6-ai kerületi ülésén Klauzál Gábor, Csongrád megye követe azt javasolta, kötelezzék a zsidókat egy magyar tannyelvű rabbiképző felállítására, illetve arra, hogy bizonyos idő múltán rabbijaikat csak innen választhassák. Három nappal később a kerületi ülés elfogadta a rabbiképző létrehozására vonatkozó indítványt, és megtoldotta azzal a határozati javaslattal, hogy tizenkét év elteltével az országban csak magyarul tudó rabbit lehessen alkalmazni.⁴¹ Az alsótáblán szeptember végén elfogadott, a zsidóknak további engedményeket nyújtó törvényjavaslat 8–9. §-ai végül elrendelték, hogy a zsidók állítsanak fel Pesten egy magyar tannyelvű rabbi- és tanítóképző intézetet, míg a

³⁸ *Pulszky Ferencz*: Zsidóügy I. *Pesti Hírlap*, 1847. július 16. 37.; *Uő*: Zsidóügy II. *Pesti Hírlap*, 1847. július 18. 41.

³⁹ *Bajkay Endre*: Nyilvános zsidó iskola Pesten. *Pesti Hírlap*, 1841. április 28. 282.

⁴⁰ *Gorove István*: Nemzetiség. Pest 1842. 106., 108.

⁴¹ Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója VI. i. m. 9–10., 22–23.

10. §. megszabta, hogy a törvény kihirdetése után három évvel a zsidók csak magyarul tudó tanítót, tíz évvel utána csak magyarul tudó rabbit alkalmazhatnak.⁴² Mindebből nem lett semmi, mivel a főrendi tábla 1844. október 5-ei ülésén a paragrafusok mellőzését javasolta, amit az alsótábla elfogadott.⁴³

Az elvárások szigorúbbá válása a zsidók szakmai diverzifikációjára vonatkozó, egyébként ebben az időszakban növekvő számú felhívásokban is megmutatkozott. A kerületi ülés 1844. szeptember 6-ai vitáján a zsidók emancipációjáról Lónyay Gábor úgy vélte, hogy az országgyűlésnek törvény által kellene a zsidókat az iparosmesterségek és a földművelés felé terelnie. Ameddig ez nem történik meg, emancipációjukat sem pártolta.⁴⁴

Bár paradoxonnak tűnhet, de a keresztény-zsidó vegyes házasságok engedélyezésének ebben az időszakban megjelenő, elméletileg kifejezetten liberális óhaja és a házasságok látszatra kimondottan zsidóbarát szorgalmazása szintén a zsidó mássággal szembeni fokozódó intoleranciára utalnak. Ez legkésebben az író és műfordító Fábíán Gábornak a *Pesti Hírlap*ban 1844. május 5-én megjelent cikkében mutatkozott meg. Fábíán úgy ítélte, hogy „az óhajtott assimilatiót egyedül a házassági tiltó törvény megszüntetése képes csak eszközölni”. Ennek híján nem remélhető, hogy a „zsidó elem” összeolvad a „nemzeti elemmel”. Márpedig ha nem olvad össze, figyelmeztetett Fábíán, megmarad abban az „ellenséges állásában”, amelyben „a reá ruházott polgári jogokkal bizonyosan csak fegyvert fogunk adni kezébe magunk ellen”. A vegyes házasság bevezetése jelentette tehát az egyetlen megoldást, eredményeképpen remélni lehetett, hogy hosszú távon „a nagyobb elem végképp elnyeli és felolvasztja magában a kisebbet”.⁴⁵ Fábíán célja tehát nem a két elem egymáshoz közelítése volt, hanem a zsidóság felszámolása.

A zsidó másság legradikálisabb elutasítása áttérésük követelésében nyilvánult meg. Az ilyen felhívásokból ebben a periódusban arányosan nem akadt több, mint korábban, változás az áttérés világi igazolásában mutatkozott meg. 1840-ben Udvardy Cserna János a zsidók áttérésének óhaját vallásuk erkölcsi bírálatára alapozta.⁴⁶ 1843-ban megjelent röpiratában „Dr. J. G.” indokaként már nem a morális, hanem a nemzeti imperatívusz szolgált. Mivel szétszóródása óta a „zsidó nemzet” nem kívánt mást, mint hogy a Messiás visszavigye a Kánaán földjére,

⁴² 1843-ik esztendei pünkösdi hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek írásai IV. Pozsony 1844. 70.

⁴³ Uo. 91., 164.

⁴⁴ Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója VI. i. m. 7. Lásd még Szerencsy István alsótáblai elnök, Bakos József Trencsén város követe, és Szluha Imre Jász-Kun kerület követe hasonló nyilatkozatait: 1843-dik esztendei pünkösdi hava 14-dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes karoknál és rendelnél V. Pozsony 1844. 194., 196–197.

⁴⁵ *Fábíán Gábor*: Zsidó-emancipatio. Pesti Hírlap, 1844. május 5. 299–300.

⁴⁶ *Udvardy [Cs. J.]*: A zsidókról gazdasági tekintetben i. m.

tagjaitól képtelenség volt elvárni, hogy hazájuknak tekintsék az országot, ahol éltek. A zsidók soha nem forrhattak „egy nemzetté” a keresztényekkel. Egy megoldás maradt: „azon eddigi szokás” fenntartása, miszerint a polgári jogokra vágyó zsidótól a keresztény többség megköveteli, hogy ő is „kereszténnyé legyen”.⁴⁷ A kitérés követelésének pendant-ját képezte a zsidók jogkorlátozásának azon gondolat elutasításából eredő igazolása, mely szerint a zsidók vallási másságuk fenntartása mellett is a magyar nemzet részévé válhatnak. Példa erre Szerencsy István, az alsótábla elnöke, aki a Karok és Rendek 1844. szeptember 28-ai országos vitáján elfogadhatatlannak tartotta, hogy zsidók is taníthassanak keresztény iskolákban, „mert a magyar nemzet keresztény”.⁴⁸

Ám mindezek mellett a zsidók iránt növekvő bizalmatlanság leglátványosabb jele, egyben a korszak legmeghatározóbb jellemzője a zsidók társadalmi elkülönülésének a vádja volt, pontosabban ennek hirtelen szüntelenné váló hangoztatása. A zsidókról folytatott közbeszédet az 1840-es években eluralta az emancipáció ellen Németországban már az előző évtizedben felhozott állítás,⁴⁹ miszerint a zsidók nem „simulnak” a keresztény társadalomhoz, szándékosan távol tartják magukat tőle. A vád szerint elkülönülésük megakadályozta egybeolvadásukat a többséggel, és indokoltta tette, hogy amíg e téren nem tanúsítanak javulást, ne részesüljenek további jogokban. Mivel a zsidók elkülönülése a vád szerint vallási törvényeikből fakadt, a simulás elvárása vallásuk reformjának követeléséhez vezetett.

Az 1840-es évek Magyarországnál még zömében hagyományos zsidó társadalom elkülönülésre való hajlama nem vitatható. A keresztények és zsidók közötti társadalmi szakadék fenntartása azonban értelemszerűen nem csak a zsidókon múltott, akiknek a magyarosodás útján már elindult, egyelőre még vékony rétege értelemszerűen nyitottnak mutatkozott a társadalmi közeledésre. A vád mögöttes politikai célja, vagyis az emancipáció elodázása, illetve a vád mögötti, részben talán öntudatlan vágy, hogy a zsidók vetkőzzenek ki másságuk minden jegyéből, éppen abban mutatkozott meg, hogy a keresztény többség felelősségének a felleltése szinte teljesen elmaradt.

A számtalan korabeli fejtegetés közül illusztrációként csupán néhány, az országgyűlés kerületi és országos ülésein elhangzott rövid nyilatkozatra szorítkozom. Zsoldos Ignác, Veszprém megye követe 1844. szeptember 7-én: „Polgári jogokat nem adhatunk [azoknak], kiknek egyik hitágazata a más

⁴⁷ J. G.: Némelly igénytelen nézetek, vallásilag véve. A magyarhoni zsidók meghonosítása s a magyar nemzetteli egybeolvadása ügyében. Kőszeg 1843. 12., 17.

⁴⁸ 1843dik esztendei pünkösöd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes karoknál és rendeknél V. i. m. 213.

⁴⁹ Jacob Katz: Out of the Ghetto: The Social Background of Jewish Emancipation, 1770–1870. Cambridge, MA 1973. 202–203.

népektől elkülönzést parancsolja. Én óhajtom, hogy nekik a polgári szabadság megadassék, de a Spinozák és Mendelssohnok alkalmaztassák tanaikat a kor szelleméhez.”⁵⁰ Balogh Kornél, Győr megye követe 1844. szeptember 27-én: „A zsidók vallásuk-, szokásuk-, életmódjuk-, törvényeik-, szóval minden életviszonyaiknál fogva egy külön, elszigetelt nemzetet képeznek, [...] minél fogva csakugyan polgárosításuktól sem lehet kellő sikert reményleni.”⁵¹ Soltész János, Torna megye követe 1844. szeptember 28-án: „Az emancipatiót kívánom és akarom, de úgy, hogy ők magukat emancipálják előbb azon ítélet alól, mely által az ország többi lakosaitól elkülönöztetnek.”⁵² Lónyay Menyhért, Bereg megye követe ugyanazon a napon: „Küldöttség neveztessek ki, mely összehívja az országon lakó zsidók megbízottait, kik a szertartásokról felvilágosítást adván, olly változásokat igyekezzenek létre hozni, melyek szerint a közelítés megkönnyíttessék.”⁵³

A közbeszédet elárasztó efféle hangok mellett az ellenvéleményeket nagyítóval kell keresni. Palóczy László, Borsod megye követe 1843. október 10-én: „A zsidók közt is terjed a felvilágosodás, ha elkülönzik magukat, mi vagyunk okai, kik őket eltaszítjuk s üldözzük.”⁵⁴ Bezerédj István, Tolna megye követe 1844. szeptember 7-én: „Ezek előbb kívánják, hogy hozzánk simuljanak, velünk egyesüljenek. Ugyan juthat-e eszébe a páriának a braminnal asszimilálódni?”⁵⁵

A *társadalmi* simulás elvárása mellett – ezzel általában összefonódva – a zsidó vallás *politikai* indoklású radikális reformjának követelése ugyancsak ezekben az években jelent meg. Ez abból a gondolatból fakadt, hogy a teokratikus, az állami törvényekkel szemben követőit saját törvényei tiszteletben tartására kötelező zsidó vallás hívei nem válhattak hű állampolgárokká, az államban államot képező vallásuk kizárta ennek a lehetőségét. Az elmélet nem volt új, az „állam az államban” eszméjét Németországban a zsidóemancipáció ellenzői, így Johann Gottlieb

⁵⁰ Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója VI. i. m. 20.

⁵¹ 1843dik esztendei pünkösdi hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes karoknál és rendeknél V. i. m. 196.

⁵² Uo. 209.

⁵³ Uo. 210. Az országgyűlésen kívül elhangzott számtalan hasonló értelmű kijelentés közül lásd *Nagy Ferdinand*: Vázlatok az élet köréből. Hasznos Mulatságok, 1841. október 23. 338–339.; *Varga Soma*: Egy kis adalék a zsidó emancipációhoz. Társalkodó, 1843. október 29. 341–342.; Rövid közlések. Pesti Hírlap, 1844. március 14. 178.; Komáromból. Pesti Hírlap, 1843. április 16. 252.; Ugocsából. Pesti Hírlap, 1844. április 18. 264.; ***n.: Ugocsából. Pesti Hírlap, 1844. szeptember 29. 669.; – A.: A zsidók emancipációja. Pesti Hírlap, 1845. április 28. 277–278. 1847-ben egy akadémiai előadásban a jogtudós Sztorkay Antal is arról értekezett, hogy amíg vallásuk reformja révén a zsidók „társadalmilag nem közelítenek” a magyarokhoz, addig emancipációjuk „reménye is még távol vagon”. Kis gyűlés, júl. 12. 1847. Magyar Academiai Értesítő 7. (1847) 194–209.

⁵⁴ Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója II. i. m. 552.

⁵⁵ Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója VI. i. m. 13.

Fichte, már a 18. század vége óta emlegették.⁵⁶ Elsőként Magyarországon is az emancipációval szemben nyíltan ellenséges országgyűlési követek vetették fel.⁵⁷ Az elmélet a liberális táborban azonban csak azután terjedt el, hogy Fábíán Gábornak a *Pesti Hírlap*ban 1844. május 5-én megjelent cikkéhez fűzött hasábnyi lábjegyzetében Kossuth Lajos magáévá tette. Kossuth érvelése egyesítette a zsidó vallás reformjának társadalmi és politikai igazolását. Míg elvben határozottan pártolta a „politikai emancipáció”-t, vagyis az egyenjogúsítást, Kossuth hangot adott a gyanúnak, miszerint ezt mégsem lehet megadni a zsidóknak, mivel „vallásuk politikai institutio, theocratiai alapokra építve, melly a fenálló ország-lási rendszerrel politikai egybehangzásba nem hozható”. A zsidókra hárult a feladat, hogy e véleményt megcáfolják, ebben a kérdésben felvilágosítsák keresztény honfitársaikat, illetve, ha e vélemény nem csupán „balvélemény” volt, reformok által kiiktassák vallásukból annak teokratikus elemeit.

A végső célt, vagyis a „socialis egybeolvadást” illetően Kossuth már semmiféle kétséget nem táplált: a zsidó vallás dogmái és rituáléi által előírt „castai [értsd: kasztszerű] elzárkózás” ennek leküzdhetetlen akadályát képezte. (A megjegyzéseire reagáló Löw Lipót cikkéhez fűzött kommentárjában Kossuth egy hónappal később tovább pontosított: amíg vallásuk miatt a zsidók „más vallású polgártársakkal egy söt, egy kenyeret nem ehetnek, egy bort nem ihatnak, egy asztalnál nem ülhetnek”, addig „socialiter emancipálva nem lesznek, ha mindjárt politikailag százszor emancipáltatnak is”).⁵⁸ Fábíán Gábor cikkéhez írt kommentárjában Kossuth befejezésül azt javasolta: a zsidók tartsanak egy „egyetemes Synedriumot”, amely kifejezéssel a francia zsidók által Napóleon utasítására 1807-ben tartott gyűlésre utalt. E törvényhozó gyűlésen „alkalmas reformok által” töröljék ki vallásukból annak „vallásos szabály színébe öltöztetett politikai”, a keresztényekkel való társadalmi „egybeforrásuknak” útját álló elemeit.⁵⁹

Kossuth Lajos fejtegetéseit követően a zsidó vallás reformjának követelése vagy legalábbis óhaja általánossá vált, nem csupán az emancipációt ellenzők körében, de a liberális táborban egyaránt.⁶⁰ Ez a kívánság tükröződött az alsótábla

⁵⁶ *Jacob Katz*: A State within a State, the History of an Anti-Semitic Slogan. In: *Emancipation and Assimilation: Studies in Modern Jewish History*. Westmead 1972. 47–76.

⁵⁷ Lásd például Komlóssy László, Debrecen város követének beszédeit az országgyűlés 1843. október 10-ei kerületi, illetve 1844. február 9-i országos ülésein. Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója II. i. m. 547.; 1843dik esztendei pünkösdi hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes karoknál és rendeknél II. Pozsony 1844. 305.

⁵⁸ *Löw [Löw] Leopold*: Nyílt levél a zsidó-emancipáció ügyében. *Pesti Hírlap*, 1844. június 2. 376.

⁵⁹ *Fábíán G.*: Zsidó-emancipáció i. m. 300.

⁶⁰ Lásd például Lónyay Gábor, Zsoldos Ignác, Pázmándy Dénes, illetve Nagy Károly 1844. szeptemberi nyilatkozatait. Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója VI. i. m. 7., 14–15., 20.; 1843dik esztendei pünkösdi hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes karoknál és rendeknél V. i. m. 199–200.

által 1844. szeptember végén megszavazott, a magyarosodási elvárások kapcsán fentebb már említett törvényjavaslatot kísérő felirat szövegében. Mielőtt egy későbbi törvény megadná a zsidóknak mindazon jogot, amellyel az ország nem nemes lakosai bírnak, szólta a felirat, le kell rombolniuk azokat a „közfalakat”, amelyek őket a keresztényektől „össze nem olvadhatólag elszigetelve tartják”. A felirat arra kérte a királyt, érje el, hogy a zsidók gyűljenek össze, tanácskozzanak, és távolítsák el vallásukból mindazokat a szokásokat és szertartásokat, amelyek akadályozzák társas életük alkalmazkodását az „előhaladott idők szelleméhez”.⁶¹ A törvényjavaslatból nem lett semmi, az országgyűlést 1844. november 13-án feloszlato V. Ferdinánd nem is reagált rá.

A következő négy évben a zsidókkal szembeni elvárásokat megfogalmazó írások nem szolgáltak újdonsággal. A zsidók szakmai diverzifikációjára vonatkozó követelmény hangoztatása valamelyest ritkult, az erkölcsi regenerációjukra vonatkozó felhívások szinte teljesen elmaradtak. A zsidó vallás – akár politikai, akár társadalmi indokokkal igazolt – reformjának óhaja továbbra is rendszeresen felhangzott, ám az 1847-es követi utasításokban az a Kossuth cikke óta fel-felmerülő követelés vált a leggyakoribbá, hogy a zsidók tegyék közzé hitelveiket, annak bizonyítására, szólta például követi utasításában Máramaros megye közgyűlése, hogy „vallásos nézeteik az álladalom nézeteivel nem ellenkeznek”.⁶²

Nézzük a zsidó reakciókat. A nyelvi magyarosodás elvárását illetően zsidó részről vitáról, ellenvetésről nem beszélhetünk. 1844. május 8-án fiatal pesti zsidók kezdeményezésére megalakult a *Honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egylet*, köznapi nevén Magyarító Egylet, amely magyar nyelvű előadásokat tartott, ingyenes nyelvórákat kínált felnőtteknek.⁶³ A zsidók írásaiban a magyarosodás kérdésével a hitfelekhez intézett buzdítás vagy megfeddés formájában találkozunk. A buzdításokban a tét megjelölése nem maradt el. Rosenthal Móric budai tanító 1841 nyarán készült el magyar nyelvű imakönyvének második változatával. Előszavában arra kérte hitsorsosait, imádkozzanak „honni nyelven”, s nem mulasztotta el kiemelni: ezáltal „jövendő állapotunknak talpköve – értsd, az emancipáció – erősen meg lesz alapítva”.⁶⁴ Löw Lipót azután kezdett el magyarul

⁶¹ 1843-ik esztendei pünkösöd hava 14-ik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésnek írásai IV. i. m. 69–70.

⁶² Zeller Árpád: A magyar egyházpolitika 1847–1894 I–II. Bp. 1894. I. 2–3. Az idézet: 3. A zsidó vallás reformjának és a hitelvek bemutatásának további követelésére lásd az alsótábla kerületi ülésének 1848. február 19-én és 21-én tartott vitáit: 1848–1849 a magyar zsidóság életében. Szerk. Zsoldos Jenő. Bp. 1998. 51–54.

⁶³ A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egyletnek fensőbb helyen jóváhagyott alapszabályai. Budapesti Híradó, 1846. április 19. 261.; Groszmann Zs.: A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt i. m. 14–15.

⁶⁴ Rosenthal Móricz: Jesurun fohászai. Újrafordította Rosenthal Moricz. 1841. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZK Kt), Quart. Hung. 1243.

tanulni, hogy 1841 februárjában megválasztották rabbinak Nagykanizsán. 1844-től már magyarul is prédikált, 1845-ben megjelent első magyar nyelvű zsinagógai beszéde. Ebben egyfelől arról győzködte híveit, hogy míg nincsenek beavatva „a magyar hang varázsába”, a magyarság lelke is rejtve marad előttük. Másfelől ő is aláhúzta: „Szólj a magyarhoz az ő nyelvén, ha gyengén is, megért, és szavad visszhangzik együttérző kebelében!”⁶⁵ Löw beszédében a csavar abban rejlett, hogy a magyar nyelv elsajátítására magyarul buzdította hitsorsosait. Nem véletlen, hogy nyomtatásba adta beszédét, részben nyilván azzal a céllal, hogy meggyőzze a keresztény közönséget: ha a zsidók tömeges magyarosodása váratott is magára, jó szándékban nem volt hiány. Azok a cikkek is nyilvánvalóan a felhívásokra adott közvetett és igenlő válaszként értelmezhetők, amelyekben a magyar nyelvet olykor maguk is épphogy elsajátító fiatal zsidó értelmiségiek a magyarosodás elhanyagolásáért a *Pesti Hírlap*ban feddték meg hitfelekezetük tagjait.⁶⁶

A magyar nyelv elsajátítására buzdító felszólítások mellett ekkor jelentek meg az első olyan zsidó írások, amelyek nem *nyelvi elmagyarosodásról*, hanem *magyarrá válásról* beszéltek, ami azért is érdekes, mivel ennek elvárása keresztény részről ekkor még csak elvétve fogalmazódott meg, így a fentebb említett Vajda Péternél és Horvát Istvánnál. Pontosan egy évvel azután, hogy a zsidók nyelvi akkulturációjáról egy szót sem szólva győzködte keresztény olvasóit az emancipáció szükségességéről, Bloch Móric 1841 elején több lapban közzétett egy felhívást, amelyben egy zsidó tanítóképző felállítása mellett érvelt. Cikke elején azokon a zsidókon csodálkozott, akik még mindig nem értették, hogy az emberek csak akkor egyesülhetnek valamely cél elérésére, ha ugyanazt az anyanyelvet beszélik. Írását azzal a reménnyel zárta, hogy „végre hitsorsosim is át kezdik látni, hogy ha Magyarországnak valaha polgárai akarnak lenni, gyermekeiket magyarokká és sem németekké, sem francziákká vagy angolokká nem szabad nevelniök”.⁶⁷ Három évvel később Löw Lipót azt a feladatot tűzte hitfelei elé, hogy „magyar zsidók helyett váljanak zsidó magyarokká”.⁶⁸

A hitsorsosaik feladatait taglaló zsidó írásokban a magyarosodás mellett ezekben az években is rendszeresen felmerült a „hasznos mesterség” felé fordulásnak

⁶⁵ Löw Leopold: Jesájás korunk tanítója. Zsinagógai beszéd. Buda 1845. 22.; Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig. Szeged 1885. 177–179.

⁶⁶ Weisz József: Néhány szó a magyar héber közönséghez. Pesti Hírlap, 1844. december 8. 838.; Heilprin Mihály: Zsidó szózat. Pesti Hírlap, 1845. április 11. 240.

⁶⁷ Bloch Móricz: Felszólítás egy magyar-zsidó tanítókat képző intézet ügyében. Pesti Hírlap, 1841. február 6. 86–87.

⁶⁸ Leopold Löw: Zur Emancipationsfrage. In: Gesammelte Schriften von Leopold Löw IV. Hrsg. Immanuel Löw. Szegedin 1898. 360. – Válaszcikkét Löw az első magyarországi zsidó folyóirat, az általa szerkesztett Ben Chananja 1844-ben megjelent egyetlen számában publikálta. A lapot Löw 1858-ban újraindította, ezúttal nagyobb sikerrel.

az erkölcsi regeneráció eszméjével többnyire összekötött kérdése. Konkrét kezdeményezésekről ezen a téren beszélhetünk először. A *nehéz kézműveket s a földművelést az izraeliták közt terjesztő pesti egylet* két évvel a Magyarító Egylet előtt, 1842-ben alakult meg.⁶⁹

A zsidókat ebben az időszakban azonban nem meglepően leginkább vallásuk radikális reformjának újdonsült követelése foglalkoztatta. A reakciók többsége határozottan elutasító volt. A vitában zsidó részről Löw Lipót játszotta a főszerepet. Kossuth Lajos véleményére reagálva a *Pesti Hírlaphoz* 1844–1845-ben beküldött cikkeiben Löw azzal érvelt, hogy Kossuth aggodalma a zsidó vallás félreismeréséből fakadt. Politikai okból a zsidó vallás nem szorult reformra, hiszen a zsidó állam felszámolásával a „theocratiai törvények” eltöröltettek. A zsidó vallás hívei nem képezhettek külön államot az államban, hiszen a hazai törvények rájuk ugyanúgy vonatkoztak, mint bárki másra.⁷⁰ A társadalmi emancipációra vonatkozóan a lelkiismereti szabadság megkövetelte, hogy amennyiben senki sem bírálta a katolikusokat, mert péntekenként nem osztoztak a protestánsok „húsas ebédjében”, úgy a zsidókat se érje szemrehányás étkezési törvényeik miatt.⁷¹ Ami végül a közös társas életet illette, ezt nem a zsidók, hanem a keresztények elutasító magatartása nehezítette meg.⁷²

Löw Lipóton kívül Schwab Löw,⁷³ illetve a *Pesti Hírlap* hasábjain ismeretlen zsidók is tiltakoztak vallásuk politikai érvekkel alátámasztott reformja, illetve hitelvei bemutatásának követelése ellen, amelyet többen az emancipáció elodázására szolgáló álságos taktikai eszközként denuncióltak.⁷⁴ E véleményekkel szemben ugyanakkor már néhány olyan cikk is megjelent, amelyek szerzői még burkoltan, mégis egyértelműen kiálltak a társadalmi közeledést megkönnyítő vallási reformok mellett.⁷⁵

Mivel a zsidó vallás reformjára, illetve hitelveinek nyilvánossá tételére buzdító keresztény felhívások nem ritkultak, a pesti zsidó község felhívására Schwab Löw 1846 februárjában egy 26 oldalas, egyben a zsidó ifjúság okítására is szánt könyvecskében összegezte a zsidó vallás eszméit. A pesti zsidó község által magyar és

⁶⁹ *Groszmann Zs.*: A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt i. m. 17–18.

⁷⁰ *Löw [Löw] L.*: Nyílt levél a zsidó-emancipáció ügyében i. m. 375–376.

⁷¹ *Löw [Löw] Leopold*: A zsidókérdés a jog, a lelkiismeret-szabadság, a józan politica és a nemzetgazdászati szempontjából. *Pesti Hírlap*, 1845. május 29. 349.

⁷² *Löw [Löw] Leopold*: Még néhány szó „a zsidók erkölcstelensége” s a zsidók polgárosítása fölött. *Pesti Hírlap*, 1844. július 25. 506.

⁷³ *Schwab Arszlán*: Néhány védszó, az izraelita ügyben. Világ, 1844. június 19. 387.

⁷⁴ *Friedmann Gyula*: Az ugocsi levelező hibás logikája zsidók irányában. *Pesti Hírlap*, 1844. december 1. 822.; *Muuk Móricz*: Zsidó-emancipáció II. *Pesti Hírlap*, 1845. április 29. 281–282.; *Jogfi*: Mozaiták ügyében. *Pesti Hírlap*, 1845. május 2. 289–290.

⁷⁵ *Weisz Jókai*: Néhány szó i. m. 838.; *[Ascher Enoch]*: Magyarhon műveltebb izraelitáihoz! *Pesti Hírlap*, 1845. április 22. 267.

német nyelven kiadott művet a magyarországi zsidók országos képviselte „egyhangúlag s általánosan” helyesnek ítélte, és a lehető legszélesebb körű terjesztését javasolta.⁷⁶ Művében Schwab nem bocsátkozott polémiába, de az istentisztelet mérsékelt reformjára egyébként nyitott főrabbi egyértelműen a vallástörvények módosítása ellen foglalt állást. A zsidó állam megszűntével, írta Schwab, a zsidó vallástörvények „nagy része” érvényét veszítette. Maradtak egyfelől a természetükönél fogva örökké kötelező erejű „erény és erkölcstörvények”, másfelől az „egyéni vallásköteleességek”, például a tartózkodás bizonyos ételektől, amelyek a zsidó állam megszűntével érvényüket veszített törvényekkel nem álltak „semmi összeköttetésben”, így „mint Isten parancsai, minden Izraelitára örökké kötelező erővel bírnak”.⁷⁷ A könyvecske legnagyobb részében egyébként Schwab az „erkölcsi nemesbülés és tökéletesbülés” fontosságát hangsúlyozta, hitfeleit hazaszeretetre, a magyar nyelv elsajátítására, de főleg a polgári értékek befogadására, a művelt emberhez méltó viselkedésre buzdította. Könyvecskéje a *Bildungsbürgertum* zsidó ideáljának a kompendiuma.⁷⁸

A széles körű terjesztés dacára a pesti főrabbi könyve nemhogy a zsidóemancipáció népszerűtlenségének növekedését, de a zsidó hitelvek közzétételének követelését sem állította meg. A forradalom előtt felforrósodó hangulat a zsidókat is markánsabb állásfoglalásokra készítette. A pesti zsidó községhez 1847. február 26-án intézett levelében Ugocsa megye zsidósága kijelentette, ha jogi helyzetük javulása vallásuk „legcsekélyebb változtatásától” tételnék függővé, inkább lemondanak a boldogabb jövőről.⁷⁹ Velük szemben 1847 őszén Diósy Márton, a Magyarító Egylet – majd a szabadságharc alatt Kossuth Lajos – titkára habozás nélkül kijelentette: a „synagoga alaposzlopai” megmaradhatnak, de a később felszedett „vakolatokat” le kell hányni, és fel kell cserélni a magyar nemzet „színeivel”. Diósy nem csupán magyarul beszélő, de magyarul is „érző” zsidókat akart látni, hitfeleitől „magyar és nemzeti” érzelem- és eszmevilágot követelt. A zsidók egyedül így reménykedhettek egyenjogúsításuk eljövételében.⁸⁰

A nyomás erejére utal, hogy a forradalmat megelőző évben egy pillanatra az ekkor már Pápán rabbiskodó Löw Lipót is mintha a zsidó vallás radikális

⁷⁶ Schwab *Arszlán*: Emlékeztetés a vallásban nyert oktatásra. Az iskolából kilépő izraelita ifjúságnak ajándék gyanánt. Buda 1846. 4–6. A zsidók országos, az emancipációért való küzdelem koordinációjára 1839-ben felállított képviselte Schwab könyvében *Magyarországi és melléktartományi izraeliták képviselte* néven, más forrásokban *Magyarországi és kapcsolt részekbeli izraeliták képviselte*, illetve *Magyarországi s hozzá kapcsolt tartományokbeli izraelita lakosok képviselte* néven szerepelt.

⁷⁷ Schwab A.: Emlékeztetés a vallásban nyert oktatásra i. m. 10.

⁷⁸ Uo. 15.

⁷⁹ Büchler S.: A zsidók története Budapesten i. m. 440.

⁸⁰ Diósy Márton: A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egylet. In: Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szökőévre. Pest 1848. 86–87. – A naptár előszavának kelte 1847. október 20.

reformjának a hívei közé lépett volna. A *Pesti Hírlap*ban 1847. június 22-én megjelent cikkében egy-egy javaslattal fordult az országgyűlés, illetve rabbikársai felé. Az országgyűléstől annak törvénybe foglalását kérte, hogy a zsidó közösségek egy év elteltével csak „legalább egy élő nyelven” – értsd: a jiddisen kívül valamely más élő nyelven – olvasni és írni képes, három év elteltével csak a magyar nyelvben „tökéletesen jártas”, hat év elmúltával pedig csak bölcsészkart végzett rabbit alkalmazhassanak. A magyar rabbiktól egy ünnepélyes nyilatkozat aláírását kérte, amelyben többek közt kijelentette: „casuisticai munkáinkban”, vagyis a Talmudban „elavultnak s érvénytelennek” nyilvánítandó minden, ami ellentmond annak, hogy a honi zsidók Magyarországot „valóságos és egyedüli” hazájuknak ismerik el.⁸¹ Ez a Szentföldre való visszatérés messianisztikus hitének, a judaizmus egyik alappillérének a sutba vetését jelentette. Tekintve, hogy a magyarországi rabbik elsöprő többsége ekkor még teljességgel a zsidó hagyomány világában élt, és a jiddisen kívül nem beszélt más élő nyelven,⁸² Löw Lipót tökéletesen irreális javaslatainak két célja lehetett: egyfelől a keresztény közvélemény megnyerése, másfelől a modernizációra és akkulturációra nyitott zsidók törekvéseit akadályozó, egyúttal saját pápai rabbiműködését keservesen megnehezítő ortodox rabbikkal való leszámolás.⁸³

A Napóleon által összehívott Nagy Sanhedrin döntvényeinek magyar nyelvű kiadásával Löw látszólag úgyszintén a vallásreform szükségessége mellett érvelt. Könyvének 1847. december 27-én kelt előszavában továbbra is kiállt a „reformok” mellett, csakhogy a szövegben szüntelenül ismételt kifejezés itt már valójában teljesen mást jelentett. A felületes olvasó elkönnyelhetette, hogy Löw a reformok szükségességét hajtogatta. Ám Löw nem tényleges vallásreformokról beszélt, hanem a *hásztkálá* eszméinek megfelelően a „belső átalakulás”, a „belső javulás” egyéni erkölcsi kötelességéről. Amikor azokat a zsidókat emlegette, akik „a reform feladatát magokon véghezvitték”, ezen egyszerűen felvilágosult zsidókat értett.⁸⁴

⁸¹ Löw [Löw] Lipót: Javaslát a zsidóügy iránt. *Pesti Hírlap*, 1847. június 22. 406.

⁸² Silber, M.: The Historical Experience of German Jewry i. m. 135.

⁸³ Egy hónappal Löw cikke előtt Kelethy Zsigmond is előhozakodott a kevésbé liberális javaslattal, miszerint a rabbikat törvényerővel kellene a magyar nyelv elsajátítására kötelezni. Lásd *Kelethy Zsigmond*: A hazai zsidók sürgetős teendője. *Pesti Hírlap*, 1847. május 9. 300–301. Egy másik zsidó szerző kendőzetlenül arra kérte a kormányzatot, hogy avatkozzon be felekezete belügyeibe, és a „világosodástól” borzadó ortodoxiával való leszámolás érdekében törvénykezzen a zsidók „szellemi kiképzetése” ügyében. *Feitel Móricz*: A magyar zsidók belső vagy szellemi emancipációjá, és azok valóságos ellenségei. Társalkodó, 1844. július 7. 217–219.

⁸⁴ Löw Lipót: Zsidó valláselvek. Megállapítva a nagy sanhedrin által, mely 1807ik évi februárban Párisban tartatott. Pápa 1848. 3–11. Az idézetek: 3–4.

1848–1849. Reformkényszer és ellenállás

A forradalom és szabadságharc idején a zsidókkal szemben támasztott elvárások tekintetében a társadalmi összeolvadást elősegítő radikális vallásreform követelése végképp eluralta a közbeszédet, különösen a forradalom első hónapjaiban. E tizenhét hónap leforgása alatt a követelés újfent megjelent egy törvényjavaslatban, emellett az országgyűlés központi bizottmányának egyik jelentésében, végül az 1849-es emancipációs törvényben. A zsidó vallásreform kikényszerítése a hatalomra lépő liberális nacionalista magyar politikai elitnek ekkor bevallott céljává, a magyar forradalmi hatalom zsidópolitikájának központi elemévé vált.

Az 1848-as forradalom kitörésekor a pesti felkelők követeléseit összefoglaló tizenkét pont közül a negyedik hiába kért „törvény előtti egyenlőséget polgári és vallási tekintetben”, a Pozsonyban március 19-én kitörő zsidóellenes tüntetések hatására az emancipáció iránt eleve sem lelkes törvényhozók meghátráltak. Március 21-én a pozsonyi diétán Kossuth Lajos sajnálkozva ugyan, de határozottan az emancipáció elhalasztását javasolta. Az antiszemita zavargásokért implicite a zsidókat tette felelőssé, kijelentve, hogy a zavargások forrása „nem a gyűlölség, hanem a félelem”, amit pedig a zsidók váltottak ki, „mert magukat az életben elkülönzik”.⁸⁵ Az alsótábla még ugyanezen a napon elkészített egy törvényjavaslatot, amelynek egyik pontja megbízta az eljövendő független magyar kormányt, hogy egy zsidókból és keresztényekből álló gyűléssel vizsgálta meg a zsidók „belállapotait”, majd terjesszen a következő országgyűlés elé egy törvényjavaslatot a zsidó vallást érintő „szükséges reformokra nézve”.⁸⁶ A sebtében összeállított és szinte azonnal feledésbe merült javaslat egy szóval sem indokolta meg, hogy miért kellene a zsidóknak megreformálniuk vallásukat.

A modern Magyarországot megalapozó 1848. áprilisi törvények az ország 340–400 ezer fős zsidó lakosságáról hallgattak. 1848 augusztusában a népképviselői országgyűlés központi bizottmánya arra kérte a kormányt, hogy a következő ülésfolyam során terjesszen a ház elé egy törvényjavaslatot a zsidók emancipációjáról, időközben pedig lépjen érintkezésbe a „zsidó osztály értelmesbjeivel” az „annyira feltűnő, mint káros elzárkózottság és kölcsönös idegenkedés okainak korszerű reform általi elhárítása végett”.⁸⁷ Ez esetben tehát kiderült, hogy miért volna szükség reformra. Az viszont homályban maradt, hogy mit is kellene megreformálni. Persze nyilvánvaló volt, hogy a központi bizottmány a zsidó vallásra gondolt, de annak megnevezése mégis elmaradt, talán éppen azért, hogy jótékony

⁸⁵ Pozsony, márt. 21-én. Pesti Hírlap, 1848. március 24. 251.

⁸⁶ Uo. 252.

⁸⁷ 1848–1849 a magyar zsidóság életében i. m. 170–171.

homály fedje a kényes kérdést, vajon a „kölcsonös idegenkedés” elhárítása végett miért csupán a zsidó vallás volna átalakítandó.

A szegedi nemzetgyűlés 1849. július 28-ai ülésén megszavazott, a tizenhat nappal későbbi világosi fegyverletétel miatt érvénybe már nem lépett emancipációs törvénnyel Magyarország lett az utolsó ország Közép-Európában, amely az 1848–1849-es forradalmak idején egyenjogúsította zsidó lakosságát. Ezt ráadásul unikális módon tette, amennyiben a zsidóknak egyenlő polgári és politikai jogokat biztosító törvény egyúttal korlátozta döntési és lelkiismereti szabadságukat. A törvény 4. §-a meghagyta ugyanis a belügyminiszternek: a törvényt oly módon fogantatosítsa, „hogy alkalmas szabályok által a móses vallásúak a kézimesterségek és a földművelés gyakorlására vezéreltessenek”, valamint hívjon össze egy rabbikból és választott képviselőkől álló gyűlést, amelyen a zsidók reformálják meg „hitágazataikat”. Arra nézve, hogy e vallásreformra miért lenne szükség, a törvény indoklása arra a homályos kijelentésre szorítkozott, miszerint „a theocratia korában készült [...] intézményei a zsidóknak az újabb kor eszméinek, érzelmeinek, erőnyeinek nem tökéletes, sőt hiányos vezetői”.⁸⁸

A forradalom első hónapjaiban a zsidók integrációjának lehetőségeit taglaló sajtócikkekben és röpiratokban az összeolvadás *sine qua non* feltételének nyilvánított vallásreform követelése szinte minden más véleményt kiszorított. A mérsékelt, a zsidók másságát radikálisan nem alteráló elvárások, mint a nyelvi magyarosodás és a földművelés felé fordulás ebben az időben csak elvétve fordultak elő. Az elvárások jogosságát és tartalmi igazságát tagadó hangok még inkább kivételessé ritkultak.⁸⁹ Hogy az összeolvadást a zsidók pontosan miféle vallási reformmal tudták volna elősegíteni, erre nézve a legtöbben a „gyökeres” változások követelésén túl a törvényhozáshoz hasonlóan tartózkodtak minden konkrétumtól.⁹⁰ Néhányan elsősorban az étkezési törvények eltörlését és a sábbát vasárnapra áthelyezését kívánták.⁹¹

Az összeolvadás felfokozódó elvárása az elkülönülés felszámolásának legszélsőségesebb megoldásához, vagyis az áttérés szorgalmazásához is elvezetett. Miután elvesztették reményüket az emancipáció eljövételében, a pesti zsidó község elnöke, Kunewalder Jónás nagykereskedő és unokaöccse, a szintén nagykereskedő Kanitz Manó 1848. április 6-án katolizáltak. Lépésüket az Iparegyesület lapja, Kossuth Lajos ekkori sajtóorgánuma a Pesten terjengő hírek alapján azzal magyarázta,

⁸⁸ Uo. 263–264.

⁸⁹ *Nyári Albert*: A magyar forradalom napjai. Pest 1848. 61–63.

⁹⁰ *Kolmár József*: Nép szava Isten szava. Pozsony 1848. 16–17.; *Hírfűzér*. Budapesti Híradó, 1848. április 18. 368.; *Nem hivatalos rész*. Pesti Hírlap, 1848. május 3. 393.; *Vörösmarty Mihály*: Zsidóügy. In: *Összes munkái VII*. Szerk. Gyulai Pál. Bp. 1885. 352–361.

⁹¹ Győri napló. Hazánk, 1848. március 23. 758–759.; Pest, ápril 7-én. Pesti Hírlap, 1848. április 8. 309.

hogy a jeles férfiak kiábrándultak hitsorsosaikból, „miután a nyakas kóser evőktől még azt sem bírták volna kinyerni hogy a sábest vasárnapra tegyék át”. A lap értesülései szerint vallásváltásukat követően tucatnyi vagyonos zsidó jelezte hasonló szándékát. „Kikeresztelkedni akarnak”, örvendezett a lap, amely egyértelműen ebben látván a megoldást, így konkludált: „Ez az igazi emancipáció!”⁹²

Elszólásával a névtelen szerző a lényegre tapintott. Hiszen mit is jelenthetett a mondhatni teljes liberális tábor által sürgetett társadalmi egybeolvadás? Azt biztosan nem, hogy a zsidók lépjenek be a (megalkotandó) magyar középosztály társas és családi körébe, hiszen tényleges társadalmi befogadásukra még a legliberálisabb keresztények is csekély hajlandóságot tanúsítottak.⁹³ Ez esetben miként magyarázható, hogy a felhívás a zsidók társadalmi simulására az 1840-es években gyakoribbá vált, mint magyarosodásuk óhaja? Véleményem szerint a simulás jótékonyan homályos kifejezéséhez képest a magyarosodásra való felhívásnak az volt a hátránya, hogy amit jelentett, vagyis akkulturációt és nemzeti azonosulást, az egyszerűen kevesebb volt, mint amit a liberális nacionalizmus nem mondott ki, de kívánt: a zsidóknak oly mérvű átalakulását, amely idővel a magát magyarként azonosító keresztény többségben való felolvadásukhoz vezet.

Az 1848-as magyar forradalom azonban nem csupán a zsidó mássággal szembeni fokozott intoleranciának volt az ideje, hanem – ha ritkábban is – a befogadás feltétel nélküli követelésének is. Az utóbbinak nem meglepően a radikális lapokban találjuk nyomát. Ilyen követelések már 1848 nyarán elhangzottak,⁹⁴ majd a szabadságharcban való zsidó részvétellel párhuzamosan gyakoribbá váltak, hangnembükben egyre türelmetlenebbé, a kormánnyal szemben pedig mind kritikusabbá.⁹⁵

E viharos időszakban az egyenjogúsításra szomjazó zsidók a fellelkesülés és az elkeseredettség között ingadoztak. Március 15-e után biztosra vették az emancipáció haladéktalan bekövetkeztét, ehelyett antiszemita zavargások várták őket.⁹⁶ Elkeseredésükben sokan elhagyták felekezetüket. A modern kori magyar zsidóság

⁹² Budapest. Hetilap, 1848. április 11. 459. A hasonló üzenetet hordozó cikkek közül lásd Kunewalder. Reform, 1848. április 9. 15. Meglehető módon az ekkor már Jókai és Petőfi szerkesztette Életképekben is megjelent egy cikk, amely az „összeolvadhatás” érdekében felszólította a zsidókat, hogy vetkőzzenek ki „visszatartólag” ható vallásukból. o+.: Zsidó-ügy. Életképek, 1848. augusztus 13. 202–209. (206., 208.)

⁹³ Miklós Konrád: The Social Integration of the Jewish Upper Bourgeoisie in the Hungarian Traditional Elites. Hungarian Historical Review 3. (2014) 818–849.

⁹⁴ Nyíri [Józsa]: Közelebbi időkben... Marcius Tizenötödike, 1848. július 17. 425.

⁹⁵ Róth Hermann: Figyelmeztetés a magyar nemzethez! [Pálfi Albert szerkesztői megjegyzése.] Marcius Tizenötödike, 1848. szeptember 7. 608.; Zsidó polgárosítás. Jövő, 1848. december 12. 38.; Horárik [János]: Egyenlőség. II. Vallás-egyenlőség. Jövő, 1848. december 27. 85.

⁹⁶ Kádár Gábor – Vági Zoltán: Hosszú évszázad. Antiszemita erőszak Magyarországon, 1848–1956. In: A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet. Szerk. Randolph L. Braham – Kovács András. Bp. 2015. 79–83.

első, 1914-ig arányosan a legjelentősebb áttérési hulláma ekkor következett be.⁹⁷ Mások kivándorlást fontolgattak. Pesten és Pozsonyban kivándorlási egyesületek alakultak, Pozsonyból 1848 nyarán közel száz zsidó elhagyta az országot.⁹⁸ A csalódás dacára ennél jóval többen voltak azonban azok, akik részt vettek a forradalomban, majd küzdöttek a szabadságharcban.⁹⁹

Az elvárásokra ekkor adott zsidó válaszok lényegében kimerültek a vallásreform igenlésében vagy elutasításában. A zsidó lakosság elsőprő többsége számára, amely a hagyomány még többé-kevésbé érintetlen világában élt, a dilemma persze nem létezett, hiszen fényévekre volt attól, hogy olyan radikális reformokat, mint a sábbát áthelyezése vasárnapra vagy az étkezési törvények eltörlése, akár csak fontolóra vegyen. Az 1848 tavaszán és nyarán több helyen, így Pesten, Aradon, Pécsen és Nagyváradon alakult reformtársulatok viszont éppen erre törekedtek.¹⁰⁰ A vagyonosabb kereskedők és fiatal értelmiségiek kis csoportjainak kezdeményezésére létrejött egyesületek között annyi eltérés mutatkozott, hogy míg a politikai nyomás közvetlen hatását a pesti Izraelita Reformtársulat tagadta,¹⁰¹ a többi egyesület erről teljes nyíltsággal vallott. Amint az aradi reformegylet 1848. április 24-én kelt nyilatkozatában írta, azért szükségeltettek „gyökeres reformok” a zsidó vallásban, hogy „azon ellenvetés és nem minden alap nélküli vád, miszerint a zsidók magokat vallási szertartásaikban a többi hitfelekezetektől makacsul elkülönítik, elenyésztessek”.¹⁰² A nagyváradi Reformált Izraelita Egyház választmányja Eötvös József vallás- és közoktatási miniszterhez 1848. júniusában intézett beadványában azt kérte, minél előbb hívjon össze egy „zsidó synodust”, amely lehetőséget adna a zsidóknak, hogy „a közvélemény által régen táplált vágyak kielégítésére” vallásuk „életfájáról” lenyesegessék „a haszontalan s kóros gallyakat”.¹⁰³ A pécsi Izraelita Újító Egylet sem kért. Azért

⁹⁷ Konrád Miklós: Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. Bp. 2014. 208–209.

⁹⁸ Michael K. Silber: Hungary before 1918. In: The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe I–II. Ed. Gershon David Hundert. New Haven–London 2008. I. 776.

⁹⁹ A korszak legalaposabb feldolgozása máig Bernstein Béla szombathelyi rabbi első ízben 1898-ban kiadott műve: Bernstein Béla: A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók. Bp. 1998. Újabb összegzést nyújt: Schweitzer Gábor: A toleranciától az emancipációig. A magyar zsidóság az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején. Valóság 41. (1998) 9. sz. 83–114. A szabadságharcban részt vevő zsidó honvédek számát a Bernstein által is átvett 20 000 zsidó honvéddel szemben Michael Silber 3000 főre becsülte. Silber, M. K.: Hungary before 1918 i. m. 777.

¹⁰⁰ A Pesti reformegylet társadalmi bázisáról lásd Michael K. Silber: The Social Composition of the Pest Radical Reform Society (Genossenschaft für Reform im Judenthum), 1848–1852. Jewish Social Studies 1. (1995) 3. sz. 99–128.

¹⁰¹ [Ignaz] Einhorn: Grundprinzipien einer geläuterten Reform im Judenthum. Pest 1848. 32.; Büchler S.: A zsidók története Budapesten i. m. 455–456.; Bernstein B.: A negyvennyolcas magyar szabadságharc i. m. 136–137.

¹⁰² Nem hivatalos rész. Pesti Hírlap, 1848. május 3. 393.

¹⁰³ Bernstein B.: A negyvennyolcas magyar szabadságharc i. m. 140.

gyűltek össze „egy vallásos szerkezetünket átalakítani törekvő egyletbe”, jelentette ki 1848 novemberében, mivel az országgyűlés kinyilvánította akaratát, „miszerint az Izraél vallását követők vallásos különczkódéseikből kibontakozván, simulni törekedjenek e hon egyéb vallásfelekezetbeliekhez”.¹⁰⁴ Az újdonsült reformtársulatok mellett a Magyarító Egylet által 1848 tavaszán Pesten köröztetett aláírási íven az egylet fiatal értelmiségije hasonló ösztönéssel vallottak vágyukról, hogy vallásukból töröltessék ki minden olyan „szokás”, amely miatt „elkülönbézési vádakat támasztottak ellenünk”.¹⁰⁵

Az evilági előnyökért véghez vitt vallásreform gondolatát a honi zsidóság hivatalos képviseleti szerve azonban a leghatározottabban elutasította. A magyarországi zsidók 1848 júliusában Pesten összegyűlt delegáltjai a maguk közül megválasztott tíztagú *Magyarországi s hozzá kapcsolt tartományokbeli izraelita lakosok képviselőinek* azt az utasítást adták, hogy vallásuk dolgában abban az esetben se tegyenek engedményeket, ha az országgyűlés csak vallási reform árán volna hajlandó emancipálni a zsidókat.¹⁰⁶ A vallásreform elvárásának teljesítése helyett a magyarországi zsidóság hivatalos képviseleti szerve azzal az érveléssel állt elő, amely ekkorra már nyilvánvalóan az emancipációért cserébe kínált első számú aduázt jelentette. A Kunewalder Jónás kitérése után Holländer Leó által vezetett tíztagú képviselet július 24-én kelt, az országgyűléshez intézett kérvényében egyfelől kiemelte, hogy a veszélyben forgó haza hívására a zsidók közül „számosan mentek a halál torkába, míg más nemzetiségek tetemes része ezt tenni vonakodott, vagy éppen az ellenséggel szövetséghez”, másfelől rámutatott: amennyiben emancipálják a zsidókat, „a jó ügy, melyet kívívni a magyar nemzet hivatva van, *négyszázezer embert, kik lelkesülni, kik áldozni tudnak, azonnal nyerend*”.¹⁰⁷ Aligha kell mondani: a „jó ügy” és a „magyar nemzet” itt szinonim értékkel bírtak.

1850–1867. Jóindulat és csalódás

A Bach-korszak osztrák önkényének idején a magyar liberálisok alig fogalmaztak meg elvárásokat a zsidókkal szemben, az adott politikai helyzetben ennek értelemszerűen nem volt aktualitása. A belpolitikai vitáknak az 1850-es évek végétől, majd még inkább az októberi diploma kibocsátása után tapasztalható felélénkülésével egyidejűleg a honi zsidók jövőjéről is újfent többen beszéltek. Az elvárások

¹⁰⁴ Uo. 138.

¹⁰⁵ Nem hivatalos rész. Pesti Hírlap, 1848. május 3. 393.

¹⁰⁶ Büchler S.: A zsidók története Budapesten i. m. 453–455.

¹⁰⁷ 1848–1849 a magyar zsidóság életében i. m. 179–180. [Kiemelés az eredetiben – K. M.]

terén azonban ekkor már egy téma sem váltott ki heves érdeklődést. Keresztény részről a radikális követelések látványosan megritkultak.

Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a zsidó vallásreform kérdése jóval ritkábban került terítékre, mivel nyilvánvalóvá vált, hogy a zsidók zöme erre nem hajlandó. Emellett a zsidó polgárság jóllehet kezdeti, de már egyértelműen tömeges akkulturációja enyhítette a zsidók idegensége által szült azon félelmeket, amelyek a vallásreformok követelését gerjesztették. Ami az 1840-es években még utópisztikusnak tűnhetett, az az 1860-as években kezdett tapasztalhatóvá válni. Jelzésértékű, hogy a nyelvi magyarosodásra való általános felhívások mindinkább átadták helyüket egy-egy adott zsidó közösség magyarosodását méltató vagy túl lassúnak ítéelő konkrét helyzetjelentéseknek.

Másrészt az alapvető kérdés, vajon a zsidók egyenjogúsítandók-e, vagy sem, már nem képezte vita tárgyát, mert ami az 1840-es években még kérdésesnek tűnt, az az 1860-as években már a történelmi szükségszerűség evidenciájával bírt. Az 1861-es országgyűlés előtt, illetve annak ülésein az ország legnevesebb liberális politikusainak és értelmiségeinek hosszú sora foglalt állást a zsidók egyenjogúsítása mellett – köztük Deák Ferenc, Andrássy Gyula, Tisza Kálmán, Pulszky Ferenc, a Párizsból nyilatkozó Klapka György, Podmaniczky Frigyes, Szalay László vagy Jókai Mór. A *Pesti Napló*-ban hat nappal az országgyűlés megnyitása után megjelent cikkében a Deák köréhez tartozó Lukács Móric a zsidók jogfosztottságában olyan „botrányos anachronismust”, illetve „szégyenteljes anomáliát” látott, amelynek felszámolását nem lehetett immár „nehezítő és késleltető föltételekhez” kötni.¹⁰⁸ A zsidóemancipációról ekkor mégsem született törvény, elsősorban idő híján, mivel a felirati javaslatba foglalt nemzeti törekvéseket elfogadhatatlannak ítéelő uralkodó 1861. augusztus 22-én feloszlatta az országgyűlést. Utolsóelőtti ülésén a ház mindazonáltal egyhangúlag elfogadta Tisza Kálmán javaslatát, miszerint határozatban jelentse ki, hogy a nemzetiségi igények kielégítését, „a különböző vallásfelekezetek közötti polgári és politikai teljes jogegyenlőségnek életbeléptetését és az izraelitákra kiterjesztését”, valamint az úrbéri ügyek rendezését „első és legfontosabb teendői közé sorozza”.¹⁰⁹ Magyarán, bár az emancipáció megint elmaradt, annak legközelebbi törvénybe iktatása felől aligha lehetett kétség. Az 1867-es emancipációs törvényt megelőző évek liberális sajtója és röpirat-irodalma azt mutatja:

¹⁰⁸ Lukács Móricz: Az országgyűlésnek némely legsürgősebb teendői. III. Pesti Napló, 1861. április 12. [1.]

¹⁰⁹ Az 1861-ik évi magyar országgyűlés II. Pest 1861. 332–333. Az országgyűlést megelőző hangulatról és az emancipáció kérdéséről az országgyűlésen lásd Groszmann Zsigmond: A magyar zsidók a XIX. század közepén (1849–1870). Bp. 1917. 21–25.; Szabad György: Forradalom és kiegyezés válságútján (1860–61). Bp. 1967. 359–368., 509–510.

a jutalomként felfogott jogegyenlőség eszméje anakronizmussá vált. Mivel az emancipáció immár magától értetődőnek tűnt, feltétele sem lehetett. A zsidók felé küldött üzenet kevés kivétellel már nem elvárások támasztásából, hanem türelemre intésükből állt.

A folytonosság és egyben változás ékes illusztrációja a zsidók társadalmi közeledése iránti elvárás utolsó parlamenti felmerülése. Deák Ferenc első felirati javaslatának elfogadása után a ház Tisza Kálmán kezdeményezésére felállított egy bizottságot, hogy javaslatot dolgozzon ki az országgyűlés teendőiről. A Lónyay Menyhért által vezetett bizottság július 7-én előterjesztett indítványában „a zsidó néposztály polgári jogállására nézve” olyan törvénytervezet készítését javasolta, amely „a keresztények és zsidók közötti társadalmi egybeforrhatást akadályozó viszonyok elhárításának kérdésével” is foglalkozna.¹¹⁰ Amint látható, a korábbi szövegekhez képest a fogalmazás már roppant óvatos. Nem esett szó „reformról”, az sem derült ki, kinek a hibájából fennálló „viszonyokat” kellene elhárítani. A parlamenti vitákon mindeközben a kérdés csak egyszer merült fel, akkor is annak érvényességét tagadólag. Amint Podmaniczky Frigyes május 24-én tömören kijelentette: „Mi kényszerítettük őket, megfosztván őket a más polgárok által élvezett jogoktól, hogy elkülönözzék magukat tőlünk.”¹¹¹ A Lónyay-bizottság indítványát a képviselőház nem is tárgyalta, és bár ez szolgált alapjául Tisza Kálmán augusztus 21-én elfogadott határozati javaslatának, ebben az „egybeforrhatást” illető kitétel már nem szerepelt.¹¹²

A követelés, hogy a zsidók iktassák ki vallásukból annak teokratikus, az állam érdekeivel összeférhetetlen politikai aspektusait, teljesen eltűnt. A korábbi viták utórezgéseként már csak a nyilvánosan meg sem fogalmazott vádat cáfoló állítások hangzottak el, például az 1861-es országgyűlésen Széchenyi Béla vagy egy 1865 körül tartott előadásában, illetve egy röviddel az emancipációs törvény előtt írt röpiratában Toldy István részéről.¹¹³

A zsidók morális regenerációjának követelése is szinte teljesen eltűnt a közbeszédből. Az Akadémián 1861. december 1-jén tartott előadásában Trefort Ágoston úgy vélte, hogy a vagyonosabb és műveltebb zsidók érdemesek az

¹¹⁰ Az 1861-ik évi magyar országgyűlés III. Pest 1861. 385–386.; *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés választóján i. m. 594–595.

¹¹¹ Az 1861-ik évi magyar országgyűlés II. i. m. 33–34.

¹¹² A sajtóban és a röpiratokban a zsidók társadalmi közeledésének, illetve az ezt elősegítő vallási reformnak a követelése ebben az időszakban már jócskán ritkult, bár továbbra is felmerült. Lásd *Eöttevényi [Nagy Ferenc]: A zsidó-kérdés hazánkban*. Delejtű, 1860. szeptember 25. 305–306.; *Sztrókey Béla*: Magyarhoni korszerű eszmék. Pest 1861. 25–26., 28.

¹¹³ Az 1861-ik évi magyar országgyűlés I. Pest 1861. 453.; *Toldy István*: A zsidók emancipációjáról. É. n. OSZK Kt, Quart. Hung. 1852.; *Uő*: Az 1848-ki törvények és a katolikus egyház Magyarországon. Lipcse 1868. 180.

egyenjogúsításra, de a „régí nézleteikről” le nem mondó „alsóbb osztályú zsidók” esetében várni kellene, míg erkölcsükben és szokásaikban a keresztény társadalomhoz közelítenek, elsősorban oly módon, hogy leszoknak az „aljas kereskedelmi praktikákról”, és a földművelés vagy a kézműves mesterségek felé fordulnak.¹¹⁴ Az idők jele, hogy az előadás zsidó körökben olyan nagy felháborodást váltott ki, hogy Trefortnak ismételtlen magyarázkodnia kellett.¹¹⁵ A közhangulatot e téren is inkább az olyanfajta, a zsidók iránt jóval elnézőbb hozzáállás jellemezte, mint Jókai Mór, aki az országgyűlés 1861. május 24-ei ülésén „véteknek” minősítette, „ha bármely osztályt, vagy vallásfelekezetet előbb kizárnánk a polgárjogok teljes élvezéséből, s azután polgárerényeket követelnénk tőle”.¹¹⁶

A zsidókkal szemben támasztott elvárásokat taglaló írások terén az 1860-as évek sajátossága végül, hogy az évtized elején megújuló érdeklődés az 1861-es országgyűlés után gyorsan, 1862 végére szinte teljesen alábbhagyott, és igazából már az emancipációt elhozó 1867-es évben sem éledt újjá.

A keresztény és a zsidó diskurzust összevetve szembetűnő, hogy tartalom- és hangulatban a reformkortól a kiegyezésig tartó periódus során soha oly mértékű eltérés nem mutatkozott a kettő között, mint az 1860-as években. Míg keresztény részről radikális elvárást ekkor már alig találhatni, zsidó részről eleinte korábban soha nem látott mennyiségben sorjáztak a lelkesebbnél lelkesebb, hitfeleiket minden porcikájukban magyarrá válásra buzdító felhívások. Míg a liberális politikai elit a zsidók egyenjogúsítását, ha 1867 végéig nem is emelkedett törvényerőre, már az 1860-as évek elején elintézt ügynek, a legközelebbi jövőben óhatatlanul megvalósuló ténynek tekintette, zsidó részről az emancipáció elmaradása 1861-ben keserves csalódást és türelmetlen kifakadásokat váltott ki.

Az 1860-as évek elejének újdonsága, hogy az 1861 elejétől megszakításokkal 1868 márciusáig megjelenő *Magyar Izraelita* című hetilap révén az integrációpárti zsidók ekkor már egy huzamosabb ideig fennálló magyar nyelvű fórummal is rendelkeztek, amelyen keresztül igyekeztek befolyásolni a magyar közvéleményt. A hetilap fiatal munkatársai közül többen, így Mezei Mór, Tenczer Pál vagy Ágai Adolf a dualizmus kori neológ zsidó establishment oszlopos tagjaiként szolgálgák majd felekezetüket.

¹¹⁴ *Trefort Ágoston*: A társadalom tudománya és Riehl munkái. Budapesti Szemle 16. kötet (1862) 303–304.

¹¹⁵ Vegyes közlemények s újdonságok. Magyar Sajtó, 1862. december 7. 1127.; *Mezei Mór*: A zsidók Trefort Ágoston magyar társadalmában. Magyar Izraelita, 1862. december 19. 409–411.; *Leopold Löw*: Die ungarischen Juden vor dem Forum der ung. Akademie. Ben Chananja, 1862. december 19. Meléklet, 425–430.; Különféle. Magyar Sajtó, 1863. január 1. 3.

¹¹⁶ Az 1861-ik évi magyar országgyűlés I. i. m. 477.

Az 1861-es országgyűlés összejövele előtt és annak kezdetén az emancipációért küzdő zsidók erősen bíztak abban, hogy egyenjogúsításuk ideje végre elérkezett.¹¹⁷ Ez a remény hatotta át írásaikat, amelyek már nem annyira nyelvi magyarosodásra, mint inkább globálisan értendő magyarrá válásra buzdították hitfeleiket. A *Pesti Napló*ban 1860 novemberében Ligeti József székesfehérvári orvos ellenvetést nem tűrően jelentette ki: „A magyar zsidónak mulhatlanul magyarrá kell lennie.”¹¹⁸ Ha a magyar zsidóság egyenjogúvá válik keresztény honfitársaival, írta Löw Lipót 1860. december végén befejezett könyvében, magyarrá lesz „szívvel és szóval, szellemmel és jellemmel, elvvel és nyelvvvel”.¹¹⁹ A *Magyar Izraelita* első számában Ligeti úgy fogalmazott, „a magyar zsidónak érzületben, nyelvben, viseletben és szokásban magyarnak kell lennie”.¹²⁰ Január végén Beck Gyula a következőképpen definiálta hitfeleit és önmagát: „Különböztető jelünk csak vallásunk: testünk, lelkünk, gondolatunk, beszédünk magyar.”¹²¹ Az országgyűlés megnyitása alkalmával közreadott röpiratában a körösladányi Krausz Zsigmond arról biztosította keresztény honfitársait: ahol a zsidó hazára lel, vagyis honfitársaival egyenlő jogokat élvezhet, „mindegyütt szívvel lélekkel ragaszkodik a nemzethez”.¹²²

De mi történik, ha nem lel hazára? A *Magyar Izraelita* hasábjain Mezei Mór már a Lónyay Menyhért által vezetett bizottság indítványának nyilvánosságra hozatalakor figyelmeztetett: ne várja senki, hogy egy efféle javaslat „az izraeliták soraiban proselitákat szerzend a nemzet ügyének”, helyette inkább „a csatlakozottnak keserű idegenségét költendi”.¹²³ A zsidók emancipációjáról való törvénykezést elmulasztó országgyűlés feloszlata után a *Magyar Izraelita* néhány hónapig szünetelt. Az 1862 elejétől újra megjelenő lap első vezércikkét Mezei Mór a „magyar nemzet”-hez intézett óvással zárta: „Ne csodálkozzék azután azon, hogy a hol elégedetlenséget vet, köszönetet nem arat. [...] Ne okolja azután a zsidók hazafiatlanságát.”¹²⁴ Az elmúlt év eseményei, tromfolt rá két héttel később, „nem gyarapították az izraeliták rokonszenvét a magyar elem irányában”.¹²⁵ A zsidó hetilap hangulatán aligha meglepően Trefort Ágoston

¹¹⁷ A szabadság ünnepe. *Magyar Izraelita*, 1861. április 4. 106.; *Mezei Mór*: A lefolyt hét. *Magyar Izraelita*, 1861. május 23. 161–162.

¹¹⁸ Különfélék. *Pesti Napló*, 1860. november 11. [3.]

¹¹⁹ *Löw Lipót*: A magyar nemzetiség és a zsidók. In: Történelmi és vallástudományi értekezések. Szeged 1861. 43.

¹²⁰ *Ligeti [József]*: Levelezések. *Magyar Izraelita*, 1861. január 3. 8.

¹²¹ *Beck Gyula*: Mit akarnak tőlünk, mit akarjunk mi? *Magyar Izraelita*, 1861. január 31. 34.

¹²² *Krausz Zsigmond*: Egy izraelita szózat. Pest 1861. 10.

¹²³ *Mezei Mór*: A határozati javaslat és a zsidó kérdés. *Magyar Izraelita*, 1861. július 19. Rendkívüli melléklet, [1.]

¹²⁴ (Fmt.) [*Mezei Mór*]: Tájékoztató. *Magyar Izraelita*, 1862. január 10. 3.

¹²⁵ (Fmt.) [*Mezei Mór*]: Cél és feladat. *Magyar Izraelita*, 1862. január 24. 24.

1862. decemberi előadása sem javított. A *Magyar Izraelita* elsősorban a részleges emancipáció azon „rég nevetségessé lett” eszméjének a feléledését látta benne, amely „szégyene az emancipálóknak”.¹²⁶

Az ekkor feltörő keserűség hangjaiban tetten érhető disszimilációs fenyegetés mögött tényleges szándék aligha feltételezhető. Az adott helyzetben a már akkultúrált modern zsidó értelmiség számára az asszimilációnak nem volt alternatívája. Szekuláris politikai cionizmus még nem létezett, az egyetemről a jesivába visszaülni senkinek nem jutott eszébe. E réteg tagjai azt sem gondolhatták komolyan, hogy az emancipáció időleges elodázásának hatására az integrációra egyébként törekvő zsidó tömegek a Magyar Királyság valamelyik más nemzetisége felé kezdenek orientálódni, netán elhagyják az országot. E kifakadások annak viszont ékes bizonyítékai, hogy a keresztény magyarok elvárásaival szemben a magyarosodó zsidóknak is volt egy alapvető elvárása: az egyenlőség.

Míg Lichtschein Lajos nagykanizsai rabbiségéd nyilvánvaló célzattal még 1866-ban is azon aggódott, hogy egy újabb zsidó nemzedék fog felnőni, amely nem ismeri a hazaszeretetet, „mert áldásában nem osztozik”,¹²⁷ a burkolt fenyegetés helyett mások újfent inkább a zsidók egyenjogúsításának a magyar nemzet számára pozitív következményeit hangsúlyozták. Ezt tette a röpiratát „Egy hitrokon” név alatt 1866 decemberében publikáló szerző, aki nem mulasztotta el aláhúzni: „A zsidó nem gravitál kifelé, mint az oláh, német és szláv”.¹²⁸ Az 1860-as évek elejének lángoló lelkesedése azonban már nem tért vissza, valójában még az emancipációs törvény oly régóta várt megszavazása után sem. 1868 elején a magyar zsidóság szerte az országban hálaadó istentiszteleteket tartott az emancipáció megünneplésére. Több rabbi ez alkalomból tartott beszéde nyomtatásban is megjelent. Mindegyikük kitért az immár emancipált zsidók hazafias kötelességeinek kérdésére. Morális regenerációról nem esett szó, természetesen semmiféle vallási reformról sem. A zsidóknak a földművelés felé fordulását egyedül Kohn Sámuel pesti rabbi emlegette. A rabbik legfőképpen általánosságokat hangoztattak a hazaszeretet és a közjólét gyarapításának imperatívuszairól. Egyetlen konkrét elem volt, amely többeknél visszatért: nem meglepően a nyelvi magyarosodás, amelynek kapcsán Kohut Sándor, fiatal székesfehérvári rabbi odáig ment, hogy kijelentette: a zsidók azért nem kapták meg korábban az emancipációt, mert elhanyagolták ebbéli kötelességüket és egyenjogúsításukat „idegen ajakkal” kérték.¹²⁹

¹²⁶ Mezei M.: A zsidók Trefort Ágoston magyar társadalmában i. m. 411.

¹²⁷ Lichtschein Lajos: A zsidók közép-, jelenkori helyzetők- és viszonyaikról s az innen származható és joggal követelt emancipatiojuk. Nagykanizsa 1866. 27.

¹²⁸ Egy hitrokon: A zsidók reformációja. Pest 1867. 8.

¹²⁹ Löw Lipót: „Az Isten feloldá bilincseimet!” Homília. Pest 1868. 13–14.; Kohn Sámuel: Hogyan fogadjuk és hogyan háláljuk meg az egyenjogósítást. Zsinágogai beszéd. Pest 1868. 10.; Hochmuth

Zárszó

Mi volt tehát a helyzet 1867-ben? A zsidókkal szemben támasztott alapvető elvárás kezdettől fogva az volt, hogy magyarosodjanak el nyelvileg, és ami ezzel egyet jelentett: hogy a soknemzetiségű országban vallják magukat magyaroknak. Ezzel a feltétellel a magyar társadalomba integrálódni kívánó zsidók 1867-ben már jó ideje tisztában voltak, a feltételt elfogadták. A lényegyet tekintve a felek megállapodtak.

A legtöbbet és legszenvedélyesebben vitatott kérdésben viszont, vagyis a zsidó vallás politikai és társadalmi érvekkel indokolt radikális reformját illetően a megegyezés elmaradt. 1848-ban egyértelművé vált, hogy egy apró kisebbség kivételével a zsidók erre semmi áron nem hajlandók. Mire eljött az emancipáció, az immár hatalmon levő magyar liberális elit ezt tudomásul vette. A probléma az volt, hogy ekképpen a vallásreform kérdése mögött mindvégig ott húzódó, a zsidók másságának a mértékére vonatkozó nézeteltérést sem váltotta fel megegyezés. Nem is válthatta, mert a keresztény magyar politikai és kulturális elit zöme e másságnak olyan mértékű redukcióját kívánta, amire a zsidók zöme nem volt hajlandó.

A dualizmus kori keresztény és zsidó magyarok együttélése ennek az olykor látens, olykor kirobbanó, de teljesen soha meg nem szűnő feszültséget okozó nézetkülönbségnek a története.

ASSIMILATIONIST EXPECTATIONS AND JEWISH RESPONSES UP TO THE EMANCIPATION

By Miklós Konrád

SUMMARY

The Jews of Hungary were granted equal rights in 1867. By this time, Hungarian political and cultural elites and Jewish intellectuals had been debating the expectations Jews should meet before – or after – being granted equal rights for nearly three decades. Did the two parties reach some kind of agreement in this regard? If they did, what were its terms? Which expectations were Jewish spokesmen ready to meet and which ones did they reject? Unlike earlier scholarship on the Hungarian emancipation debates, the aim of

Ábrahám: Mit követel a hazaszeretet a honpolgároktól békés időben? Zsinagógai beszéd. Veszprém 1868. 10–16.; *Kobut Sándor:* Az új korszak. Zsinagógai beszéd. Pest 1868. 8–9.; *Handler Mark:* Szónoklat. In: Jubiláris emlékmű Handler Mark tatai rabbi 40 éves hivatali jubileuma alkalmából. Szerk. Hevesi (Handler) Simon. Lugos 1904. 23–25.

the article is not to expound the views of the most famous participants in the debate, but to track the dynamics of Christian expectations and Jewish reactions to these. The article shows that as far as the crucial question of Jewish otherness was concerned, the two sides never reached an agreement since the overwhelming majority of Hungarian Jews refused to reduce their otherness to the degree that would have satisfied the Christian political and cultural elite.

MIÉRT NEM NYERT KÉPVISELETET AZ IZRAELITA FELEKEZET A DUALIZMUS KORI FŐRENDIHÁZBAN?

1915 októberében az *Egyenlőség* című neológ zsidó hetilap ünnepi számot jelentett meg az izraelita vallás recepciójának 20. évfordulója alkalmából. A lap közölte több kortárs politikus és egyházfő, valamint a törvény megszületésében közreműködők nyilatkozatát.¹ Közzétette Kohn Sámuel pesti főrabbi beszédét, amely a recepció életbelépésekor, 1895. november 2-án hangzott el a Dohány utcai zsinagógában.² Az *Egyenlőség* saját jogon is ünnepelt, hiszen a néhány hónappal korábban elhunyt főszerkesztő, Szabolcsi Miksa és munkatársai indították azt a mozgalmat, amely az 1892. évi választások idején az ország zsidó hitközségeit mozgósította a vallási emancipáció érdekében.³ Az ünnepi lapszám nem lehetett teljes a két évtized tapasztalatainak mérlegelése nélkül, ezért a méltatások mellett több írás is foglalkozott azzal, milyen mértékben tudta érvényesíteni az izraelita felekezet a bevett vallásokat megillető jogokat.⁴ A neológ elemzők egyetértettek abban, hogy a recepció „sok tekintetben szép igérvény maradt”,⁵ hiszen hitközségi és iskolai ügyeit a felekezet nem intézheti önállóan, az állam nem segíezi ugyanolyan mértékben az izraelita felekezetet, mint a bevett keresztény egyházakat, a hitközségek vitás kérdéseiben a végrehajtó hatalom helyi képviselői döntenek, a rabbik és a tanítók ellátásáról és nyugdíjáról a felekezet nem intézkedhet saját hatáskörében, illetve nincs olyan törvényes fórum, amely védelmet nyújtana az izraelitákat ért sérelmekkel szemben.⁶ A bevett vallásokat

¹ Főpapok és államférfiak nyilatkozatai. *Egyenlőség*, 1915. október 31. 2–3., 7–11.; Akiknek a recepciót köszönhetjük. Uo. 7–12.; Megjelent Csernoch János hercegprímás, Balthazár Dezső református püspök, Jankovics Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter és Vadász Lipót igazságügyi államtitkár üdvözlete, valamint Wekerle Sándor egykori miniszterelnök és Wlassics Gyula volt vallás- és közoktatásügyi miniszter nyilatkozata.

² Dr. Kohn Sámuel: Ima a recepció életbeléptetésekor. *Egyenlőség*, 1915. október 31. 13–14.

³ Szabolcsi Lajos: A recepció huszadik évfordulója. *Egyenlőség*, 1915. október 31. 1.; Komáromi Sándor: Szabolcsi Miksa és a recepció. Uo. 20–21.; Groszmann Zsigmond: A recepciós mozgalom politikai története. *Egyenlőség*, 1915. október 31. 22–26.

⁴ A bevett, elismert és túrt vallások rendszerét a törvényhozás, a társadalom szokásjoga és az állami rendeletek együttesen hozták létre a 19. századra. A bevett vallások a teljes vallásszabadság elnyerésén túl belső önkormányzattal – a katolikus vallás kivételével –, vagyonszerzési és adókievési joggal rendelkeztek, illetve állami támogatásra tarthattak igényt. Az izraelita felekezet 1895-ig a túrt, illetve elismert felekezetek közé tartozott, ennek részleteit lásd alább. Péter László: Az állam és az egyház viszonya és a civil társadalom Magyarországon: történeti áttekintés. Századvég, Új Folyam 4. (1997) tavasz 3–31.

⁵ Dr. Mezey Ferenc: Tovább! *Egyenlőség*, 1915. október 31. 16.; Mezei Mór: Quorum pars fui. Uo. 12–13.

⁶ Székely Ferenc: Recepció és autonómia. *Egyenlőség*, 1915. október 31. 15–16.

megillető autonómia a parlamenti képviseletben sem érvényesült, hiszen az izraelita felekezet a recepció ellenére nem nyert képviseletet az 1885-ben modernizált főrendiházban.

A tanulmány az említett hiányosságok közül az utóbbival foglalkozik. Arra a kérdésre keres választ, miért nem jutott az izraelita felekezet felsőházi képviselet-hez a dualizmus időszakában. A téma kiemelésének és vizsgálatának az ad külön nyomatékot, hogy a főrendiház 1885. évi modernizációja során a törvényalkotók a bevett keresztény egyházak mellett az akkor még elismert státuszban lévő izraelita felekezet képviseletét is kilátásba helyezték. Azt vizsgálom, milyen eszmei és gyakorlati megfontolásokból merült fel az izraelita vallásfelekezet főrendiházi képviseletének létrehozása, illetve milyen tényezők járultak hozzá a képviselet megíúsulásához. A főrendiházi reform során az elismert izraelita felekezet a bevett vallások mellett kivételes módon jutott volna parlamenti képviselethez, 1895 után azonban éppen az számított rendhagyónak, hogy a bevett státus elnyerése ellenére sem kapott helyet a főrendiházban. Ezért az elemzés második része azzal foglalkozik, miért nem érvényesült az izraeliták esetében az 1885. évi törvény értelmében a bevett keresztény felekezetek képviseletét elismerő jogi norma. A kérdések megválaszolásához a parlamenti dokumentumok és a felekezeti ügyek iránt elkötelezett neológ izraelita sajtó nyújtottak segítséget.

Javaolatok a második kamara modernizálására és az egyházak képviseletének bővítésére

A főrendiház 1885. évi reformját az indokolta,⁷ hogy az 1848-ban létrehozott polgári törvényhozás változatlan formában örökölte a feudális kori diéta felső tábláját.⁸ Az intézmény törvényalkotási jogköreit és személyi összetételét az 1867-es sarkalatos törvények sem szabályozták újra, ezért a rendi szerkezetű testület alkalmatlannak bizonyult az előző évtizedekben lezajlott jogi-társadalmi változások

⁷ A reform átfogó elemzését nyújtja *Tóth-Barbalics Veronika*: A magyar főrendiház a dualizmus időszakában, különös tekintettel a ház 1885. évi reformjára és annak következményeire a magyar politikai életben. Doktori (PhD) disszertáció. ELTE. Bp. 2015.; *Uő*: A magyar főrendiház választott tagjai. Századok 151. (2017) 311–354.; *Püski Levente*: A liberális alkotmányosság és az 1885. évi főrendiházi reform. Történeti Tanulmányok I. A KLTE Történelmi Intézetének kiadványa. Szerk. L. Nagy Zsuzsa – Veress Géza. Debrecen 1992. 67–81.; A téma korábbi feldolgozása: *Zsedényi Béla*: A törvényhatóságok képvisellete az országgyűlésen. Miskolc 1927. 44–105.

⁸ Az 1848-as reformjavaslatokra és megíúsulásukra lásd *Zsedényi Béla*: A törvényhatóságok képvisellete i. m. 44–52.; Az 1848–49. évi népképviselati országgyűlés. Szerk. Beér János. Bp. 1954. 36–37., 45–47.; A testület működését nagyobbírszt a 17. században hozott törvények szabályozták. A ház tagjai lehettek az uralkodóház nagykorú férfitagjai, az országos főméltóságok, a főnemesi ranggal rendelkező családok összes férfitagjai, a katolikus egyház érsekei és püspökei, illetve 1792-től a görögkeleti egyház püspökei, valamint a főispánok, akik egyéni meghívással nyerték el megbízatásukat.

megjelenítésére.⁹ Nem mutatkozott meg összetételében az arisztokrácia vagyoni differenciálódása, és nem járt következményekkel a főpapság hivatali szerepkörének szűkülése. Arra is alkalmatlannak bizonyult, hogy a főispánok 1848-ban megváltozott állásának megfelelően értékelje újra a legrégibb főrendi csoport helyzetét.¹⁰ Szintén nem volt képes megjeleníteni a vallások jogi helyzetében bekövetkezett változásokat. A testületben csak a katolikus és a görögkeleti egyházfők foglaltak helyet, míg az 1791-től bevettnek tekintett református és evangélikus, illetve az 1848-tól bevett unitárius egyház nem rendelkezett képviselettel.

A második kamara átalakítására és megszüntetésére 1848–1849-ben felmerült javaslatok és az 1885-ben bekövetkezett reform között eltelt évtizedek bőséges lehetőséget kínáltak a testület funkciójának újragondolására. A reformtervezetek közös nevezőjeként emelhetjük ki a monarchikus államformának megfelelő kétkamarás törvényhozás fenntartására irányuló konszenzust.¹¹ Az ezen túl rendkívül heterogén programok elhelyezhetők a politikai élet irányzatainak palettáján. Szélső pólusain a képviseleti elv alapján, választás révén újjáalkotott liberális-demokratikus,¹² illetve a születési előjogokat kinevezés és/vagy választás útján konzerváló, arisztokratikus felsőházra vonatkozó tervezetek szerepelnek. Az utóbbiak a születési arisztokrácia fölényének megőrzése révén a testületnek fékező, egyensúlyt teremtő szerepet szántak, illetve a törvényhozás magyar jellegének megóvását, a nemzetiségi törekvésekkel szembeni védelmet várták tőle.¹³ A reform gondolata legfeljebb a főnemesség vagyoni differenciálódásának figyelembevételében, illetve a személyes érdekért élethossziglan elnyert főrendi tagság bevezetésében mutatkozott meg bennük.¹⁴

⁹ A testület szerepvesztésének egyik látható jele volt 1848-tól az arisztokrácia megjelenése a képviselőházban. Lakatos Ernő számítása szerint a dualizmus évtizedeiben minden tizedik nagykorú főnemes képviselő lett. *Lakatos Ernő: A magyar politikai vezetőréteg, 1848–1918.* Bp. 1942. 28–30.

¹⁰ Az 1848: XXIX. tc. és az 1870. évi XLII. tc. értelmében a főispánok állásaikból elmozdítható, s a kormányváltás során leváltható tisztségviselőkké váltak, ami kérdésessé tette autonóm politikai szereplésüket.

¹¹ Az egykamarás törvényhozás csekély számú hívei között szólalt meg Schvarcz Gyula. Lásd *Schvarcz Gyula: Államintézményeink és a kor igényei.* Bp. 1879. 207–273.

¹² Kossuth a megyei gyűlések által választott szenátust képzelte el, összhangban a népfeltség elvét az önkormányzatokhoz kapcsoló korábbi nézeteivel. Kossuth Lajos alkotmánytervezete. In: *Spira György: Kossuth és alkotmányterve.* Debrecen 1989. 49–83.; *Kossuth Lajos: Dunai szövetség.* In: Kossuth Lajos iratai, 1880–1911. I–XIII. S. a. r. Kossuth Ferenc. Bp. 1898. VI. 9–23.; A hazai publicisztikában Pártos Béla képviselte a szenátus jellegű, választott felsőház eszméjét: *Pártos Béla: A főrendiház reformja.* Bp. 1882.

¹³ A nemzetiségi szempontot emelte ki Széchenyi a főrendi tábla 1843. október 3-i ülésén: Gróf Széchenyi István beszédei. Összegyűjt. Zichy Antal. (Gróf Széchenyi István munkái II.) Bp. 1887. 356–362.; A múlt és a jelen közötti közvetítő szerepet szánta a második kamarának *Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I–II.* Bp. 1981. II. 179–189.

¹⁴ Lásd a főrendiház Deák-párti csoportjának elképzelését: *Sz. L. (Szógyény-Marich László):* Igénytelen nézetek a magyar főrendiház szervezéséről. Székesfehérvár 1882.; Trefort Ágoston a történelmi birtokokban látta a felsőház erejét, ezért veszélyesnek tartotta a vagyontalan arisztokraták szereplését. *Trefort*

A reformtervezetek az egyházak képviseletének bővítésével is foglalkoztak. Deák Ferenc 1873-ban az egyházpolitikai reformokat előrevetítő beszédében a vallások egyenlősége alapján két lehetőséget körvonalazott, amikor vagy minden vallás képviseletének biztosítása, vagy valamennyi megszüntetése mellett foglalt állást.¹⁵ A konzervatív programok is törekedtek az egyházak arányosabb képviseletére, a vallásszabadságot a bevett felekezetekre redukáló logika alapján azonban csak a testületből eddig kimaradt, bevett protestáns egyházak főrendi tagságát szorgalmazták. A főrendiház Deák-párti, felvilágosultabb csoportjának indítványa olyan módon kívánta képviselethez juttatni a bevett protestáns egyházakat, hogy eközben érintetlenül hagyta volna a katolikus egyházi méltóságok tagságát. Trefort Ágoston a törvényhozói függetlenség jegyében az egyházi képviseletet is tulajdonhoz kötötte volna, ezért elutasította az egyházmegyével nem rendelkező címzetes püspökök szereplését. Pulszky Ferenc a nagybirtok képviseletével kívánta visszaállítani a második kamara tekintélyét, ezért az egyházak képviseletének alapjául is a vagyont tekintette. Túlzottnak vélte azonban az egyháznagyok befolyását, amit néhány zsidó nagybirtokos kinevezésével akart ellensúlyozni.¹⁶ Tóth Lőrinc a vallási egyenlőség érvényesítése miatt tartotta fontosnak azt, hogy a katolikus egyházfők mellett „a szerény puritán egyházak főnökei” is képviseletet nyerjenek.¹⁷

A felekezetek képviseletéről gondolkodók nem vagy legfeljebb negatív értelemben fordítottak figyelmet az izraelitákra. A témában egyedül megszólaló Tóth Lőrinc nem elvi megfontolásból, a vallásszabadságot csupán a bevett vallásokra redukáló logika alapján, hanem gyakorlati érvekkel indokolta, miért nem terjeszthető ki a képviselet az izraelitákra, annak ellenére, hogy létszámuk meghaladja a félmillió főt. Úgy vélte, a zsidók nem rendelkeznek „honszerző dicső ősökkel”, másfelől az egyházi hierarchia hiánya akadályozza azt, hogy megfelelő képviselőt válasszanak a felsőházba. Ezért, ha a törvényalkotók mégis következetesen ragaszkodnának a vallási egyenlőség elvéhez, a koronára kell bízni az alkalmas képviselő kiválasztását.¹⁸ Tóth az örökölt vagyonnal bíró születési arisztokrácia fenntartására törekedett, ezért a személyes érdemekért kinevezettek között sem szívesen látott volna izraelitát, mert attól tartott, hogy „történeti alap” nélkül csupán a nagybirtok s általa a plutokrácia, a „pénzeszsákok szívtelen feudalitása” nyerne képviseletet.¹⁹

Ágoston: A felsőház reformjáról. Bp. 1882.; Tóth Lőrinc ötvözte a választás és a kinevezés elvét. *Tóth Lőrinc*: A magyar felsőház reformja. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. VII./4.) Bp. 1882.

¹⁵ Deák Ferenc nagy egyházpolitikai beszéde. In: *Zeller Árpád*: A magyar egyházpolitika 1847–1894. I–II. Bp. 1894. II. 128–136.

¹⁶ *Pulszky Ferenc*: Budapest, március 21. Pesti Napló, 1882. március 22. 1.

¹⁷ *Tóth L.*: A magyar felsőház reformja i. m. 85.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 45., 83.

A „szakadás” mint az izraelita felekezet megítélésének sarokköve

Tóth Lőrinc értékelése a magyar zsidóság modern kori történetének egyik meghatározó problémájára, a centralizált egyházszerkezet hiányára utalt, amely összetett történeti okokkal magyarázható. Magyarország újkori zsidó népessége a 18. század második felétől megélnéknél bevándorlás nyomán érkezett az országba.²⁰ A nemesi birtokokra, mezővárosokba telepedő zsidó csoportok autonóm községeket alkottak, ami összhangban állt a zsidó tradícióval, amely a diaszpórában élők egyedüli összekötő elemének az ősök hitét fogadta el. Jóllehet, több államban a zsidó közösségek a korábbi évszázadokban az autonómia magasabb szintű intézményeit is létrehozták, például Lengyelországban a 16. században két nagytanács jött létre, Csehország, Morvaország és Szilézia pedig külön főrabbival rendelkezett. A 17. századtól Magyarországon is ismert a főrabbi tisztsége, akinek szerepköre azonban az adóbehajtásra korlátozódott, és nem terjedt ki a közösségek összefogására.²¹ A belső autonómia magasabb szintű hazai intézményeinek megszületését mindenekelőtt a gyakori népességmozgás akadályozta, amelynek hatására csak a 19. század közepére alakultak ki a szilárdabb hitközségi keretek.²² A megtelepedő közösségek közötti intézményes kapcsolatok létrejöttét azonban a 19. század elejétől a zsidóság meginduló vallási polarizációja gátolta, amely a hagyományhoz való viszony mentén a vallási rituális, életmódbeli reformokat támogató és a tradíciókat védelmező irányzat szembenállásában, majd elválásában nyilvánult meg.²³

Az autonóm hitközségeket összefogó intézmény hiánya különösen szembeötlővé vált az 1867 után kialakult alkotmányos rendszerben, hiszen azt jelentette,

²⁰ *Ember Győző*: A magyarországi országos zsidóösszeírások a XVIII. század első felében. In: Magyar Zsidó Oklevéltár VII. Szerk. Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor. Bp. 1963. 49–77.

²¹ *Venetianer Lajos*: A zsidóság szervezete az európai államokban. Bp. 1901. 249–260., 279–282., 302–308., 328–335.

²² *Zeke Gyula*: A magyarországi zsidóság hitközségeinek kiépülése. In: Hét évtized a hazai zsidóság életében I–II. Szerk. Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál. Bp. 1990. I. 126–144.; *Kovács Alajos*: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp. 1922. 9–12.; *Jehuda Don – George Magos*: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése. Történelmi Szemle 28. (1985) 437–438.

²³ A haladó irányzat követői az akkulturáció jegyében a vallási szertartásokban olyan – főként esztétikai – változtatásokat kezdeményeztek, amelyek a környező társadalom vallási normáinak átvételét célozták. Ilyennek tekinthető a templomi áhítat, a csend és a pompa megteremtése, az orgona és a kórus bevitele a zsinagógákba, a tóraolvasó asztalnak a zsinagóga közepéről a frigyszekrény elé helyezése, az esküvői baldachinnak a zsinagógában történő felállítása, illetve a heti egy alkalommal tartott felemelő szónoklat. *Groszmann Zsigmond*: A pesti kultusztemplom. Magyar Zsidó Szemle 40. (1923) 86–94.; A konzervativizmus fellegvárává a pozsonyi gyülekezet és nagy múltú jesivája vált, amely Schreiber Mózes rabbi irányításával próbált gátat vetni a modern gondolatoknak. *Jakov Katz*: Hatam Szofer életrajzához. In: Magyar zsidó történelem – másképp. Jeruzsálemi antológia. Szerk. Michael K. Silber. 2. átdolgozott kiadás. Bp.–Jeruzsálem 2008. 135–183.

hogy a felekezet nem rendelkezett a hitközségek felett őrökődő, a kormánnyal és az állami szervekkel érintkező képviselői hatósággal. E hiányosság kiküszöbölésére a kiegyezés után a polgári kormányzat a zsidóság érdekképviselőjének ellátására a protestáns felekezetekéhez hasonló, hierarchikus szervezetet kívánt létrehozni. Ennek érdekében ült össze 1868-ban Eötvös József kultuszminister, valamint a zsidóság haladó erőinek ösztönzésére az Izraelita Egyetemes Gyűlés.²⁴ A tanácskozásnak rendelkeznie kellett volna a hitközségek szervezetéről, rendezni kívánta az izraelita iskolák és az iskolai hatóságok kérdését, illetve döntenie kellett volna az 1850-ben létrehozott iskolaalap kezeléséről. Bár a szervezők mellőzni kívánták a vallási kérdéseket, a centralizációt ellenző ortodoxok elhagyták a kongresszust, majd a vallás- és lelkiismereti szabadságra hivatkozva a képviselőházhoz fordultak, amely a liberális elvek értelmében engedélyezte elválásukat a kongresszusi többségtől.²⁵

A tanácskozás alatt és azt követően az egyes irányzatok létrehozták saját irányító testületeiket, amelyek a következő évtizedekben külön-külön töltötték be a képviselői hatóságok szerepét. A zsidóság haladó szárnya elfogadta a kongresszus határozatait, s hitközségeik működését az uralkodó által 1869. június 14-én szentesített szabályok határozták meg.²⁶ A haladó hitközségek 26 községkerületet alkottak, a kerületek és a kormány között a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája közvetített. A kongresszust elhagyó ortodoxia számára a Hitór Egylet által alkotott szervezeti szabályzat számított mérvadónak, amelyet a kultuszminister 1871 októberében hagyott jóvá.²⁷ Az ortodoxok az Országos Iroda minitájára hét tagból álló irányító szervet hoztak létre Orthodox Közvetítő Bizottság néven. Harmadik irányzatot alkottak a kongresszus előtti állapotokhoz ragaszkodó, status quo ante alapon álló hitközségek, amelyek a korszakban nem rendelkeztek önálló alapszabállyal, ezért hitközségeik megalakulásának engedélyezése a vallás- és közoktatásügyi miniszter jogkörébe tartozott.²⁸

²⁴ *Jakov Katz*: A végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban. Bp. 1999.; *Nathaniel Katzburg*: The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869. In: *Hungarian-Jewish Studies I–II*. Ed. Randolph L. Braham. New York, NY 1969. II. 1–33.; *Walter Pletsch*: Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba. Bp. 1999.

²⁵ Az 1869-dik évi április 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója I–XXIV. Szerk. Nagy Iván. (Az 1869-dik évi április 20-dikára hirdetett országgyűlés nyomtatványai.) Pest 1869–1872. VII. 1870. március 18. (147. ülés) 130.

²⁶ Egyetemes gyűlés határozatai. In: *Hajnóci R. József*: A magyar zsidók közjoga. Betű- és számsoros útmutató a magyarországi izraeliták felekezeti ügyeinek törvényes szervezetében. Lőcse 1909. 78–113.

²⁷ Orthodox hitközségek szervező szabályai. In: *Hajnóci R. J.*: A magyar zsidók közjoga i. m. 261–266.; A felekezet szakadása után kialakult intézményi szerkezetet mutatja be *Frojmovics Kinga*: Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950. Bp. 2008. 69–85.

²⁸ A status quo ante hitközségek 1928-tól rendelkeztek államilag jóváhagyott alapszabállyal. Status quo ante szervezett izraelita hitközségekre vonatkozó közös rendelkezések. In: A vallás- és közoktatásügyi

A vallási irányzatok intézményes elválása a továbbiakban számos elméleti és gyakorlati kérdést vetett fel. Az ortodoxok a vallásszabadság liberális tételére hivatkozva nyerték meg elszakadási törekvéseiknek az országgyűlés képviselőházát, a kongresszusi zsidósággal szemben viszont a „két vallás” tételét állították. Ennek értelmében a neológok olyan mértékben távolodtak el az ősök hitétől, hogy indokolt egy másik zsidó vallás képviselőinek tekinteni őket, akikkel az ortodoxok nem élhetnek egy közösségben, s akikkel a későbbiekben sem képzelhető el az egyesülés.²⁹ A szakadás tényéhez a magyar államapparátus is ellentmondásosan viszonyult. Jóllehet, a törvényhozás a lelkiismereti szabadságra hivatkozva engedélyezte az ortodoxia elválását és a felekezet feldarabolását, az államigazgatás az izraelita felekezetet továbbra is egy felekezetnek tekintette, és számos módon igyekezett gátolni az ortodox, a kongresszusi-neológ és a status quo ante csoportok önálló hitközségeinek létrehozását.³⁰

Az, hogy az 1868–1869. évi egyetemes gyűlést követően az egyes irányzatok létrehozták a maguk képviselőtestületeit, a későbbiekben nem csökkentette a centralizált szervezet iránti igényeket. A központi irodák ugyanis a következő évtizedekben csekély hatékonysággal működtek, fennállásuk pedig azt demonstrálta, hogy a zsidóság különböző csoportjai képtelenek a megegyezésre. A hitközségeket irányító és az állami szervek előtt az egész felekezetet képviselő hatóság hiánya, illetve a szakadást követően kialakult zavaros hitközségi állapotok hatásos érvet szolgáltatottak azok számára, akik a zsidó felekezet túrt-elismert jogállásának megváltoztatását akár intézményi-igazgatási okok miatt, akár világnézeti meggyőződésből igyekeztek késleltetni.

Törvényjavaslat a keresztények és zsidók közötti házasságok legalizálására

A főrendiházi törvényjavaslat kidolgozói éppen ezen a szemponton léptek túl, amikor 1883 nyarán elkészítették a tervezetet, amely a konzervatív reform szellemében csupán a legszükségesebb kérdésekben vállalkozott a testület korábbi összetételének módosítására.³¹ A javaslat a felsőház súlyát továbbra is a történelmi családok

igazgatás hatályos jogszabályainak gyűjteménye I–II. Összeáll. Harai László. Bp. 1943. II. IV. rész. 375–388.

²⁹ *Michael K. Silber*: Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása. In: Magyar zsidó történelem – másképp i. m. 211–282.

³⁰ Az 1880-as években kiadott állami rendeletek az anyakönyvi kerületek és az anyahitközségek létrehozása révén próbálták útját állni a „közsegcsinálásnak”. Magyarországi Rendeletek Tára. Bp. 1885. 1988–2074.; Magyarországi Rendeletek Tára. Bp. 1888. 1069–1077.

³¹ Törvényjavaslat, a főrendiháznak, mint felsőháznak szervezéséről. In: Az 1884. évi szeptember hó 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai I–XXIV. (Az 1884-dik évi szeptember hó

képviselőire kívánta helyezni, de részvételüket 3000 Ft földadó fizetéséhez kötötte. A kormánytól való függőségük miatt megfosztotta a képvisellettől a főispánokat, illetve vagyon hiányában az egyházmegyével nem rendelkező címzetes püspököket. Az intézmény társadalmi bázisát a közéletben érdemeket szerzett polgárok élethosszig tartó kinevezésével igyekezett szélesíteni. Témánk szempontjából a törvényjavaslat 4. §. B. pontja érdemel figyelmet, amely a deáki felfogástól eltérően fenntartotta az egyházak képviseletét, szükségesnek ítélve azt, hogy a jelentős vagyonnal rendelkező egyházak intézményes formában képviselhessék érdekeiket. A korábbinál azonban arányosabb részvételre törekedve a bevett protestáns egyházaknak is helyet biztosított, illetve mellettük az izraelita felekezet is képviseletet nyert volna. Az utóbbit illetően a törvényjavaslat indoklás nélkül „egy izraelita hitfőnök” szereplését helyezte kilátásba, akit az uralkodó a minisztertanács ajánlatára nevezett volna ki.

A törvényjavaslat utóbbi pontja meglepőnek tűnhet annak ismeretében, hogy a reformjavaslatok csupán a bevett vallások képviseletének bővítésére törekedtek. Az, hogy korábban a bevett jogállással nem járt együtt automatikusan a felsőházi tagság, elméletileg annak lehetőségét is magában rejtette, hogy akár egy túrt vagy elismert felekezet is képviseletet nyerhet a második kamarában. Ismervén azonban a törvénykezés menetét, megalapozottabbnak tűnik annak feltételezése, hogy a kormány egy korábbi törvényjavaslat, a zsidók és keresztények közötti vegyes házasságot engedélyező tervezet bukása miatt, kárpótlásként kívánta képviselethez juttatni a formailag túrt, de a valóságban elismert jogállású izraelita felekezetet.

A keresztény–zsidó vegyes házasságok engedélyezését célzó törvényjavaslat az izraelita felekezet túrt-elismert jogállásából eredő társadalmi egyenlőtlenségek egyikének enyhítésére törekedett. Az 1867. évi XVII. tc. értelmében „az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására nézve egyaránt jogosítottaknak nyilvánítottak”,³² az egyéni állampolgári egyenlőség elismerését azonban nem követte a vallás bevetté tétele. Az izraelita felekezet a bevett, elismert és túrt vallások hierarchiájában sajátosan köztes helyet foglalt el.³³ Formailag a túrt vallás kategóriájába tartozott, tényleges helyzete azonban a század második felére nagyban különbözött az egyéb megtúrt felekezetekétől (nazarénusok, baptisták, mohamedánok).³⁴ Az izraeliták számára az 1840. évi XXIX. tc. biztosította az anyakönyvezés jogát, míg az Udvari Kancellária 1863. évi rendelete a

25-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai.) Bp. 1884–1887. (a továbbiakban: KI 1884–1887.) I. 25. sz. 134–146.

³² 1867: XVII. tc. Az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében. In: Magyar Törvénytár 1836–1868. évi törvénycikkek i. m. 354.

³³ Péter L.: Az állam és az egyház viszonya i. m. 15–20.

³⁴ Például nagyban különbözött a nazarénusok helyzetétől, akik a korszakban nem rendelkeztek anyakönyvezési joggal. Kardos László – Szigeti Jenő: Boldog emberek közössége. A magyarországi nazarénusok. Bp. 1988.

zsidó házassági jogot szabályozta.³⁵ A felekezeti jogkör tovább bővült 1867 után, a kongresszusi és az ortodox szabályzatok miniszteri elismerésével. Ezekkel a rendelkezésekkel az izraelita felekezet elindult a ranglétrán felfelé, aminek eredményeképpen 1871-től az „elismert vallás” terminust alkalmazták rá. Ezáltal a bevett és túrt vallások között létrejött egy harmadik, átmeneti kategória, amelynek közvetlen jogi biztosítékául a kultuszminiszter rendelete szolgált, közvetett biztosítékot pedig azok a törvények jelentettek, amelyek „az állam által elismert vallásokról” is rendelkeztek: a büntettekről és vétségekről szóló 1878. évi V. tc. 191–192. §. és az 1879. évi XL. tc. 51. §. az elismert vallásokat és lelkészeit törvényes védelemben részesítette, a véderőről szóló 1889. évi VI. tc. 31. §. az elismert egyházak és vallásfelekezetek papjelöltjeinek és papnövéndékeinek nyújtott kedvezményt.³⁶

Az elismert státusz az izraelita felekezetet a megtúrt helyzethez képest több joggal, a bevett vallások jogállásához képest viszont kevesebb jogosítvánnyal ruházta fel, s ez a polgári életben számos hátránnyal járt. Az egyenlőtlenségek a bevett felekezetek híveivel szembeni viszonyosság hiányából fakadtak, s az áttérések és a házasság rendezetlenségét eredményezték. A parlament 1868-ban törvényt alkotott a bevett felekezetek viszonyosságáról,³⁷ azaz biztosította az egymás közötti áttérés és a vegyes házasság lehetőségét, ebből azonban kizárta a túrt és az elismert felekezetek híveit. Mindez a zsidók számára az áttérés vonatkozásában elsősorban a keresztény vallásokból az izraelitába való felvétel tilalmát jelentette, míg annak fordítottja, az izraeliták áttérése keresztény hitre a gyakorlatban megengedett törvény hiányában sem volt ritka jelenség. Az áttérési hajlamot ugyanis megnövelte a vegyes házasság tilalma, amelynek következtében az egyik fél áttérése a vegyes kapcsolatot folytatók számára a törvénytelen helyzet elkerülésének egyik lehetséges módjaként kínálkozott. Mások külföldön kötöttek házasságot, e házasságokat és az abból született utódokat azonban a hazai törvények nem ismerték el.

A viszonyosság hiányából eredő társadalmi feszültségeket a politikai élet vezető csoportjai is érzékelték, ezért 1881-ben Tisza Kálmán kormánya a zsidók és keresztények között, valamint a külföldön kötött házasságok törvényesítésére a polgári forma bevezetését javasolta.³⁸ A törvényjavaslat sorsát nagyban befolyásolta az a tény, hogy

³⁵ 1840: XXIX. tc. A zsidókról. In: Magyar Törvénytár 1836–1868. évi törvénycikkek i. m. 175–176.; A zsidó házassági jogról lásd *Hajmóczi R. J.*: A magyar zsidók közjoga i. m. 120–127.

³⁶ 1878: V. tc. A magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről. In: Magyar Törvénytár 1877–1878. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1896. 101–173.; 1879: XL. tc. A magyar büntető törvénykönyv a kihágásokról. In: Magyar Törvénytár 1879–1880. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1896. 190–215.; 1889: VI. tc. A véderőről. In: Magyar Törvénytár 1889–1891. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1897. 7–35.

³⁷ 1868: LIII. tc. A törvényesen bevett felekezetek viszonyosságáról. In: Magyar Törvénytár 1836–1868. évi törvénycikkek i. m. 506–508.

³⁸ *Zeller Á.*: A magyar egyházpolitika i. m. II. 904–959.; *Salacz Gábor*: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1918. München 1974. 72–74.

tárgyalása 1883 novemberében, nem sokkal a tiszaezlári vérvádper és az azt követő antiszemita zavargások, illetve az Országos Antiszemita Párt megalakulása után kezdődött.³⁹ A kormány kompenzációnak szánta a javaslatot a történetekért, ezért nem hallgatott azokra a kormánypárti és ellenzéki véleményekre, amelyek a politikai helyzetet nem találták alkalmasnak a tervezet napirendre tűzésére. A képviselőházban az antiszemita politikusok kihasználták a vérvád által teremtett hangulatot, és erőteljes beszédekert intéztek a keresztény–zsidó vegyes házasság engedélyezése ellen.⁴⁰ Jóllehet a javaslatot a liberális többségű képviselőház megszavazta, szükségességéről a tervezet támogatói között sem alakult ki egyetértés. Irányi Dániel és Szilágyi Dezső a kötelező polgári házasság mellett tett hitet, s a jelen javaslatot csak átmenetinek szánta a házassági jog átfogó szabályozásáig.⁴¹ Többen annak veszélyére is rámutattak, hogy ha a polgári házasság intézménye „zsidó házasság” formájában kerül a köztudatba, az újabb válaszfalat építhet zsidók és keresztények közé.⁴²

A javaslatot a főrendek buktatták meg, akik a második kamara történetében példa nélküli lépéssel, két alkalommal vétózták meg a tervezetet.⁴³ A közélet iránti közömbösségéről ismert testület mindenkit mozgósított, akitől ellenszavazatot remélt, így a második tárgyalás során duplájára nőtt a jelenlévők száma. A reform előtt álló főrendiházban az egyházak képviselőiként csak a katolikus és a görögkeleti egyházfők foglaltak helyet, akik közül Simor János hercegprímás a keresztény társadalom felbomlásának veszélyére figyelmeztetett, nagy befolyást tulajdonítva a zsidó vallás beolvasztó erejének.⁴⁴ A keresztény–zsidó kapcsolatokat illetően a főpapok ragaszkodtak a *cultus disparitas*, azaz a vallásgyakorlatok eltéréséből eredő házassági akadály fenntartásához. Másrészt a polgári házasságot az állam által az egyházak belügyeibe való illetéktelen beavatkozásként értékelték, ezért azt teljes egészében elvetve szavaztak egyöntetűen a törvényjavaslat ellen.

A neológ felekezeti sajtó a vallási autonómiáért

A keresztény–zsidó házasságok legalizálását célzó részleges polgári házasság kudarcra és az izraelita felekezet főrendiházi képviseletének megfogalmazása közötti kapcsolatot a progresszív–neológ izraelita sajtóban megjelenő cikkek is mérlegelték. A felekezeti sajtó az 1880-as években az *Egyenlőség* című közéleti hetilap és a *Magyar*

³⁹ Kubinszky Judit: Politikai antiszemitizmus Magyarországon, 1875–1890. Bp. 1976. 105–162.; *Kövérvér György*: A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek. Bp. 2011. 607–655.

⁴⁰ A képviselőházi vita részleteit lásd Zeller Á.: A magyar egyházpolitika i. m. II. 1142–1376.; Ónody Géza felszólalása. Uo. 1212–1221.

⁴¹ Uo. 1184–1188., 1313–1330.

⁴² Győri Elek beszéde. Uo. 1234–1250.

⁴³ A főrendiházi tárgyalás. Uo. 1376–1452.; A szavazás részletei: Uo. 1444–1446., 1451.

⁴⁴ Uo. 1376–1382.

Zsidó Szemle című tudományos folyóirat indulásával vált a haladó zsidó közélet egyik legfontosabb fórumává.⁴⁵ A lapok jelentőségét különösen megnövelte, hogy a zsidóság nem hozott létre önálló érdekvédelmi szervezeteket és politikai pártokat, ezért a sajtónyilvánosság bizonyos mértékig e szervezetek szerepét is igyekezett betölteni. Elsősorban az *Egyenlőség* lépett fel ezzel az igénnyel. A Bogdányi Mór, majd Szabolcsi Miksa által szerkesztett hetilap munkatársai rendkívül érzékenyen reagáltak a kor minden olyan eseményére, amely érintette a zsidó polgárokat és intézményeiket. A magyar szabadelvűség elkötelezettjeiként védelmezték az 1867-ben elnyert egyéni emancipációt, és szenvedélyes írásokkal küzdöttek az antiszemitizmus ellen. A lap a modernizált vallási hagyomány fenntartására törekedett, és a felekezet újraegyesítésére irányuló törekvéseknek is fórumot biztosított. Sokoldalúan foglalkozott a vallási emancipáció hiányának negatív következményeivel, s az egyik legfontosabb célnak a vallási egyenlőség kivívását tekintette.

Az *Egyenlőség* a felekezet főrendiházi képviselőjét is a vallási autonómiával való összefüggésében szemlélte. Gruber Lajos cikksorozata nyomon követte a törvényjavaslat sorsát, elemzése – megkerülve a vallások jogállásában mutatkozó különbségeket – az emancipációs alaptörvényből vezette le a főrendi képviselőhöz való jogot, s az alkotmány megsértéseként értékelte annak esetleges meghíúsulását.⁴⁶ Másfelől a reformtervezetekben is hangsúlyos nemzetiségi szempontra hivatkozott, arra, hogy Magyarországnak szüksége van a zsidók támogatására „a belsejében dúló nemzetiségi viszályok közepette”. Úgy vélte, a zsidók „népesezési szempontból” is fontos szolgálatot tesznek azzal, hogy a leggyorsabban magyarosodnak, s a nemzetiségek közül egyedül ők fejlődnek „centripetális irányba”, s ezáltal jótékony nemzeti missziót teljesítenek.⁴⁷ Gruber elsősorban Tóth Lőrinc reformjavaslatával szállt vitába, amely nemcsak az egyházak képviselői, de a kinevezett főrendek között sem látott volna szívesen zsidó felsőházi tagot.⁴⁸ Elemzésében történeti érvekkel cáfolta Tóth okfejtését, miszerint a zsidók nem rendelkeznek „honszerző dicső ősökkel”,⁴⁹ és hangsúlyozta a zsidóság részvételét a magyar történelem eseményeiben a kezdetektől a jelenkorig. Többek között a

⁴⁵ Szabolcsi Lajos: Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Bp. 1993.; A „tudománnyal kibékült zsidóság”. Tanulmányok a Magyar Zsidó Szemle első korszakáról. Szerk. Kiss Endre. Bp. 2016.; PrepuK Anikó: Az izraelita hírlapirodalom kezdetei Magyarországon. In: Emlékkönyv ifj. Barta János 70. születésnapjára. Szerk. Angi János – Pallai László – Papp Imre. Debrecen 2010. 311–328.

⁴⁶ Exegiunus [Gruber Lajos]: Helye legyen-e a zsidóhitfelekezetnek is a magyar felsőházban I. Egyenlőség, 1884. július 27. 1–2.

⁴⁷ Exegiunus [Gruber Lajos]: Helye legyen-e a zsidóhitfelekezetnek is a magyar felsőházban II. Egyenlőség, 1884. augusztus 3. 1–3.

⁴⁸ Tóth L.: A magyar felsőház reformja i. m. 45., 83.

⁴⁹ Exegiunus [Gruber Lajos]: Helye legyen-e a zsidóhitfelekezetnek is a magyar felsőházban III–IV. Egyenlőség, 1884. augusztus 10. 1–3.; augusztus 17. 1–4.

közös honfoglalást feltételező kazár származás tételére hivatkozott,⁵⁰ míg a közelmúlt történései közül 1848–1849 eseményeit emelte ki, és szembeállította az arisztokrácia ellentmondásos magatartását a zsidóság aktív közreműködésével a forradalomban és a szabadságharcban.

Kísérlet az izraelita felekezet főrendiházi képvisletére

A főrendiházi törvényjavaslatnak a téma szempontjából az egyházi képvislet bővítését célzó 4. §. B. pontja érdemel figyelmet, amely a címzetes püspökök kivételével érvényben hagyta valamennyi katolikus megyéspüspök és az eddig szereplő katolikus és görögkeleti egyházi méltóságok tagságát. A protestáns felekezeteket azonban a rangidősség elve alapján kívánta képvislethez juttatni: a református és az evangélikus egyház 3–3 legidősebb püspöke, 3 református főgondnok, 2 ágostai főfelügyelő és 1 egyetemes főfelügyelő, valamint 1 unitárius püspök vagy főgondnok tagságát helyezte kilátásába.⁵¹ Várható volt, hogy a képviselők számában megmutatkozó különbségek miatt vita alakul ki, ezért a javaslat tárgyalását előkészítő parlamenti bizottság külön hangsúlyozta, hogy az egyes egyházak képviselőinek létszáma nem ítélt meg pusztán a hívek lélekszáma alapján. Hasonlóan fontos figyelembe venni az egyes felekezetek történelmi fejlődését és közjogi szerepét.⁵² Az izraelitákra nézve a bizottság javaslata nyomán a törvényjavaslat eredeti szövege úgy módosult, hogy benne az „izraelita hitfőnök” helyett „egy izraelita hitközségi egyházi vagy világi előljáró” kinevezése szerepelt.⁵³

A várakozásoknak megfelelően a törvényjavaslat részletes tárgyalásakor a képviselőházban hosszas vita alakult ki az egyházak képvisletéről. Többen vitatták az egyházmegyével nem rendelkező címzetes püspökök tagságának megszüntetését, a legélénkebb disputa azonban a kérdéses paragrafus legapróbb részletéről, az izraeliták képvisletét kilátásba helyező B/d. pont körül bontakozott ki. A tárgyalás során ismét az antiszemita képviselők játszottak főszerepet, akiknek száma időközben gyarapodott, hiszen 1884-ben összesen 17 antiszemita képviselő jutott mandátumhoz.⁵⁴ Vezérszónokuk, Veres József a szakszerűség látszatát fenntartva arra hivatkozott, hogy a jogegyenlőség elve megköveteli, hogy az izraeliták is járják végig

⁵⁰ *Kohn Sámuel*: A zsidók története Magyarországon. A legrégebbi időktől a mohácsi vészig. Bp. 1884. 12–46.; *Konrád Miklós*: Zsidók magyar nemzete. A nemzeti múlt zsidó tudományos ábrázolása, különös tekintettel a kazárelméletre. Századok 150. (2016) 631–665.

⁵¹ Törvényjavaslat, a főrendiháznak, mint felsőháznak szervezéséről. In: KI 1884–1887. I. 25. sz. 135.

⁵² „A főrendiháznak mint felsőháznak szervezéséről” szóló törvényjavaslat előzetes tárgyalására kiküldött bizottság jelentése, a hozzá utasított törvényjavaslat tárgyában. In: KI 1884–1887. IV. 65. sz. 40.

⁵³ Melléklet a 65. számú irományhoz. In: KI 1884–1887. IV. 65. sz. 45.

⁵⁴ *Kubinszky J.*: Politikai antiszemitizmus Magyarországon i. m. 131–162.

azt az utat, amit korábban a protestánsok.⁵⁵ Azaz előbb mutassák be nyilvánosan hitelveiket, s váljanak bevett vallássá. Sőt, kihasználva a túrt és elismert vallások körül a szokásjog által teremtette bizonytalanságot, azt is cáfolta, hogy a zsidó vallás törvényesen elismert vallás lenne. Másrészt elvetette azokat az érveket, amelyek a vallások közötti egyenlőség fenntartására hivatkoztak, amíg ugyanis állami törvényt nem alkotnak róla – vélekedett –, számonkérni sem lehet ezen elv érvényesülését. Veres az állammal szembeni köteleességek állítólagos elhanyagolását is felrótta az izraelitáknak, amit abban vélt felfedezni, hogy alig tartanak fenn iskolákat, nem rendelkeznek saját gimnáziummal, ezért más felekezetek iskoláit veszik igénybe. Kevésbé tárgyyszerűen közelített a kérdéshez Ónody Géza, aki a mindenütt jelenlévő zsidó összeesküvés víziója alapján a főrendiház „elzsidósodását” prognosztizálta, ha a zsidók bármilyen formában, akár egyéni érdemek alapján, akár felekezeti képviselethez jutnak.⁵⁶ A főrendiház reformját is összefüggésbe hozta a zsidóság érdekeivel, s a keresztény–zsidó vegyes házasság bukásából eredeztette. Úgy vélte, a törvényjavaslat elvetése egyaránt csalódást okozott a zsidóknak és a befolyásuk alatt álló Tisza Kálmánnak, aki most a főrendeket akarja összeházasítani az izraelitákkal. Báró Andreánszky Gábor a vallási irányzatok közötti ellentétekkel indokolta, miért nem érdemli meg a főrendi képviseletet a felekezet.⁵⁷

Az antiszemita érveit azonban az izraelita képviselők részletesen megcáfolták. 1884-ben összesen 7 izraelita képviselő nyert mandátumot a képviselőházban,⁵⁸ közülük Mandel Pál és Chorin Ferenc vállalta a konfrontációt az antiszemitákkal. Fellépésük a tiszaszlári vérvád által uralt előző parlamenti ciklushoz képest merőben új magatartást tükrözött. A vérvád idején ugyanis a zsidó képviselők passzivitást tanúsítottak, s Mezei Ernő beszédén kívül nem hangzott el érdemi reakció az antiszemita támadásokra.⁵⁹ A főrendiházi javaslat vitájában Mandel Pál az antiszemita figyelmébe ajánlotta a Tízparancsolatot és az Ótestamentumot mint a zsidó hitelvek nyilvános összefoglalását, illetve a Talmudnak több idegen nyelven történt közzétételét.⁶⁰ A felekezet szervezetlensége kapcsán elsősorban a törvényhozás felelősségét emelte ki. Rámutatott

⁵⁵ Az 1884-dik évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója I–XVI. Szerk. P. Szathmáry Károly. (Az 1884-dik évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai.) H. n. [Bp.] 1884–1887. (a továbbiakban: KN 1884–1887.) IV. 1885. február 26. (82. ülés) 396–401.

⁵⁶ KN 1884–1887. IV. 1885. február 23. (79. ülés) 315–319.

⁵⁷ KN 1884–1887. IV. 1885. február 25. (81. ülés) 373–375.

⁵⁸ Chorin Ferenc, Mandel Pál, Megyeri Krausz Lajos, Neményi Ambrus, Schwab Károly, Ullmann Sándor, Wahrmann Mór; Zsidófelekezeti képviselők. Egyenlőség, 1884. június 22. 3–4.

⁵⁹ *Árpád Welker*: Between Emancipation and Antisemitism: The Jewish Presence in Parliamentary Politics in Hungary 1867–1884. In: *Jewish Studies at CEU 1999–2001*. Ed. András Kovács. Bp. 2001. 239–269.

⁶⁰ KN 1884–1887. V. 1885. február 27. (83. ülés) 5–7.

arra, hogy 1870-ben éppen a képviselőház helyezte hatályon kívül a centralizált egyházszervezet megteremtését célzó izraelita kongresszus határozatait, s a lelkiismereti szabadságra hivatkozva engedélyezte az ortodoxia különválását. Az izraeliták kötelességeit illetően határozottan visszautasította, hogy tanügyi állapotaik rendezetlenek volnának, s a keresztények filléreiből nevelnék gyermekeiket. A kultuszminiszter éves jelentéseit idézte, amelyek szerint a néptanítók között a zsidó tanítókat díjazták a legjobban, ami azt bizonyítja, hogy a felekezet sokat áldoz az alsó szintű oktatásra. Külön kiemelte, hogy a zsidó népiskolák 68%-ában magyar a tanítás nyelve, míg a római katolikus iskoláknak csak 56%-a, az evangélikus iskolák 21,5%-a, a görögkatolikusokénak pedig mindössze 6%-a oktat magyar nyelven. Mandel a zsidó gimnázium hiányát történeti okokkal, illetve a társadalmi integráció folyamataival magyarázta, amely megkívánta, hogy az oktatásban ne alakuljon ki felekezeti elkülönülés. Arra is rámutatott, hogy a keresztény felekezetek középiskoláiban tanuló zsidó diákok több tandíjat fizetnek, mint keresztény társaik, amivel nagyban hozzájárulnak az iskolák fenntartásához. Chorin Ferenc az 1867. évi emancipáció továbbfejlesztéseként értékelte az izraelita képviseletet, s nem tartotta megfelelő ellenérvnek az arra való hivatkozást, hogy a zsidó vallás nem bevett vallás.⁶¹ Emlékeztetett arra, hogy a törvényhozás 1867-ben azért nem recipálta a felekezetet, mert szakítani akart a bevett felekezetek rendszerével és a vallási egyenlőség elvét szándékozott érvényesíteni. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a zsidók mindössze 17 éve nyerték el az emancipációt, s ennek ellenére komoly érdemeket szereztek a gazdaság, a tudomány vagy a kultúra területén.

Az izraelita képviselőkhöz más felszólalók is csatlakoztak, s a liberális kánon alaptételét ismételve, a bevett és a türt vallások közötti különbségeket mellőzve a vallásszabadság egyenes következményének tekintették az izraeliták képviseletét.⁶² Jóllehet, az antiszemita név szerinti szavazást kérték, a képviselőház nagy többséggel, 214:43 arányban megszavazta a javaslatot.⁶³

A neológ hírlapok élénk figyelemmel kísérték a parlamenti tárgyalásokat. Az *Egyenlőség* kezdetben elfogadta azt az érvet, hogy a felekezet szervezetlensége miatt a kormányt illesse meg az izraelita képviselő kinevezésének joga. Később azonban, arra hivatkozva, hogy a felekezetnek így csak megbízottja, s

⁶¹ KN 1884–1887. IV. 1885. február 26. (82. ülés) 387–390., V. 1885. február 27. (83. ülés) 8.

⁶² Gr. Keglevich István hozzászólása. In: KN 1884–1887. IV. 1885. február 26. (82. ülés) 394–395.; Róth Pál hozzászólása. In: KN 1884–1887. V. 1885. február 27. (83. ülés) 9–12.; Az ellenzék azt javasolta, hogy a kinevezés helyett a felekezet titkos szavazás útján maga válasszon képviselőt, amit azonban a ház elvetett. Lázár Ádám indítványa. Uo. 14.

⁶³ KN 1884–1887. V. 1885. február 27. (83. ülés) 18–20.

nem képviselője lenne, többen úgy vélték, a zsidóságra kell bízni a választást.⁶⁴ Ezért az egyetemes kongresszus újbóli összehívását javasolták, a főrendi tag kijelölésére ugyanis alkalmatlannak ítélték a kongresszusi irányzat központi szervét, az Izraeliták Országos Irodáját.⁶⁵ Az *Egyenlőség* sokoldalúan elemezte a szervezetlenség hatásait, s a főrendi reformot a parlamenti vitában elhangzó érvekre hivatkozva a felekezet burkolt újraegyesítésére szeretne volna felhasználni. Ennek érdekében az ortodox és a neológ irányzat központi irodáinak felszámolását kezdeményezte.⁶⁶ Az irodák ellen indított támadást egyrészt az attól való félelem indokolta, hogy a kormány által kezdeményezett kinevezés alternatívájaként esetleg ők kapják meg a főrendi tag kijelölésének jogát. A lap azt sem titkolta, hogy az irodákat ítéli elsődlegesen felelősnek a szakadás fenntartásáért.

A *Magyar Zsidó Szemle* kevésbé éles álláspontot fogalmazott meg a leendő zsidó főrend kinevezéséről. Az Országos Rabbiképző Intézet professzorai által alapított s a neológ csúcsszerv, az Izraeliták Országos Irodája támogatását élvező tudományos folyóirat szükséges rosszként elfogadta a kinevezést, mondván, ha a felekezet autonóm intézmények hiányában nem képes kijelölni saját képviselőjét, a kormányzatnak nem marad más választása.⁶⁷ Az így keletkező képviseletet azonban kevésbé értékesnek ítélte a protestáns egyházak képviseleténél, mert míg a protestáns főrendek az autonóm választás eredményeként méltán léphettek fel az egész felekezet képviselőjeként, az izraelita főrendnek csupán a kinevezés kölcsönzött volna súlyt, nem pedig a felekezeti hierarchiában elfoglalt helye. Mindazonáltal a *Szemle* az ország legnagyobb zsidó közössége, a Pesti Izraelita Hitközség valamelyik egyházi vagy világi vezetőjét tartotta a posztra legalkalmasabbnak.⁶⁸

A főrendiházi vita azonban hamarosan szétfoslatta a felekezet képviseletéhez fűzött reményeket. A főrendi tárgyalások hangnemét a ház hármass állandó bizottságának javaslata határozta meg, amely az egyházi képviseletre nézve a bevett keresztény felekezetek viszonyosságát kívánta érvényesíteni, ezért elismerte a protestáns vallások képviseletének jogosultságát. Az izraeliták esetében azonban arra hivatkozott, hogy a felekezet nem rendelkezik országosan elismert előjáróval, ezért az 5. §. B/d. pontjának törlését javasolta (ami eredetileg a törvényjavaslat 4. §. B/d.

⁶⁴ Dr. G.: A zsidó főrendiházi tag. *Egyenlőség*, 1884. december 14. 4–5.; Friedlieber Albert: A zsidó főrendiházi tag. *Egyenlőség*, 1884. december 28. 4.; Vitt Manó: A főrendiházi zsidó tag. *Egyenlőség*, 1885. január 4. 6.

⁶⁵ A főrendiház reformja. *Egyenlőség*, 1885. február 15. 3–4.

⁶⁶ Az irodák. *Egyenlőség*, 1884. november 2. 5.

⁶⁷ Halász Sándor: Az új főrendiház és a zsidó felekezet. *Magyar Zsidó Szemle* 2. (1885) 177–180.

⁶⁸ Szabolcsi Miksa: A pesti izraelita nagyhitközségről. In: *Magyar zsidók a millenniumon. Művelődéstörténeti tanulmány. Szerk. Zichy Hermán – Deresty Gy. M. Bp. 1896. 74–90.*; Az ország legnagyobb neológ közössége az 1880-as évek végén több mint 7000, 1895-ben 11 000 adófizető tagot számlált.

pontjának felelt meg).⁶⁹ A javaslat vitájában azonban elvi megfontolások is elhangzottak. Konzervatív érvek alapján utasította el a képviselőt gróf Károlyi István, aki úgy vélte, a zsidók „magyarsági szempontból” nem felelnek meg a felsőház újjászervezését meghatározó szempontoknak.⁷⁰ Gróf Eszterházy István és báró Vay Miklós azonban a törölt d. pont visszaállítását indítványozta.⁷¹ Vay a vallási türelmetlenség jeleként értékelte a módosítást, s reformátusként nem kívánta megfosztani az izraelitákat attól, amit a protestánsok is csak akkor nyertek el. A zsidó vallás túrt státuszára való hivatkozást sem tekintette megfelelő ellenérvnek, s a zsidóság minden területen érvényesülő jogegyenlőségére hívta fel a figyelmet, amelyből a felekezet bevetté nyilvánítása nélkül is következhetett volna a főrendi képviselő. Tisza Kálmán a kormány álláspontját védelmezte, ugyanakkor nem hagyott kétséget afelől, hogy a felekezet képviselőtéről szóló döntés nem befolyásolja azt, lesz-e zsidó főrendi tag a korona által kinevezettek között.⁷² A katolikus egyháznagyok nem nyilvánítottak véleményt, de álláspontjuk világossá vált a szavazáskor, amikor a ház többsége törölte a törvényjavaslatból az izraelita felekezet képviselőt.⁷³

A kormány tehetetlennek bizonyult a főrendi módosítással szemben, ezért azzal az indokkal javasolta elfogadását a képviselőháznak, hogy elutasítása az egész törvényjavaslatot veszélyeztetné.⁷⁴ Meghártrálása a baloldali ellenzék éles kritikáját váltotta ki, amely a kormány politikai játszmái következményeként értékelte a kudarcot. Ugron Gábor és Helfy Ignác szerint Tisza Kálmán maga járult hozzá a zsidókérdés napirenden tartásához azzal, hogy nem terjesztett be törvényjavaslatot az általános polgári házasságról, de beterjesztett a keresztény–zsidó vegyes házasságról. Illetve amikor feltűnően külön pontban rendelkezett a „zsidó hitfőnök” behozataláról, ahelyett, hogy kimondta volna: minden állam által elismert felekezetnek helyet kell biztosítani a felsőházban.⁷⁵ Megítélésük szerint Tisza a választások előtt a zsidó szavazatok reményében terjesztette ki a zsidókra a polgári házasságról szóló törvényt, s miután a támogatásukat elnyerte, ellenállás nélkül

⁶⁹ A főrendiház hármias állandó bizottságának jelentése a felsőház szervezéséről szóló törvényjavaslat tárgyában. In: Az 1884-dik évi szeptember hó 25-ére hirdetett országgyűlés főrendi házának irományai I–VII. (Az 1884-dik évi szeptember hó 25-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) H. n. [Bp.] 1884–1887. (a továbbiakban: FI 1884–1887.) II. 106. sz. 1–7.

⁷⁰ Az 1884-dik évi szeptember hó 25-ére hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója I–III. Szerk. Maszák Hugó. (Az 1884-dik évi szeptember hó 25-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai) Bp. 1885–1887. (a továbbiakban: FN 1884–1887.) I. 1885. március 26. (28. ülés) 232.

⁷¹ Uo. 232–233.

⁷² Uo. 232.

⁷³ Uo. 234.; I. Melléklet a 106. számú irományhoz. Törvényjavaslat a főrendiház szervezetének módosításáról. In: FI 1884–1887. II. 106. sz. 8–14.

⁷⁴ A „főrendiháznak, mint felsőháznak szervezéséről” szóló törvényjavaslat előzetes tárgyalására kiküldött bizottság jelentése, a főrendiház által a „felsőház szervezéséről” szóló törvényjavaslaton tett módosításokról. In: KI 1884–1887. V. 170. sz. 363–365.; Láng Lajos előadói előterjesztése. Uo. 309–312.

⁷⁵ KN 1884–1887. V. 1885. április 21. (107. ülés) 388.

belenyugodott a főrendek nemleges döntésébe. Hasonlóan, eleve veszített ügyért mozgósította őket a főrendi reform során. Kegyetlen eljárás – vélte Helfy – „bevinni valakit szándékosan oda, hogy alkalom legyen őt kidobni”.⁷⁶

A vitában a kormánypárti oldalon is kritikus megjegyzések hangzottak el,⁷⁷ a képviselőház azonban nem akarta kockára tenni az egész törvényt, így 139:41 arányban, 272 tartózkodás mellett elfogadta a főrendek módosítását.⁷⁸ A zsidó képviselőkön kívül többek között Szilágyi Dezső, Szontágh Pál, gróf Apponyi Albert, Pulszky Ágost, Pulszky Ferenc, Csávolszky Lajos és Beöthy Ákos is az izraeliták képviseletének fenntartása mellett szavazott.

Az elfogadott főrendiházi törvény a mérsékelt reform jegyében csupán a legszükségesebb kérdésekben vállalkozott a testület korábbi összetételének módosítására.⁷⁹ Az évi 3000 Ft-nyi egyenes földadóból álló vagyoni cenzus bevezetésén, a főispánok és megyés püspökök kiiktatásán, valamint a protestáns egyházaknak juttatott képviseleten túl a születési előjogokkal szemben csak korlátozott mértékben biztosított teret az egyéni érdemek érvényesülésének. A testületben az arisztokrácia nemcsak megőrizte, de a későbbiek során némiképp növelte súlyát,⁸⁰ s a reform nagyjából kimerült abban, hogy a főnemességhez tartozás megszűnt a főrendiházi tagság legfontosabb kritériumaként funkcionálni.

A reform az izraelita felekezet számára egyértelműen kudarcra végződött. Ezen a tényen az sem változtatott, hogy a kormány a személyes érdemeikért bekeverülők között zsidók kinevezését is kilátásba helyezte.⁸¹ A törvényjavaslat tárgyalása alatt először Lévy Henrik⁸² közgazdász, biztosítási szakember és Holländer Leó⁸³ hitközségi elnök neve merült fel, a törvény elfogadása után azonban Sváb

⁷⁶ KN 1884–1887. V. 1885. április 14. (104. ülés). 327.

⁷⁷ Vadnay Károly felszólalása. Uo. 325.; Br. Liphay Béla beszéde. In: KN 1884–1887. V. 1885. április 21. (107. ülés) 394.

⁷⁸ KN 1884–1887. VI. 1855. április 23. (109. ülés) 29–30.; A baloldali ellenzék többsége teljesen el akarta törölni az egyházi képviseletet, ezért nem vett részt a szavazásban.

⁷⁹ 1885: VII. tc. A főrendiház szervezetének módosításáról. In: Magyar Törvénytár 1884–1886. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1896. 187–195.; A törvény részletesebb értékelését lásd *Tóth-Barbalics V.: A magyar főrendiház választott tagjai i. m. 324–325.*

⁸⁰ Lakatos Ernő számításai szerint 1890 és 1914 között az arisztokrácia aránya a házban 71%-ról 76,8%-ra emelkedett. *Lakatos E.: A magyar politikai vezetőréteg i. m. 32–34.*

⁸¹ A kinevezett főrendekről részletesebben lásd *Tóth-Barbalics Veronika: A „korona védpajza” vagy „észarisztokrácia”? A magyar főrendiház élethossziglan kinevezett tagjai. Századok 155. (2011) 723–752.*

⁸² Lévy Henrik közgazdász (1826–1907) a szabadságharcban hadnagyként szolgált. 1857-ben alapította az Első Magyar Általános Biztosító Társaságot. 1868-ban magyar nemességet kapott, 1897-ben emelkedett bárói rangra. Zsidó Lexikon. Szerk. Ujvári Péter. Bp. 1929. 533.

⁸³ Holländer Leó (1806–1887) 1848-ban a magyar honvédség főhadbiztosa volt. 1840-ben az emancipáció érdekében a pozsonyi országgyűléshez járuló zsidó deputáció vezetője volt. Az 1868–1869. évi Izraelita Egyetemes Gyűlés korelnöke, részt vett az Országos Rabbiképző Intézet megalapításában. Zsidó Lexikon i. m. 377.

Károly⁸⁴ nagybirtokos és dr. Hirschler Ignác⁸⁵ szemészprofesszor kinevezését helyezték kilátásba. A források nem engednek betekintést a jelöltek személye körüli változások okaiba. A kiválasztottak életpályájának azonban jellemző vonása, hogy kiemelkedő szakmai tevékenysége mellett Lévy, Holländer és Sváb részt vett a szabadságharcban, Hirschler és Holländer az emancipációs küzdelmek élharcosa és az 1868–1869. évi Izraelita Egyetemes Gyűlés elnöke, illetve korelnöke volt. Az 1885 nyarán újjáalakult főrendiháznak az utóbbi jelöltek, Sváb Károly és Hirschler Ignác személyében két kinevezett zsidó tagja lett, a kinevezés ténye azonban megosztotta a haladó felekezeti közvéleményt.

A neológ sajtó hűen tükrözte az izraelita képviselő kérdésében bekövetkezett változásokat. Az *Egyenlőség* kommentárjai már a javaslat főrendiházi vitája kezdetén tudni vélték, a kormány kész feláldozni a zsidók képviselőtét, hogy leszerelje a reformmal szembehelyezkedő arisztokrata ellenzékét. A katolikus főpapságban, Simor János esztergomi, Samassa János egri és Haynald Lajos kalocsai érsekben látták az ügy legfőbb kerékkötőjét, s elsősorban nekik tulajdonították a főrendiház hármas bizottságának javaslatát.⁸⁶ Az újság nem titkolta a felekezet képviselőtének meghíúsulása felett érzett csalódottságát, s nem fogadta el a kormány érvelését, hogy egyéni kinevezésekkel kárpótolja a felekezetet. Egyszerűen pairschubként, a főrendi többség bomlasztására irányuló törekvésként értékelte azt, s mérsékelt lelkesedést tanúsított e kiváló férfiak szereplése iránt.⁸⁷

A két zsidó főrend és a szegedi hitközség elnöke, Rósa Izsó között lezajlott levélváltás azonban arra is rámutatott,⁸⁸ hogy Sváb Károly és Hirschler Ignác is különbözőképpen értékelték az őket ért megtiszteltetést. Hirschler Ignác úgy vélte, kinevezése valláskülönbségre való tekintet nélkül történt. Ezért a haza érdekeinek képviselőtét tekintette feladatának, ha ugyanis a felekezet elnyerte volna a képviselőtét, nem partikuláris felekezeti érdekeket, hanem a magyar nemzet egyetemét kellett volna szolgálnia a főrendiházban. Sváb Károly azonban a felekezet képviselőtének megvalósulásaként és a teljes vallási egyenlőség felé tett lépésként értékelte a személyét ért megtiszteltetést. A válaszokat kommentáló írás mindkét

⁸⁴ Sváb Károly (1829–1890) a szabadságharcban hadnagyi rangot kapott. Nagybirtokosként Csanád és Torontál megyében folytatott kiterjedt gazdálkodást. 1875–1885 között Törökkanizsa országgyűlési képviselője a Szabadelvű Párt színeiben. Zsidó Lexikon i. m. 818.

⁸⁵ Dr. Hirschler Ignác szemészprofesszor (1823–1891) 1869-től az MTA tagja, 1874-től a Magyar Királyi Orvosegyesület elnöke volt. Az emancipációs küzdelmek élharcosa, az 1868–1869. évi Izraelita Egyetemes Gyűlés elnöke, a haladó irányzat vezetője és 1881-ig a Pesti Izraelita Hitközség elnöke. Zsidó Lexikon i. m. 366.

⁸⁶ Dr. G.: Csalódtunk. Egyenlőség, 1885. március 15. 1–3; Dr. G.: A kompromisszum. Egyenlőség, 1885. március 22. 2–3; – i.: A mi válaszuk – Gróf Károlyi István beszédére. – Egyenlőség, 1885. április 5. 1–2.

⁸⁷ Dr. M–y (Mezey): Sváb Károly és dr. Hirschler Ignác. Egyenlőség, 1885. június 14. 1–2.

⁸⁸ Dr. Hirschler Ignác levele – várhelyi dr. Rósa Izsóhoz. Egyenlőség, 1885. július 12. 1.

felfogást hibásnak minősítette, s bár a kinevezést nagy megtiszteltetésnek tekintette, megítélése szerint az érintetteknek nem lett volna szabad elfogadniuk azt.⁸⁹ Úgy vélte, a két főrendnek passzív rezisztenciát kellett volna tanúsítani addig, amíg a zsidó felekezet nem részesül egyenlő elbánásban a többi felekezettel. Sőt, a kommentár azt javasolta, hogy az érdemdús zsidó férfiaknak minden kitüntetéssel el kellene utasítania addig, amíg a felekezet nem nyeri el az egyenlő jogokat. A vallási-felekezeti érdekeket szem előtt tartó érvelés a „confessionális közérzület” hiányolta a zsidóság körében, s annak jeleként értékelte a kinevezés elfogadását. A protestánsok összefogását állította példaként, arra figyelmeztetve, hogy a zsidóknak nem lenne szabad ilyen könnyen elfelejteni az elszenvedett sérelmeket, és sokkal önérzetesebben kellene fellépniük az egyenlő jogok kivívása érdekében.

A *Magyar Zsidó Szemle* a kormány kinevezési eljárásának eszmei hátterét kutatta.⁹⁰ Szimbolikus jelentőséget tulajdonított annak, hogy az egyéni jelöltek közül éppen egy nagybirtokos és egy tudós kiválasztására került sor. A lap átgondolt kormányzati politikát vélte felfedezni abban, hogy „az ország két nagy érdekét” képviselő személy lett tagja a háznak, akik megtestesítik a zsidóság átalakulását, cáfolva azokat a vélekedéseket, amelyek a felekezet egyoldalú, a nemzet és a közügyek számára „haszontalan” fejlődését hangsúlyozták. Bár nem tartotta szerencsésnek azt, hogy ezentúl kizárólag kormányzati szándéktól függ a zsidóság képviselőitén mértéke, úgy ítélte meg, hogy a végrehajtó hatalom szabadelvűbb, mint a társadalom, ezért bízott abban, hogy lassan jogszokássá válik, miszerint a kormány az örökös főrendek közé is felvesz izraelitákat.

Az izraelita vallás recepciója és a főrendiházi képviselőlet megghiúsulása

A főrendiházi törvény vitájában az antiszemiták és a főrendi ellenzék eredményesen hivatkoztak arra, hogy az izraelita vallás nem tartozott a bevett vallások közé. A zsidó felekezet túrt-elismert jogállásán az 1892–1895 között kibontakozó egyházpolitikai törvényhozás változtatott.⁹¹ A magyar kultúrharcot a katolikus papság és a kormányzat között a vegyes házasságokból született gyermekek

⁸⁹ *Exiguus* [Gruber Lajos]: Bemenjenek-e a kinevezett zsidók a főrendiházba? Egyenlőség, 1885. július 26. 1–3.

⁹⁰ Halász Sándor: A új főrendiház és a zsidó felekezet. *Magyar Zsidó Szemle* 2. (1885) 463–465.

⁹¹ Az egyházpolitikai törvényhozást katolikus nézőpontból tárgyalja Salacz Gábor: A magyar kultúrharc története 1890–1895. Bécs 1938.; K. Török Mihály Miklós: A magyar egyházpolitikai harc története az 1847–48. pozsonyi országgyűléstől 1895-ig. Bp. 1933. 78–100. Lásd még Hanák Péter: Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es években. In: Magyarország története 1890–1918. I–II. Főszerk. Hanák Péter. (Magyarország története tíz kötetben. 7./I–II.) Bp. 1983. I. 53–106.; Csáky Moritz: Der Kulturkampf in Ungarn. Wien 1967.

elkeresztelése körül kirobbant konfliktus indította el, amely a keresztény felekezetek viszonzosságát szabályozó 1868. évi LIII. tc. értelmezéséből nőtt ki.⁹² A törvény azt az egyházi gyakorlatot igyekezett kiiktatni, amelynek értelmében a vegyes házasságot kötők reverzális formájában mondtak le arról, hogy születendő gyermeküket saját vallásukban neveljék. Ezért kimondta, hogy a vegyes házasságokból született gyermekek nemük szerint kövessék szüleik vallását. A rendelkezés leginkább a katolikus gyakorlatot sértette, ezért a lelkészek gyakran kereszteltek meg olyan gyermekeket, akik a törvény értelmében más egyház kebelébe tartoztak.⁹³

Az újonnan megválasztott képviselőház 1892. februárban az elkeresztelési válság tetőpontján ült össze, s a vallás- és közoktatásügyi tárca költségvetésének 1892. májusi képviselőházi vitájában Irányi Dániel – immár sokadszor – megismételte határozati javaslatát „a vallás szabad gyakorlatáról és a felekezetek egyenjogúságáról”.⁹⁴ A képviselőház világossá tette, hogy nem elégszik meg a Szapáry-kormány által javasolt félmegoldásokkal a felekezeti konfliktusok orvoslására, s a következő években a parlament törvényt alkotott a polgári házasságról, az állami anyakönyvezésről, a gyermekek vallásáról, a szabad vallásgyakorlatról, valamint az izraelita vallás recepciójáról.

Az előző évek parlamenti vitáival ellentétben az egyházpolitikai törvényhozás során közmegegyezés alakult ki a zsidóság vallási emancipációjáról.⁹⁵ A Wekerle-kormány 1893 áprilisában egy régi adósság törlesztéseként az elsők között terjesztette a képviselőház elé az izraelita vallást bevetté nyilvánító törvényjavaslatát.⁹⁶

⁹² 1868: LIII. tc. A törvényesen bevett felekezetek viszonzosságáról. 12. §. In: Magyar Törvénytár 1836–1868. évi törvénycikkek i. m. 507.

⁹³ Trefort Ágoston kultuszminiszter 1884-ben rendeletben kötelezte az elkeresztelést végző lelkészeket, hogy a keresztelési bizonylatokat a törvény szerint illetékes lelkésznek küldjék át. Csáky Albin kultuszminiszter 1890-ben újabb rendelettel próbált érvényt szerezni a törvénynek, amelynek hatására több katolikus papot megbírságotak és bebörtönöztek. *Salacz G.*: A magyar kultúrharc története i. m. 9–122.

⁹⁴ Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója I–XXXIV. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai) Bp. 1892–1896. (a továbbiakban: KN 1892–1896.) III. 1892. május 19. (56. ülés) 264–266.

⁹⁵ A törvény megszületésének részleteit lásd *Prepuk Anikó*: Miért éppen recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára. Szerk. Angi János – ifj. Barta János. Debrecen 2000. 263–281.; A képviselőházban a kultusztárca költségvetésének vitájában a recepció mellett nyilatkozott a Nemzeti Párt színeiben gróf Apponyi Albert, Frey Ferenc és Horánszky Nándor, a kormánypárt részéről Szász Károly és Schvarz Gyula, valamint gróf Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter. Az izraelita képviselők közül Visontai Soma és Neumann Ármin szólalt fel.

⁹⁶ Törvényjavaslat az izraelita vallásról. In: Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai I–XXXVII. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai) H. n. [Bp.] 1892–1896. X. 369. sz. 290–293.

A javaslat mégis két évig vándorolt a parlament két háza között.⁹⁷ A liberális többségű képviselőház részletes vita és észrevétel nélkül, szinte egyhangúlag elfogadta,⁹⁸ a főrendiház azonban csak lényeges módosítás árán, a harmadik szavazás során támogatta a törvényjavaslatot.⁹⁹ A felsőház az egyházpolitikai reformok konzervatív ellenzékét tömörítette, legerősebb csoportját a katolikus egyháznagyok és világi támogatóik alkották, hiszen a reformok legfőképpen a katolikus dogmákat, a keresztség eltörölhetetlenségére vagy a házasság felbonthatatlanságára vonatkozó hittételeket sértették. A főrendi ellenzék az izraelita recepciót illetően a keresztesen vallásról a zsidó hitre való áttérés ellen tiltakozott, s csak az áttérési viszonyosságot lehetővé tevő pont kihagyásával szavazta meg a törvényt. A recepciós törvényen ejtett csorbát a képviselőház köszöriülte ki, amikor a kihagyott áttérési szakaszt a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvénybe iktatta,¹⁰⁰ így az izraeliták vallási egyenjogúsítása végül két törvény, az 1895. évi XLII. és XLIII. tc. formájában valósult meg.¹⁰¹

E két törvénnyel a parlament *de jure* felruházta az izraelita felekezetet a bevett vallások jogosítványaiival, az elnyert jogok érvényesítése azonban a továbbiakban az egész hazai vallási szisztémát működtető elvektől és lehetőségektől függött.¹⁰² Az állami szervek által dominált, a szokásjog és a tételes jog révén szabályozott rendszerben továbbra is fennmaradtak a bevett vallások közötti különbségek, amelyek az izraeliták esetében leginkább a főrendiházi képviselő hiányában, a felekezetnek juttatott állami támogatás alacsony szintjében és a belső autonómia korlátozott jellegében nyilvánultak meg. Ennek következtében az izraelita felekezet 1895 után sem vált egyenrangúvá a bevett keresztesen egyházakkal, és *de facto* helyzete az elismert vallásokéval mutatott rokon vonásokat.¹⁰³

⁹⁷ A tanulmány keretei nem adnak lehetőséget a neológ sajtó sokrétű szerepének részletezésére. Az Egyenlőség nemcsak tudósítója, de aktív részvevője is volt az egyházpolitikai küzdelmeknek. Szabolcsi Miksa és Vázsonyi Vilmos vezetésével mozgalmat kezdeményezett a felekezet befogadása érdekében. Az 1892. januári képviselőválasztások során felszólította az izraelita hitközségeket, hogy csak olyan jelöltre szavazzanak, aki támogatja a recepciót. Ennek hatására összesen 80 olyan képviselő jutott be a képviselőházba, aki ígéretet tett a vallási egyenlőség támogatására, illetve 10 izraelita képviselő nyert mandátumot. *Groszmann Zsigmond*: A recepciós mozgalom politikai története. Bp. 1915.; *Szabolcsi L.*: Két emberöltő i. m. 53–73.; *PrepuK Anikó*: A neológ sajtó a zsidóság társadalmi befogadásáért a 19. század utolsó harmadában. Budapesti Negyed 16. (2008) 2. 187–224.

⁹⁸ KN 1892–1896. XIX. 1894. május 26. (360. ülés) 289–299.

⁹⁹ Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója I–VII. (Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai) H. n. [Bp.] 1892–1896. IV. 1894. október 8. (66. ülés) 85–101.; V. 1895. március 23. (79. ülés) 105–113.; Uo. 1895. május 15. (85. ülés) 175–186.

¹⁰⁰ KN 1892–1896. XXVI. 1895. szeptember 30. (485. ülés) 19–27.

¹⁰¹ 1895: XLII. tc. Az izraelita vallásról. In: Magyar Törvénytár 1894–1895. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1897. 305–306.; 1895: XLIII. tc. A vallás szabad gyakorlatáról. 22. §. Uo. 313.

¹⁰² *Péter L.*: Az állam és az egyház viszonya i. m. 19–21.

¹⁰³ *Gábor Gyula*: Az izraelita vallás recepciója. In: A Pesti Izraelita Hitközség fennállása 125-dik évfordulójának és a magyar izraeliták vallási recepciójának 30-dik évfordulójának megünneplése. Bp. 1925. 21–38.; A recepció 30. évfordulóján Gábor Gyula a Pesti Izraelita Hitközség főtitkára öt pontban

Azt, hogy a felekezet a korszakban a recepció ellenére sem nyert képviselést a megreformált főrendiházban, akár összhangban állónak tekinthetnénk a korábbi jogszokással, miszerint a bevett státuszának nem volt feltétlen velejárója a politikai képviselés, ami világosan megmutatkozott a bevett protestáns egyházak képviselésének több évtizedes elmaradásában. Ezt az érvelést azonban éppen a tételes jogi szabályozás, az 1885. évi főrendiházi törvény érvénytelenítette, hiszen a második kamara korszerűsítése részben e hiányosság kiküszöbölésére, a bevett felekezetek képviseléséhez juttatására irányult. Ezért az izraeliták 1895 utáni mellőzésének magyarázatát a szokásjog más szempontú érvényesülésében, a keresztyén és az izraelita vallás közötti különbséget továbbra is fenntartó logikában és mentalitásban kell keresnünk, amelynek érvényesüléséhez kedvező körülményeket teremtett a századforduló átalakuló szellemi-politikai légköre. Az 1890-es évek második felétől ugyanis a bevett jogállásnak olyan közegben kellett volna érvényt szerezni, amelyet az újkonzervativizmus előretörése jellemzett. Ennek hatására a befogadó, szekuláris nemzetkonceptióval szemben érvényre jutó, konzervatív-keresztyén nemzetállami érvelés révén éppen azok az értékek erősödtek, amelyek korábban is útját állták az izraelita felekezeti jogok bővítésének.¹⁰⁴

A megfelelő forráscsoport hiányában nincs lehetőség annak megítélésére, milyen hatást gyakorolt a recepció elfogadása után az állami szervek gyakorlatára a vallási irányzatok közötti szakadás fennmaradása, azaz hozzájárult-e az izraeliták és a keresztyén felekezetek eltérő elbírálásához. 1895-ben a parlament a felekezet szakadásának fennmaradása ellenére nyilvánította bevett vallásnak az izraelita vallást, s ezzel visszamenőleg is érvénytelenítette azokat a vitákat és álláspontokat, amelyek a vallási irányzatok közötti konfliktusokra hivatkozva próbálták akadályozni a recepciót. Ugyanakkor nem tekinthetünk el annak mérlegelésétől, hogy a vallásfelekezetek között az állami hatóságok kegyeiért folyó versengés során a centralizált egyházszervezet hiánya önmagában is korlátozhatta az érdekérvényesítés lehetőségeit. Erre engednek következtetni az *Egyenlőség* idézett 1915. októberi számában a törvény elfogadásának 20. évfordulóján megjelent írások, amelyek összegezték a központi irányítószerv hiánya és a recepció teljesületlensége közötti összefüggések tapasztalatait.¹⁰⁵ Önmagáért beszél, hogy a neológ elemzők

foglalta össze a recepciói hiányosságait: „1. temetkezési viszonyosság nincs; 2. új egyházközségek szabad felállítási joga nincs megadva, mert az 1868: 53. t. c. 24. §-a nincs kiterjesztve. Most is vall. min. engedély kell hozzá; 3. a főrendiházban a felekezet, mint olyan, eddig nincs képviselve; 4. a koronaőr nem lehet izraelita; 5. nincs kiterjesztve az 1848: XX. t. c. 3. §-a.” Uo. 37.

¹⁰⁴ Szabó Miklós: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története, 1867–1918. Bp. 2015. 219–436.; Szabó Dániel: A Néppárt megalakulása. Történelmi Szemle 20. (1977) 169–208. Ezeket az értékeket képviselte a politikai katolicizmus és az agrárius mozgalom. Az újkonzervatív irányzatok ideológiájában tovább éltek az 1880-as évek antiszemita frazeológiájának elemei. Az egyházpolitikai küzdelmek tetőpontján megalakult katolikus Néppárt céljai között szerepelt az izraelita recepció revíziója.

¹⁰⁵ Mezei Mór: Quorum pars fui. Egyenlőség, 1915. október 31. 12–13.; Székely Ferenc: Recepció és autonómia. Uo. 15–16.; Mezey Ferenc: Tovább! Uo. 16.

önostorozó módon az egyházi szervezet hiányából vezették le a vallási autonómia elégtelen voltát. Ezzel azonban akarva-akaratlan is elfogadták a recepció egykori ellenzőinek érvelését, miszerint az izraelita felekezet csak abban az esetben érdemes a keresztény egyházakat megillető egyenlő jogokra, ha felszámolja a vallási irányzatok közötti ellentéteket és intézményes elválásukat. A külső elvárásokkal összefüggő megfelelési kényszer és a recepció teljesületlenségének pszichológiai okaival a 20. évfordulót ünneplő írók közül Fleischmann Sándor foglalkozott *Recipálták-e a recepciót?* című írásában. Az 1892. évi recepciós mozgalom egyik egykori szervezője úgy vélte, hogy a zsidók vallási egyenlősége elé komoly akadályt állít azon mentalitás továbbélése, amely az elnyert jogokat „jótéteménynek” és adománynak tekinti. „Ha nekem nagyon meg kell köszönnöm – fogalmazott –, hogy a teljes jogegyenlőség mellett lehetek azzá, mint a szomszédom, akkor az én jogaim egyenlősége körül valamelyes hiba van”.¹⁰⁶

A főrendiházi képviselő hiánya mellett a bevett vallások között az izraeliták rovására fennálló különbségek az autonóm igazgatás korlátozottságában és az egyházaknak juttatott eltérő mértékű állami támogatásban is megmutatkoztak. Az izraelita felekezet állami szubvenciójának hozzávetőleges mértékéről a költségvetési törvényekben közölt keretszámok alapján tájékozódhatunk.¹⁰⁷ E számok összevetése még akkor is tanulságos, ha tudjuk, hogy az állami szubvenció odaítélése nem egységes szempontok alapján történt. A szokásjogra épülő rendszerben a dotáció nagyságát kevésbé befolyásolhatta a hívek száma. Nagyobb szerepet játszhattak a támogatás meghatározásakor a történeti tradíciók, az adott egyház vagy felekezet állami kapcsolatrendszere, intézményi beágyazottsága, anyagi-gazdasági háttere és annak megítélése. Az utóbbi szempontból nem lényegtelen, hogy becslések szerint a 19. század végére a magyar zsidóság közel fele a neológ irányzathoz tartozott, amely a zömmel kisegyzistenciákból, kiskereskedő és kisiparos népességből álló ortodoxiával szemben nagyobb arányban foglalta magában a zsidóság vagyonosabb vagy vagyonosabbnak ítélt rétegeit.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Fleischmann Sándor: *Recipálták-e a recepciót? Egyenlőség*, 1915. október 31. 17.

¹⁰⁷ A költségvetési törvényeket lásd Magyar Törvénytár 1836–1912. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1896–1913.; Magyar Törvénytár 1914–1916. Szerk. Térffy Gyula. Bp. 1915–1917.; Matlekovics Sándor: *Magyarország államháztartásának története, 1867–1893. I–II.* Bp. 1894. II. 130–131.; A vallás- és közoktatásügyi minisztérium iratanyagának megsemmisülése nem teszi lehetővé, hogy a költségvetési keretszámok mögé tekintsünk.

¹⁰⁸ A 19. századi felekezeti és foglalkozási statisztikák nem adnak lehetőséget az ortodox, neológ és status quo ante zsidóság pontos létszámának, illetve a három irányzat foglalkozási szerkezetében rejlő különbségek meghatározására. Az ortodoxia társadalmi hátterét mégis vélhetően zömmel városi és falusi kisegyzistenciák alkották, hiszen a vallásjog által sokoldalúan szabályozott életmód szűkebb gazdasági, társadalmi mozgásteret és mobilitási lehetőséget biztosított, ellentétben a reformjudaizmus által kínált lehetőségekkel. Az ortodox és a neológ zsidóság létszámának becslésére lásd Zeke Gyula: *Szakadás után...* Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez. In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében i. m. I.* 145–161.

1. táblázat Bevett vallásfelekezetek állami támogatása (rendes kiadások) 1868–1918

Év	Erdélyi római katolikus	Görög-katolikus	Görögkeleti	Evangelikus	Református	Unitárius	Izraelita
1868 (forint)		110 000	80 000	30 000	58 000		
1870–1876 (forint)		99 000	80 000	36 000	65 000	5 000	5 000
1877–1880 (forint)		94 050	95 000	34 200	61 750	4 750	4 750
1881–1888 (forint)		99 000	100 000	36 000	65 000	5 000	5 000
1889 (forint)		94 050	95 000	34 200	61 750	4 750	4 750
1890–1892 (forint)		99 000	100 000	36 000	65 000	5 000	5 000
1893–1898 (forint)	12 000	99 000	100 000	40 000	73 000	5 000	5 000
1899–1900 (korona)	24 000	198 000	200 000	100 000	146 000	20 000	20 000
1901 (korona)	30 000	198 000	200 000	126 000	183 500	20 000	20 000
1902 (korona)	30 000	198 000	200 000	152 000	221 000	20 000	28 000
1903 (korona)	40 000	234 000	200 000	226 000	330 500	30 000	38 500
1904 (korona)	46 000	255 600	200 000	270 400	396 200	36 000	44 800
1905–1906 (korona)	52 000	277 200	200 000	314 800	461 900	42 000	51 100
1907 (korona)	62 000	300 000	200 000	335 378	461 900	100 000	60 000
1908 (korona)	72 000	370 000	200 000	335 378	461 900	100 000	60 000
1909 (korona)	82 000	370 000	200 000	335 378	461 900	100 000	90 000
1911 (korona)	92 000	380 000	220 000	335 378	461 900	100 000	120 000
1912–1918 (korona)	92 000	430 000	320 000	335 378	461 900	100 000	240 000
1913 (korona)	200 000	650 000	320 000	372 998	524 710	100 000	240 000
1914–1918 (korona)	200 000	730 000	320 000	372 998	524 710	100 000	240 000

Forrás: Magyar Törvénytár 1836–1912. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1896–1913.; Magyar Törvénytár 1914–1916. Szerk. Térffy Gyula. Bp. 1915–1917.; *Matlekovics Sándor*: Magyarország államháztartásának története, 1867–1893. I–II. Bp. 1894. II. 130–131.

Annak ellenére, hogy a szokásjog alapján a bevett vallások részesültek állami juttatásban, az izraelita felekezet – a túrt és elismert felekezetek közül egyedülként – 1870-től kapott támogatást, amelynek mértéke rendkívül szerény, az unitárius egyháznak juttatott összeggel megegyező volt. E kis mértékű támogatás azonban 1896 és 1898 között a recepció elfogadása ellenére sem változott, illetve 1902-ig továbbra is megegyezett az unitáriusoknak nyújtott segéllyel, holott a legkisebb bevett protestáns egyház lélekszáma 1920-ig kevesebb, mint egytizede volt az izraelitáénak.¹⁰⁹ Az egyházaknak járó rendes juttatások terén a két felekezet között mindössze 1902–1906 mutatkozott csekély és 1912–1918 között tetemesebb különbség az izraelitáknak biztosított összeg javára. (1. táblázat)

¹⁰⁹ A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása: Végeredmények összefoglalása. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat 64. Bp. 1920. VI. 57.; 1910-ben az unitárius felekezet 74 275 főt számlált és az összlakosság 0,4%-át képezte, az izraelita felekezet 911 277 főt, az össznépesség 4,99%-át alkotta. Az egyéb felekezetek megoszlása az össznépességen belül: római katolikus 49,3%, görögkatolikus 11%, ortodox (görögkeleti) 12,8%, evangélikus 7,1%, református 14,3%.

2. táblázat Bevett vallásfelekezetek egyházi alapjainak állami segélyzése
1868–1918 (korona)

Év	Erdélyi római katolikus	Evangelikus és református	Unitárius	Izraelita
1899–1900		300 000		
1901		300 000		
1902		300 000	15 800	
1903		300 000	15 800	
1904		300 000	15 800	30 000
1905–1906		300 000	15 800	30 000
1907		300 000	15 800	30 000
1908		300 000 20 000 erdélyi ev.	15 800	30 000
1909		300 000 20 000 erdélyi ev.	15 800	40 000
1911		300 000 20 000 erdélyi ev.	15 800	60 000
1912		300 000 20 000 erdélyi ev.	15 800	60 000
1913	50 000	300 000 20 000 erdélyi ev.	15 800	80 000
1914–1918	50 000	300 000 20 000 erdélyi ev.	15 800	80 000 (1914–1917) 100 000 (1918)

Forrás: Magyar Törvénytár 1896–1912. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1896–1913.; Magyar Törvénytár 1914–1916. Szerk. Térfy Gyula. Bp. 1915–1917.

3. táblázat Az 1848. évi XX. tc. 3. §-a értelmében a keresztény felekezetek egyházi és iskolai költségeinek fedezésére szolgáló állami segély 1907–1918 (korona)

Év	Evangelikus és református	Görögkeleti szerb	Unitárius
1907	1 000 000		
1908	2 000 000 100 000 erdélyi ev.		
1909	3 000 000 100 000 erdélyi ev.		120 000
1911	3 480 000 100 000 erdélyi ev.		120 000
1912	4 000 000 266 000 erdélyi ev.		150 000
1913	4 400 000 266 000 erdélyi ev.	80 000	150 000
1914–1918	4 572 000 304 000 erdélyi ev.	80 000	171 400

Forrás: Magyar Törvénytár 1907–1912. évi törvénycikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1896–1913.; Magyar Törvénytár 1914–1916. Szerk. Térfy Gyula. Bp. 1915–1917.

A rendes segélyeket az egyházi alapok támogatása egészítette ki, amelyet az evangélikusok és reformátusok 1899-től, az unitáriusok 1902-től kaptak.¹¹⁰ Az izraelita iskolaalap 1904-től kapott állami támogatást,¹¹¹ a rendes állami támogatás és az iskolaalap segélye együtt mindössze két évben, 1904–1906 között haladta meg kis mértékben az unitáriusoknak nyújtott támogatást. (2. táblázat)

Az izraelita felekezet állami támogatásának alacsony mértékét tovább súlyosbította az, hogy nem tarthatott igényt az 1848. évi XX. tc. 3. §. értelmében a keresztény felekezeteknek járó, egyházi és iskolai költségek fedezésére szolgáló állami segélyre.¹¹² (3. táblázat) Ennek összege 1907-től a reformátusok és az evangélikusok esetében tetemesen, 1909-től az unitáriusok esetében kisebb arányban meghaladta az egyházaknak járó rendes és az egyházi alapoknak juttatott támogatások együttes összegét. Az izraelita felekezet tehát a dualizmus évtizedei alatt a recepció ellenére sem kapott a keresztény egyházakéhoz hasonló mértékű állami juttatást. Az egyházpolitika irányítói sem az izraelita népesség lakosságon belüli arányát, sem a keresztény lakosságot meghaladó mértékű növekedését nem vették figyelembe.¹¹³

Összegzés

A főrendiház 1885. évi reformja során a törvényalkotók rendhagyó módon szándékoztak képviselőhöz juttatni az akkor még túrt-elismert izraelita felekezetet. Az elképzelés megghiúsulása rávilágít arra, hogy a kiegyezés után a liberalizmus képviselői a vallási kérdésekben korlátozott mozgástérrel rendelkeztek a konzervatív ellenzékkel szemben. A liberális többségű képviselőház a vallásszabadság és a vallások közötti egyenlőség elvére hivatkozva igyekezett képviselőhöz juttatni az izraelitákat, azonban erőtlenné bizonyult a konzervatív-keresztény nemzeti koncepciót képviselő főrendi ellenzékkel szemben, amely a képviselőházban szövetségesre talált az antiszemitákban. E kéréstlen szövetséget a katolikus ellenzék ugyan nyíltan nem vállalta, az antiszemiták és az arisztokrata ellenzék között kialakult elvi összhang a liberális csoportokkal szemben egymást erősítő módon hatott.

A törvényjavaslatok tárgyalásának másik tanulsága, hogy 1867 után sikertelennek bizonyultak azok a kezdeményezések, amelyek önállóan tematizálták a zsidóságról szóló

¹¹⁰ A zsidó és a protestáns egyházi alapoknak a katolikus közalapokkal való összevetését az akadályozza, hogy az utóbbiakra a főkegyúri jog miatt nem terjedt ki a törvényhozás ellenőrzése, ezért nem foglalták őket a költségvetésbe. *Csorba László: A vallásalap jogi természete. Az egyházi vagyon problémája a polgári átalakulás korának Magyarországon, 1782–1918.* Bp. 1999. 159–171.

¹¹¹ Zsidó Lexikon i. m. 397.

¹¹² 1848: XX. tc. A vallás dolgában. In: Magyar Törvénytár 1836–1868. évi törvénycikkek i. m. 243.

¹¹³ 1869–1910 között négy évtized átlagában az össznépesség 7,5%-kal, a zsidó lakosság 13,65%-kal növekedett. A növekedést évtizedenkénti bontásban lásd *Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon* i. m. 11.

javaslatokat, hiszen azok a politikai játszmák tárgyává s a konzervatív csoportok könnyű céltáblájává váltak. Sikerre csak akkor nyílt lehetőség, ha a téma beilleszthetővé vált a nemzeti liberális törekvések szélesebb összefüggéseibe. Ez történt az egyházpolitikai küzdelmek során, amikor a Szapáry-, majd a Wekerle-kormány egy törvénycsomag részeként, az állam és az egyház elválasztásának programjához kapcsolva tűzte napirendre az izraelita vallás recepcióját, amelynek megvalósítása szükségessé tette a liberális erők koncentráltabb együttműködését és a végrehajtó hatalom következetesebb fellépését.

A dualizmus következő éveiben azonban az izraelita felekezet a recepció ellenére sem nyert képviselmet a megreformált főrendiházban, amelynek okait a keresztény és az izraelita vallások közötti különbséget továbbra is fenntartó logikában és mentalitásban kell keresnünk. A képviselőt meghíúsulása nem önmagában álló jelenség, szorosan összefüggött azzal, hogy a felekezet részben intézményi, részben eszmei-politikai okok miatt más tekintetben is csak korlátozottan tudta érvényesíteni a bevett vallásokat megillető jogokat, ezért *de facto* helyzete inkább az elismert vallásokéval mutatott rokon vonásokat. A zsidó vallási irányzatok és irányító szerveik közötti konfliktusok feltehetően a recepció elnyerése után is negatívan befolyásolták a felekezet érdekérvényesítési lehetőségeit, amelyhez a századforduló átalakuló szellemi-politikai légköre sem teremtett kedvező körülményeket.

A végrehajtó hatalom azonban tetszőlegesen felülírhatta a keresztény és az izraelita vallás közötti különbséget fenntartó logikát és az abból eredő gyakorlatot, amit világosan jeleznek a felsőházi képviselőt későbbi megvalósulásának körülményei. A jogok adományozásán alapuló szisztémában a második kamara újabb reformjának kellett megvalósulnia ahhoz, hogy a neológ és az ortodox irányzat egy-egy képviselője helyet foglalhasson az 1926-ban újjászervezett felsőházban.¹¹⁴ Erre a hatalmi szerepkörök újraosztásakor – a zsidó vallási irányzatok intézményes elválásának fennmaradása ellenére –, annak hatására került sor, hogy a kormányzat igyekezett helyreállítani a zsidó polgársággal korábban kialakított, de az 1920. évi *numerus clausus* törvénnyel megbontott érdekszövetségét.¹¹⁵

A felekezet *de jure* és *de facto* helyzete között fennálló egyéb különbségek azonban a felsőházi képviselőt elnyerése után is fennmaradtak, és a keresztény–nemzeti kurzus jogászainak figyelmét is felkeltették. A két világháború között elsősorban azért irányult figyelem a recepció hiányosságaira, mert az antiszemita törvényhozás idején

¹¹⁴ 1926: XXII. tc. Az országgyűlés felsőházáról. 4. §. B/6. pont, 43. §. In: Magyar Törvénytár 1926. évi törvények. Szerk. Térfy Gyula, Bp. 1927. 233–267.; *Püski Levente*: Zsidókérdés és a felsőház a Horthy-korszakban. In: Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára i. m. 315–329. A neológ irányzatot Löw Immanuel szegedi főrabbi, az ortodox szervezetet Reich Koppel pesti rabbi, 1930-tól Frankl Adolf talmudtudós-üzletember képviselte.

¹¹⁵ Kovács M. Mária: Numerus clausus Magyarországon, 1919–1945. In: Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról. Szerk. Molnár Judit. Bp. 2011. 29–59.

megfelelő hivatkozási alapnak bizonyult a felekezet jogainak megnyirbálásához, alkalmat adva a diszkriminációt felmentő magyarázatra. Az ebben rejlő lehetőséget kitűnően aknáztá ki Egyed István, a Horthy-kor egyik vezető jogásza, aki a recepció 1942-ben bekövetkezett visszavonásával összefüggésben foglalkozott az izraelita felekezet helyzetével.¹¹⁶ Egyed formális jogi érveléssel a recepció által biztosított, de valójában el nem nyert jogokat fordította a felekezet ellen, amikor a bevett státusz visszavonását azal indokolta, hogy 1895. után sem volt egyenrangú a bevett keresztény egyházakkal. Ezért úgy vélte, hogy az 1942. évi VII. tc. csupán a fennálló helyzet következményeit vonta le, amikor az izraelita vallást visszaminősítette az elismert vallások közé.¹¹⁷ A törvénynek nem kellett rendelkeznie a felekezet felsőházi képviselőjének megszűnéséről, hiszen arra már a keresztény vallásfelekezetek egyháznagyjainak és képviselőinek felsőházi tagságát újraszabályozó 1940. évi XXVII. tc. keretében sor került.¹¹⁸

WHY DID THE ISRAELITE CONFESSION REMAIN WITHOUT REPRESENTATION IN THE UPPER HOUSE OF THE POST-1867 HUNGARIAN PARLIAMENT?

By Anikó Prepuk

SUMMARY

The Israelite confession was the only one among the accepted churches that was left without representation in the Upper House of Hungarian parliament after 1867. The paper seeks to answer the question what theoretical and practical considerations motivated the idea of providing the Israelite confession with representation in the Upper House during the reform of the Upper House in 1885 when it did not even belong to the accepted confessions yet. What role was played in the abortion of this proposal by the failure of religious emancipation, and by the institutional separation of religious trends? Moreover, what factors continued to prevent the establishment of political representation after 1895, and the adoption of the Israelite confession among the accepted religions? The analysis also explores the way in which the opinion of the progressive confessional press about prospective representation was shaped. The analysis is based on both parliamentary documents and the neologue Jewish press that was engaged in confessional matters.

¹¹⁶ *Egyed István*: A mi alkotmányunk. Bp. 1943. 158.; Egyed István részt vett a béketárgyalások előkészítésében, többek között előadója volt az alkotmányosság helyreállításáról, valamint a felsőházi és a választási bíráskodásról szóló törvényjavaslatoknak, a Magyar Sajtótudományi Társaság elnöke. Magyar írók élete és munkái. Új Sorozat I–XIX. Összeáll. Gulyás Pál. Bp. 1990. VII. 140–144.

¹¹⁷ 1942: VIII. tc. Az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról. In: Magyar Törvénytár 1942. évi törvénycikkek. Szerk. Degré Miklós – Várady-Brenner Alajos. Bp. É. n. 39–42.; A recepció visszavonásáról és következményeiről lásd *Nathaniel Katzburg*: Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943. Bp. 2002. 166–179.

¹¹⁸ 1940: XXVII. tc. A keresztény vallásfelekezetek egyháznagyjainak és képviselőinek felsőházi tagságáról. 2. §. In: Magyar Törvénytár 1940 évi törvénycikkek. Szerk. Degré Miklós – Várady-Brenner Alajos. Bp. É. n. 204–205.

BEOFAGADÁS ÉS KIREKESZTÉS

Zsidók és magyarok együttélésének lokális reprezentációi a dualizmus kori sajtóban*

A magyarországi zsidóság történetében a dualizmus időszaka az emancipáció, a magyarosodás és az asszimiláció korszakaként jelent meg, gazdasági és társadalmi szerepvállalásuk értelmezése a modernizáció fogalmához kapcsolódott, és a többségi társadalommal való konfliktusaikra is ez szolgált magyarázatul. A 19. századi antiszemitizmus, amelyben az „egyenlőtlen” gazdasági modernizáció során veszteségeket szenvedő hagyományos társadalmi elemek (a középbirtokos nemesség, a városi és a falusi keresztény kispolgárság) sérelmei fejeződtek ki, a jogkiterjesztés folyamatát kívánta megakadályozni vagy visszafordítani, illetve a beilleszkedés hitelességét vonta kétségbe.¹

A jogegyenlőség és a nemzeti homogenizáció 19. századi eszményében gyökerező értelmezések azonban nem vették figyelembe a helyi társadalmak szociális és kulturális sokszínűségét, valamint – ezzel összefüggésben – a befogadás és a kirekesztés lokális gyakorlatait sem. A kérdés átfogó vizsgálatára nem vállalkozom a tanulmányban, de három település (Zalaegerszeg, Buda és Sátoraljaújhely) egy-egy periódikájának elemzésével árnyalni próbálom a kialakult képet. A kiválasztott lapok különböző politikai ideológiákra reflektáló értelmiség nézeteit közvetítették hasábjaikon, ezért indokolt a tulajdonosok, a szerkesztők és a munkatársak személyének és működésének a vizsgálata. Az újságcikkek azt is szemléltetik, hogy a szerzők az izraeliták, illetve a keresztény társadalommal való kapcsolataik megjelenítése során milyen nyelvi-retorikai eszközöket használtak, a sztereotipikus, előítéletes (vagy éppen attól mentes) gondolkodásmód milyen toposzaival éltek, és ezáltal milyen együttélési mintákat kínáltak olvasóik számára.²

A dualizmus utolsó évtizedeiben nemcsak Budapesten, hanem a vidéki városokban is nőtt az írni-olvasni tudók, valamint az újságokat olvasók száma,³

* A tanulmány az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

¹ Karády Viktor: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok. Bp. 1997.; Prepuk Anikó: Az újkori zsidóellenesség mint politikai ideológia. In: Mozaikok. Előadások a magyar holokauszt 70. évfordulóján. Szerk. Prepuk Anikó. Debrecen 2015. 29–53. Vö. Prepuk Anikó: Az asszimilációs paradigma fogságában: a polgárosodás kori magyar zsidó történet kutatásának sajátosságai. In: Történeti Tanulmányok. XXIII. Szerk. Bárány Attila. Debrecen 2015. 156–175.

² Vö. Hanák Péter: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében). Századok 119. (1985) 1079–1104.

³ A magyar sajtó története II/2. 1867–1892. Szerk. Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Bp. 1985. 38.; Buzinkay Géza: Magyar hírlaptörténet 1848–1918. Bp. 2008. 90–94.

és közöttük az értelmiségen és a tisztviselőkön kívül a kispolgárság különböző csoportjai (iparosok, kereskedők) is megjelentek. A választott településeken több lap alakult, melyek küzdelmet folytattak a táboruk (a példányszám) növelése érdekében.⁴ Ezt a szerkesztőknek és a cikkek íróinak is figyelembe kellett venniük,⁵ továbbá a lapok *Nyílt tér* rovatában az olvasók is megszólalhattak. Ha tehát a sajtót olyan kommunikációs rendszernek tekintjük, ahol a cikkek szerzői és olvasói, vagyis az értelmező közösség között interaktív kapcsolat létesül,⁶ akkor a lapok szövegeinek elemzése arra a kérdésre adhat választ, hogy az akkulturáció és az asszimiláció, valamint az antiszemitizmus hogyan jelent meg a helyi diskurzusokban. A vizsgált lapok kiválasztásánál szem előtt tartottam, hogy eltérő szellemi-politikai orientációjúak legyenek, az adott városokban élő zsidók más-más irányzathoz kötődjenek (ortodoxia, neológia, status quo ante) és a helyi társadalmak karaktere is különbözzön. (A sátoraljaújhelyi újság esetén az is szerepet játszott, hogy korábbi kutatásom során a *Zemplén* évfolyamait már tüzetesen átnéztem – más szempontok alapján, de e téma vizsgálata kapcsán is ez a periodika bizonyult a leginformatívabb forrásnak.)⁷

Magyar Paizs – a nemzeti nyelv és ipar védelmében

Borbély György,⁸ a zalaegerszegi állami főgimnázium magyar–latin szakos tanára 1900-ban alapította meg a *Magyar Paizs* című hetilapot, mely az országos iparvédő mozgalom, valamint a helyi iparvédő egyesület és a fogyasztási szövetkezet támogatójaként mutatkozott be, ám az iparosokon kívül a kiskereskedőket és a földművelőket is meg akarta szólítani, mivel a „kézi munka emberei tartják kerges tenyerükön az országot”. A hazai ipar fejlesztése egy átfogó kulturális programba illeszkedett: a lap a „nemzeti szellem” erősítésének és a közműveltség terjesztésének az eszköze kívánt lenni, s ennek a viseletben, a szokásokban,

⁴ Erről például az állandó előfizetésre buzdítás tanúskodik.

⁵ A korszak sajtóviszonyait jól ismerő Bíró Lajos, a Budapesti Napló munkatársa úgy érvelt, hogy az újság „nem írhat mást, csak azt, amit a közönség gondol. Semmiről nem írhat mást, semmit nem írhat másképpen.” Emellett szerinte a „sajtó állapota, helyzete, hangja, nívója annak a társadalomnak a képét tükrözi, amelyben ez a sajtó dolgozik, tanít, rikácsol, virágzik és revolverezik [...]. Aki sajtót mond, társadalmat mond.” *Bíró Lajos: A sajtó lélektanához. Huszadik Század* 9. (1908) 245–246.

⁶ Ez a szemlélet a német médiatörténeti kutatásokban rendelkezik nagy hagyománnyal. *Bernd Aswerus: Vom Zeitgespräch der Gesellschaft. München* 1993.

⁷ Vö. *Csikó Tamás: Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. A miskolci, a kassai, a nagyvárad, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848–1944. Bp.* 1999.

⁸ Borbély György, aki 1900–1902 között volt a lap szerkesztője, elszegényedett székely köznemesi családból származott, a kolozsvári egyetemen szerzett diplomát. 1896-ig a tordai polgári iskolában tanított. Az életútjáról részletesebben lásd *Béres Katalin: Borbély György. Egy vidéki értelmiségi a századfordulón. In: Zalai Múzeum* 10. Szerk. Frankovics Tibor. Zalaegerszeg 2001. 205–216.

a zenében, az irodalomban és mindenekelőtt a nyelvben kifejeződő „ősi magyar jellegünk” védelmével kellett kiegészülnie.⁹

E nemes szándékokat megfogalmazó kiadó-tulajdonos azonnal országos visszhangot kiváltó botrányba keveredett. Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter a hozzá érkező panaszok nyomán, 1901 júniusában Borbélytól, mivel „nem megfelelő hangú” cikkeket közölt, továbbá tanári feladatait elhanyagolta, a lapszerkesztési engedélyt megvonta.¹⁰ A *Magyar Paizs* a névtelen feljelentések háttérében a helybeli kereskedőket, a takarékpénztár vezetőit, valamint Borbély tanártársát, a konkurens kormánypárti *Zalavármegyei Hírlap* munkatársát, Sebők Samut sejtette (aki cikkeiben a fogyasztási szövetkezetek ellen foglalt állást). A Katolikus Néppárt lapjai a zsidóellenesség és a zsidók azonosításának nyelvi kódjait alkalmazva álltak ki a szerkesztő mellett,¹¹ de az ügy alkalmat kínált a sajtószabadságról, a cenzúráról, illetve a tanári hivatásról alkotott elvi és politikai vélemények kifejtésére is. Tóth Béla, a *Pesti Hírlap* munkatársa úgy vélte, ha egy tanár „antiszemitaságot terjeszt, ám cselekedjék a legjobb hite szerint, csak katedrán ne üljön”. A neves író és műfordító tehát elítélte a cenzúrát (a lapszerkesztés engedélyezését nem lehet attól függővé tenni, „megfelelő-e” a cikkek hangja – ebben kizárólag a sajtóbíróság lehet illetékes), az államnak viszont joga és kötelessége azok elbocsátása, akiknek a tevékenysége a tanári hivatással és méltósággal nem egyeztethető össze. („Rettenetes dolog, ha egy-egy város gyermekei annak láttára nőnek fel, hogy valamelyik tanítójuk felekezet ellen izgat.”)¹² A Magyar Gazdaszövetség folyóirata, a *Hazánk*, szintén a vélemény szabadság elvéből indult ki, de azt a tanárok nemzeti hivatásával hozta összefüggésbe: az ő iskolán kívüli szellemi tevékenységük korlátozása kétséges, sőt veszedelmes, mivel (különösen a nemzetiségi vidékeken) az a magyar állam- és nemzeteszme erősítésének lehetőségétől fosztja meg őket.¹³

A századfordulón a liberálisok és a konzervatívok egyaránt a szólás- és sajtószabadságot védelmezték, ami az antiszemita „hangokat” sem korlátozhatta, az állam viszont a saját alkalmazottainak politikai véleménynyilvánítását kívánta kontrollálni. A *Magyar Paizs* körüli konfliktus informális módon oldódott meg:

⁹ A Magyar Paizs előfizetési díja 1917-ig, az újság megszűnéséig 4 korona, egy lapszám ára 8 fillér maradt, az előfizetők mégis évről évre hátralékot halmoztak fel. (A lapot megrendelő iparosok és kereskedők 4-5 sor erejéig ingyen hirdethettek.) Magyar Paizs, 1900. október 4.

¹⁰ Magyar Paizs, 1901. július 4.

¹¹ „Sebők Samu – született Schlesinger – nem a legjobb indulattal viseltetett a Magyar Paizs iránt, ami érthető és nem is vesszük ezt a magatartást rossz néven tőle. Fáj önöknek, kazar magyarok, hogy a szövetkezet az elevenükre tapintott, de még jobban fáj önöknek az, hogy öntudatra ébredt a magyarság és nem engedi többé magát az orránál fogva vezetni.” Alkotmány, 1901. július 14.

¹² Pesti Hírlap, 1901. július 16.

¹³ Hazánk, 1901. július 19.

a lap szerkesztését Kele Antal ügyvéd vette át, tulajdonos-kiadója és az egyik legaktívabb szerzője pedig Borbély György maradt. Sebők Samut a vallás- és közoktatásügyi miniszter a fogarasi főgimnáziumba helyezte át.¹⁴

Vajon mit jelentett a „nem megfelelő hang”, amire Wlassics Gyula rendeletében hivatkozott? A *Magyar Paizs* 1901 januárjában, a kolozsvári *Ellenzékkel* egy időben kezdte közölni Bartha Miklós *Kazárföldön* című cikksorozatát, mely a „lengyel zsidók demoralizáló és pusztító hatására” kívánta felhívni a figyelmet. A Függetlenségi és 48-as Párt országgyűlési képviselője az organikus társadalom-szemlélet terminológiáját használta,¹⁵ és nemzeti, közgazdasági, valamint erkölcsi érveket sorolt fel a galíciai izraeliták bevándorlásával szemben, de a lap olvasói azzal is szembesülhettek, hogy a kazár idegen és különbözik tőlük. „Más a szokása, mint nekünk. Más az erkölce is. Más az életmódja, a célja, a vágya. Nem a néppel él, hanem a népen. Nem azt az ételt eszi, nem azt a munkát végzi, nem azt a ruhát viseli. Hazafias ösztöne nincs [...] Mindegy-e, ha a libanyáj helyett a görény marad meg, mely a nyáját elpusztította?”¹⁶ A szerkesztőnek sikerült Barthát állandó munkatársnak megnyernie, és bár Zala megyébe „kazárok” aligha telepedtek nagy számban,¹⁷ a kulturális idegenség szemléletes ábrázolása alkalmas lehetett az előítéletek helyi erősítésére és a „célcsoport” azonosítására. Ugyanakkor Borbély az 1901 végén immár kötetben is megjelenő cikksorozat bátor szókimondását és költői nyelvhasználatát méltató írásában az antiszemitizmus vádját határozottan visszautasította.¹⁸

Kele Antalnak a szövetkezeti eszméről írt cikksorozata szintén a „zsidókérdésre” fókuszált. A törzsökös magyarság sok évszázados küzdelem után jelenleg „gazdasági harcot” folytat, legnagyobb ellenfele a zsidóság, mely a kereskedelem és a „szatóctság”, a bankok és a takarékpénztárak, valamint a zszurnalisztika kilenczted részét tartja a kezében, ezzel szemben földműves, béres vagy kubikos egyetlen egy sincs közöttük. Kele statisztikai adatokkal „igazolta” az izraeliták csoportosajátos foglalkozási szerkezetét, utalt a mobilitásuk irányára (a falvakban pénzkölcsönzéssel tőkét gyűjtők először a közelebbi, majd a nagyobb városokba telepednek), ami a jellemüket és a gondolkodásmódjukat is meghatározza. A megfeszített kétkezi munkával szemben furfanggal és ravaszsággal érvényesülnek, összetartóak és takarékosak, legfontosabb számukra a gazdagság, a vagyon

¹⁴ Magyar Paizs, 1902. szeptember 4.

¹⁵ „Egy élő, működő, hasznos organizmus pusztulása mindig fájdalmat kelt. A rutén organizmust egy évezred kapcsolta be a magyar nemzet testébe. Életközösséget fejtett ki köztünk a hosszú idő.” Magyar Paizs, 1901. július 4.

¹⁶ Magyar Paizs, 1901. július 4.

¹⁷ Vö. *Konrád Mikós*: A galíciai bevándorlás mítosza. Századok 152. (2018) 31–60.

¹⁸ Magyar Paizs, 1901. december 19.

és a haszon, továbbá műveltek és képzettek,¹⁹ ami ellentétes a magyar nép tulajdonságaival. (A magyarok bátrak és lovagiasak, nyíltak és szókimondóak, nemzeti foglalkozásnak a földművelést tekintik, a kereskedést és általában a „gseftelest” nem szeretik, az összetartás hiányzik belőlük, konzervatívok, az új eszméktől elzárkóznak, a holnappal nem törődnek, a sorsukat fátumszerűen a véletlenre bízzák, a materiális javakra és a tanulásra „kellő súlyt nem fektetnek”).²⁰

A zalaegerszegi ügyvéd érvelésében a létharc 19. század végén közkedvelt motívuma bukkant fel, lényegesebb azonban a zsidóságot és a magyarságot szembeállító nemzeti vagy népi karakterológia publicisztikában történő felhasználása. A magyarok nélkülözik a polgárosodáshoz szükséges (Kele által irigyelt) jellemvonásokat, amin fogyasztási és értékesítő szövetkezetek alapításával lehet változtatni. („Szövetkezés, szorgalom, takarékoság, kitartó munka és összetartás a siker kulcsa [...]. Tanulhatunk a zsidóságtól összetartást, szívósságot és életrevalóságot.”)²¹

A *Magyar Paizs* olvasói a zalaegerszegi izraeliták hitközségi szervezetéről és intézményeiről, valamint az együttélés mindennapjairól is rendszeresen olvashattak. Borbély György az egynyelvűségnek lelki egységet teremtő kultikus erőt tulajdonított,²² és lapját a magyarosítás szolgálatába állította. A hitközség 1902 júliusában új kántort választott, a pályázatra két „modern magyar” és egy magyarul nem (vagy alig) beszélő „lengyel” zsidó jelentkezett. A szerkesztőség szokatlan módon előbb a zalaegerszegi „magyar érzelmű” izraelitákat szólította meg (azt a véleményt kell támogatniuk, amit a lap olvasói is osztanak, hogy „lehetőleg nem kérünk a lengyel zsidókból”), majd az „ósvi hívőknek” küldött üzenetet: „Önök szeretik a lengyel zsidót. Hát szeressék. Ki gátolhatná meg ebben Önöket? Csak akkor ne kiabálják tele torokkal bösz magyarságukat [...]. Nem vették észre, hogy Önök között sokan vannak, kik négy szemközt, de nyilvánosan is németül galagolyának? Lássák, ez nem tetszik a magyar szellemnek.”²³ Az 1868-ban a neológiához csatlakozó hitközség megosztott volt a kántorváltást illetően (ez a következő években is konfliktusokat okozott),²⁴ amit a lap a nyilvánosság elé tárt, és az olvasókra hivatkozva avatkozott a közösség belügyeibe. (Az eset után

¹⁹ Kele elismerően szólt arról, hogy a tanult és a szakképzett emberek több mint 50%-a zsidó, miközben az összlakosságon belüli arányuk körülbelül 5%.

²⁰ Magyar Paizs, 1902. július 10.; július 17.; július 24.; július 31.; augusztus 7.; augusztus 14.; augusztus 21.

²¹ Magyar Paizs, 1902. augusztus 7.

²² „Mindenható hatalmad van Szentlélek! Az egy nyelvű emberből több nyelvű apostolt csináltál, jer, tedd most egy nyelvűvé a nemzetet.” Magyar Paizs, 1903. május 28.

²³ Magyar Paizs, 1902. július. 10.

²⁴ 1902-ben az egyik „magyar” jelöltet (a soproni Weisz Emilt) választották meg, akit 1904-ben a magyarul nem tudó csernovici kántor váltott fel. Magyar Paizs, 1904. június 23.

Borbély György azt javasolta, hogy a budapesti „zsidóegyház” magyar nyelvű kántorképzést biztosító intézetet állítson fel.)²⁵

A *Magyar Paizs* számára ennél is fontosabb volt a vállalkozások, az üzleti élet nyelvének és „szellemének” magyarosodása. A cikkek több ízben kifogásolták, hogy az izraeliták ünnepein szinte valamennyi bolt zárva tart, a magyar termékek vásárlására buzdítottak és pellengérre állították az osztrák, cseh vagy német árukat kínáló kereskedőket. Az egyik szerző például Grünbaum Ferenc üzletének német nyelvű cégérét kifogásolta, majd kedélyesen hozzáfűzte, a „baj az, hogy a boltos szívét nem akasztották ki a »Lager Märzen Bier« feliratú plakát mellé, így mindenki láthatná, milyen magyar érzés szorult belé”.²⁶

A lap az üzleti etikát sértő törvénytelenésekre is felhívta a figyelmet. Az osztrák gyárosok Rákóczi, Kossuth és más „rebellisek” arcképével díszítik áruikat, hogy Magyarországon kelendőbbek legyenek, és a „bécsi rongyot” szepességi vászonként vagy a székely háziipar termékeként értékesítik. Ügynökeik a magyar kereskedők soraiból kerülnek ki, akik „elég hazafiatlanok, önzők és hitványak ahhoz, hogy az árukat magyar gyártmány címen sózzák a jóhiszemű fogyasztók nyakába”. A lokális tapasztalatát is megosztó szerző²⁷ ezért a hazai ipar védelmét, az önálló vámterületet, valamint a közvetítő kereskedők szigorú megbüntetését szorgalmazta.²⁸

A leggyakrabban bírált zalaegerszegi kereskedő Komlós M. Miksa volt, s ebből egy újabb, az egész várost foglalkoztató botrány kerekedett. A vásárlók többször panaszkodtak, hogy az általa kínált, mint „kiderült”, bécsi ószeresektől beszerezett kefék selejtesek, ezenkívül osztrák gyufát és cukorkát árul, a felesége pedig német nyelvű üzleti levelezést folytat, amit a lap gúnyos hangvételi írásban tett szóvá.²⁹ Komlós a méltánytalanságért látványos elégtételt vett: 1907. január 6-án a Kereskedelmi és Társaskör nagytermében „kemény ökölcspást” mért Borbély György jobb szemére (más tudósítások szerint egyszerűen pofon vágta). Az affér következményeiről ugyancsak beszámoltak a helyi lapok. A kitűnő sportember hírében álló Borbély párbajozni akart (amit ellenfele visszautasított), a társaskör válaszmánya a „durva támadás” elkövetőjét kizárta tagságából, a szerkesztőt

²⁵ Magyar Paizs, 1902. július 17.

²⁶ Magyar Paizs, 1906. május 31.

²⁷ „Bécsi izraelita kereskedők küldenek zalaegerszegi magyar–zsidó kereskedőknek osztrák pánlikákat, melyeken magyar kurucz nóták vannak felírva s ráfestve a pápa képe. Ez csak elég kontrászt!”

²⁸ Magyar Paizs, 1904. június 30.

²⁹ „Hogy szeretik ezt a Komlós nevet a germanizálók. Őnagysága Komlós Paula! Ön talán testvére a »Dampfsäge Verwaltung Brod – S. der Holzexploitations Actien-Gesellschaft Budapest« úrnak? Vagy mi a ménkü, hogy Önnel minden magyarországi kereskedő német nyelven levelez? Küldje őket a pokolba, és magát is, ha úgy van a dolog. Az ilyen fráterekkel meg kell szüntetni az érintkezést. Mert Magyarországon vagy magyarok vagyunk vagy magyarellenes gazemberek.” Magyar Paizs, 1907. január 3.

viszont maradásra kérte, a *Magyar Paizs* felháborodottan ítélte el az „ököljogot” és az inzultust az iparpártolást és a hazafiságot ért arcul csapásnak minősítette.³⁰ (A járásbíróság Komlóst, aki a *Zala* című lapban fejthette ki a véleményét,³¹ 120 korona bírságra ítélte.)³²

A sértett számára a legnagyobb elégtételt minden bizonnyal az ügy társadalmi-közületi reakciója jelentette. Borbélyt az incidenst követően gróf Batthyány Pál, Zala vármegye függetlenségi („őszinte kurucz magyar”) főispánja látta vendégül, majd közleményeket bocsátottak ki, melyekben a megye „közönsége” megbotránkozását fejezte ki Komlós eljárásával szemben. A Korona Szállóban bankettet rendeztek a tanár tiszteletére, ahol a helyi intelligencia, tisztviselők, valamint iparosok és kereskedők (összesen 250-en) vettek részt. A legnagyobb hatású szónoklatot Bosnyák Géza misefai birtokos, a Függetlenségi és 48-as Párt Zala megyei elnöke tartotta,³³ és az estély végén díszalbumot ajándékoztak az ünnepeltnek.³⁴

A Komlós–Borbély-affér jól szemlélteti a nyilvánosságban elhangzó/leírt szavaknak mint cselekvésmódnak az erejét, valamint a személyes konfliktusok társadalmi és politikai kontextusba illeszkedését is. A *Magyar Paizs* nemcsak a honi iparfejlesztés programját és a helyi kisiparosokat pártolta, hanem olykor durva és fenyegető vagy gúnyos hangnemben a hazafiatlannak bélyegzett kereskedőket is bírálta, akiket felekezetiileg is azonosított. A lap korábban a hitközség autonómiájába tartozó kántorválasztást, a Komlós elleni sajtókampányban az üzleti (privát) levelezést minősítette beavatkozást igénylő közügynek, a kereskedő viszont a felelőségért verbális erőszakra tettlegességgel válaszolt. A város közéletében rendkívül aktív, köztisztvisletben álló tanár inzultálása biztosan felháborodást keltett, az ügy jelentőségét azonban a sajtó alaposan felnagyította,³⁵ és az ezt követően

³⁰ A cikkíró arra is utalt, hogy Komlós Kohnról magyarosította a nevét.

³¹ Állítása szerint az ominózus levelet felesége nővére magyarul írta (és csupán a boríték felirata volt német nyelvű), egyébként pedig visszautasította, hogy a szerkesztő a magyarosítás ürügyével úriasszonyokat sérteget. Tettét indulatával magyarázta, ami „ha nem is helyeselhet, de érthető”. Ezután kifejtette, hogy ő magyar kereskedő, partnereivel magyarul levelez, a könyveit is magyarul vezeti, és kevés város van az országban, ahol a kereskedelem „máris oly magyaros volna, mint Zalaegerszegen, de ez nem Borbély úr érdeme”. Zala, 1907. január 11.

³² Magyar Paizs, 1907. január 10.; 1907. január 31.

³³ „A seb, melyet hazánk édes nyelve védelmében kaptál, nem becstelenít, hanem felemel téged, épp úgy, mint a katonát, kit a harcban sebeznek meg.” Zala, 1907. január 17.

³⁴ Zala, 1907. január 12.; Magyar Paizs, 1907. január 17.

³⁵ A Zala megyei lapok többször publikálták, ezáltal erősítették azt az értelmezést, hogy Borbély pofonvágása valójában a magyar nyelv arcucsapásával azonos, és kiálltak a szerkesztő mellett. Lásd Magyar Paizs, 1907. január 10.; 1907. január 17.; Zala, 1907. január 17.; Balatonvidék, 1907. január 13.; január 20. A Népszava viszont némi malíciával utalt a jelenségre. „Nosza lett nagy ribillió. Borbély úr cimborái az elégtételadás egyik legkülönösebb módjához fordultak. Egy héten át gyűjtöttek aláírásokat a Borbély úr becsületének reparálására rendezendő banketthez. Egyik szónok a másik után dicsőítette

kibontakozó „mozgalmat” a hazafiságot demonstráló szimbolikus politizálás részeként (az 1905-ös, Zala vármegyében is élénk nemzeti ellenállás folytatásaként) értelmezhetjük.

Faragó Béla magpergető vállalata ugyancsak gyakran szerepelt a *Magyar Paizs* hasábjain, mely az elismerő tudósítások szerint a századfordulón több mint 150 embert alkalmazott, mintatelepet hozott létre, hazai és nemzetközi kiállításokon vett részt, és 1902-ben a „császári és királyi szállító” címet is elnyerte.³⁶ Faragót hazafias, szorgalmas és tehetséges vállalkozóként ismerték meg az olvasók, 1903-ban azonban ez az imázs negatív árnyalatokat kapott. Igricz Lajos, a gyár tisztviselője a *Nyílt tér* rovatásábjain hosszú cikkben számolt be tapasztalatairól. Legelőször azt rögzítette, hogy ő „antiszemita elveket” nem vall, és nem is lenne helyes, ha egyesek vétkeiért egy egész „fajt vagy nemzetiséget” hibáztatnánk. Azok a zsidók azonban, akik „kapzsi érdekeik” szerint, vagyonuk gyarapítására használják ki mások szorult helyzetét, továbbá törvénytelenégeket követnek el, megérdemlik a társadalom megvetését, ellenük a sajtó nyilvánossága a leghatékonyabb fegyver. Ezután tért át a gyáros „üzelveire”, aki „Fischer ősi nevét cserélte fel a jóhangzású magyar névvel”, rőfösként kezdte a pályáját, majd rákokkal kereskedett, ez alapozta meg a vállalatát, mely „óriási” jövedelmet biztosít.³⁷ Ezt azonban úgy éri el, hogy a tobozokat gyűjtő parasztokat kihasználja (lopásra kényszeríti őket), a konkurens cégeket feljeleníti, a hivatalnokait napi 14-16 órán át és ünnepnapokon is dolgoztatja, ráadásul a kiállításokon kapott díjakat pénzért vásárolta. („Emberi jogokat nem ismer, csak saját kapzsisága lebeg a szeme előtt.”)³⁸

Faragó a következő lapszámban válaszolt. Igriczet 1903 januárjától alkalmazta, aki a munkáját megbízhatatlanul végezte, ezért februárban felmondott neki. Faragó kijelentette: eredeti nevét és foglalkozását soha nem titkolta, sőt „örültem, mikor nevem magyarosításával névben is magyarrá lehettem, mint ahogy magyar vagyok testtel és lélekkel”. Üzleti könyvekkel és az alkalmazottai nyilatkozatával igazolta, hogy a vagyonát becsületesen szerezte, és Igricz egyéb vádjai is alaptalanok.³⁹ Faragó azt is kiderítette, hogy vádlója valódi neve nem Igricz, hanem Iricz,

Borbély cimborát mint a magyarosodás eszméjének egyik legkiválóbb bajnokát. Ezzel akarták lemosni a már 10 napos pofont a hazafiság eme vértanújáról.” Népszava, 1907. január 23.

³⁶ A cég fenyőtobozok magvainak szaporításával és facsemeték kereskedelmével foglalkozott. Magyar Paizs, 1901. december 12.; 1906. május 17.

³⁷ Igricz szerint egyetlen vagon fenyőtoboz feldolgozásának tiszta haszna 3500 korona.

³⁸ Magyar Paizs, 1903. február 26.

³⁹ Faragó a vállalatáról számos információt közölt. A gyáralapításhoz egy évtizedes szorgalmas munkára, takarékos életmódra, valamint rokoni segítségre volt szüksége, és az előző évet veszteséggel zárta. A parasztokkal közvetlen kapcsolatban nem áll, a fenyőtobozok szedését falusi szatócsokra és kocsmárosokra bízta. A konkurens körmendi céget valóban feljelenítette, mivel jogtalanul „bitorolja” az „Első magyar magpergető” címet. Hivatalnokainak munkaideje reggel 8-tól délig és délután 2-től este fél 8-ig tart (tehát legfeljebb 9-10 óra).

nem jogász és nem is református, miként azt a csaló állította, hanem foglalkozás nélküli és zsidó. (Vallása ily módon kizárja a cikkébe foglalt „antiszemita problémák fejtegetésére való jogosultságát, evvel tehát nem foglalkozom”).⁴⁰

Bizonyos, hogy az ügy részletei és a rágalmozás (?) pontos motivációi sem derülhettek ki a sajtóból, az azonban feltűnő, hogy a munkaadó és a munkavállaló közötti konfliktusnak azon nyomban felekezeti implikációi adódtak. Igricz a kapzsisággal, korrupcióval és más törvényteleniségekkel vádolt főnökének zsidó származására (és eredeti foglalkozására) utalt, és Faragó sem mulasztotta el alkalmazottjának vallását nyilvánosságra hozni. A felekezeti hovatartozás tehát a személyiséget minősítő negatív jelentéssel közüggé vált, amit a szerkesztő összegző írása erősített meg. („Aki álnevet használ és idegen Istent imád, annak nemigen hiszünk.”)⁴¹

A *Magyar Paizs* nemcsak a megyeszékhely, hanem a környező falvak mindennapjairól is gyakran közölt cikkeket. Lengyel Ferenc gellénházi tanító Izrael Manó⁴² vegyeskereskedésébe invitálta az olvasókat, és egy szemléletes életképet mutatott be: „Piszkos kabátú, mosdatlan arcú ember fogad bennünket. Szivarba rejtett legyezők, zsebtükrök, valódi opálköves gyűrűk és ezüst láncok légiója nyer elhelyezést a kereskedő úrnál. Közben egy asszony jön, ruhába kötve hozza a babot lisztért. »Nyolc khiló« – mondja a kereskedő. Igaz, tizenketőt mutat a mérleg, de az asszony beleegyezően bólint [...]. »Nézze, itt a Julinak valók – mutatja a gyűrűket, ebből meg a Jóskhának« – és odatartja az óraláncokat. »Minek olyan a szegény embernek?« – szabadkozik az asszony. »Minek? Hát csak nem akharja lenézetni a gyerekeit avval, hogy nem vesz nekik.« Nyerve az ügy. Az önérzet és a nagyzás győzött.”⁴³

Németh Jenő zalaszentmihályi tanító szomorú megfigyeléseiről számolt be. A 12-15 éves fiúk a gabonát aratás után titokban „bizonyos mádi nevezetű ember” boltjába hordják, amiért szivart és pálinkát kapnak. Németh szerint ez a jövő nemzedék erkölcsi züllésének, valamint a hagyományos társadalmi értékek pusztulásának a jele. A falusi emberek életmódja és jelleme néhány évtized alatt megváltozott, szegényt és gazdagot, iparost és kereskedőt kielégíthetetlen fogyasztási vágy kínoz, a földművelők ruházata is megváltozott. Régen kenderből vagy lenből készített, ma a rumburgi vászonnak csúfolt silány portekából előállított ruhákat viselnek, a valódi gyapjúposztót tarka-barka morva és angol gyártmányú

⁴⁰ Faragó zsarolásért és rágalmozásért beperelte Igriczet, akit a törvényszék 200 koronára büntetett. Magyar Paizs, 1903. március 5.

⁴¹ Magyar Paizs, 1903. július 9.

⁴² Feltehetően beszélő névről van szó.

⁴³ Lengyel azt is szóvá tette, hogy az egyik zsidó 8%-os kamatra ad kölcsön (és ráadásként $\frac{3}{4}$ öl hasábfát és két mérő búzát kér), amit a falusi asszonyok selyemruhára költenek. Magyar Paizs, 1902. augusztus 21.; 1905. március 9.

szövet váltotta fel, melyből „sacket, redingot, smócking és a manó tudja miféle ing-ging készül.”⁴⁴

Borbély György *Hahóti magyarosítás* címmel közölt „néprajzi” tanulmányt. Alsó- és Felsőhahót a civilizációtól elzárt települések, tősgyökeres magyarok lakják, akik a helyi zsidók idegen hangzású neveit ragadványnevekkel helyettesítik. Ezek a testi jegyeikre utalnak (Hosszú Dávid, Ökörszem, Pestihalál⁴⁵), szójárásukra (Debadom⁴⁶), családi körülményeikre (Fias zsidó, Szapora), vagyoni helyzetükre (Tüke zsidó⁴⁷), valamint foglalkozásukra, amiből kiderül, hogy iparosok és földművesek is voltak közöttük (Lefejti,⁴⁸ Magvető).⁴⁹

A falusi tanítók írásaiban ugyanazok a motívumok ismétlődtek (pénzkölcsönzés, áruuzsora, a szesz mértéktelen árusítása, a paraszti birtokok megvásárlása), amit szociografikus érzékenységgel ábrázoltak. A szövegek ugyanakkor a gazdálkodás és a tradicionális életformák válságát, a múlt iránti nosztalgiát, a Gemeinschaft-eszmét, illetve egy naiv modernizmus- és kapitalizmusellenességet jelentettek meg, és a szereplők kulturális kódokkal azonosítása (például az idegen kiejtés) alkalmas lehetett az általánosításra, a sztereotipikus zsidókép erősítésére. (A cselekményesítés a reprezentáció narratív megjelenítésének az eszköze, amit Maurice Halbwachs képnek, Serge Moscovici figuratív magnak nevezett.)⁵⁰ Az Alsó- és Felsőhahóton gyűjtött népetimológiában viszont a rosszindulatú gúnyolódásnak és az előítéletes gondolkodásnak nincs nyoma, és funkciója a másság megismerése, az idegenség érzetének oldása lehetett.

Buda és Vidéke – a keresztény faj védelmében

A századfordulón a főváros élénk sajtóéletében igény támadt egy-egy városrész társadalmi és kulturális életével foglalkozó lap kiadására. 1893-ban Schwartzter Ottó ideggyógyász, egyetemi tanár, az I. kerület polgári körének elnöke kezdeményezte a *Buda és Vidéke* megalapítását, melynek szerkesztésével Erdélyi Gyula⁵¹ újságíró bízta meg. A lap a polgárság közönyének megszüntetését és a városrész érdekeinek megvitatását, a helyi infrastruktúra és közegészségügy fejlesztését,

⁴⁴ Magyar Paizs, 1902. augusztus 7.; augusztus 14.

⁴⁵ Sovány, beteges szabó.

⁴⁶ Nem adom.

⁴⁷ Tőkével rendelkező és pénzkölcsönző.

⁴⁸ Csizmadia.

⁴⁹ Magyar Paizs, 1908. július 2.

⁵⁰ *László János: Történelem, elbeszélés, identitás.* In: A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban. Szerk. Rákai Orsolya – Z. Kovács Zoltán. Bp. 2003. 161–162.

⁵¹ Erdélyi Gyula (1851–1912) református lelkész fia volt, jogot végzett, és 1893-tól haláláig szerkesztette a lapot. Az 1870-es évektől regényei, valamint különböző lapokban szépirodalmi tárcái, versei és elbeszélései jelentek meg.

valamint a legszegényebbek (a koldusok, a Gellért-hegy barlangüregeiben és a kőbánya „odúiban” lakók) nyomorának enyhítését tűzte célul, olyan kommunikációs fórumot kívánt tehát teremteni, mely a polgári ethoszt és a lokálpatriotizmust erősíti. (A közügyek intézése ebben a gondolatkörben az autonóm jogok gyakorlását és a kötelességek teljesítését jelenti.)⁵²

Az újság programja néhány év múlva megváltozott. Erdélyi a Millennium évében már a magyarosodás „szent ügyét” szorgalmazta, vagyis azt, hogy az emberek magyarul beszéljenek, érezzenek és a szokásaik is magyarok legyenek. Különösen indokoltnak látta ezt „ős-Budán” (mivel a lakosság többsége nem magyarul beszél), amin a Magyar Egyesület népszerűsítésével lehet segíteni. A magyarosítás a keresztény szellemiség erősítésével egészült ki, a *Buda és Vidéke* 1900-ban a pesti egyetemen kibontakozó kereszt-mozgalom harcos támogatója volt,⁵³ és a századfordulótól már nem a polgári kör, hanem a „keresztények lapjaként” jelent meg, amit a címdalán megjelenő kereszt szimbolizált.

Az átalakulással egyidejűleg a közölt írásokban szélsőséges antiszemitizmus szólalt meg. Erdélyi szerint a lap nehezen tudott a liberalizmus „béklyóitól” megszabadulni, holott ez – szerinte – a felvilágosodással és a humanizmussal együtt csupán mulasztásainkat elfedő jelszó, mellyel évtizedeken át kiszolgáltattuk hazánkat „egy idegen faj kapzsiságának és vagyongyűjtésének”. A szabadelvű korszak további vétkes illúziója a „zsidókkal való összeolvadás megkísértése”, mivel a lipótvárosi módos „divatzsidók” hangzatos magyar nyelven éppúgy pusztítanak, mint a „német zsidó nyelven” beszélő galíciaiak.⁵⁴ Az emancipációs törvény eltörlése, az asszimiláció megkérdőjelezése és a zsidóság zárt kasztnak minősítése, az antiszemitizmus öntudatos vállalása⁵⁵ a középkori vérvádak felelevenítéséből, illetve az 1880-as évek Istóczy Győző által vezetett mozgalmának eszméiből merített,⁵⁶ ami a keresztény és a zsidó társadalom valóságos és szellemi szegregációjával és az alig leplezett fizikai erőszak fenyegetésével egészült ki. A keresztény felekezetek békéljenek meg egymással, minden tekintetben szakadjanak el a

⁵² Buda és Vidéke, 1893. január 6.

⁵³ Erről lásd *Szabó Miklós*: Az 1901-es egyetemi „kereszt-mozgalom”. (Adalék a magyarországi szélsőjobboldal előtörténetéhez.) *Történelmi Szemle* 13. (1970) 483–516.

⁵⁴ Buda és Vidéke, 1902. február 5.; 1904. február 20. (A budai és óbudai hitközség a neológ irányzathoz csatlakozott.)

⁵⁵ Erdélyi Gyula egyik vezércikkében úgy fogalmazott, hogy az „antiszemitizmust, mely egy cseppet sem veszedelmes szó, mint valami gyalázatot visszautasították [a „zsidó sajtó” munkatársai – Cs. T.], pedig ők antikeresztények, tehát az, aki az ő irányok ellen küzd, akármilyen nevet választ magának, antiszemita. Melyik keresztény magyar nem az, nyíltan vagy titokban az országban. Sokan tiltakoztak és tiltakoznak az antiszemita cím ellen, mert a zsidósajtó az antiszemitákat céltudatlan, műveletlen, aljas bandának nevezte”. Buda és Vidéke, 1900. augusztus. (A lap 1896-tól, több ízben a pontos datálás helyett, a hónapneveket adta meg.)

⁵⁶ *Kubinszky Judit*: Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890). Bp. 1976. 68–87.

zsidóktól és különböztessék meg magukat a keresztény jelvények által – szólította fel a lap az olvasókat 1901-ben, majd Luther Mártonnak a „zsidókérdés megoldására” javasolt hét pontját idézte.⁵⁷

A szellemi és a kulturális szegregáció eszerint a művészetekben, az irodalomban és a sajtóéletben valósítható meg, ahogyan a századfordulón az Óbudai Kisfaludy Színházban nagy sikerrel játszott *Sulamith* című daljáték bírálatában megfogalmazódott. A műkritikus nem ismerte el a „zsidó költészet” (például Kiss József és Makai Emil) létjogosultságát sem, és az ótestamentumi történetet feldolgozó *Sulamithot*⁵⁸ a „szeparatistikus zsidó szellem”, illetve a zsidó génusz kinyilatkoztatásának minősítette, mely a keresztény irodalomban és a magyar lélekben jóvátehetetlen rombolást végez.⁵⁹ Borbély György zalaegerszegi lapjában a magyarosítás az egynyelvű ország, a *Buda és Vidék*-ben a szellemi fajvédelem a homogén keresztény magyar kultúra eszményítéséhez vezetett, melynek kanonikus szereplői Erdélyi Gyula irodalmi ízlésének megfelelően Jósika Miklós, Vas Gereben, Balázs Sándor, esetleg Eötvös József és Kemény Zsigmond lehettek.⁶⁰

Ez az ideológia és frazeológia hogyan konkretizálódott Buda földrajzi terében, és a propaganda, a mozgósítás miféle eszközeivel fonódott össze? A cikkek több ízben kifogásolták, hogy a Várban, a Tabánban, Krisztinavárosban és Óbudán nincs „egyöntetű közszellem”, a társadalom részérdek szerint tagolódik, és az izraeliták miatt a közérdekkel szemben a magánérdek jut érvényre. Buda valóságos telepe a „zsidó pénzembereknek”, márpedig az apostoli király székhelyének a keresztény szellem központjává kell válnia, történelmi múltja is erre predesztinálja. Ennek feltétele, hogy a tehetős keresztények vásároljanak telkeket és villákat, az „előkelőségek” nagyobb számban telepedjenek a várnegyedbe (a századfordulón csupán József főherceg, Hunyady grófné, a hercegprímás, a kalocsai érsek, néhány miniszter, főtitár és „nagyobb” tisztviselő vásárolt lakóhelyül), de a hegyvidékről, ahol szállodák, turistaházak és fürdőtelepek fognak épülni, s amely az „alsóbb néposztályok” számára is kedvelt kirándulóhellyé válik, a zsidókat szintén „ki kell zárni”.⁶¹ A lap tehát miközben többször szóvá tette a főváros „elzsidósodását” (és idézte a bécsi főpolgármester,

⁵⁷ „Először zsinagógájukat vagy iskolájukat fel kell gyújtani, és ami nem akar elégni, földdel be kell temetni, hogy soha többé ne lásson az ember azokból egy követ vagy salakot” stb. (A cikkíró hozzátette, hogy ezek a javaslatok törvényekbe ütköznek, tehát nem valósíthatók meg, de a „zsidó faj veszedelmességét hangsúlyozzák.”) *Buda és Vidék*, 1901. december. Az újságról röviden szól *Szabó Miklós: Az újkonzervatívizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Bp. 2003. 195–196.

⁵⁸ A színdarab fordítója és rendezője Makai Emil közreműködésével a színház direktora, Kövessy Albert volt.

⁵⁹ *Buda és Vidék*, 1899. november.

⁶⁰ *Buda és Vidék*, 1902. augusztus.

⁶¹ *Buda és Vidék*, 1901. december.; 1902. szeptember 20.; október 10.; 1904. április 11.

Karl Lueger Judapest-toposát), a budai kerületeket a keresztény középosztály kizárólagos lakhelyévé kívánta tenni.

A radikális antiszemitizmus konkrétabb, a mindennapi interakciókat meghatározó programja is megfogalmazódott. A *Buda és Vidéke* rendszeresen arra szólította fel az olvasóit, hogy keresztényeknél vásároljanak, zsidóknak ne dolgozzanak, a vendéglősök és kocsmárosok, ahogy az Bécsben és Drezdában is előfordul, ne szolgálják ki őket, amit az Országos Keresztény Szövetségnek kellene ellenőriznie. (Szükséges volna az Óbudai Takarékpénztárat a kezükből sürgősen kivenni.) A lakosság ne vásárolja a zsidó cégek regényeit, az iskolai olvasmányokból száműzni kell a modern írókat, akik „erkölcstelenségből és érzékiségből táplálkoznak”, de színházba is „minél kevesebbet küldjék a gyermekeket.”⁶²

A lap több alkalommal az olvasóktól kért „ébresztő hangokat”, és osztotta meg a tapasztalataikat. Az R. K. monogramú szerző szerint a *Buda és Vidéke* akadályozhatja meg, hogy a „jövő történetíróját félrevezessék a zsidó újságok”, majd külföldi útjáról számolt be. Egy vasúti kocsiában három zsidóval utazott és akaratlanul fültanúja volt beszélgetésüknek: minden tartózkodás nélkül kijelentették, hogy Magyarországon a „keresztények nem számítanak, húsz év múlva az ország a zsidók birtokába kerül és a magyar a zsidó szolgája lesz”.⁶³ Végül Erdélyi Gyula lapja már nemcsak a zsidósággal, mint közösséggel szemben uszított, hanem egyéneknek név szerint bélyegzett meg. A *Zsidókert* című „bűnügyi” rovatban ugyanis hétről hétre hosszán sorolta fel a vétségeket és kihágásokat elkövető izraelitákat.⁶⁴

Nehéz lenne pontosan meghatározni az először hetente, majd 1900-tól havonta háromszor megjelenő és terjedelmében felére (négy oldalra) csökkenő *Buda és Vidéke* olvasóinak számát és társadalmi helyzetét,⁶⁵ továbbá azt is, hogy mi motiválta Erdélyit abban, hogy a szabadelvű lapot egyedülállóan szélsőséges (az 1940-es éveket idéző) kiadvánnyá alakítsa át.⁶⁶ Nyilvánvalóan hatott rá a politikai katolicizmus, a Néppárt megalakulása, valamint a századforduló pesti diákmozgalma, és olvasta Houston Stewart Chamberlain 1899-ben megjelent munkáját, mely a kereszténység faji értelmezését kínálta, illetve a zsidóság erkölcsi alacsonyabbrendűségét és a keresztény kultúrára gyakorolt

⁶² Buda és Vidéke, 1902. január.; március.; április.; augusztus.

⁶³ Buda és Vidéke, 1904. március.

⁶⁴ Buda és Vidéke, 1907. augusztus 15.; szeptember 15.

⁶⁵ A szerkesztő azt közölte, hogy sok lapszámot ingyen osztanak ki, mivel a vagyonosabbak több példányra fizetnek elő. (Az előfizetési díj egy évre 12 korona, egy szám ára 24 fillér volt.) Buda és Vidéke, 1902. október 30.

⁶⁶ Az újság a szerkesztő halála után megszűnt.

romboló hatását történetileg igazolta.⁶⁷ Az ideológia azonban cselekvési programmal egészült ki: a *Buda és Vidéke* a zsidók teljes elszigetelését (kirekesztését) célul tűző társadalmi mozgalmat kezdeményezett, amit az olvasók manipulálásával, kontrolljával, a kizárólagossá váló és végletekig egyszerűsített üzenet (az ellenségkép) folytonos erősítésével kívánt megvalósítani. Ennek hatását szintén nehéz megítélni, ám a közvetített viselkedésminták a lokális miliőben habitussá rögzülve hosszú távon élhettek tovább.⁶⁸

Zemplén – a haza és haladás védelmében

Borúth Elemér (1833–1886) mádi szőlőbirtokos elismert költőként alapított lapot 1870-ben. A Sátoraljaújhelyen kiadott *Hegyalját* még ugyanebben az évben *Zemplénre* keresztelte, mely a megye legolvasottabb és leghosszabb ideig (1944-ig) fennálló lapjává fejlődött.⁶⁹ Kezdetben hetente, az 1900-as évek elejétől hetente kétszer jelent meg, és a vármegye „szabadelvű hagyományainak” szellemében, a nemzeti művelődés és a népnevelés (a magyar nyelv és az irodalom) fejlesztését, a hazafiság élesztését, valamint a jog- és vallásegyenlőség „magasztos elveinek” tisztteletét és a nemzetiségek „testvéries érzületének” ápolását tűzte célul.⁷⁰

Az újhelyi és a megyei zsidóság magyarosodása, mely e program fontos eleme volt, számos kontextusban tárult az olvasók elé. 1902-ben a magyar nyelvű hitszónoklatról jelent meg Zemplén vármegye „művelt zsidóságának” címzett írás, mely e felekezet nagy részének „szellemi tespedését” bírálta.⁷¹ A közösségekre a belső viszályok, a vallási fanatizmus, a haszidizmus „lelki sötétsége” jellemző (a haszidok befolyása egyre növekszik), amivel szemben védekezni a magyar iskolákkal és

⁶⁷ Vö. *Erdélyi Gyula: A zsidók betévedése a történetbe*. Chamberlain nyomán. Esztergom 1909.; *Jakov Katz: Az előítéletől a tömeggyilkosságig*. Bp. 2001. 430–434.

⁶⁸ Erdélyi alakját Krúdy Gyula örökölte meg Szilveszter néven, aki Alvinczy Eduárd (a neves lótenyésztő és kártyajátékos, Szemere Miklós) bizalmasa volt, és feladata jórészt abban állt, hogy pártfogója lovainak jól hangzó neveket találjon ki. „Szilveszter [egy átmulatott éjszaka után] a budai hegyek között bolyongott. Lelki purgatóriumot tartott itt a fűbe heveredve, műzsájával szeretkezett, s a termékenységét számtalan apró papiros darabokon őrizte meg. A János-hegyi remeteskedés után szinte megtisztulva, megifjodva tért vissza az emberek közé: többé nem iszik, nem kockázik, bordalok helyett hosszú történelmi regényt ír, és kis lapot alapít Budán a helybeli érdekek támogatására, ami szintén legalább nyolcszáz pengőcske egy esztendőben.” *Krúdy Gyula: A vörös postakocsi*. Bp. 1913. 71.

⁶⁹ A lap szerkesztését 1886–1891 között Payzsoss Andor, a megyei árvaszék elnöke, majd 1891–1902 között Dongó Gyárfás Géza levéltárnok végezte, a kiadó-tulajdonos 1893–1917 között Éhlert Gyula gyógyszerész volt.

⁷⁰ Zemplén, 1888. január 1.

⁷¹ A szerző nem ismert, a szerkesztő viszont megjegyezte, hogy a status quo hitközség egyik tekintélyes tagja kérte fel „e hazafias és okos” cikk közzétételére. (Az újhelyi hitközség az 1868–1869-es kongresszus után status quo ante alapon szerveződött, majd 1886-ban ortodox, illetve a haszidok részvételével szefárd hitközség is alakult.) Lásd *Csorba Csaba: Szerettem volna, ha nem kísért a múlt*. Sátoraljaújhelyi zsidóságának története. Sátoraljaújhely 2017. 92–95.

a magyar nyelvű hitszónoklattal lehet. Az újhelyi status quo hitközség jó példát kínál: magyar hitszónoki állásra írt ki pályázatot, amit végül, mivel a jelöltek a „magyarság szempontjából” kifogásolhatóak voltak, ideiglenesen töltötték be.⁷²

Kauffmann Ármin a sátorlajújhelyi úri családokat (a keresztényeket és az izraelitákat egyaránt) megfertőző epidémiáról írt: német nevelőnőket alkalmaznak, ami a társasági élet magyarosodását nehezíti, ráadásul a bonnok a hazai történelmet sem ismerik (Kossuthot például, „hazánk legnagyobb fiát” közönséges forradalmárként mutatják be, Hentzit és Haynaut ellenben az „egekig magasztalják.”) A hatosztályos magán leányiskolát vezető tanító (aki 1904-ben magyarosította a nevét Kozmára) elismerte, hogy a műveltség megkívánja a német nyelvben való jártasságot, ez azonban nem akadályozhatja a magyarosodást, és szerinte a német tanítását szakképzett óvónőkre és tanítónőkre kellene bízni.⁷³

A nyelvkérdés politikai és adminisztratív szempontjai a népszámlálások alkalmával kerültek előtérbe. A szerkesztő 1900-ban arról számolt be, hogy a varannói járás főszolgabírója a népszámláló biztosoknak tartott oktatást, és felmerült a kérdés, hogy a zsidó polgártársak anyanyelvűl mit írjanak a lajstromokba (mivel az általuk beszélt nyelv a héber, a német, a tót és a magyar keveréke). Tekintve, hogy a német jegyzése „inkorrekt és hazafiatlan” lenne, továbbá a Schulverein statisztikákkal igazolja a németajkú lakosság magas arányát, a biztosok elhatározták („oda fognak hatni”), hogy a zsidók lehetőleg ne a németet vallják anyanyelvüknek. Tíz évvel később Alexander Vilmos újhelyi könyvkereskedő és nyomdatulajdonos arra hívta fel a figyelmet, hogy a zsidó zsargont (a jiddist) beszélő polgárok nem németek, hanem magyarok, ezért őket magyar anyanyelvűeknek kell elkönyvelni.⁷⁴

A *Zemplén* a névmagyarosítás népszerűsítésének is többféle eszközét alkalmazta. 1881-ben arról írt, hogy Miskolcon névmagyarosító egyesület alakult („derék volna, ha az izraeliták közül nálunk is élére állna valaki az efféle mozgalomnak”), hírt adott a névváltoztatásokról, és a lap fővárosi levelezője, az álnevet használó Mikrosz ugyancsak erre buzdított.⁷⁵ Szerinte az idősebb zsidókat sokszor az üzleti érdekek, az életkorral járó konzervatív felfogás (és talán némi hiúság) tartja vissza a névmagyarosítástól, a fiatalok azonban semmiképpen se tétováznak, mivel a német eredetű nevek arra a korszakra emlékeztetnek (a neoabszolutizmusra), mely a „legsötétebbek közül való a magyar történelemben”.⁷⁶

⁷² Zemplén, 1902. március 29.

⁷³ Zemplén, 1897. április 4.

⁷⁴ A magyarországi zsidóság sikeres nyelvi asszimilációját igazoló történeti munkák ezeket a módszertani problémákat rendszerint nem vették figyelembe. Zemplén, 1900. december 9.; 1910. november 19.

⁷⁵ A szerző Újhelyről került Budapestre és jól ismerte a helyi zsidó közösség életét.

⁷⁶ Zemplén, 1888. február 26.

E nemes kampányban az újhelyi zsidóság tekintélyes képviselője, Székely Áron ügyvéd is megszólalt.⁷⁷ Tárgyilagosan rögzítette, hogy a századfordulón Magyarország 17 millió lakosa közül 12 millióan idegen hangzású neveket viselnek, állami hivatalnokok, értelmiségiek és kereskedők is – elég csak Újhely piacára utalni: „mintha Ausztria provinciája lenne”. Székely ugyanakkor nem tagadta, hogy magyar nyelvű honfitársaink ragaszkodnak eredeti nevükhöz, aminek alapos oka van. Részint az „új magyarral” gúnyolódás (a kifejezést némely „dendy, gyephős és honatya” használja), részint pedig a megszokás és a pietas, mivel „ez köt bennünket a múlthoz, és ez ad erőt a jövőre”. Ám felül kell emelkedni mindenen. „A magyar nemzettel egybeforrni akkor lehet, ha nemcsak érületben és nyelvben, hanem külsőképp is azok vagyunk [...] Ha szokás és nyelvi elválasztófal köztünk nincs: immár hadd dőljön az utolsó elválasztófal is!”⁷⁸

A magyarosodás folyamatának a zsidóság közösségi és az egyének életét is befolyásoló intézményes, szociokulturális és politikai szempontjai fogalmazódtak meg az újságcikkekben. A *Zemplén* nem kívánta a hitközségek autonómiáját megsérteni, ám a magyar nyelvű hitszónoklatot támogatta, amit a status quo irányzat „felvilágosult” tagjainak véleményeként közvetített, a kulturális haladással és a hazafissággal azonosított, és az ortodoxok, illetve a haszidok kritikájával egészített ki. Kauffmann Ármin az oktatás és a nevelés, valamint a középosztály szerepét hangsúlyozta a társasági és a szellemi élet magyarosodásában, ez azonban semmiképpen sem jelenti az egynyelvűség eszményítését (ami Borbély György lapjára volt jellemző). A népszámlálások a magyarosodás és a nyelvválasztás politikai implikációit hozták felszínre, és a kommentárok (a „módszertani kritikák” mellett: a jiddis nem azonos a némettel) arra is utaltak, hogy az anyanyelv a magyarsággal való azonosulásnak (az identifikációnak) legfeljebb az egyik tényezője lehet. A névmagyarosítást szorgalmazó Székely Áron részint a politikailag tudatos helyi elit véleményét fogalmazta meg (e tekintetben a *Zemplén* a 19. századi, klasszikus értelemben vett közvélemény megszólaltatója),⁷⁹ érintettként azonban bizonyára érzekelte ennek tudati-emocionális konfliktusait is (például a szokás- és valláshagyományok visszatartó erejét), aminek az írásában ugyancsak hangot adott.

A zugiskolák évtizedekig megoldatlan problémája szintén a zsidóság magyarosodását akadályozta. Az említett Mikrosz szerint interkonfesszionális érdekről, valamint Zemplén megye és a Felvidék művelődésügyéről van szó, és a Talmudra hivatkozott. Úgy vélte, hogy a hitsorsosok elfelejtik azokat a szakaszait, melyek a zugiskolákat ostromozzák, a „hazai” nyelv és a kultúra elsajátítását parancsolják

⁷⁷ Apja Singer Izrael rabbi, 1860–1894 között sátoraljaújhelyi tanító volt.

⁷⁸ *Zemplén*, 1898. október 16.

⁷⁹ *John Lukacs*: A történelmi tudat, avagy a múlt emlékezete. Bp. 2004. 123.

(azét a hazáét, melynek „jótéteményeit élvezik és árnyékában nyugodnak”), és arra tanítanak, hogy „az ország törvénye mindenkire törvény”. A szerző ezután Lőw Lázár újhelyi rabbit kérte, hogy a zugiskolák káros voltára figyelmeztesse híveit (ide sorolta a népiskolát végzett tanulók számára fenntartott, jiddis nyelvű talmud tóra iskolákat is), a zsidó intelligenciát pedig a községi iskolák támogatására szólította fel.⁸⁰

Knopfler Sándor néhány évvel később (1891-ben) a kedvező változásokról számolt be.⁸¹ Véleménye szerint egy évtizede a felvidéki zsidóság nagyobb részét az a téves felfogás jellemezte, hogy a műveltség a vallásos erényt és a „faji jelleget” megöli, ezért Zemplén vármegye tanyája volt a „testi egészséget és a szellemi erőt veszedelembé ejtő” zugiskoláknak. Ma már azonban a tanköteles gyermekek a nyilvános izraelita elemi iskolákat, ahol pedig nincsenek, ott a községi iskolákat látogatják, és a hatóságok a néhány felfedezett zugiskolát teljes joggal zárják be.⁸²

A *Zemplén* nem csak az izraeliták véleményének adott hangot. Turkinyák Sándor csertészi görögkatolikus tanító 1887-ben azt tapasztalta, hogy a tanfelügyelő és a főszolgabírók figyelmeztetése ellenére a felvidéki zsidók továbbra is zugiskolákba küldik gyermekeiket (Csertészen a tankötelesek száma 60-70 fő), ezért szigorúbb ellenőrzésre van szükség. Meglehet – folytatta a lelkész – némelyek ebben antiszemizmust feltételeznek, ő azonban éppen ennek akarta elejét venni, és azt kívánja, hogy az „ügynevezett lengyel zsidó, aki jelenleg a Talmud tanai és egyéb felekezeti előítéleteken kívül semmi mást nem tanul, és felekezeti elzárkózottságában maga iránt általában megvetést kelt, végre valahára emberbaráti nevelésben részesüljön, és a más hitűek szeretetét és becsülését kívívja”.⁸³

A középfokú oktatás ugyancsak gyakori téma volt a *Zemplén* hasábjain. Az 1891-ben nyolcosztályossá alakuló újhelyi piarista gimnáziumban évről évre emelkedett a zsidó tanulók száma,⁸⁴ ezért Mikrosz azt szorgalmazta, hogy a hitközség és a vagyonos izraeliták támogassák a könyvtár fejlesztését, és alapítsanak ösztöndíjakat, melyekben a más vallású tanulók is részesülhetnek. A javaslatot konszenzus fogadta, a századfordulón Pesten tervezett felekezeti gimnázium ügye viszont sajtótítát gerjesztett. Klein Simon ágcsernyői orvos ezt hazafiatlannak bélyegezte („el sem tudok képzelni derék hitsorsosaimról ilyen antiszemita dolgot”),

⁸⁰ Zemplén, 1887. március 13.

⁸¹ Knopfler az újhelyi status quo hitközség elemi iskolájának tanítója és a Zemplén tanügyi rovatának vezetője volt.

⁸² A lap 1900-ban arról írt, hogy Szerencs egyik zugiskolájában bizonyos Grünfeld Izrael újhelyi kocsmáros „tölcsezte a héber tudományt a szegény zsidó gyerekek cinegefogójába”. Zemplén, 1900. július 22.

⁸³ Zemplén, 1887. január 9.

⁸⁴ 1890-ben a diákok negyede (46 fő), 1909-ben 28%-a (106 fő) volt izraelita. Zemplén, 1890. július 6.; 1909. július 3.

az „asszimilálódás” szerinte a keresztény gimnáziumokban valósulhat meg, és ha valaki a Talmudot akarja tanulni, azt privát szorgalomból tegye.⁸⁵

A cikkre először Székely Áron reagált. A gimnázium a magyar kultúrának és a zsidó felekezetnek egyaránt szolgálatot tesz, és az államot tehermentesíti. Ráadásul csak annyiban lesz zsidó, amennyiben ők tartják fenn, egyébként pedig vendégszeretettel fogadja valamennyi felekezet ifjúságát, ezért az asszimilációnak sem fogja útját állni. (Senkinek sem nézik majd a vallását, ahogyan nem nézik az újhelyi piarista gimnáziumban sem.)⁸⁶ Knopfler Sándor indulatosabban és személyeskedő hangnemben válaszolt. Az izraeliták sokáig nem nyithattak középiskolákat, mivel csak megtűrt lakók voltak és „felekezetszámba” sem vették őket, Klein pedig nem tesz egyebet, mint a „felvilágosult” pesti zsidók hazafiságát sérti meg, és falusi magányában írt „gyeplőre eresztett elmfuttatásaival” békétlenséget és bizalmatlanságot kelt a felekezetek között.⁸⁷

Az oktatásról és a nevelésről szóló írások világos kulturális értékrendet közvetítettek: a zugiskolákat kiszorító elemi iskolák és a gimnáziumok a zsidók műveltségének emelését, társadalmi mobilitását, a közösségek civilizatorikus haladását segítik. Ez azonban ezúttal is a befogadás és az asszimiláció gondolköréhez kapcsolódott, ami olykor az együttélés idealizálásával és a hazafias retorika pátoszával egészült ki,⁸⁸ de a lap fórumot kínált a párbeszédre, az érvek ütköztetésére is.

A *Zemplén*, miközben a zsidók polgárosodását és társadalmi integrációját ösztönözte, a hagyományaikról, szokásaikról és ünnepeikről is rendszeresen beszámolt. Sátoraljaújhelyen a purim napjaiban az esti maskarás felvonulásokat egész karavánok kísérték, melyek színes látványa „még a betegeket is az utcára csalta”. A sátoros ünnepek időszakában az izraeliták körében legkelendőbb a lélef és az eszrik (a lap felvilágosítása szerint a pálmaféle növény és a citromforma gyümölcs a természet megújulásának szimbóluma, és olyasfajta szerepük van, mint a katolikusoknál a barkaszentelésnek), a vallási buzgalom leginkább jom kippur ünnepén nyilvánul meg, melyet még a „legsza badelvűbb” izraeliták is megtartanak, és a beköszöntő új évszázad (1900.) számukra már az 5662. esztendő, ami 385 napból álló szökőév.⁸⁹ Mikrosz Jeruzsálem elpusztításáról emlékezett meg. A zsidók a szomorú évfordulón imádkoznak, és az imákból merítenek reményt, hogy „eljő a kor, melyben egymás mellett élnek a felekezetek békeességben, és békéjüket hamis

⁸⁵ Zemplén, 1902. január 12.

⁸⁶ Zemplén, 1902. január 26.

⁸⁷ Zemplén, 1902. január 19.

⁸⁸ Klein Simon úgy fogalmazott, „ha együtt érzünk derék felebarátainkkal, ezek jószágos lelke magába fogadja a mi önzetlen érzelmeinket. A haza fogalma kizárja keblünkbeli az idegenkedést, annak a hazáé, melyen kívül nincsen számunkra hely”. Zemplén, 1902. január 12.

⁸⁹ Zemplén, 1888. március 4.; 1889. október 13.; 1891. október 18.; 1901. szeptember 22.

próféták nem zavarják többé”.⁹⁰ Ezek az írások nem mélyültek el a zsidó hitéletben, miként a neológ, az ortodox vagy a haszid közösségek közötti különbségekben sem, a vallási rituálék és az életmódbeli szokások leírásának azonban szerepe lehetett a nap mint nap tapasztalt kulturális másság megismertetésében és elfogadtatásában.

Vajon az együttélés egészen harmonikussá vált a dualizmus kori Sátoraljaújhelyen? A város másik hetilapja, a *Felsőmagyarországi Hírlap* 1905-ben cikksorozatot jelentetett meg *Közéletünk élénkítése, baráti ismeretség* címmel, amelyet a társszerkesztő, Székely Albert ügyvéd (az említett Székely Áron bátyja) jegyzett. A szerző a narratíva szerint „barátjának” tapasztalatait és szavait idézte. A barát Buza Barnával, a *Hírlap* szerkesztőjével az utcán beszélgetett, és a városuk egyik legelőkelőbb, nemesi előnevet viselő vezéregyéniségével elegyedtek szóba. „Ő született Buza, az én nevem pedig csak becsületes felvett magyar név, amelyet akkor szereztem, midőn öntudatra ébredtem, hogy a szívem, a lelkem össze van forrva édes hazám földjével – zsidó vagyok és ez az öreg úr, talán öntudatlanul, de megrogzított társadalmi megszokottságból nem méltatott arra, hogy öcsém urazzon [...]. Ha nem lettem volna zsidó, hacsak egy szemernyi nemesi előnevecském lett volna, akkor az öreg úr bizonyosan engem is felszólított volna, hogy bátyám urazzam, és többé ne nagyságoljam [ahogyan Buzának felajánlotta – Cs. T.]. Nála egy fiatal, de keresztény vallású ember »testvér«, de egy zsidó, akármilyen tisztességes és becsületes, csak »úr«.”

A következő történet szerint a barát akaratlanul fültanúja volt egy kávéházi beszélgetésnek, amit a függetlenségi kör bálja után úrhölgyek folytattak: „Istenem, hisz minden jó lett volna, csak annyi zsidó ne lett volna, ki nem állhatom őket [...] és szebbnél szebb jelzőket hangoztattak e kedves női ajkak erre a felekezetre.” Végül a barát még egy báli élményét mesélte el a cikkírónak. Az ifjak nem tudták eldönteni, melyikük táncoljon egy zsidó vallású úri leánnyal, és miután restelkedve egyikük sem akart e „nagy vállalkozásba” fogni, mert az ott lévő kisasszonyok ki-nevethetik őket, sorsot húztak, kire „essék ez a szörnyű teher.” A barát ezek után keserűen fakadt ki: „Vérünket és életünket, munkánkat és tehetségünket áldozzuk e hazáért, hát jogunk van követelni nyíltszívűséget, társadalmi egyenlőséget. Ha kell áldozni kultúráért, felekezeti különbség nélküli jótékonyaságért, piarista templom restaurálásáért, akkor jó és derék a zsidó. Ha színészek jönnek és tele a színház a magyar színi irodalmat pártoló zsidókkal, akkor tolakodók és szemtelenek vagyunk.”⁹¹

A cikksorozatra Csapó Lajos, az újhelyi takarékpénztár tisztviselője a *Zemplén* hasábjain reagált. Szerinte Székely mondanivalójának lényege, hogy a

⁹⁰ Zemplén, 1887. július 31.

⁹¹ Felsőmagyarországi Hírlap, 1905. október 11.; 1905. október 14.; 1905. október 21.

keresztények a zsidókat „lenézik”, ezért nincs társadalmi érintkezés közöttük, amit tévedésnek minősített. A kívánt „keveredés” hiányának okai ugyanis kizárólag a zsidók. A keresztény asszonyok szeretnének az izraelita hölgyekhez közeledni, ám az öltözködésben ők „olyan luxust fejtenek ki, hogy mellettük a keresztények úgy festenek, mint mikor az úrnőt a szobalánya kíséri. Melyik asszonyban nincs annyi hiúság, hogy ezen egyszerűen túltegye magát”. Csapónak további érvei is voltak: lányaink szeretnének derék zsidó férfiakat hitvestársul, ám ők a házasságot „rideg üzleti szempontból” ítélik meg. Izraelita pedig nem adja lányát keresztény ifjúhoz, amire újhelyi példát említett. Az egyik zsidó „notabilitás” („nem visel pajeszt, sőt soha nem is viselt”) akkor sem egyezne bele ilyen házasságba, ha a férfiú bármilyen kiváló és okos volna, és akár „2000 hold tehermentes birtokot bírna Békés vármegyében”.⁹²

Székely Albertre az aktív közéleti szerepvállalás, a tettekben megnyilvánuló lokálpatriotizmus és nemzeti elhivatottság volt jellemző, életútja (a töredékes adatok szerint) a sikeres integráció, a társadalmi emelkedés és elismertség példaként áll előttünk. Az újhelyi izraelita elemi iskolába, majd a piarista gimnáziumba járt, Pesten szerzett jogi diplomát. (1883-ban, 20 éves korában magyarosította a nevét.)⁹³ A századfordulón a Függetlenségi és 48-as Párt egyik zempléni vezetője, a Kazinczy Kör alapító tagja és részt vett az 1911-ben alakult felsőkereskedelmi iskola megszervezésében. A vármegye tiszteletbeli ügyészének választották, a világháborúban, bár túlkoros volt, harctéri szolgálatra jelentkezett.⁹⁴

1905-ben írt cikksorozata szellemi közérzetéről tanúskodik és az életszakasz szubjektív reflexiója lehet. A bemutatott példák a társas kapcsolatok középosztályt identifikáló és összetartó rituáléiban jelenítik meg a megkülönböztetést és a kirekesztést, ami a magyar társadalom heves bírálatahoz vezetett. A narratív technika (az *én* rejtőzködése) az újságírói szereppel függhet össze, ám a történetek nyilvánossá tételével a személyes tapasztalat a közbeszéd tárgyává váló társadalmi jelenséggé alakult át. Nem is maradt válasz nélkül. Csapó a zsidókat hibáztatta az elkülönülés miatt (számára ez nem okozott túlságosan mély keserűséget), és bár konkrét esetre hivatkozott, szövegében a sztereotip gondolkodás és talán a resz-szentiment indulata érhető tetten.⁹⁵

⁹² Zemplén, 1905. november 11.

⁹³ A harmadik fiú, Bernát, az apai példát követte, és az eredeti nevét megtartva, Szabadkán lett főrabbi, ami jelzi, hogy egy családon belül is eltérő „asszimilációs” stratégiák érvényesülhettek.

⁹⁴ Az életút 1944-ben Auschwitzban zárult le. Lásd *Fehér József*: Egy sátoraljaújhelyi magyar zsidó polgár. Székely Albert. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve 43. Szerk. Veres László – Viga Gyula. Miskolc 2004. 748–755.

⁹⁵ Vö. *Szabó Miklós*: Nemzetkarakter és resz-szentiment. Gondolatok a politikai antiszemitizmus funkcióiról. Világosság 22. (1981) 6. sz. 361–362.

A *Zemplén* 1889-ben országos visszhangot keltő, súlyosabb konfliktusról tudósított. Bermann Lipót, a status quo hitközség rabbija az utcán szembejövő úri egyénnel „összezőrdült”, és rövid szóváltás után az egyikük tettleg bántalmazta. A békés természetű Bermann a főszolgabírónál tett panaszt, aki a kihallgatási jegyzőkönyveket a járásbírósnak továbbította.⁹⁶

A hitközség elöljárói a következő lapszámban a szűkszavú tudósítás pontosítását és kiegészítését kérték. „Összezőrdülésről” szó sem lehet, a csoport Bermann hátulról követte, a személyét és a felekezetet sértő beszélgetést folytattak (amit „tartalmánál fogva ehelyütt nem reprodukálhatunk”), és egyikük a gyalogjárón megpróbálta leszorítani. A rabbi úgy vélte, hogy a társaság „nagyfejű, műveletlen” egyénekből áll, ám kiderült, hogy őt „intelligens külsejű” fiatalember inzultálta, ezért udvariasan a következőket mondta: „Ha Ön nem tudja az illetet, tessék előremenni.” Erre az úriember „Micsoda illem? Ebadta zsidaja” – szavakkal a rabbit botjával megütötte.⁹⁷

A hitközség állásfoglalására, mely senkit sem említett név szerint, Thuránszky Zoltán joghallgató válaszolt. Ő nem kívánt a *Pester Lloyd* és más pesti lapok „szenzációhajhászásból felfújt hangulatot és országos megbotránkozást kelteni akaró” cikkeire reagálni (és az ügyet „igazi értékére” leszállítani), ám a hitközség ellenes írása miatt, már csak jelen volt barátai „személyi és tisztviselői reputációja” érdekében is, kénytelen a tényeket megírni. Amikor észrevették, hogy előttük egy hosszú kaftános izraelita halad, egyik társa megjegyzésére csupán egyetlen kifejezést használt („juputy”⁹⁸), mire az ismeretlen ingerülten felkiáltott („Mi baja magának?”), majd durva kifejezésekkel támadta („többek között ezt mondta: »b.m.a.«”). E példátlan verbális agresszió önérzetében annyira sértette, hogy a férfit, akiben magaviselete alapján a rabbit nem feltételezhette, sétapálcájával megütötte. Thuránszky szerint a hitközség a tényeket szándékosan torzította el, hogy a jelenlévő tisztviselőket kompromittálja, és e felekezet „az ellene való fajgyűlöletet” bizonyíthassa.⁹⁹

A „tények” az újságcikkek alapján aligha deríthetőek ki, inkább az interpretációk érdekesek. A hitközség a rabbit ért inzultust a helyi zsidóság elleni támadásként értelmezte, és nemcsak jogi, hanem erkölcsi elégtételt kívánt, a sajtó – ebben az esetben szankcionáló – nyilvánossága ezt segíthette. Az atrocitást elkövetők, akik tettüknek nem tulajdonítottak jelentőséget, éppen ezt

⁹⁶ Zemplén, 1889. szeptember 29.

⁹⁷ Zemplén, 1889. október 6.

⁹⁸ A szó feltehetően sértő jelentését nem sikerült megfejtenem.

⁹⁹ A budapesti sajtó kiemelte, hogy az öt fős társaságban két szolgabíró volt. A hitközség Molnár István főispánnál tett panaszt, aki „méltatlankodását” fejezte ki, és megígérte, hogy gondoskodni fog a „teljes elégtételről”. Zemplén, 1889. október 20.; Fővárosi Lapok, 1889. szeptember 27.

akarták elkerülni, és az esetet magára vállaló Thuránszky az ismert módon védekezett (a zsidók a magyarokat „fajgyűlölőknek” bélyegzik). Ami pedig a társadalmi kontextust illeti, úgy tűnik, hogy egy rabbit kínosabb volt egy joghallgatónak vagy szolgabírónak, mint a köznépből származó „műveletlen” egyénnek tetteleg bántalmaznia.

A *Zemplén* a két fél álláspontját röviden és kommentár nélkül közölte, szándéka semmiképpen sem a botránykeltés, inkább a konfliktus tompítása lehetett. A felekezeti ellentétek az 1910-es parlamenti választás kampányában erősödtek fel a helyi sajtóban, és vezettek a politikai kultúrát és közbeszédet minősítő vitákhoz. Grósz Dezső ügyvéd a Függetlenségi és 48-as Párt kuruckodását és frázispolitizálását bírálta, és szerinte a „szabadalmazott hazafiak” mindenkit hazáruhlónak neveznek, aki nem Buza Barnát,¹⁰⁰ hanem Tisza Istvánt támogatja.¹⁰¹ A cikkre Szirmay István, Zemplén megye tisztii főügyésze a *Felsőmagyarországi Hírlap*ban válaszolt. Grósz, úgymond, miközben az igazi hazafiakat támadja, érdemtelenül hivatkozik a nemzeti ideálokra. „Hogy jut Grósz Dezső Bocskay buzogányához? Aztán Kossuth palástja. Talán Krisztus palástját tetszett érteni? De hisz e felett a hagyatéki eljárás már rég befejeződött. Ott sincs Grósz úrnak semmi keresnivalója.”¹⁰²

Grósz a *Zemplén* hasábjain értelmezte ellenfele szavait. Szirmay kétségbe vonja a zsidó vallású honpolgároknak a magyar nemzet „történeti hagyományaihoz szerzett jogát. Az ilyen zsidóskodó vásári gúnyolódás a nemzeti hagyományok kizárólagos tulajdonát a fakó nemesi oklevél részére látszik vindikálni.” Majd figyelmeztette vitapartnerét, hogy ezzel a hanggal aligha lehet az izraelitákat a Buza-párt oldalára csábítani.¹⁰³ Szirmay önérzetesen vágott vissza: ellenfele meghamisította írását, és azt akarta elhitetni az olvasókkal, hogy a „zsidógyűlölet beszél belőlem, és [személyében] a zsidót akartam megbántani”. Ezzel szemben éppen az izraelitáktól kapta a legtöbb biztatást, akik közül sokan „nem akarnak belenyugodni, hogy Grósz Dezső legyen a prófétájuk”.¹⁰⁴

Az ügyvéd a Munkapárt egyik legaktívabb helyi vezetője és publicistája volt, ezért a támadások keresztüzébe került. A *Felsőmagyarországi Hírlap* arról tudósított, hogy Meczner Gyula főispán a zsidókat kampányvacsorára hívta

¹⁰⁰ Buzát, a Felsőmagyarországi Hírlap szerkesztőjét, 1906-ban a sátoraljaújhelyi kerületben képviselővé választották, és 1910-ben is ő indult. (1918-ban a Károlyi-kormány földművelésügyi minisztere lett.) Ellenfele a Nemzeti Munkapárt jelöltje, Kazy József államtitkár volt.

¹⁰¹ Zemplén, 1910. február 23.

¹⁰² Felsőmagyarországi Hírlap, 1910. február 26.

¹⁰³ Zemplén, 1910. március 5.

¹⁰⁴ Felsőmagyarországi Hírlap, 1910. március 9.

meg, ahol Grósz „pogromról” beszélt,¹⁰⁵ ezáltal felekezeti egyenetlenségeket gerjeszt, és miként a pártja, vallás szerint osztályozza az embereket. A megtámadott a *Zemplén*ben válaszolt: a *Hírlap* „szemenszedett hazugságokat” állít, és „ilyen fegyverekhez csak azok nyúlhatnak, akik a legpiszkosabb eszközöktől sem riadnak vissza.”¹⁰⁶

Buza Barna lapjának további muníciói is voltak. A választás előtt néhány nappal arról értesítette az olvasóit, hogy Löw Lázár ungvári rabbi héber nyelvű „pásztorlevelet” intézett az újhelyi zsidókhoz, melyben a kormánypárt jelöltje mellett korteskedett. Ezután a rabbit támadta. Egész életében az ellenségeskedést szította a status quo és az ortodox irányzat között, egyébként pedig a helyi izraeliták 90%-ától „érzelemtenger” választja el.¹⁰⁷ A lap szerint a háttérben a szabadelvű Meczner Gyula áll, aki bámulatos ravaszsággal szövetezteti a zsidóságot, akár a legnagyobb ellenfeleket is a Függetlenségi Párt ellen: előbb Mezei Mórt, a haladó izraeliták országszerte ismert képviselőjét, majd Löw Lázárt használta fel a kampányban. Ám a „becsületes, hazafias zsidóság fejét ezek a nagy pecsovicsek sem fogják elcsavarni”.¹⁰⁸

A századfordulótól a sátoraljaújhelyi lapok politikai szerepe felértékelődött, az 1910-es választási kampányban, mivel Buza Barna szerkesztő képviselőjelöltként indult, közvetlenül vettek részt. A szavazati joggal rendelkezők jelentős része izraelita volt,¹⁰⁹ ezért mindkét párt a megnyerésükre törekedett, ami – a függetlenségek kampányában – a politika világát egyaránt meghatározó ideológia, pragmatikus szempontok, valamint személyes attitűdök konfrontációjához vezetett. Szirmay István szimbolikus nyelvi kódokkal rekesztette ki politikai ellenfelét a nemzeti közösségből, majd hárította el az antiszemitizmus bélyegét. A Függetlenségi Párt publicistái¹¹⁰ azzal vádolták a főispánt és Reichard Salamont, Újhely izraelita polgármesterét, hogy a zsidókat (az ungvári rabbit is) politikai célokra használják, miközben az „igazi, hazafias” izraeliták támogatására számítottak. (A kampányban ezért a vallásos zsidók királyhűségének ismeretében azt is hangsúlyozták, hogy a párt nem a korona viselője ellen harcol, hanem a nemzeti ügy mellett áll ki.) Azt nem tudjuk, hogy a városban az

¹⁰⁵ A lap szerint a következőket mondta: „Tartani kell a katolikus elemtől, mert ez veszedelmes reánk. Csatlakoznunk kell a protestánsokhoz, mert ha ezt nem tesszük, oroszországi állapotok következhetnek. És ezt a mi pártunk képes ellensúlyozni.” Felsőmagyarországi Hírlap, 1910. május 18.

¹⁰⁶ *Zemplén*, 1910. május 25.

¹⁰⁷ Löw Sátoraljaújhelyen volt rabbi, 1886-ban az anyahitközségtől elszakadó ortodox hitközséget szervezte meg. 1887-ben került Ungvárra. Magyar Zsidó Lexikon. Szerk. Ujvári Péter. Bp. 1929. 543.

¹⁰⁸ Felsőmagyarországi Hírlap, 1910. május 25.

¹⁰⁹ Erről nincsenek adatok, 1910-ben a város össznépességének 30%-át alkották (5730 fő). Magyar Statisztikai Közlemények 42. kötet. Bp. 1912. 277.

¹¹⁰ Köztük szintén voltak izraeliták, például a kortesnótákat szerző Kroó József, a későbbi neves költő. Felsőmagyarországi Hírlap, 1910. február 23.; 1910. március 12.; 1910. március 23.

izraeliták milyen arányban szavaztak a kormánypárti és az ellenzéki jelöltre,¹¹¹ az azonban bizonyos, hogy a politikai törésvonalak felekezeti tartalmakkal telítődtek. Ily módon a politika aktív szerepet játszott a zsidók individuumként és csoportként való azonosításában, illetve más csoportokkal való szembeállításában, ami alkalmassá válhatott nyílt vagy látens ellenszenvek és előítéletek keltésére és erősítésére.

Összegzés

A tanulmány bemutatta, hogy három város, illetve városrész dualizmus kori újságolvasói hogyan értesültek a környezetükben élő zsidó polgárokról, a lapok milyen együttélési mintákat kínáltak. Azt a nehezen megválaszolható kérdést is felvettem, hogy a cikkek tartalma vajon utalhat-e az olvasótábor gondolkodásmódjára. Bár az újságok szerkesztőinek és munkatársainak társadalmi helyzete hasonló volt (a nemzeti kultúra legfontosabb közvetítői: tanárok, tanítók, lelkészek, írók és ügyvédek), a reprezentációk eltértek egymástól. A *Magyar Paizs* kiadó-tulajdonosának programjában a gazdasági nacionalizmus és a nyelvi homogenizáció fonódott össze, ami a zalaegerszegi kisiparos társadalom érdekképviselőjében, valamint az üzleti élet magyarosodásában konkretizálódott. A gazdaság és a társadalom korporatív (kollektív) szemlélete több cikkben kiegészült a nemzeti karakter ábrázolásával, így alkalmassá válhatott az ettől idegen zsidósággal szembeni előítéletek keltésére. Az olvasók (és a zalaegerszegi társadalom) markáns csoportját ugyanis a kisiparosok alkották (az alacsony előfizetési díjak is ezzel függenek össze), akiknek a panaszaikról a lap gyakran tudósított,¹¹² és az írásaiknak is helyet adott. H. P. iparos például arról számolt be, hogy hiányzik a parlamenti-politikai képviseletük, és a céhrendszer megszűnése óta a „laza társadalmi összetartás teljesen meggyengítette azt az elismerést, mellyel eddig az osztálytársadalom az iparos osztálynak adózott [...] az iparosok nem foglalnak el olyan helyet a társadalomban, mely őket méltán megilletné”.¹¹³ Ezek a sorok a státuszinkonzisztenciára és a társadalmi izoláció

¹¹¹ A választást a sátorlajújhelyi kerületben Kazy József nyerte, azt azonban a Zemplén és a Felsőmagyarországi Hírlap is elismerte, hogy Újhelyen Buza Barna 157 fős többséget szerzett (571-en szavaztak rá, ellenfelére 414-en). Ennek alapján a „bukott” képviselő „erkölcsi győztesnek” hirdette magát, lapja pedig a vereség okát megtalálta: „A Munkapárt és a vármegye közigazgatási apparátusának segítségével sikerült a részeg tótoknak leszavazniuk az intelligens városi választóközönséget. Náluk volt az önmagát áruba bocsátó öntudatlan tömeg, a mi részünkön volt a polgári erény, a becsület és a tisztesség.” Felsőmagyarországi Hírlap, 1910. június 4.; 1910. június 8.

¹¹² Tökeszegénység, magas adók vagy a megrendelések hiánya a hazai és a külföldi gyárak konkurenciája miatt. Zalaegerszegen „700 iparos várja a munkát nap nap után, hogy betevő falatja legyen és társadalmi kötelességeinek megfelelhessen.” Magyar Paizs, 1903. február 26.

¹¹³ Magyar Paizs, 1909. március 4.

érzetére utalnak, ami az egzisztenciálisan is fenyegetett csoport tagjait nyitotta tehetette az említett előítéletek felé.¹¹⁴

A *Buda és Vidéke* missziója a keresztény kultúra védelme volt. A radikális zsidóellenesség mint társadalmi program a zsidóság teljes kirekesztését célozta, és a keresztény magyar társadalom – leginkább a középosztály – kohézióját kívánta megteremteni.¹¹⁵ Budán a századforduló évtizedeiben dinamikus társadalmi változások zajlottak, s az I. és II. kerületben az aktív és nyugállományú állami hivatalnokok, továbbá a kistisztviselők és hivatalszolgák, Kelenföldön a vasutasok, a II. és III. kerületben pedig a gyári munkások is egyre nagyobb számban voltak jelen.¹¹⁶ Ettől talán nem független az alakulásakor liberális lap szellemi orientációjának megváltozása, ami iránt az említett csoportok radikális kisebbsége fogékonnyá válhatott.

Az 1870-ben alakult szabadelvű *Zemplén* az emancipáció, a magyarosodás és az asszimiláció eszményét az együttélés konfliktusoktól sem mentes lokális gyakorlataiban, diszkurzív módon, az érintettek értelmezéseinek, a vitáknak helyet adva jelenítette meg. A lap víziójában egy „hatalmas és virágzó polgárság”, illetve az értelmiségen kívül iparosokból, kereskedőkből és földművelőkből álló középosztály megteremtése fogalmazódott meg: „középosztály nélkül nincs gátja a szervilizmusnak, a középosztály fejlesztője a tiszta, demokratikus szabadságnak”.¹¹⁷ Ez a felfogás a lapot olvasó sátorlajújhelyi értelmiség és jómódú polgárság értékrendjével lehetett azonos.

A választott lapok szövegei a közvélemény, illetve a politikai kultúra részét alkotó közbeszéd alakulását is illusztrálták. A *Zemplén* a helyi (tekintélyes) értelmiség alkotta nyilvánosságot reprezentálta, a *Magyar Paizs* a szélesebb, a kispolgárságot is magába foglaló közvéleményt kívánta megszólaltatni. Az antiszemitizmust mint vallási vagy faji gyűlöletet mindkettő elutasította, előbbi a polgárok felekezeti azonosításától is tartózkodott. Ezzel szemben a *Buda és Vidéke* a zsidóellenességet mint a keresztény kultúra és a faj védelmét nyíltan vállalta, és a megjelent írások a néphangulatot befolyásoló, manipulatív és uszító hanggal egészültek ki.

¹¹⁴ Shulamit Volkov a németországi városi kisiparosok antiszemitizmusát a népi antimodernizmus részeként értelmezte. Lásd *Shulamit Volkov: The Rise of Popular Antimodernism in Germany. The Urban Master Artisans, 1873–1896.* Princeton 1978. 297–325.

¹¹⁵ Vö. *Uő: Leírt és kimondott szavak. Az 1914 előtti és a náci antiszemitizmus közötti szakadékról.* In: *A modern antiszemitizmus.* Szerk. Kovács András. Bp. 1999. 181.

¹¹⁶ *Vörös Károly: A fővárostól a székesfővárosig.* In: *Budapest története IV.* Szerk. Vörös Károly. Bp. 1978. 455–456.

¹¹⁷ *Zemplén*, 1900. szeptember 30.

RECEPTION AND EXCLUSION

The Perceptions of Jewish-Hungarian Coexistence in the Local Press in Post-1867 Hungary

By Tamás Csiki

SUMMMARY

On the basis of three periodicals from three different Hungarian towns (Zalaegerszeg, Buda, and Sátoraljaújhely), the paper explores the perceptions among the local Jewish and Christian population of the Magyarization and economic and social roles of the Israelites, as well as of their faith-based events and group conflicts; that is, of all the factors used by historiography in the interpretation of assimilation or anti-Semitism. It also examines the patterns of cohabitation that these local papers offered to their readers.

Whereas the idealized conservative national character and the safeguarding of the interests of the traditional society of craftsmen, as featured in the *Magyar Paizs* of Zalaegerszeg, were liable to raise anti-Semitic prejudices, the radical anti-Semitism of *Buda és Vidéke* as a symbolic language system aimed at strengthening the cohesion of the Hungarian Christian middle class, while the liberal *Zemplén* presented the ideal of emancipation and Magyarization as the values of the local intelligentsia and wealthy bourgeoisie.

A MAGYAR HOLOKAUSZT A NAGY NÉPBÍRÓSÁGI PEREK TÜKRÉBEN

A felszabadulás után hatalomra került antifasiszta pártok vezetői, törvényhozói és (nép)bírái természetesnek tartották, hogy az előző rendszer vezetőit, elsősorban a szélsőjobboldali Nyilaskeresztes Párt vezérét, Szálasi Ferencet és kormányának tagjait felelősségre kell vonni, halálra kell ítélni és ki kell végezni. A „bíró maga a magyar nép” – fogalmazta meg egyik nyilatkozatában Major Ákos népbíró –, Szálasiék bűnhődése pedig „*erkölcsi elégtétele* minden becsületes szándékú magyarnak”.¹ Ries István igazságügyminiszter pedig leszögezte: a háborús főbűnösök ügyének elbírálása „nem *jogi*, hanem elsősorban *politikai* kérdés [...] ezek a bűnösök nem várhatnak *igazságot*, csak *megtorlást*.”² Szalai Sándor (Rieshez hasonlóan szintén holokauszt túlélő), a Bárdossy-per politikai ügyésze, 1919-től, vagyis a magát ellenforradalminak nevező rendszer hatalomra kerülésétől kezdve valamennyi magyar miniszterelnököt a vádlottak padjára ültette volna. Ries is kimondta azt, amit a nagy politikai perekben az ügyészek és a népbírák többször is hangsúlyoztak: a magyar nép ártatlan, mindenről vezetői tehetnek, és ezt a perekkel, a főbűnösök elítélésével is be kell bizonyítani.³ Dr. Kiss Aladár, aki a Szálasi-perben a Nyilaskeresztes Párt úgynevezett „pártépítés-vezetőjének”, Gera Józsefnek a védője volt, védőbeszédében elégedetten állapította meg, hogy a perben a vádlottak padjára került ugyan az országnak, a nemzetnek a becsülete is, de mind a népügyész, mind a politikai ügyész kidomborította, hogy: „ez az ország, ez a nemzet nem bűnös”.⁴ Marosán György, szociáldemokrata pártvezető, a Sztójay-per politikai ügyésze vádbeszédében Horthy Miklós kormányzóra utalva Horthy-fasizmust emlegetett, s

¹ *Kelemen István*: Szálasiék tetemrehívása. Haladás, 1945. október 6. 8.

² *Ries István*: A népbíróság védelmében. Népbírószági Közlöny, 1945. november 8. 1. (Kiemelések a szerzőtől.)

³ Bárdossy-per, hiteles gyorsírói jegyzőkönyv dr. Bárdossy László ügyének főtárgyalásáról. Géppel írott másolat, kézirat. Bp. 1945. 466. (a továbbiakban: A Bárdossy-per). Az idézett rész: 1945. november 2./ 50. (Mivel a per jegyzőkönyvének oldalszámozása nem folyamatos, hanem tárgyalási naponként újraindul, az idézett vagy hivatkozott rész oldalszámát a dátum után, jelet követően közlöm). Szalai szavaival: „ma ennek a népnek a megítélése a világban nagyrészt attól függ... annak bebizonyításától függ, hogy felette egy klikk uralkodott.” Uo./ 52. Amikor megindokolta, miért kér halálos ítéletet, kijelentette: „ebben az ítéletben mi most egy pontot teszünk és demonstráljuk, hogy ahhoz [az 1919–1945 közötti rendszerhez – K. L.] semmi közünk, azzal leszámoltunk”. Uo./ 65.

⁴ BFL-XXV-1-a-293-1946. Budapest Főváros Levéltára. A jogszolgáltatás területi szervei. Budapesti Népbírószági iratok. Büntetőperes iratok. Szálasi Ferenc és társai pere (a továbbiakban: A Szálasi-per) 2615. (1946. febr. 23.)

kijelentette, hogy szerinte „Horthy gyermekei ülnek” a vádlottak padján, a per pedig „fasiszták elleni per”.⁵ Marosán alaptétele az volt, hogy a német megszállás a 25 éves horthysta politika következménye volt.⁶

Tanulmányomban a következő kérdésekre próbálok meg választ adni az 1945–1946-ban népbíróság elé állított, halálra ítélt és kivégzett miniszterelnökök (Bárdossy László, Imrédy Béla, Sztójay Döme és Szálasi Ferenc) peranyagának elemzése során: milyen vádakat fogalmaztak meg a magyar zsidók jogfosztásával, kirablásával és végül a deportálásukkal kapcsolatban a népügyészek és a politikai ügyészek, s azokat milyen bizonyítékok és tanúvallomások alapján? Hogyan próbáltak védekezni a vádlottak, és mit tudhattak meg az eljárásokat figyelemmel követők a magyar zsidóság második világháborús szenvedéstörténetéről e perek alapján?

Az Imrédy-per

Ha a magyar holokauszt története szempontjából vizsgáljuk a nagy politikai pereket, akkor nem a perek megrendezésének sorrendjét (Bárdossy-per: 1945. október 29. – 1945. november 3.; Imrédy-per: 1945. november 14–23.; Szálasi-per: 1946. február 5. – 1946. március 1.; Sztójay-per: 1946. március 4–22.) kell követnünk. A jogfosztástól a népirtásig vezető úton, vagyis a magyar holokauszt történeti kronológiai rendje szerint kell haladnunk, amelynek első nagyobb állomása az 1938 tavaszán elkezdődött diszkriminatív törvény- és rendeletsorozat volt. Ezt hivatalosan még Darányi Kálmán miniszterelnök⁷ kezdeményezte. Utóda, Imrédy Béla⁸ vádiratának IV. pontja – rendkívül erős túlzással – az 1938. évi XV. és az 1939. évi IV. tc.-eket (az úgynevezett első és második zsidótörvényt) a „véltlen magyar állampolgárok legsúlyosabb jogfosztását” tartalmazónak nevezte.⁹

A jogfosztás folytatódott Bárdossy miniszterelnöksége alatt (1941. április 7. – 1942. március 7.), és csúcspontját a német megszállás idején, a Sztójay Döme vezette kormány (1944. március 22. – 1944. augusztus 29.) alatt érte el. A magyarországi népbíráskodás egyik jellemzője az volt, hogy az eljárások során a legnagyobb bűnösnek és legbűnösebb rendszernek Szálasi Ferencet, illetve az ő rezsimjét tekintették. Dr. Pálosi Béla, a Sztójay-per tanácsvezető bírása például

⁵ A magyar Quisling-kormány. Sztójay Döme és bűntársai a népbíróság előtt. Szerk. Karsai László – Molnár Judit. Bp. 2004. 587–588.

⁶ Uo. 586.

⁷ Darányi Kálmán (Bp., 1886. március 22. – Bp., 1939. november 1.), miniszterelnök 1936. október 10. – 1938. május 14. között.

⁸ Imrédy Béla (Bp., 1891. december 29. – Bp., 1946. február 28.), miniszterelnök 1938. május 14. – 1939. február 16. között.

⁹ Az Imrédy-perről lásd Imrédy Béla a vádlottak padján. Szerk. Sipos Péter. Bp. 1999. 133.

látszólag hitelt adva Szász Lajos, a Sztójay-kormány iparügyi minisztere védekezésének, mely szerint ő tulajdonképpen ellenezte a zsidók deportálását, főleg azt vetette a vádlott szemére, hogy Szálasi kormányában is tárcát vállalt, pedig úgy mond, akkor kerültek ki a „fenevadak az utcára”.¹⁰ Már az első népbírószági rendelet megalkotói is az igazi „nemzetvesztőknek”, a legfőbb háborús bűnösöknek a Szálasi-kormány tagjait tartották. A Pálosihoz hasonló polgárok jól emlékeztek: a nyilas csőcselék rémuralma már az ő vagyonukat, életüket is fenyegette. Ezért fordítottak minden egyes nagy politikai perben aránytalanul nagy figyelmet a vádlottak Szálasihoz fűződő kapcsolatára. Megpróbálták azt bizonyítani, hogy nagyon sok minden, amit tettek, elősegítette (vagy nem akadályozta) a nyilasok hatalomra kerülését 1944. október 15-én. Amit viszont a csaknem 25 éves Horthy-rendszer „logikus” és „természetes” következményének tekintettek, és ezt mindenáron igyekeztek bizonyítani is. A népbírószágaknak, politikai ügyészeknek és olykor a népbírónak ez a törekvése volt az egyik oka annak, hogy a magyar holokauszt sem az Imrédy-, sem a Bárdossy-, de még a Sztójay-perben sem kapta meg azt a figyelmet, amelyet megérdemelt volna.

Amikor perében a IV. vádpontot taglalták, Imrédy azt állította, hogy 1938. április 8-án ő nyújtotta be a Képviselőházban „A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” címet viselő 1938. évi XV. tc.-ként elfogadott törvényjavaslatot.¹¹ Rosszul emlékezett, ezt még Darányi terjesztette a Képviselőház elé,¹² de az igaz, a törvényjavaslat szövegének megalkotásában neki is nagy szerepe volt. A népbírószág előtt jogosan érvelt azzal, hogy a törvény a Felsőházban is „minden nehézség nélkül keresztülment”, arra azonban már nem tért ki, hogy néhány szociáldemokrata, liberális és konzervatív képviselő és felsőházi tag megpróbált szembeszállni a szélsőjobb oldali közhangulattal. Imrédy arra is utalt, hogy akkoriban a „legszélesebb körökben felismerték ennek a törvénynek a szükségességét”.¹³ A „második” zsidótörvény-javaslatot pedig azzal próbálta védeni, hogy ő azt remélte: ezzel az „égető kérdést”, vagyis a zsidókérdést nyugvópontra tudják juttatni. Mivel ezzel kapcsolatban a tárgyalás során nem kapott több kérdést, a népbírószág előtt nem mondták ki azt, hogy a „zsidókérdés” ezután korántsem került „nyugvópontra”, mivel a diszkriminatív törvények „gyártását”

¹⁰ A magyar Quisling-kormány i. m. 320.

¹¹ A Horthy-rendszer (és az első világháború utáni Európa) első antiszemita törvénye az izraelita vallású fiatalok egyetemi és főiskolai továbbtanulási lehetőségeit korlátozó numerus clausus törvény (1920. évi XXV. tc.) volt. Erről lásd Kovács M. Mária: Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon 1920–1945. Bp. 2012.

¹² Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója I–XXII. Bp. 1935–1939. (a továbbiakban: KN 1935–1939.) XVIII. 8. (1938. április 8.)

¹³ Imrédy Béla a vádlottak padján i. m. 213.

utóda, Teleki Pál¹⁴ teljes lendülettel folytatta, nem kevesebb mint tíz új antisze-
mita törvényt szavaztatva meg a Képviselőházzal és a Felsőházzal.¹⁵

Imrédy az igazságnak megfelelően jelentette ki, hogy a második zsidótörvényt „nem német befolyás alatt, hanem saját felismerésem alapján, spontán meggyőző-
désemből alkottam meg”.¹⁶ Az utolsó szó jogán elmondott beszédében is vissza-
tért röviden a két zsidótörvényre. Az elsővel kapcsolatban ismételtlen leszögezte,
hogy azt nem kezdeményezte, csak a minisztertanács döntése alapján összefoglalta,
majd formába öntötte a szöveget. A másodikat viszont ekkor már – szemben
korábbi kijelentésével – azzal próbálta védeni, hogy azt egyrészt „bizonyos nyug-
talanság tette szükségessé”.¹⁷ Feltehetően arra gondolt, amivel egykor Darányi
és később Teleki is megpróbálta indokolni, hogy miért is volt szükség a törvény
előtti egyenlőség elvének felrúgására, bűncselekményt el nem követett emberek
jogainak korlátozására, tíz- és tízezrek elszegényítésére stb.: hogy ezzel majd ki
tudják fogni a szélsőjobboldali radikálisok, elsősorban a nyilasok vitorláiból a
szelet. Ha ebben valóban komolyan reménykedett, be kellett látnia, hogy téve-
dett, hiszen az 1930-as évek végén, az 1940-es évek elején a magyarországi szél-
sőjobboldalt így meggyengíteni, leszerelni már nem lehetett. Imrédy továbbra
is ragaszkodott ahhoz a kijelentéséhez, hogy az 1939. évi IV. tc. „levette a napi-
rendről ezt a kényes kérdést”. Ez természetesen nem volt igaz, mint azt többek
között a miniszterelnöksége után sorozatban megszavaztatott zsidótörvények és
futószalagon gyártott diszkriminatív rendeletek sora is mutatja. Maróthy Károly
nyilas képviselőnek igaza volt, amikor 1942 tavaszán a már Kállay Miklós vezette
kormány földbirtokpolitikai törvényjavaslatának képviselőházi vitájában megál-
lapította: „Ezzel a törvényjavaslattal bármennyire is szeretnék leplezni, de valójá-
ban mégiscsak a II. zsidótörvény csődjét bizonyítják. Igaz, hogy a kormány ma
már nem mer generális törvényjavaslatot idehozni, hanem részletekben akarja
ezt a kérdést megoldani, de mégis utalok az ügyvédi kamarai és az orvoscamarai
törvényre, a vérkeveredést eltiltó törvényre, a zsidó hitre való áttérést tiltó tör-
vényre és most erre a földtörvényre. Ezekből nyilvánvaló, hogy a II. zsidótörvény

¹⁴ Teleki Pál (Bp., 1879. november 1. – Bp., 1941. április 3.), miniszterelnök 1939. február 16. – 1941. április 3. között.

¹⁵ Ezzel kapcsolatban lásd *Karsai László: Magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944. Századok* 138. (2004) 1285–1304.

¹⁶ Imrédy Béla a vádlottak padján i. m. 213. Kunder Antalnak, a Sztójay-kormány kereskedelem- és közlekedésügyi miniszterének többek között már az Imrédy-perben tanúként előadott állítása szerint az Anschluss után, „a német nyomás hatása alatt született meg 1938-ban az első zsidótörvény, mert természetes dolog, hogy egy nagyobb hatalom kisugározza a maga eszméit kisebb országokra”. Kunder az 1939. évi IV. tc. megszületését csak a „közvélemény nyomásának” tulajdonította. Tanúvallomását lásd Imrédy Béla a vádlottak padján i. m. 259. és 260.

¹⁷ Uo. 367.

tulajdonképpen teljes mértékben csődöt mondott és itt van, ha részletekben is, a III. zsidótörvény.”¹⁸

A politikai cinizmus kategóriájába kell sorolnunk, hogy Imrédy azt állította: a második zsidótörvény „lehetővé tette azt is, hogy más európai országokból is hozzánk jöttek be azok, akik ott rosszabb körülmények között éltek”.¹⁹ Sem az Imrédy-, sem az azt követő kormányok idején nem az 1939. évi IV. tc. következtében, hanem annak ellenére is próbáltak zsidók a német megszállás vagy befolyás alatt élő országok egy részéből, főleg Lengyelországból, a Cseh-Morva Protektorátusból, Romániából és természetesen a Harmadik Birodalomból Magyarországra menekülni. Ezekben az országokban ugyanis a zsidók nem egyszerűen „rosszabb körülmények között éltek”, hanem az életük forgott halálos veszélyben, és ezt Imrédy Béla mint a magyar politikai elit tagja jól tudta a második világháború idején.

Az egyik népbíró kérdésére válaszolva Imrédy elismerte, hogy a Képviselőházban javasolta a zsidók gettóba zárását. Igaz, ezt már nem miniszterelnökként, hanem egy szélsőjobboldali új párt, a Magyar Megújulás Pártja vezetőjeként.²⁰ Talán méltóságán alulinak érezte akkor és ott azzal védekezni, hogy ezzel és ennél radikálisabb antiszemita javaslatokkal korántsem volt „magányos harcos” a Képviselőházban. Hosszasan lehetne sorolni ugyanis azoknak a képviselőknek a nevét, akik hozzá hasonlóan a zsidók totális jogfosztását, gettóba zárását, és végső célként az országból való kitelepítésüket javasolták, követelték már 1941–1942-ben.²¹

A Bárdossy-per

Annak, hogy a Horthy-rendszer miniszterelnökei közül elsőként Bárdossy Lászlót állították népbíróság elé 1945. október 29-én, aktuálpolitikai okai is lehettek.²² Néhány héttel korábban ugyanis még Szálasi Ferenc „nemzetvezetővel” és kormányának tagjaival akarták elkezdni azoknak a felelősségre vonását, akik, mint Major fogalmazott: „a magyar népet ért történelmi katasztrófa okozói, illetve

¹⁸ Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója I–XIX. Bp. 1939–1944. XIII. 320. (1942. június 2.)

¹⁹ Imrédy Béla a vádlottak padján i. m. 367.

²⁰ 1942. november 25-én, a költségvetési vitában szólalt fel. KN 1939–1944. XVI. 185–201. Beszédének a zsidók gettóba zárásával és vagyonuk elkobzásával kapcsolatos részét idézi: Imrédy Béla a vádlottak padján i. m. 215. 300. jegyz.

²¹ Matolcsy Tamás 1941. június 30-án (KN 1939–1944. X. 339.), Maróthy Károly 1941. november 12-én (KN 1939–1944. XI. 99.), Budinszky László 1941. november 26-án (KN 1939–1944. XII. 77.), Kovách Gyula 1942. április 29-én (KN 1939–1944. XIII. 175.), Gosztonyi Sándor 1942. június 9-én (KN 1939–1944. XIII. 427.) javasolta a zsidók gettóba zárását.

²² A Bárdossy-perről lásd Bárdossy László a népbíróság előtt. Szerk. Pritz Pál. Bp. 1991.

részesei voltak”.²³ A döntés minden bizonnyal az 1945 őszi magyar belpolitikai küzdelmekkel, a budapesti törvényhatósági és a nemzetgyűlési választásokkal (október 7., illetve november 4.) kapcsolatosan születhetett meg. A fővárosi törvényhatósági választások előestéjén jelentették be, hogy nem a közgyűléssel övezett és német fegyveres segítséggel hatalomra segített Szálasival, hanem az igen széles polgári, kispolgári rétegek szemében nem-bűnösnek, sérthetetlennek gondolt úriemberrel, a legálisan kinevezett miniszterelnökkel, Bárdossy Lászlóval kezdik meg a nagy pereket. Ekkor már a kommunista és szociáldemokrata vezetők sejtették, hogy a választásokon vereséget fognak szenvedni, ezért ezzel a politikai perrel is megpróbálták a bizonytalankodó szavazókat befolyásolni, valamint meg akarták mutatni, hogy készek minden eszközzel leszámolni ellenségeikkel és ellenfeleikkel. Természetesen az, hogy a munkáspártok el tudták érni, hogy éppen Bárdossyval kezdjék el a legfőbb háborús bűnösök pereit, azt igazolja, hogy befolyásuk igen nagy volt ezen a téren is.

Bárdossy perében is kiderült, hogy a magyar zsidók szenvedéstörténete nem különösebben érdekelte a népbírákat. Miniszterelnöksége alatt ugyanis négy diszkriminatív törvényt szavazott meg a Képviselőház és a Felsőház (köztük a hírhedt „fajvédelmi” törvényt, az 1941. évi XV. tc.-et), és aláírásával 29 kormányrendeletet adtak ki, a vádirat viszont csak három jelentéktelen diszkriminatív rendeletet említ, közülük az egyik ráadásul nem is miniszterelnöki, hanem csak kereskedelmi miniszteri rendelet volt.²⁴ Elegendő lett volna a vádirat összeállítójának a *Magyar Törvénytár* és a *Magyarországi Rendeletek Tára* 1941–1942-es kötetit átlapozni, és biztosan megtalálták volna a Bárdossy aláírását viselő diszkriminatív törvények és kormányrendeletek teljes sorát.²⁵

Miniszterelnöksége idején zajlott le az 1941. július-augusztusi kőrösmezői deportálás is, amelynek során csaknem 20 000 zsidót hurcoltak el az országból. Többségüket Kamenyec-Podolszkijnál 1941. augusztus 27–28-án a nácik lemészárolták. A vádirat ezzel kapcsolatban mindössze annyit tartalmazott, hogy Bárdossy a zsidók deportálását „nem igyekezett megakadályozni”.²⁶ A kőrösmezői deportálásokkal kapcsolatban Bárdossy elismerte politikai felelősségét.²⁷ Azt

²³ Bárdossy-per i. m. 1945. október 29./ 1.

²⁴ Uo. 1945. október 29./ 5–6.

²⁵ Szalai Sándor politikai ügyész vádbeszédében kétszer megemlítette a fajvédelmi törvényt. Bárdossy-per i. m. 1945. november 2./ 41. és 47.

²⁶ Bárdossy-per i. m. 1945. október 29./ 6. Újabb kutatások szerint 1941. július 15-től augusztus 12-ig 19 426 embert toloncoltak ki. Részletesen lásd *Gellért Ádám – Gellért János*: Az 1941. évi kőrösmezői deportálások. A kitoloncolásokat jóváhagyó minisztertanácsi döntés háttere. Betekintő 6. (2012) 2. sz. (<https://bit.ly/2ZDjSOC>, letöltés 2020. máj. 10.)

²⁷ Téves az a szakirodalomban elterjedt állítás, mely szerint Bárdossy a tetteiért még a politikai felelősségét sem ismerte el. Pritz Pál nyomán ezt például Sipos Péter is alaptalanul írja (lásd Imrédy Béla a vádlottak padján i. m. 69.). Bárdossy nem tartotta magát bűnösnek (nyilvánvalóan büntetőjogi értelemben),

mondta, hogy amikor „az a kívánság merült fel”, hogy a nem magyar állampolgárokat távolítsák el az országból, akkor ezt „a minisztertanács határozatba foglalta és ezt a határozatot a kormánynak erre hivatott szerve végrehajtotta”. A népbíróság nem ismerte az eredeti minisztertanácsi jegyzőkönyveket, amelyekben szó sincs az idegen állampolgárságú zsidók deportálásáról. Volt ilyen kormánydöntés, de azt nem rögzítették a jegyzőkönyvben. Bárdossy tudta, hogy vádlói nem ismerik az 1941-es deportálások politikai előzményeit, és nem tartotta szükségesnek megemlíteni, hogy elsősorban Kozma Miklós, Kárpátalja kormányzói biztosa és a katonai felső vezetés, Werth Henrik vezérkari főnök és főtiszt kollégái szorgalmazták Kárpátalja „zsidótlanítását”.²⁸ Bárdossy a Képviselőházban 1941. november 21-én azt állította, hogy: „Mi az ukrajnai területek elfoglalása után az odaváló, galíciai illetőségű zsidókat jelentékeny számban kitelepítettük”. Ez nem volt igaz, mivel Kárpátalján egész járásokból úgy deportálták a zsidókat, hogy nem törődtek azzal, tudják-e igazolni magyar állampolgárságukat. Sok helyen a fővárosban és vidéken is a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) detektívjei „begyűjtötték” az állampolgárságukat igazolni nem tudó, „hontalan” menekült zsidókat, akiket internáltak, majd deportálták őket az országból. Bárdossy így folytatta: „Még többet akartunk kitelepíteni, de a velünk baráti Német Birodalom figyelmeztetett bennünket, hogy ezt tovább ne tegyük. Ez előtt a kívánság előtt kétségtelenül meg kellett hajolnunk.”²⁹ A népbíróság előtt úgy emlékezett, és lehetséges, hogy igazat mondott, hogy a németek azt mondták: „ott [Galíciában – K. L.] hadműveletek vannak, s nem tudják, hogy az odaszállítottakkal mit csináljanak, egyelőre várjunk vele”.³⁰

Bárdossy elismerte, hogy tudott arról, hogy a „kiutasítások körül kegyetlenkedések folynak”. Amikor erről értesült, akkor úgymond „szólt” a belügyminiszternek és Keresztes-Fischer Ferenc megígérte, hogy „rendet csinál.”³¹ Azt akkor persze jószerivel senki sem tudta a világon, a körzetben illetékes Einsatzgruppeparancsnokokat nem számítva, hogy Kamenyec-Podolskijnál mintegy 23 000 embert mészároltak le (a kitelepített, deportált magyarországi zsidókon kívül a környékbeli zsidókat is), és ez volt a holokauszt történetének első olyan

de tetteiért – mint ahogyan ezt a tárgyalás során több ízben, leghatározottabban pedig az utolsó szó jogán elmondott beszédében is kifejtette – a politikai felelősséget vállalta. Bárdossy-per i. m. 1945. november 3./ 88–89. Sajnos az 1991-ben Pritz Pál rendelkezésére álló Bárdossy-per változatból éppen azok a részek hiányoztak, ahol ezt a vádlott kifejtette. A Bárdossy-per teljes tárgyalási jegyzőkönyvét lásd *Jaszovszky László: Bűnös volt-e Bárdossy László.* Bp. 1996.

²⁸ *Ormos Mária: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós.* Bp. 2000. 753–767.

²⁹ KN 1939–1944. XI. 537. (1941. november 21.) Fenesy Ferenc néppügyész ezt a következőképpen idézte: „Galíciába több zsidót akartunk exportálni, de éppen a németek nem engedték már meg.” A Bárdossy-per i. m. 1945. november 2./ 35.

³⁰ A Bárdossy-per i. m. 1945. október 30./ 38.

³¹ Uo. 39.

tömeggyilkossága, ahol az áldozatok száma meghaladta a 10 000 főt.³² Ha figyelembe vesszük, hogy a Szovjetunió elleni hadba lépésünkkel, amelyért a fő politikai felelősség – ahogyan ezt Bárdossy jogosan hangoztatta – Horthy Miklós kormányzót terhelte, vagy az 1944 kora őszen a háborúból való kiugrás megakadályozására megalakult politikai csoportosulással, a viszonylag jelentéktelen Törvényhozók Nemzeti Szövetségével – és abban Bárdossy tevékenységével – milyen sok időt töltött perének során a népbíróság, akkor a körösmezői deportálásokra fordított időt viszonylag jelentéktelennek kell tartanunk.³³ Az utolsó szó jogán elmondott beszédében ő maga sem tért ki erre a kérdésre, és halálos ítélete indoklásában sem említették ezt meg.

A „délvidéki razzia” idején magyar katonák és csendőrök 1942 januárjában csaknem 3500 embert mészároltak le.³⁴ A vádirat ezzel kapcsolatban ismét csak azt kifogásolta, hogy ezt a miniszterelnök nem akadályozta meg.³⁵ Bárdossy jogosan védekezett azzal, hogy amint értesült arról, hogy az eredetileg partizánok felkutatására és elfogására szervezett „razzia” tömegmészárlássá fajult, kezdeményezte a felelősök megbüntetését. Mivel azonban kevesebb mint két hónapon belül már nem volt miniszterelnök, arról már nem tehetett, hogy a főbűnösöket végül nem ítélték el. Vallomását Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök is megerősítette, aki egyenesen úgy fogalmazott, hogy a miniszterelnök „követelte a felelősségre vonást”.³⁶ Sem Bárdossy, sem védője nem hangsúlyozta, hogy akkoriban (vagyis 1942 tavaszán-nyarán), amikor a nácik „elindították” a holokauszot, elkezdtek működni a haláltáborok, és a németeken kívül a románok és a litvánok is tízezzrel gyilkolták a zsidókat, milyen komoly, elsősorban a nyugati szövetségeseknek szóló gesztus volt a miniszterelnök részéről egyáltalán hadbíróság elé állítani olyan katonatiszteket és csendőröket, akik „csak” néhány ezer civilt öltek meg. Bízást a költői túlzások közé sorolhatjuk a népügyész azon kijelentését is, amely szerint „a magyar kormány szenvtelenül tűrte az újvidéki borzalmakat és

³² Klaus-Michael Mallmann: Der qualitative Sprung im Vernichtungsprozess. Das Massaker von Kamenetz Podolsk, Ende August 1941. In: Jahrbuch für Antisemitismusforschung 10. Hrsg. Wolfgang Benz et. al. Berlin 2001. 239–264.

³³ Az első tárgyalási nap jegyzőkönyve 109 géppel írott oldal terjedelmű, és ez tartalmazza a vádiratot is. A második napon, október 30-án a körösmezői deportálásokkal mindössze két oldalon (38–39.) foglalkoztak a 124 oldalas jegyzőkönyvben.

³⁴ Az 1942-es délvidéki razziáról részletesen lásd A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok Délvidéken 1918–1947. Bp. 2004. Sajti 3340 eltűnt és 3309 kivégzett áldozatot említ, közülük 2550 szerb és 743 pedig zsidó volt. Uo. 282. Az újabb szerbiai szakirodalom magasabb áldozati számokról tud. Aleksandra Terzić – Željko Bjeljac: The extermination of jewish Population and heritage in Bačka Region of AP Vojvodina (Serbia). Trames 18. (2014) 1. sz. 39–55.

³⁵ Bárdossy-per i. m. 1945. október 29./ 5.

³⁶ Uo. 1945. október 31./ 21.

Szent Bertalan éjszakákat”.³⁷ Szombathelyi azt állította, hogy őt a fő felelősök, Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagy, Grassy József vezérőrnagy és társai megtevéstették, ezért eleinte fogalma sem volt arról, mit műveltek ők és alárendelteik a délvidéki „hideg napok” során.³⁸ Szombathelyi már 1942. február 4-én, tehát még Bárdossy miniszterelnöksége idején elrendelte a vizsgálatot, amelyet azonban maga az érintett, a vérengzésre a parancsot kiadó Feketehalmy-Czeydner vezetett. Az egyik fő bűnöst, Deák László ezredest még ki is tüntették a Magyar Érdemrend Középkeresztjével. Szombathelyi, nyilván már alaposabban tájékozódva, megismételtette a vizsgálatot, ahol azonban csupán 12 csendőrtiszt ügyében jártak el, mivel Feketehalmy-Czeydner és Deák ügyében maga a kormányzó szüntette meg az eljárást 1942. augusztus 13-án. Ezt már Kállay miniszterelnök és Horthy tanácsadói közül például Bethlen István volt miniszterelnök is túlzásnak tarthatta, mert a főtiszteket ezzel egyidejűleg, azonnali hatállyal nyugdíjazták. Grassy József vezérőrnagy ellen azért nem folyt eljárás, mert éppen a keleti fronton tartózkodott, de 1943-ban az ügyet újra elővették. A fő felelősöket 1943 végén a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága halálra ítélte. A halálos ítéleteket azonban nem tudták végrehajtani, mivel a főbűnösök, akik szabadlábban védekezhetek, Németországba szöktek. A világháború után először Magyarországon, majd Jugoszláviában állították bíróság elé és ítélték halálra nemcsak Szombathelyit, hanem Feketehalmy-Czeydnert, Grassyt és Deákot is, és Jugoszláviában végezték ki őket.

A népbíróság Bárdossyt „bűncselekmény hiányában” felmentette az újvidéki razziával kapcsolatos vádpont alól, Fenesy népügyész megdöbbenését és élénk tiltakozását kiváltva. Elismerték, hogy a miniszterelnök a „kegyetlenkedésekről” csak utólag szerzett tudomást, és akkor „a két legilletékesebb szervét, a belügyminisztert és a vezérkari főnököt a nyombani kivizsgálásra és a megtorló intézkedések fogantatására utasította”.³⁹

A vádirat ugyan meg sem említette, de Fenesy népügyész Szombathelyitől azért megkérdezte, tud-e arról, hogy a zsidó munkaszolgálatosokkal szerinte szigorítás kezdődött 1941 folyamán, amely „végül kegyetlenségbe ment át”.⁴⁰ Valóban voltak századok, ahol a fegyvertelen katonai (kiszegítő) munkaszolgálatra kényszerített zsidókkal (és a fegyverviselésre hozzájuk hasonlóan megbízhatatlannak ítélt szerb, román stb. nemzetiségekkel) kegyetlenül, embertelenül bántak, de hivatalos „szigorítási” vagy kifejezetten kegyetlenkedésre buzdító parancsot nem adtak ki. Szombathelyinek elegendő volt annyit mondania, hogy erről ő nem

³⁷ Uo. 1945. november 2./ 18.

³⁸ Uo. 1945. október 31./ 26–28.

³⁹ Uo. 1945. november 3./ 17. és Fenesy tiltakozása: 19–20.

⁴⁰ Uo. 1945. október 31./ 34.

tudott, és a népügyész az egész témát ejtette. Pedig az 1944-es német megszállás előtt a keleti frontra kiküldött zsidó munkaszolgálatosok közül került ki a magyar holokauszt áldozatainak többsége. Zömük megalázott, elcsigázott, kiéhezett állapotban került szovjet fogságba, ahol ezrével haltak meg.⁴¹ Szalai Sándor politikai ügyész a jegyzőkönyv szerint próbálkozott még a munkaszolgálatos-téma feszegetésével, de Szombathelyi ebben a kérdésben sem ismerte el, hogy Bárdossyt felelősség terhelne. Közölte, hogy a zsidó munkásszázadok kiküldése a keleti frontra a honvédelmi miniszter és alárendeltjei hatáskörébe tartozott.⁴²

Bárdossy magát egy demokratikusan megválasztott parlament kormánypárti többsége által támogatott, legitim kormány fejének tekintette, és meggyőződése volt, hogy az ország lakosságának nagy többsége egyetértett a politikájával.⁴³ Ezt sem az ügyészek, sem a népbírák ott és akkor meggyőzően cáfolni nem tudták. Az egyik tanú, Rassay Károly liberális képviselő is úgy látta, hogy ha akkor, 1941 júniusában megszavaztatták volna a Szovjetunió elleni háborúba való belépést a képviselőkkel, legfeljebb 10–15-en álltak volna ellen.⁴⁴ Bárdossy védője szerint védence pusztán „eszköz volt a politikai, hatalmi, gazdasági és geográfiai szükségserőségek szorító markában. Egyéves miniszterelnöksége alatt politikáját a végtet vaskeze irányította, az időbeli és helybeli környezet.”⁴⁵

A Sztójay-per

Magyarország 1944. március 19-ei német megszállása után Horthy Miklós kormányzónak még maradt némi mozgástere, hatalma. A teljhatalmú német megbízott, Edmund Veessenmayer elsőszámú miniszterelnök-jelöltjét, Imrédy Bélát egy megvető kézmozdulattal és állítólag a jelölt zsidó származására hivatkozva vissza is utasította. Ugyanígy járt el, amikor Veessenmayer két másik szélsőjobboldali, nácibarát politikus-katonatisztet, Rátz Jenőt és Ruskay Jenőt javasolta miniszterelnököknek. (Rátz végül miniszterelnök-helyettes lett az új kormányban.) Sztójay Dömét, volt berlini követét a kormányzó azért tartotta alkalmasnak a miniszterelnöki posztra, mert ezzel is üzeni akart az antifasiszta hatalmaknak. Tudtukra kívánta adni, hogy a miniszterelnöki posztot egy báb, a németek bizalmi embere tölti be.⁴⁶ Talán abban is bízott, hogy Sztójay, mint egykori katonatiszt,

⁴¹ „fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon I–II. Szerk. Karsai Elek. Bp. 1962.

⁴² A Bárdossy-per i. m. 1945. október 31./ 35.

⁴³ Uo. 1945. október 30./ 41.

⁴⁴ Uo. 1945. október 31./ 57.

⁴⁵ Uo. 1945. november 2./ 68.

⁴⁶ A Sztójay-kormány megalakításáról részletesen lásd A magyar Quisling-kormány i. m. 60–66.

neki minden körülmények között engedelmeskedni fog. A magyar holokauszt a Sztójay-perben sem kapta meg azt a figyelmet, amelyet a zsidók totális jogfosztása, kirablása, és végül mintegy 440 000 ember deportálása megérdemelt volna. Az ügyészek rengeteg energiát pocsékoltak el a Sztójay-kormány tevékenységéhez csak nagyon áttételesen kapcsolódó, valójában lényegtelen Törvényhozók Nemzeti Szövetségének vizsgálatára. Fölöslegesen faggatták Sztójajt arról, hogy mikor, hányszor fogadta Szálasit, azt azonban nem tudták bebizonyítani, mert nem is lehetett, hogy e találkozóknak bármi közük lett volna ahhoz, hogy a nyilasok vezérért a németek hatalomra juttatták.

Horthy (és Sztójay is) azt hitte, hogy ha „rendezik” a magyarországi zsidókérdést, akkor Magyarország visszanyeri szuverenitását.⁴⁷ A fő cél: a német megszálló csapatok kivonása érdekében nem tűnt túl nagy árnak az ország „zsidótlanítása”. Sztójay a népbíróság előtt joggal hivatkozott arra, hogy ő régóta, már berlini magyar követként is többször sürgette a magyar politikai vezetést, hogy „oldják meg” a magyarországi zsidókérdést, kövesse Magyarország ezen a téren is a német példát.⁴⁸ Perének IV. rendű vádlottja, Szász Lajos, a kormány iparügyi minisztere is azt állította: a németek egyenesen a zsidókérdés megoldásától tették függővé, mikor lesz vége a megszállásnak.⁴⁹

A németeknek rendkívül fontos volt a magyarországi zsidókérdés megoldása. A megszálló erőkkel együtt érkezett Budapestre Ernst Kaltenbrunner, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (Reichssicherheitshauptamt – RSHA) vezetője, valamint Adolf Eichmann, a Gestapo IV-B-4 (zsidóügyi) osztályának vezetője, illetve a különböző európai országok „zsidótlanításában” addigra már nagy tapasztalatra szert tett szakértői gárdája. Azt Sztójay vallomásából tudjuk, hogy március 20-án, amikor még csak kijelölt miniszterelnök volt, Kaltenbrunner a német követségen a zsidókérdés „megoldásáról” tárgyalta vele.⁵⁰ A per során több vádlott is vallotta, hogy már a március 22-ei első kormányülésen közölte Sztójay, mit követelnek a németek a zsidókérdés kapcsán. Rátz Jenő szerint a miniszterelnök a kormány munkarendjét meghatározva „a munka élére a zsidókérdés megoldását tette”.⁵¹ A kormány pedig habozás és késlekedés nélkül hozzá is látott a német követelés teljesítéséhez. A március 29-ei minisztertanácson a kormány már sorozatban tárgyalta és fogadta el a zsidók és zsidónak minősített magyar állampolgárok totális jogfosztását és kirablását célzó rendeleteket. Kunder

⁴⁷ *Turbucz Dávid*: Horthy Miklós antiszemitizmusa. A kormányzó szerepe a zsidóság sorsának alakulásában 1919 és 1944 között. Kommentár 7. (2012) 5. sz. 58–63.

⁴⁸ A magyar Quisling-kormány i. m. 201.

⁴⁹ Uo. 317.

⁵⁰ Uo. 199.

⁵¹ Uo. 245.

Antal, a Sztójay-kormány kereskedelem- és közlekedésügyi minisztere még arra is emlékezett, hogy: „A németek sürgettek bennünket a rendeletek kiadására. A zsidó csillag viselésének még a kezdő napját [április 5.] is előírták.”⁵²

Mint már említettük, a Sztójay-kormány idején valósult meg a magyar zsidók totális jogfosztása. Imrédy 1944. május 23-tól gazdasági csúcsmiszterként tagja volt a Sztójay-kormánynak is, vádirata IV. pontjában ezzel kapcsolatban ennyit állt: „amely kormány rendeleteinek gettók felállítása, deportálások és sok száz-ezer emberélet kioltása volt a következménye”.⁵³ Imrédy nem próbálta meg védeni magát vagy egyáltalán megindokolni, hogy a Sztójay-kormányban miért vállalt miniszteri posztot. Ítéletének indoklása kiemelte, hogy egyetlen szava sem volt több százezer ember teljes jogfosztásával, kifosztásával és haláltáborba deportálásával kapcsolatban. Imrédy azt állította, hogy 1944 júliusában a „Vatikán interveniálásának hatása alatt követeltem, hogy a zsidókérdés kezelésében a keresztény erkölcs és a természetjog törvényei érvényesüljenek.”⁵⁴ Nem mondott igazat, és talán még arra is emlékezett, hogy akkor, amikor ezt az állítólagos követelését előadta, Horthy kormányzó már felfüggesztette a deportálásokat, kb. 440 000 zsidót viszont elhurcoltak addigra az országból.

Imrédy csak remélhette, hogy az eredeti kormányülés-jegyzőkönyvek nem állnak a népbíróság rendelkezésére, és bízhatott abban is, hogy a Sztójay-kormánynak az ő perében tanúként beidézt tagjai nem fogják megcáfolni. Szintén minden alap nélkül a deportálásokkal kapcsolatban részint azt állította, hogy a Sztójay-kormány az akaratát nem tudta érvényesíteni, „mert az alárendelt hatóságok nem engedelmeskedtek”. Majd azt mondta, hogy „tudomása szerint” a Sztójay-kormánynak a „deportálásokban semmiféle befolyása nem volt, azt idegen hatóságok intézték, s csak a csendőrség vett részt bizonyos helyi intézkedésekben”.⁵⁵ Imrédyt ebben a kérdésben is könnyen meg lehetett volna cáfolni. Elegendő lett volna a Sztójay-kormány belügyminisztere, Jaross Andor és két államtitkára, Baky László és Endre László népbírósági perében idézett dokumentumokat, elsősorban a német és a magyar deportáló hatóságok közötti összekötő tisztt, Ferenczy László csendőr alezredes egykorú „napi jelentéseit” ismertetni a tárgyaláson, hogy kiderüljön: a magyar közigazgatási hatóságok, a csendőrség és a rendőrség tagjai is fegyelmetlenül, olykor kifejezetten lelkesen vettek részt a zsidókérdés „végleges megoldásában” 1944

⁵² Uo. 350.

⁵³ Imrédy Béla a vádlottak padján i. m. 133.

⁵⁴ Uo. 216. Imrédy a hónapot is eltévesztette, ugyanis 1944 júniusában szólalt fel a minisztertanácsban a zsidókérdésben.

⁵⁵ Uo. 216.

tavasán-nyarán.⁵⁶ Kevésé logikus módon azonban Jaross belügyminiszter és két államtitkára perét különválasztották a Sztójay-peről, a különböző népbíróságok között pedig vajmi csekély volt az információáramlás.

A Sztójay-per vádiratában az 1944 tavasán-nyarán kiadott több mint száz diszkriminatív rendelet közül mindössze 32 olyat soroltak fel, amelyet vagy a kormány, vagy az egyes szakminiszterek adtak ki. Ráadásul a népbíróság nem bocsátkozott ezeknek a „zsidótárgyú” rendeleteknek a tartalmi elemzésébe, mivel a vádlottak nem tagadták, hogy ezeket az ő miniszterségük alatt adták ki. Pedig a rendeletekből kiderülhetett volna, hogy egyfajta sajátos „munkamegosztás” volt a Jaross vezette Belügyminisztérium és a kormány gazdasági szakminiszterei között: Imrédy, Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter, Szász Lajos és Kunder Antal a zsidók kirablását, a zsidók vagyonának állami kisajátítását próbálták megszervezni, erős konkurenciaharcban a német megszállókkal, akik többek között a Weiss Manfréd és családja hatalmas vagyonát is meg tudták kaparintani, még Imrédy tiltakozását is kiváltva ezzel.⁵⁷

A deportálásokért a politikai felelősség elsősorban Horthy Miklós kormányzót terhelte, ez a Sztójay-perben elhangzott tanúvallomások alapján is világos volt. Horthy, mint erről már a március 29-ei minisztertanácson Sztójay sietett a kormány tagjait tájékoztatni, „az összes zsidórendeletekre vonatkozólag szabad kezet adott” a kormánynak.⁵⁸ A nagy népbírószági perekben is éltek azonban a vádlottak azzal a módszerrel, hogy gyakran semmiféle bizonyítékkal alá nem támasztható állításokat tettek, s ilyenkor az esetek többségében hazudtak. Így járt el Rátz Jenő miniszterelnök-helyettes is. Védője, dr. Varga László azt állította, hogy védence valamennyi zsidóellenes rendeletet törvénybe akarta iktattatni, és miután erre a kormányzó nem volt hajlandó, lemondott.⁵⁹ Rátz valójában azért adta be lemondását, mert belátta, hogy nem lesz belőle honvédelmi miniszter. A népbíróság előtt azt is állította, hogy többek között azért mondott le, mert a németek nem helyezték szabadlábra a letartóztatott magyar politikusokat, sőt május végén, június elején újabbakat is lefogtak. Állítása szerint kifogása volt az ellen is, hogy a magyarországi népi németek (Volksdeutsche) körében az SS katonákat toborzott.⁶⁰

⁵⁶ Erről részletesen lásd Az Endre–Baky–Jaross per. Szerk. Karsai László–Molnár Judit. Bp. 1994.; Csendőrtiszt a Markóban. Ferenczy László csendőr alezredes a népbíróság előtt. Szerk. Molnár Judit. Bp. 2014.

⁵⁷ Erről részletesen lásd *Kádár Gábor – Vági Zoltán: Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Bp. 2005., különösen a VI. fejezet 3. része: A Weiss Manfréd-konzern megszerzése. 361–369.

⁵⁸ A magyar Quisling-kormány i. m. 74. Ambrózy Gyula, a kormányzói Kabinetiroda főnöke azzal próbálta Horthy e döntését mentetni, hogy a kormányzó amúgy sem tudott semmit sem tenni. Uo. 420.

⁵⁹ Uo. 621.

⁶⁰ Uo. 246–247.

Rátz a zsidók haláltáborba küldése ellen nem tiltakozott. Csak azt kifogásolta, hogy több százezer magyar állampolgárt úgy rabolnak ki és deportálnak az országból, hogy erről a magyar képviselőház nem hozott „átfogó” törvényt. Sztójaynak is csak az volt az óhaja, hogy ha már deportálják a zsidókat, és azt ő is nagyon jól tudta, hogy az auschwitzi haláltáborba viszik őket, akkor „ezen kérdés emberséges formában bonyolítottassék le”.⁶¹ Imrédy is csak azt tette szavá a június 21-ei minisztertanácson, hogy „a zsidók kitelepítése és kiszállítása csak szóbeli német megegyezés alapján történik, de írás nincs róla”. Főként a katolikus világra és az immáron az angolszászok ellenőrzése alá került Vatikánra való tekintettel szükségesnek tartotta volna, „ha a keresztény vallásokra áttért zsidók irányában valami történnék”. Bizonyára nagyon kényelmetlenül érezte volna magát, ha a június 21-ei minisztertanácsi jegyzőkönyv a népbíróság elé kerül, abból ugyanis kiderült volna, hogy nem hogy nem tiltakozott a zsidók deportálása miatt, hanem kifejezetten örömet, meglegedését fejezte ki, mondván: „óriási cselekedet volt a zsidóktól való megszabadulás”.⁶²

A Sztójay-perből is meg lehetett tudni, hogy a politikai elit tagjai valójában tisztában voltak azzal, hogy a zsidókat a halálba deportálják. A megszállás után megszervezett Központi Zsidó Tanács egyik tagja, Pető Ernő a népbíróság előtt tett – és senki által nem cáfolt – tanúvallomása szerint ő már 1944 áprilisában tájékoztatta Reményi-Schnellert arról, hogy Auschwitzban elgázosítják a zsidókat.⁶³ Ha a tárgyaláson megkérdezték volna a volt pénzügyminisztert, hogy ha ez igaz, akkor e létfontosságú információt miért nem osztotta meg a Sztójay-kormány tagjaival, erre Reményi-Schneller, kivételesen igazat mondva csak azt válaszolhatta volna, hogy ez teljesen fölösleges lett volna, ők ezt pontosan olyan jól tudták, mint a Zsidó Tanács vezetői. Június 21-én a minisztertanács előtt megjelent Endre László és Baky László is. Szász ezzel kapcsolatban elszólta magát, amikor azt állította, a két államtitkár határozottan tagadta, hogy a magyar zsidók elpusztításában a magyar hatóságok részt vettek. Ezek szerint Szász (is) pontosan tudta, hogy a zsidókat azért deportálják az országból, hogy megöljék őket.⁶⁴

A Sztójay-perben tehát a vádlottak habozás nélkül azt vallották, hogy a magyar zsidók deportálásában nekik semmiféle szerepük sem volt. A miniszterelnök egyenesen azt állította, hogy a kormány nem engedélyezte, nem szervezte a zsidók gettóba, gyűjtőtáborokba zárását, illetve deportálását. Mindent a belügyi hatóságok csináltak, a kormány ezt csak tudomásul vette, „olyan előfeltételek mellett, hogy a németek hajtják végre”. Sztójay még azt is állította, hogy őt Veessenmayer

⁶¹ Uo. 753. A minisztertanács 1944. június 21-ei jegyzőkönyve.

⁶² Uo. 755–756.

⁶³ Uo. 472.

⁶⁴ Uo. 319.

úgy tájékoztatta, hogy a deportálást a német hadsereg hajtja végre.⁶⁵ Állítása szerint neki Jaross azt mondta, hogy „a németek hajtják végre erőszakosan a hadműveleti területen a zsidók kivonását, hogy kvázi a front mögött ne konspiráljanak a túloldallal, és ezt a kivont lakosságot elszállítják”.⁶⁶ Kunder „katonai deportálást” említett a népbíróság előtt, és azt állította, hogy az ismertetett minisztertanácsi jegyzőkönyvekből is kiderül: a deportálásra hadtestek szerint kerül sor, a deportálás tehát német katonai művelet volt. Kunder joggal számított arra, hogy a népbíróság nincs tisztában azzal, hogy a hadtestek és a csendőrkerületek területe azonos volt, a tíz csendőrkerület területe megegyezett a tíz honvéd hadtest területével. A deportálásokkal kapcsolatban „tudomásulvételt” említett, azt is állítva, hogy ezeket a kormány megkérdése és hozzájárulása nélkül hajtották végre. Szerinte a kormány tagjai nem is tudtak arról, hogy deportálják a zsidókat. Csak arról tudtak, hogy a németek, mármint a német katonák, a front mögöttes területeiről elviszik a zsidókat. De hogy nem munkára viszik a zsidókat, az úgymond föl sem merült bennük. Kunder egyébként igyekezett saját fajvédő, antiszemita múltját elfelejtetni, ezért még hozzáfűzte: „A deportálásokat éppen olyan embertelennek tartottam, mint minden más humánusan érző és európaián gondolkodó embertársam.”⁶⁷ Azt már nem magyarázta meg, hogy ha ez így volt, akkor a deportálásokat aktívan szervező kormányban miért őrizte meg tárcáját.

Az állítólag ártatlan, a deportálásokról semmit sem tudó Sztójayt a perben tanúként kihallgatott Veessenmayer nem cáfolhatta meg, mert önmagát is megvádolta volna, ha bármi lényegeset elmond arról, hogy milyen harmonikusan együtt tudott működni a volt miniszterelnökkel a zsidók deportálásának megszervezésében. Nehezebb lett volna a dolga, ha a tanúk között kihallgatják a csendőrség felügyelőjét, Faragho Gábort és Ferenczy László csendőr alezredest, a német és magyar deportáló szervek közötti összekötő tisztet is. Jaross a népbíróság előtt, immáron halálraítéltként, de talán még reménykedve a köztársasági elnök kegyelmében, azt állította, hogy „tényleg a németek csinálták a deportálást”.⁶⁸ Szintén ő a június 24-ei minisztertanácson kijelentette: „A zsidóság munkakapacitás kérdése. Hogy a zsidók hová mennek, minket végeredményben nem érdekel. Az ország érdeke, hogy a zsidók gyorsan legyenek eltávolíthatók.”⁶⁹ Ezt a minisztertanácsi jegyzőkönyvet azonban nem használták fel sem Imrédy, sem Sztójay és társai perében.

⁶⁵ Uo. 215–216.

⁶⁶ Uo. 216.

⁶⁷ Uo. 347.

⁶⁸ Uo. 399.

⁶⁹ Uo. 762–763.

A deportálásokról csak Rátz beszélt őszintén. Szerinte a német hadvezetőség sürgette az egyes területek „megtisztítását” [a zsidóktól – K. L.], ebbe pedig a kormány belement, mert jobbnak találta, ha „mi csináljuk, mint ha a németekre bízunk teljesen”.⁷⁰ A németek egyedül, a helyi hatóságok lelkes és/vagy fegyelmezett együttműködése nélkül, mint az például Franciaországban is kiderült, nem lettek volna képesek a zsidók összegyűjtését és deportálását hatékonyan megszervezni. A franciaországi zsidók 75%-a túl is élte a holokausztot, míg a helyi hatóságok fegyelmezett együttműködésének is köszönhetően a hollandiai zsidók 78%-a elpusztult.⁷¹ Magyarországon nem a német hadsereg, hanem (Hitler és Himmler utasításainak engedelmeskedve) Veessenmayer és a helyi SS és Gestapo vezetők sürgették a zsidók deportálását.

Tarthatatlan az a Horthy Miklós személyét és szerepét rehabilitálni kívánó érv, amely egybecseng azzal, amit a Sztójay-perben az elsőrendű vádlott is igyekezett a bírósággal elhitetni: ő tulajdonképpen ártatlan, és megpróbálta a lehető legtöbb zsidót megmenteni. Sztójay többször is nagy hangsúllyal említette, hogy ő a kormányzóval párhuzamosan, „de tőle teljesen függetlenül” tiltotta meg a budapesti zsidók deportálását. Azért akadályozta meg a fővárosi zsidók deportálását, mert értesült az auschwitzi hírekről, „rémségekről”.⁷² Az I. hadtest területéről, többek között a főváros környéki városokból, Kispestről, Újpestről stb. a kormányzónak a deportálásokat felfüggesztő utasítása, vagyis július 6-a után is még napokig folytak a deportálások. Ezt persze a Sztójay-per tanácsvezető bírāja vagy a népbírák akkor még nem tudták, s nem is tudhatták. Ezért nem kérdezhették meg, hogy miért csak a fővárosi zsidókat akarta Sztójay megmenteni az auschwitzi „rémségektől”, miért nem törődött a főváros környékén élő zsidókkal.

Sem Sztójay, sem pedig Horthy esetében nem volt igaz, hogy csak valamikor 1944 júliusának első napjaiban tudták volna meg, hogy a németek a deportált zsidók közül kiválogatják a munkaképeseket, a többieket pedig meggyilkolják. Mind a kormányzó, mind miniszterelnöke már 1942-ben tisztában volt azzal, mi a lényege az „Endlösung der Judenfrage”-nak.⁷³ Sztójay dicsekvése, miszerint ő egyedül parancsot tudott adni a deportálások leállítására, nehezen volt összeegyeztethető azzal az állításával, hogy a deportálásokról ő maga nem is tudott, azt kizárólag a németek csinálták. Ezek szerint ugyanis ő, a megszállt

⁷⁰ Uo. 249.

⁷¹ *Pim Griffioen – Ron Zeller: Persecution and Deportation of the Jews in the Netherlands, France and Belgium, 1940–1945, in a Comparative Perspective.* Amsterdam 2015.

⁷² A magyar Quisling-kormány i. m. 222. „én megtiltottam a leghatározottabban a budapesti zsidók kiszállítását” – állította a tényekkel ellentétben Sztójay. Uo.

⁷³ A zsidókérdés végső megoldása. Lásd *Karsai László: A végzetes esztendő: 1942 a magyar diplomataék jelentéseiben.* Hadtörténelmi Közlemények 117. (2004) 859–883.

ország miniszterelnöke még a német, úgymond deportáló-megszálló hadseregnek is tudott parancsolni. Sztójay talán nem is tudta, hogy Veesenmayer annak idején jelentette Berlinbe: a miniszterelnök július 7-én felajánlotta a német megbízottnak, hogy megpróbálja a kormányzót a budapesti zsidóakció végrehajtására rábírni.⁷⁴ Sztójay az utolsó szó jogán, több vádlott-társához hasonlóan azzal (is) próbált védekezni, hogy: „a kormánynak úgyszólván minden tagja, és magam is minden egyes esetben enyhítőleg léptem fel a zsidók mentesítése tárgyában”.⁷⁵ Ez néhány esetben igaz is volt, csak miközben egyes zsidókat mentesítettek, százezreket deportáltak.

A Szálasi-per

Szálasi Ferenc 1946. január második felére összeállított vádiratában a zsidók üldözése viszonylag csekély súllyal szerepelt. Főleg a német megszállókkal való kapcsolata, a nyilas puccs, a hatalomátvétel megszervezése érdekelte a vádlókat. Mivel a zsidóüldözés technikai részleteit alvezérei (főleg Kovarcz Emil) dolgozták ki, őt viszont ekkor még nem szállították vissza Magyarországra, e vádpont bizonyítása nem sikerült igazán.

Nehezen érthető módon Szálasi azon döntése, amellyel 1944. november elején hat csoportra osztotta a zsidókat, vádirata e részének legelején szerepel, ráadásul azzal az indoklással, hogy: „Szálasi Ferenc rendelkezése magában foglalta [a] Németországba kiszállítandó zsidók törvénytelen kivégzését, mert Szálasi Ferenc nyilván tudta Hitler Adolf rádió útján az egész világ tudomására hozott rendelkezését, hogy a zsidókat kiirtja.” A vádirat szerint Budapesten pontosan meg nem állapítható számban, de „nyilván több tízezer” zsidót kínoztak meg és végeztek ki Szálasi tudomásával és hallgatólagos jóváhagyásával. A megtorlás elmaradásával pedig pártszolgálatosait további kínzásokra és gyilkosságokra bátorította.⁷⁶ A vádirat összeállítói is tudták, hogy a Németországba 1944. május 14–15-től kiszállított magyar zsidó százazrek közül több tízezren túléltek a holokausztot. Azt viszont valószínűleg nem tudták, hogy bár Hitler a nyilvánosság előtt is többször fenyegetőzött azzal, hogy kiirtják a zsidókat, 1944 őszén, amikor Szálasi hatalomra került, semmiféle olyan hitleri parancs nem volt érvényben, mely szerint a Németországba kiszállított magyar munkaszolgálatos zsidókat ki kellene végezni.

Mivel közvetlen bizonyítékuk nem volt, Szálasi vádlói csak annyit tudtak állítani, hogy Szálasinak nyilvánvalóan tudnia kellett a nyilas terrorról, „mert az

⁷⁴ Veesenmayer 1944. július 7-ei jelentését lásd A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Szerk. Ránki György et al. Bp. 1968. 878.

⁷⁵ A magyar Quisling-kormány i. m. 658.

⁷⁶ A Szálasi-per i. m. 509. (1946. jan. 22.)

éjszakai lövöldözések és az utcán, valamint a Dunában talált holttestek annyira köztudomásúak voltak”.⁷⁷ Azzal a vádlók nem törődtek, hogy Szálasi november végén már elhagyta a fővárost, és akár azt is mondhatta volna, hogy a nyugati határszélre nem érkeztek hozzá hírek ezekről az atrocitásokról.

A másodrendű vádlott, Vajna Gábor belügyminiszter vádiratában többek között a zsidók gyalogmenetben történő Nyugatra terelése szerepelt. Eszerint a Nyugatra hajtott zsidók „több mint fele Németországban pusztult el, részben gázkamrákban, részben éhség és betegség következtében”.⁷⁸ Ekkoriban kevesen tudták még világszerte, hogy 1944. október végén Himmler személyesen adott parancsot az utolsó, Auschwitz-Birkenauban még működő gázkamrák és krematóriumok megsemmisítésére. Tévesen Vajna rovására írták a nemzetközi és a nagy gettó megszervezését is, pedig ezeket kifejezetten Szálasi parancsára állították fel.⁷⁹ Nem világos, honnan vették a vádirat összeállítói, hogy a gettók rabjainak hivatalosan 690 kalóriás élelmiszer-fejadagot állapítottak meg. Igen erős túlzással a vádirat még azt is állította, hogy ha a „külföldi szervek” nem segítettek volna, a gettó lakói éhen pusztultak volna, mert a nyilasok a gettónak kiutalt élelmiszert ellopták. Figyelemre méltó, hogy a nagy gettó mintegy 70 000 rabja közül a vádirat szerint „erőszakos halál, betegségek és éhség következtében” 6–8000 ember pusztult el, a nemzetközi gettó mintegy 35 000 tagja közül pedig a nyilas terrornak mintegy 6000 áldozata volt.⁸⁰ Ezt a gettót „védtelen gettónak” nevezte a vádirat, mintha a nagy gettó védett lett volna. Napjainkban éppen fordítva, a nemzetközi vagy kis gettót szokták „védettnak” nevezni. (Pontosabb lenne az ideiglenes palánkkal, őrzött kapukkal ellátott gettót „nagynak”, a nemzetközi „védelem” alá helyezett háztömböket pedig „kis” gettónak nevezni.) Azt pedig egyáltalán nem tárgyalták meg, hogy a nagy gettóban zömmel öregek, betegek, kisgyerekes anyák voltak, akiket ezek szerint Szálasi (és Vajna) utasítására nem hajtottak Nyugatra a halálmenetekben. Vajnát azzal is megvádolta a népügyészség, hogy október 16-án a zsidó házak kapuit lezáratta, és az ott lakók 10–12 napig még az élelmüket sem tudták beszerezni. A valóságban a sárga csillaggal megjelölt házak zárlatát október 16-án Kovarcz Emil rendelte el, Vajna pedig október 21-én a zárlatot feloldotta.⁸¹

⁷⁷ Uo. 510. (1946. jan. 22.)

⁷⁸ Uo. 513. (1946. jan. 22.)

⁷⁹ A Szálasi-rezsim „zsidópolitikájáról” lásd *Karsai László*: Szálasi Ferenc. Politikai életrajz. Bp. 2016., különösen: 344–366. A nemzetközi gettó megszervezéséről: 356–358. A nagy gettóról: 358–361.

⁸⁰ A Szálasi-per i. m. 514. (1946. jan. 22.)

⁸¹ BFL-VI-2-d. 5481/27/Rfp-1944. Magyar Királyi Államrendőrség Budapesti Rendőrsége Főparancsnokságának iratai. Főparancsnoki napiparancsok. Forgács József rendőrfőparancsnok 5481/27/Rfp-1944. sz. rendelete. A népbíróági tárgyaláson Vajna (tévesen) úgy emlékezett, hogy a sárga csillagos házak nyolc napig voltak zárva. A Szálasi-per i. m. 1782. (1946. febr. 16.)

A Szálasi-perben komoly figyelmet kapott a németeknek átadott több tízezer munkaszolgálatos ügye. A tárgyalási jegyzőkönyvből úgy tűnik, hogy Jankó Péter tanácsvezető bírót is meglepte, hogy nem Beregfy Károly honvédelmi miniszter, hanem Kovarcz, egykorú hivatalos címe szerint a Totális Mozgósítás Harcbaállítási Minisztere hatáskörébe tartoztak a nyilas puccs után a munkaszolgálatosok.⁸²

Kemény Gábort, Szálasi külügyminiszterét teljesen alaptalanul azzal is megvádolták, hogy az előző kormány által elfogadott, a zsidók számára biztosított külföldi védettségeket nem ismerte el. Majd ennek némileg ellentmondva a vádirat mégis elismerte, hogy úgymond a „különböző semleges államok budapesti diplomáciai képviselői nyomására azokkal megállapodást létesített, hogy bizonyos számú külföldi menlevéllel rendelkező zsidó védettségét elismeri”. A vádirat összeállítóinak fogalmuk sem volt arról, hogy a különféle védlevelek, védőútlevelek érvényességét nem Kemény ismerte el, hanem maga Szálasi, és külügyminisztere csak végrehajtotta utasítását – a német megszállók, személy szerint Veessenmayer élénk rosszallását kiváltva.⁸³ A vádirat összeállítói nem tudták azt sem, hogy a világháborúban a semleges országok diplomatái csak Keményre számíthattak, csak hozzá fordulhattak, amikor különféle védlevelekkel, védőútlevelekkel mit sem törődő pártszolgálatosok „védett” zsidókat tartóztattak le, hurcoltak el vagy gyilkoltak meg. Vádiratában külön pontban szerepelt az, hogy a „védettséget élvező zsidókat a Palatinus házakba tömörítették össze”. Bizonyos, hogy ha a pesti kerületekben ekkor még létező sárga csillagos házakban szétszórva maradtak volna a „védett” zsidók, életük nagyobb veszélyben forgott volna. Keményt ráadásul azzal is megvádolták, hogy neki lett volna kötelessége a külföldi védettséget élvező zsidók életéről és vagyonbiztonságáról gondoskodni. Vádlói nagy valószínűséggel nem tudták, hogy Kemény, akinek nem állt rendelkezésére fegyveres karhatalom, ebben a kérdésben mindent megtett, amit csak megtehetett. Nem rajta múlt, hogy a nyilasok, a vádirat megállapítása szerint, „mintegy 6000 embert, gyermeket, nőket és aggokat” kínoztak és gyilkoltak meg.⁸⁴

Szálasi saját kihallgatásán a népbíróság előtt nem sokat hozott fel önmaga védelmére a zsidókkal kapcsolatos vádakkal szemben. Határozottan tagadta, hogy hallott volna az 1944 tavaszán-nyarán deportált zsidók tömeges legyilkolásáról, a gázkamrákról. Ezen feldühödve a tanácsvezető bíró kifakadt: „Érdekes, hogy a külföldi vonatkozású hírekből csak a hitleri hülyeségekről tudott, a csodafegyverekről és hasonlókról. Ebben a vonatkozásban minden zagyvaságról és badarságról

⁸² A Szálasi-per i. m. 1307–1308. (1946. febr. 12.)

⁸³ *Karsai L.*: Szálasi Ferenc i. m. 353.

⁸⁴ A Szálasi-per i. m. 527. (1946. jan. 22.)

értésült, ezt azonban nem hallotta?”⁸⁵ Azt is tagadta, hogy akár egyetlen egy hullát is látott volna Budapest utcáin, pedig november 1-ig minden nap Óbudán keresztül ment ki meglátogatni a menyasszonyát Csobánkára. Sőt december 11-ig legalább 10-12-szer járt a Bécsi országúton is, de ott sem látott hullákat.⁸⁶ Jankó erre kivételesen higgadtan annyit jegyzett meg, hogy még ő is látott a Bécsi úton hullákat. Lészay Béla népbíró azt állította, hogy a gyalogmenetekben százával lőttek agyon 70 éves öreg embereket és asszonyokat, akik nem tudtak lépést tartani a menettel. Szálasi tagadta, hogy ilyesmiről tudomása lett volna.⁸⁷ Azt ugyan elismerte, hogy később hallott ilyen atrocitásokról, de ezeket azzal magyarázta, hogy a párt első három vezető rétegét az ország irányítására vette igénybe, a 4. és 5. „garnitúra nem tudta annyira összefogni a pártot, ahogyan valamikor össze volt fogva. Azon kívül az az érzésem, hogy a párt felduzzadt olyan elemekkel, akik csak konjunktúrát láttak az akkori eseményekben” – mondta, némi önkritikáról téve tanúbizonyságot.⁸⁸ Nehezen érthető módon még azt sem említette meg, hogy a németek, főleg Ribbentrop élénk tiltakozását kiváltva 1944. november 21-én a „halálmeneteket” leállította, pedig ezt igazán érdemül lehetett volna betudni.

Bár Kemény csak VI. rendű vádlott volt a Szálasi-perben, mégis másodikként, a negyedik tárgyalási napon, 1946. február 8-án hallgatták ki. Lehetséges, hogy azért, mert 1944 tavaszán-nyarán, majd a nyilas puccs előtti hetekben-napokban sokat tárgyalt a német illetékesekkel, ezzel pedig bizonyítani lehetett, hogy a nyilasok a megszállókkal összeesküdve törtek hatalomra. Február 11-én, az ötödik tárgyalási napon, saját kihallgatása második napján már a zsidókérdéssel kapcsolatban is kapott kérdéseket, és végre tisztázhatta, hogy amikor Vajna a rádióban bejelentette, hogy nem ismerik el a külföldi menleveleket, ő azonnal közölte a semleges követekkel, hogy ez „tévedés volt”. Sem a hallgatóságot, sem a népbírákat nem győzte ugyan meg, de ma már tudjuk, hogy igazat mondott,⁸⁹ ahogy akkor is, amikor kijelentette: a menleveleket nemcsak azért ismerték el, „mert a Lakatos-kormány”⁹⁰ már kötött egy megállapodást, hanem a mi felfogásunknak megfelelően is feltétlenül elfogadjuk az úgynevezett menleveles zsidóknak a védőleveleit. Azután voltak különböző részletkérdések; mindenben megegyeztem velük.”⁹¹

Kemény védekezési taktikája meglehetősen egyszerű volt: az igazán súlyos atrocitásokról (védettek kirablása, deportálása, meggyilkolása) saját bevallása

⁸⁵ Uo. 971. (1946. febr. 7.)

⁸⁶ Uo. 973. (1946. febr. 7.)

⁸⁷ Uo. 974–975. (1946. febr. 7.)

⁸⁸ Uo. 976. (1946. febr. 7.)

⁸⁹ *Karsai L.*: Szálasi Ferenc i. m. 353–353.

⁹⁰ Lakatos Géza vezérezereddes kormánya 1944. augusztus 29. – október 15. között működött.

⁹¹ A Szálasi per i. m. 1157. (1946. febr. 11.)

szerint semmit sem hallott, sőt, a valósággal szemben még azt is állította, hogy: „a menlevelekkel nem történt semmi”. Másrészt arra hivatkozott, hogy a hozzá mégis beérkező panaszokkal a Külügyminisztérium állandóan foglalkozott, azokat Gera Józsefhez, a pártépítés vezetőjéhez továbbította.⁹² Kemény ekkor már tudta, hogy vádlói nem ismerik a nyilas Külügyminisztérium iratanyagát, tehát nem tudják bizonyítani, hogy igenis tucatszám kapta a semleges követségek diplomatáitól a memorandumokat a „védettek” elhurcolásáról, bántalmazásáról, deportálásáról és meggyilkolásáról, ezért magabiztosan cáfolta a zsidókérdéssel kapcsolatos valamennyi vádat.⁹³ A menlevelek érvényességének elismerésén túl azt is a népbírák tudomására hozta, hogy a menlevelek létszámát a Lakatos-kormányhoz képest tízszeresére emelték. Azt állította, hogy ez az ő saját elhatározása volt, de megkapta hozzá Szálasi utólagos hozzájárulását is.⁹⁴ Egyik, talán nagyon is jól tájékozott védőjének kérdésére Kemény azt válaszolta, hogy: „Wallenberggel szinte majdnem baráti viszonyban voltam. Wallenberg összes ügyeit, amelyek a menleveles zsidókra vonatkoztak és a törvényes rendelkezéseken belül voltak, mind el is intéztettem. Ezen kívül a feleségem a Svéd Vöröskereszt útján volt érintkezésben Wallenberggel és sok esetet – a mikor én nem értem rá – közvetlenül ő intézett el, például Batizfalvy rendőrfőtanácsossal”.⁹⁵ Kemény a továbbiakban hosszasan sorolta, hogy Szálasi jóváhagyásával, támogatásával mennyi engedményt, könnyítést ért el a zsidók számára. Úgy emlékezett, hogy nemcsak Wallenberg, hanem Angelo Rotta pápai nuncius és Friedrich Born,⁹⁶ a Nemzetközi Vöröskereszt budapesti képviselője is „állandó vendégem volt, majdnem reggeltől estig a Külügyminisztériumban.”⁹⁷

Kemény kihallgatásának második napján, 1946. február 11-én Szálasi börtönaplójában érezhető elégedettséggel jegyezte föl, hogy a tárgyalóteremben akkor, amikor külügyminisztere a különféle és vele egyeztetett, általa támogatott, sőt engedélyezett mentőakciókról beszélt, néma csend lett: „Lassan rájönnek a zsidók, hogy tényleg nekem köszönhetik életüket azok, aki az elmúlt zsidótragédiából élve visszajöttek, vagy élve maradhattak.”⁹⁸

⁹² Uo. 1158. (1946. febr. 11.)

⁹³ A budapesti semleges követségek diplomatáinak a Külügyminisztériumhoz intézett tiltakozó beadványaiból, memorandumaiából bő válogatást közöl: Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez IV. Szerk. Karsai Elek –Karsai László. Bp. 2014.

⁹⁴ A Szálasi-per i. m. 1203. (1946. febr. 11.)

⁹⁵ Uo. 1221. (1946. febr. 11.) Batizfalvy Nándor dr. rendőrkapitány a külföldi menleveles zsidókkal foglalkozott a Belügyminisztériumban.

⁹⁶ Keresztnevét a főtárgyaláson következetesen és tévesen „Fritznek” mondta Kemény.

⁹⁷ A Szálasi-per i. m. 1223. (1946. febr. 11.)

⁹⁸ A Szálasi-per i. m. 8868. (1946. febr. 11.)

A Szálasi-per során először támadt „néma csend”, addig a zömmel holokausz-túlélőkből álló nézőközönség sokszor gyűlölködő, hangos bekiabálásokkal, gúnyos megjegyzésekkel kísérte a tárgyalást, és Jankó tanácsvezető bíró sem lépett fel erélyesen a rendbontókkal szemben. Meglehet, a tárgyalóteremben helyet foglaló holokausz-túlélők meglepetésükben némultak el. Talán ekkor értették meg, hogy a Szálasi-kormány zsidópolitikája nemcsak a Duna-parti tömeggyilkosságokból, a rablásokból, a gettók és a halálmenetek borzalmaiból állt. Azt viszont sem Jankó, sem a népbírák, sem a közönség nem értették meg, és sokan még ma sem értik, hogy Szálasi akkor is igazat mondott, amikor arról beszélt, hogy eleinte nem akarta megadni az engedélyt a munkaszolgálatos zsidók Nyugatra, a Nagynémet Birodalomba való szállítására.⁹⁹ Mivel az egykorú Szálasi-Veesenmayer tárgyalások jegyzőkönyve nem maradt fenn, csak azt tudjuk biztosan, hogy a „Nemzetvezető” november elején adott engedélyt a munkaszolgálatosok útnak indítására. A népbíróság előtt azt állította, hogy csak akkor adta meg a hozzájárulását a kiszállításhoz, amikor Veesenmayer biztosította őt arról, hogy „a magyar hadsereg felszerelési munkálatainak végzése céljából szállítják ki őket”.¹⁰⁰

Ma már világosan látjuk a különbséget a Sztójay-kormány és a Szálasi-kormány „zsidópolitikája” között. Sztójay és kormánya a német megszállás után, ameddig Horthy kormányzó fel nem függesztette a deportálásokat, lelkesen szervezte a zsidók kiszállítását. Szálasi a hatalomra kerülése után több mint két hétig vonakodott engedélyt adni a munkaszolgálatosok átadására a németeknek, és közben elismerte a semleges követségek által kiadott védleveleket, védőútleveleket. Bizonyos, hogy abban reménykedett, ha elismeri a semleges államok „zsidóvédő” politikája jegyében kiadott okmányokat, akkor ezek az államok hivatalosan is elismerik a rezsimjét. Majd megszerveztette a nagy és a nemzetközi gettót, ismét csak semmibe véve a németek élénk tiltakozását. A Szálasi-per politikai ügyésze, dr. Nagy Vince Csia Sándort, Szálasi egyik alvezérét faggatva semmiféle különbséget nem látott: Sztójayék – mint mondta – „szerencsétlen emberek százazreit” deportálták „zsúfolt vagonokban”, Szálasi idején meg „gyalog elindították a fővárosi zsidóvallású polgártársainkat a bécsi országúton [...] az itthonmaradtakat pedig a többi karszalagos briganti rabolta és gyilkolta meg”.¹⁰¹ Valószínűleg nem volt ember a tárgyalóteremben, aki meg merte volna kérdezni, hogyan maradhattak Budapesten a két gettóban a zsidók? Sztójay idején mindenkit deportáltak, akit csak tudtak, az öregeket, a betegeket, a kisgyerekeket is. Szálasi elvben csak a

⁹⁹ Karsai L.: Szálasi Ferenc i. m. 349–353.

¹⁰⁰ A Szálasi-per i. m. 1204–1205. (1946. febr. 11.)

¹⁰¹ Uo. 1568. (1946. febr. 14.)

munkaképes zsidók és a munkaszolgálatosok átadásába egyezett bele, mentesített a deportálástól több tízezer nemzetközi védelem alá helyezett embert, és a nagy gettóban is kb. 70 000 zsidó, többségük kisgyerekes anya, öreg, beteg, munkaképtelen, túlélte a nyilasok rémuralmát.

Domonkos Miksa, a Zsidó Tanács egyik vezetője lehetett volna a nyilas terrorral kapcsolatban az egyik koronatanú. Domonkos kijelentette, hogy a nagy gettóban naponta átlagosan 3000 ember pusztult el. Jankó Péter gyors fejszámolás után visszakérdezett, hogy akkor a Domonkos által előzőleg említett mintegy 69 000 ember közül 45 nap alatt közel 150 000-en haltak meg? A tanú ezek után módosította „becslését”, és ekkor már csak összesen mintegy 20 000 áldozatot említett.¹⁰² Még azt is hozzáfűzte kijelentéséhez, hogy a nagy gettóban azért volt ilyen magas a halottak száma, mert a gyalogmenetekből, a nyugati határról visszairányított szerencsétlen, elcsigázott embereket is ide, a nagy gettóba hozták vissza. Sem a népbíráknak, sem a perről bő terjedelemben tudósító újságíróknak nem jutott eszébe, hogy ezek szerint a németeknek már csak munkaképes férfiakra és nőkre volt szükségük, a munkaképtelen zsidókat pedig nem mészárolták le, hanem visszaküldték Budapestre.

Frank László népügyész vádbeszédében szinte meg sem említette a Szálasi-rezsim „zsidópolitikáját”, arra hivatkozva, hogy nem akarja a „sebeket felszogatni”. Amit viszont mondott, azt valójában nem Szálasi, hanem Sztójay és társai perében kellett volna megemlítenie, ugyanis a következőképpen fogalmazott: „Törvénytelenül meg lettek kínozva és ki lettek végezve emberek azáltal, hogy gettó[k]ba zárták őket és azáltal, hogy vidékenként vonatra ültették és külföldre szállították őket.”¹⁰³ Mivel a főtárgyaláson többször említették, tárgyalták a Budapestről gyalogmenetben, a hírhedt „halálmenetekben” a nyugati határra hajtottak szomorú sorsát, fel kell tételeznünk, hogy Frank népügyész ebben az esetben valójában figyelmetlen volt.

Vajna önmagát a zsidók egyik védelmezőjének igyekezett a népbíróság előtt feltüntetni. Közölte, hogy amint 1944. október 17-én átvette a Belügy-minisztériumot, azonnal intézkedett, és a zsinagógákban és másutt „összeterelt” zsidókat szabadlábba helyeztette. Azt is állította, hogy személyes utasítására járt el a rendőrség akkor, amikor „lövöldözőket”, zsidókat bántalmazókat letartóztatnak. Az akcióban résztvevő rendőröket előléptették, külön megjutalmazták „és rendőr díszszázad vonult el előttük azért, mert a zsidók védelmében exponálták magukat”.¹⁰⁴ Amikor a nyilas terrorról kezdték faggatni, akkor is igyekezett a

¹⁰² Uo. 2404–2405. (1946. febr. 21.)

¹⁰³ Uo. 2522. (1946. febr. 22.)

¹⁰⁴ Uo. 1768–1769. (1946. febr. 16.)

felelősséget magáról és a pártja tagjairól elhárítani. Abban valószínűleg igaza volt, hogy nemcsak a karszalagos, fegyveres nyilas pártszolgálatosok rabolták ki, ölték halomra a zsidókat. Ebben részt vettek Vajna szerint „ismeretlen emberek, pártjelvény nélkül, nyilasok, a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség tagjai és nagyon sok német SS katona egyenruhában és civil SS emberek”.¹⁰⁵ Ugyanezt az utolsó szó jogán mondott beszédében is kifejtette, hozzátéve, hogy akkoriban „forradalmi idők” voltak, és az elkövetők között lehettek honvédségi egyenruhába öltözött egyének is. A legnagyobb problémának most már azt látta Vajna, hogy a németek 12 000 csendőrt elvettek a nyilas hatóságoktól és a fronton vetették be őket. Saját magáról igyekezett a felelősséget Otto Winkelmanrra, a magyarországi SS és rendőri erők parancsnokára és Hajnácskőy Lászlóra, a BM VII. (közbiztonsági osztály) vezetőjére hárítani, azt állítva, hogy az előbbi fölött nem volt hatalma, Hajnácskőy pedig olykor nem engedelmeskedett vagy egyszerűen nem jelentett neki a „közönséges gyilkosságokról”.¹⁰⁶ Vajna magának, az ő gerinces kiállásának tulajdonította, hogy a németeknek nem sikerült az összes zsidót elvinniük.¹⁰⁷ Úgy fest, Szálasit ez a kérdés túlságosan nem érdekelhette, mert nem cáfolta meg hajdani belügyminiszterét, pedig itt elegendő lett volna annyit mondania, hogy ő szerveztette meg a két gettót, nem Vajna. Ezt valószínűleg a népbíróság kénytelen lett volna elfogadni, cáfolni ugyanis nem lehetett. Vajna vallomásaiban két nappal később visszatért erre a kérdésre, és ekkor már azt állította, hogy „a németek követelése volt a zsidók kiszállítása Budapestről is ugyanúgy, mint ahogyan vidékről megtörtént. Ezt Szálas Ferenc és én nem engedtük meg”. Valójában Szálas egyedül döntött a zsidókérdésben, Vajna pedig kénytelen volt engedelmeskedni.¹⁰⁸ A volt belügyminiszter az utolsó szó jogán elmondott beszédében még egyszer visszatért erre a kérdésre. A tárgyalási jegyzőkönyv szerint a közönség egyszerűen kinevette, amikor arról beszélt, hogy a zsidók hálások lehetnek neki, mert (Szálasival együtt) megakadályozták, hogy „a németek Budapestről az utolsó öregasszonyt és a legfiatalabb csecsemőt is kihurcolták volna, épp úgy, mint vidékről és Budapest környékéről tették”.¹⁰⁹ Azt már csak remélhette, hogy Veessenmayer egykorú jelentései nem állnak a népbíróság rendelkezésére, amelyekből egyértelműen kiderül, hogy Adolf Eichmann szövetségese volt a zsidók deportálásának megszervezésében, és nem rajta, hanem egyedül Szálasin vonakodásán múltott, hogy a halálmenetek csak november első napjaiban indultak el, és

¹⁰⁵ Uo. 1792. (1946. febr. 16.)

¹⁰⁶ Uo. 2788–2789. (1946. febr. 26.)

¹⁰⁷ Uo. 1797. (1946. febr. 16.)

¹⁰⁸ *Karsai L.*: Szálas Ferenc i. m. 344–366.

¹⁰⁹ A Szálas-per i. m. 2794. (1946. febr. 26.)

a „Nemzetvezető” ezeket november 21-én leállította.¹¹⁰ Azt – érthető módon – Vajna nem említette meg, hogy a németeknek ekkor már elsősorban munkaképes zsidókra volt szükségük, tehát a magyar főváros zsidómentessé tételét hiába is erőltette Eichmann (Ribbentrop és Veessenmayer támogatásával), ehhez Berlinből – főleg Heinrich Himmlertől – támogatást már nem kapott.¹¹¹

Kemény Gábor az utolsó szó jogán mondott beszédében saját mentségére „a faji gondolat gyűlöletétől üldözött tízezrek megvédését célzó” tetteit emelte ki, felsorolva a tényeket is: harmincezres létszámon felüli menlevelesekről, a diplomáciai életben példátlanul „extritorialitást élvező védett házak” tömegéről, a faji és politikai okokból üldözöttek közül több száznak követségi alkalmazottként való elismeréséről stb. Természetesen nem mulasztotta el megemlíteni, hogy ezzel saját magát is veszélybe sodorta és mindebben a „semlegesekkel karöltve” járt el.¹¹²

Összegzés

Az itt elemzett négy nagy politikai perben összesen 14 embert állítottak bíróság elé. Bárdossy és Imrédy egyedül állt a népbíróság előtt, Sztójay mellé négy személyt, Szálasi mellé kormányának hat tagját ültették a vádlottak padjára. A négy perben valamennyi vádlottat halálra ítélték, csak Rátz Jenő és Kunder Antal ítéletét változtatta a köztársasági elnök életfogytiglani fegyházra. Rátz 1952-ben a váci börtönben hunyt el, Kunder 1956-ban, a forradalom idején kiszabadult, emigrált, 1968-ban Rio de Janeiróban halt meg.

1945–1946-ban, amikor a négy nagy politikai per főtárgyalása zajlott, sem Magyarországon, sem másutt a világon a zsidó holokauszt számos ok miatt nem kapta meg azt a figyelmet, amelyet jogosan megérdemelt volna. Saját szenvedéstörténetüket ekkoriban még a holokauszt túlélői sem szívesen tárták a nagyvilág elé. A felelősség el- és áthárítása a németekre és a nyilasokra, valamint néhány politikusra, a Horthy-rezsim sommás elítélésével járt együtt. Mind a négy perre jellemző volt az, hogy a holokauszttal kapcsolatos alapvető dokumentumokat akkor még nem tártak fel, vagy a már ismerteket sem használták fel. Ezért a nagy magyar politikai pereket – a holokauszt szempontjából is – az elmulasztott lehetőségek kategóriájába lehetne sorolni. Ugyanakkor az nem igaz, hogy fontos részletkérdésekről, így a zsidók jogfosztásának, kifosztásának, deportálásának és meggyilkolásának egyes állomásairól nem esett szó érdemben a perekben.

¹¹⁰ Karsai L.: Szálasi Ferenc i. m. 355–356.

¹¹¹ Uo. 355–356.

¹¹² A Szálasi-per i. m. 2713–2714. (1946. febr. 25.)

Mutatis mutandis: legalább annyi, mint amennyi Nürnbergben, a nemzetközi katonai törvényszék előtt, a legfőbb náci háborús bűnösök tárgyalásán.

A magyarországi népbírósi eljárásokban, ha nem is a legnagyobb politikai perekben, már 1945–1946-ban komoly szerepet kapott a zsidók szenvedéstörténete. Az Endre-Baky-Jaross-perben felhasznált eredeti dokumentumok és tanúvallomások éppen úgy értékes forrásai a holokauszt történetének, mint Ferenczy László csendőr alezredes vagy Hajnácskő László csendőr alezredes (ő 1944 tavaszán-nyarán még a IV. (pécsi) csendőrkerület parancsnokaként lelkesen szervezte-irányította több tízezer zsidó deportálását) és más csendőrkerületi parancsnokok pereinek anyagai. Százával állították népbírósi elé a zsidó munkaszolgálatosokkal kegyetlenkedő keretlegényeket, tiszteket, valamint a zsidókat ölni nyilas pártszolgálatosokat is. Az ő pereik szisztematikus feldolgozása is új információkkal, adatokkal gyarapíthatja majd tudásunkat a magyar holokausztról.

THE HOLOCAUST IN THE MIRROR OF THE GREAT CASES OF THE PEOPLE'S TRIBUNAL

By László Karsai

SUMMARY

Based on an analysis of the cases of Hungarian prime ministers László Bárdossy, Béla Imrédy, Döme Sztójay, and Ferenc Szálasi, convicted by the people's tribunal, sentenced to death, and executed in 1945–1946, the paper seeks to answer the question what kinds of accusations were made by the popular prosecutors based on the evidence and testimonies with regard to the legal and material deprivation of the Hungarian Jews and their consequent deportation. How did the accused defend themselves, and what could “outsiders” come to know based on these cases about the suffering of Hungarian Jewry during World War II?

PSZICHOANALÍZIS ÉS CIONIZMUS KÖZÖTT József András analitikus az ÁVH fogságában (1953)

A pszichoanalízis Magyarországon – művelőinek a baloldallal való diszkrét szimpátiája ellenére – már a koalíciós időkben a kommunista párt vádlottjainak padjára került, a hatalomátvétel után pedig az analitikusok jó részének nyílt üldözésben volt része.¹ Ennek főleg ideológiai okai voltak, de akadtak történeti előzményei is. Az 1920-as évek közepétől a Szovjetunióban megpróbáltak diszkreditálni és marginalizálni minden, a szubjektum vizsgálatára irányuló, azt boncolgató, nem tömegtársadalmi jellegű és hatású (sőt, néha az ellen ható) tudományágat és ideológiai irányzatot, még akkor is, ha az – és a pszichoanalízis esetében erről volt szó – direkt vagy indirekt módon erősen kritikusan viszonyult a vallási hagyományokhoz. Jóllehet, a marxizmus és az azzal szimpatizáló magyar értelmiség viszonya a freudizmushoz bonyolult volt, és a pszichoanalitikus mozgalom (sok esetben zsidó származású) képviselői többnyire baloldaliak voltak, az uralomra jutott rezsim azonnal fellépett a mozgalom ellen: a pszichoanalitikus társaságot betiltották, több analitikust pedig börtönbe vetettek.

A gyanúba keveredett ideológiai irányzatok között szerepelt a cionizmus is, részben politikai célkitűzései, részben a szovjet–izraeli kapcsolatokban beállt elhidegülés miatt. A cionista mozgalom magyarországi vezetőit és fiataljait politikailag üldözték, sokukat több perhullámban el is ítélték. A pszichoanalitikus és a cionista mozgalom protagonistái között voltak átfedések, bár a legszűkebb értelemben két ember tartozott a „közös halmazba”. Írásunk egyikük, Fisch Adolf (1948-as névváltoztatása után József András) sorsán keresztül próbálja meg bemutatni, hogy miként teljesedett ki Magyarországon a cionizmussal és az analitikus mozgalommal szembeni állami represszió.²

Természetesen nem József András volt az egyetlen analitikus, aki az állambiztonság célkeresztjébe került. Székács (Schönberger) Istvánt (1907–1999) például 1953. január 11-én tartóztatták le Péter Gábor (1906–1993), az ÁVH rettegett (és szintén letartóztatott) vezetőjének ügyével kapcsolatban.³ Székács, aki korábban az MTA Biokémiai Intézetének osztályvezetőjeként dolgozott, ekkor az Országos Közegészségügyi

¹ *Harmat Pál*: Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. Bp. 1994. A kötet eredetileg még szamizdatban az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem gondozásában jelent meg Bernben, 1986-ban.

² Itt köszönöm meg Kati Morrisonnak, József András lányának a sokrétű segítségét az életrajzi adatok pontosításáért, illetve azért, hogy az Új Élet vonatkozó számait a rendelkezésemre bocsájtotta.

³ ÁBTL 2.1. VI/61 (V-150306). Dr. Székács István.

Intézet osztályvezetője volt, de analitikusként is ismerték a nevét.⁴ József Andrást csak két hónappal később, 1953. március 1-jén tartóztatták le kémkedés vádjával, mint Stöckler Lajos (1897–1960) – a Zsidó Tanács egykori elnökhelyettesének, később a Pesti Izraelita Hitközség (PIH), majd a Budapesti Izraelita Hitközség (BIH) elnökének (1945–1950, illetve 1950–1953), a Magyar Izraeliták Országos Képviselő (MIOK) elnökének – bizalmi emberét.⁵ Az egymást már korábban is ismerő József és Székács sorsa az ÁVH-n kapcsolódott össze. József András letartóztatási javaslatában ugyanis már szerepelt „az őrizetbe vett kém”, Székács István vallomásának az a része, amely az amerikai zsidó segélyszervezet, az American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) és a pszichoanalitikus mozgalom „kapcsolatára” vonatkozott.⁶ Székács, aki 1936–1949 között volt az analitikus egyesület tagja és aktívan részt is vett a pszichoanalízis magyarországi tevékenységében,⁷ azzal került az ÁVH érdeklődésének homlokterébe, hogy Péter Gábor megbízta őt még 1948-ban – Bálint Istvánnak (1912–1984), az ÁVH későbbi Egészségügyi Osztálya vezetőjének az ajánlására,⁸ aki Székács személyes ismerőse is volt –, hogy Amerikában élő, mentális zavarral küszködő bátyját hozza haza Magyarországra; pontosabban orvosként kísérelje őt az úton. Székács magyar diplomata útlevelét kapott és hazakísérte Eisenberger Sámuel, Péter Gábor pedig állítólag nagyvonalúan honorálta szolgálatát.⁹ Székácsnak – Fisch/Józseffel ellentétben – régi és komoly kapcsolata volt a magyar baloldallal: 1928-tól kezdve támogatta a Vörös Segélyt, 1945-től pedig aktív munkát végzett a Magyar Kommunista Pártban (MKP). Ezen kívül igazoló tag is volt, valamint az orvosszakszervezet létrehozásában is közreműködött. Ez a múlt minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy Péter Gábor egy ilyen érzékeny családi ügy elintézését rá merte bízni.

Egy magyar cionista per előkészületei

1953. január 13-án a *Pravda* beszámolt arról, hogy letartóztatták a „cionista orvosgyilkosok” csoportját. A cikk szerint az orvosok az amerikai hírszerzés által létre hozott „nemzetközi zsidó burzsoá-nacionalista” szervezetnek, a Jointnak a

⁴ Beszélgetés Dr. Székács Istvánnal. Az interjút készítette: Hadas Miklós. Replika 19–20. (1995) 11–41.

⁵ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Dr. József András vizsgálati dosszié. Összefoglaló jelentés. Bp., 1953. máj. 7.

⁶ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1) Dr. József András vizsgálati dosszié. Javaslat József András őrizetbe vételére. (Dátum nélkül.)

⁷ Harmat Pál szerint 1939-től lett az egyesület tagja. 1932 és 1938 között Róheim Géza analízálta, és 1934–1943 között pszichoanalitikus magánygyakorlatot folytatott, amit nyugdíjba vonulása után, 1970-től felújított. Lásd *Harmat P.: Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis* i. m. 457.

⁸ Bálint Istvánról lásd *Argejő Éva: A veréstechnikától a színdinamikáig. Portré dr. Bálint Istvánról, az ÁVH orvosáról*. Betekintő 12. (2018) 3. sz. 46–58.

⁹ ÁBTL 2.1. VI/61 (V-150306). Dr. Székács István. Összefoglaló. Bp., 1963. máj. 3.

szolgáltatásban álltak.¹⁰ A *Szabad Nép* már másnap közölte a hírt,¹¹ két nap múlva pedig megjelentetett egy publicisztikát is a tárgyban, amely magán hordozta a fokozódó sztálini paranoia újabb vonásait is.¹² (Sztálin valójában az egyébként lojális zsidó orvosokat szemelte ki arra, hogy rájuk hivatkozva újabb tisztogatást hajtsen végre a pártban.) A budapesti cikk nem pusztán közölte a letartóztatások tényét, hanem világosan ki is jelölte a politikai kampány célpontjait, a Jointot és a cionistákat, miközben utalt a történelmi előzményekre és a Slánský-per által jelzett nemzetközi kontextusra is.

A zsidóellenes politikai kampányok nem voltak új keletűek a szocialista táborban. A Szovjetunióban már 1950 előtt elkezdték felszámolni az egyes zsidó szervezeteket (lásd a Zsidó Antifasiszta Bizottság sorsát), sőt, ezzel kapcsolatban több embert ki is végeztek.¹³ Csehszlovákiában perbe fogták és elítélték Rudolf Slánskýt (1901–1952) és 13 társát, akik közül tízen zsidó származásúak voltak, majd december elején többedmagával kivégezték a csehszlovák kommunista párt egykori főtitkárát. A vádak között szerepelt a cionizmus is, sőt a vádlottak padján szintén helyet foglalt egy baloldali izraeli újságíró és aktivista, az erősen szovjetbarát Mordechai Oren (1905–1985), akit egyszerűen elraboltak Prágában a csehszlovák belügyi szervek. De Romániában is zajlottak hasonló anticionista ügyek; Ana Pauker (1893–1960) román kommunista vezetőt és külügyminisztert például először a pártból zárták ki 1952 májusában, majd 1953 februárjában le is tartóztatták.

Magyarországon 1953. január 3-án Rákosi Mátyás (1892–1971) villájában letartóztatták Péter Gábort. Rákosinak a Politikai Bizottság előtt elmondott február 19-ei beszédéből derült csak ki, hogy milyen szerepet szántak az ÁVH volt vezetőjének: a „katolikus kémvonal” meggyengülése után a „cionista kémvonallal” foglalkozó perek egyik vádlottja lett. Rákosi a cionizmusról mint kémszervezetről beszélt, s kijelentette, hogy „Most amikor Csehszlovákiában felmerült a Slánský-ügy, utána pedig a Szovjetunióban a 9 orvos ügye, természetes, hogy nálunk is felfigyeltünk erre, és most a Péter-ügy felgöngyölítésével kapcsolatosan kiderült, hogy Péter körül – azon kívül, hogy rendőrspiclik voltak – ezek a rendőrspiclik túlnyomó többsége vagy cionista volt, vagy aktív nyilas, Gestapo-ember.”¹⁴ Nem

¹⁰ Gereben Ágnes: Ilja Ehrenburg és a szovjet állami antiszemitizmus. *Kortárs* 44. (2000) 6. sz. 94–106.

¹¹ Terrorista orvoscsoportot lepleztek le a szovjet állambiztonsági szervek. *Szabad Nép*, 1953. január 14. 3.

¹² A terrorista orvoscsoport leplezése. *Szabad Nép*, 1953. január 15. 1.

¹³ A Zsidó Antifasiszta Bizottság a Szovjetunióban a német támadás után jött létre. A szervezetben a kezdeti politikai szakaszt hamarosan felváltotta a kulturális önépítkezés igénye. Vezetője, Szolomon Mikhoelsz cserbenhagyásos gázolás áldozata lett Minszkben, 1948-ban (minden bizonnyal Sztálin így végzett vele). Vezetőiket letartóztatták és 13 vádlottat 1952 augusztusában ki is végeztek. A júliusban lezajlott per során kémkedéssel, idegen hatalom számára végzett információgyűjtéssel vádolták őket.

¹⁴ Müller Rolf: *Az erőszak neve: Péter Gábor*. Bp. 2017. 186–187.

mulasztotta el megemlíteni, hogy pár nappal korábban az izraeli Ramat Ganban bombát dobtak a szovjet nagykövetségre – a moszkvai letartóztatások elleni tiltakozásul. Hiába határolódott el a merénylettől az izraeli kormány nevében David Ben Gurion (1886–1973) miniszterelnök, a Szovjetunió megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a zsidó állammal. Rákosi ezzel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy miután a Szovjetunió megszakította diplomáciai kapcsolatait Izraellel, „meg kell vizsgálnunk, hogy soraink közé belopódtak-e cionisták”.¹⁵ A magyar pártvezető megemlítette az MDP-tag Stöckler Lajos (1897–1960) nevét is, akit Gestapo-kémnek nevezett.

Péter Gábor és társai ügye több mint 110 embert érintett, akiket több hullámban tartóztattak le. Januárban elsősorban a magas rangú ÁVH-s vezetőket fogták le, de a politikai rendőrség középső és alsóbb szintjeit is érintették a tisztogatások. Február elején az MDP elitjének több, zsidó származású tagját vették őrizetbe, így Bárd Andrást (1900–1967), a Központi Ellenőrző Bizottság titkárát és Szirmai Istvánt (1906–1969), a Magyar Rádió elnökét. Vas Zoltánt (1903–1983) és Kovács Istvánt (1911–2011) pedig lefokozták.

Ahhoz azonban, hogy a „cionista összeesküvés” hihető is legyen, úgy véltek, hogy nemcsak zsidó származású káderek tucatjait, de „zsidó zsidókat”, a zsidó intézményrendszer különféle szintjein működő funkcionáriusokat is vád alá kell helyezni. Így került sor a már kiszemelt Stöckler Lajos, Domonkos Miksa (1890–1954), a Pesti Izraelita Hitközség 1945 és 1950 közötti főtitkára, Csengeri Leó (1887–1967), a debreceni zsidó hitközség elnöke és Benoschofsky Ilona (1913–1997), a Zsidó Világkongresszus magyarországi tagozatának főtitkviselője letartóztatására 1953 januárja és márciusa között.¹⁶ (Stöckler esetében egyértelműen köztörvényes ügyet akartak kreálni, a *Szabad Nép* ugyanis úgy számolt be letartóztatásáról, hogy a „volt gyáros” lakásán „jelentékeny mennyiségű dollárt és svájci frankot találtak elrejtve”.¹⁷) Ahhoz azonban, hogy meglegyen a párhuzam a moszkvai történetekkel, orvosokat, mégpedig „cionista orvosokat” is le kellett tartóztatni: így vitték el a Szabolcs utcai Zsidó Kórházból az elkötelezett és harcos kommunista Benedek László főorvost, illetve Zádor Imrét, a Kútvolgyi Kórház ideggyógyászát. Emellett a Joint segélyadományaisal foglalkozó embereket is őrizetbe vettek. De bevontak a perekbe a már 1949-ben letartóztatott és elítélt cionistákat is: Dénes Bélát és dr. Gálos Henriket (utóbbit közben ki is telepítették), valamint – mellékszálként

¹⁵ Uo. 187.

¹⁶ Domonkost március 3-án vették őrizetbe, Stöckler Lajost január 15-én, Benedek Lászlót január 16-án, Csengeri Leót február 4-én, Bartók Ervint március 17-én. Ők lettek később a „Benedek László és társai” ügy alanyai. ÁBTL 2.1 IV/4 (V-150233). Dr. Benedek László.

¹⁷ Őrizetbe vett valutarejtegető. Szabad Nép, 1953. január 17. 2.

– Groszberg Ervin ortodox tanítót, az ortodoxia (mely az egységes hitközségi szervezetben tagozatként működött) Talmud Tórájának¹⁸ vezetőjét¹⁹, valamint az említett Benoschofsky Ilonát, aki korábban – a legális időkben – a magyarországi Mapai cionista párt (Ichud Mapai) vezetőségének is tagja volt. Az összeesküvés bizonyításához kreálni kellett továbbá egy cionista fegyveres csoportot is, amelyet az akkor illegálisan működő baloldali Hasomer Hacair (marxista cionista szervezet) és a Mizrahi (vallásos cionista mozgalom) fiataljaiban talál-
tak meg. Engländer Tibort (1932–2012), a sómérok (somrim = örök /héberül/, a már említett Hasomer Hacair tagjai) vezetőjét 1953. január 29-én vette őrizetbe az Államvédelmi Hatóság Budapesti Osztálya. Másnap Forgács Jánost, Fényes Istvánt és Radó Miklóst tartóztatták le. Február 26-án pedig Kovácsi Editet, Pollák Tibort és Schmelzer Kornélt (őt a Mizrahi vezetőjeként) állították elő. De őrizetbe került 1953. március 19-én Rónai Zoltán rendőrnnyomozó alezredes is, aki a zsidó tanács alkalmazottja volt 1944-ben, és Stöckler Lajos segélyben részesítette 1950-tól kezdve. Mind a két tény súlyosan esett a latba letartóztatásakor, bár nagyobb hangsúllyal a Zsidó Tanácsnál „elkövetett népellenes bűntettet” említették.²⁰

József Andrást minden bizonnyal mint Joint-tisztviselőt állították elő, hiszen a szervezettel kapcsolatban álló rendőrségi embert, Bartók Ervint (ő a pénzekkel foglalkozott), valamint Biener Alfrédnét, Keszler Emilt és Marosi Józsefnét is letartóztatták.²¹

A magyarországi rabbikar – élén Schwarcz Benjáminnal (1880–1960), az Országos Rabbitanács elnökével és Czitron Józseffel (1895–1957), az Ortodox Rabbitanács elnökével – egészen kivételes bátorságot tanúsítva március 3-án beadvánnyal fordult az akkor miniszterelnök-helyettes Nagy Imréhez Stöckler érdekében. A beadványt az összes magyarországi rabbi aláírta.²² Ebben Stöcklernek a gettó és a hitközség élén betöltött szerepére hivatkoztak és kegyelmet kértek számára, amennyiben nem „politikai bűncselekmény elkövetése miatt folyik el-lene eljárás”.²³

¹⁸ Szó szerint: a Talmud tanulmányozása. Tágabb értelemben zsidó hitoktatás, konkrétan ezzel foglalkozó intézményt is jelölhet.

¹⁹ *Novák Attila*: Ortodox tanító az állambiztonság fogságában. Szombat 18. (2006.) 2. sz. 18–20.

²⁰ ÁBTL 3.1.9 (V-150299). Rónai Zoltán. Rónai 1953. szeptember 3-án szabadult. Balassi Béla államvédelmi őrnagy és főosztályvezető megjegyezte: „Őrizetbevétele után a BM. Személyzeti Főosztálya állásából azonnali hatállyal elbocsátotta, ugyanakkor családja részére az illetmény folyósítását beszüntette.” Fizetésének egy „bizonyos részét” ugyanakkor tovább folyósították a családnak.

²¹ *Müller Rolf*: Az erőszak neve i. m. 197.

²² Idézi *Varga László*: A Zsidó Tanács utóélete. (<https://bit.ly/2BwpeTh>, letöltés 2020. ápr. 21.)

²³ Uo.

A Stöcklert és Domonkost érintő koncepció tervezet középpontjában Gerő Ernő és Rákosi Máttyás (valószínűleg szovjet iniciatívát követő) azon elképzelése állt, hogy az 1944-es, a Szálasi-kormány működése utáni Zsidó Tanács (amit „alapítása” óta többször is átszerveztek) volt tagjaira rábizonyítsák, hogy Gestapo-ügynökök, „szegény zsidók gyilkosai és amerikai imperialista kémek”,²⁴ valamint, hogy Raoul Wallenberg vére is a kezükhöz tapad.

A Zsidó Tanács ügye nagyon érzékeny kérdés volt a magyarországi zsidóság széles köreiben, mivel sokan kollaboránsnak tartották a tagjait azért, mert a vádak szerint „együttműködtek” a német megszállókkal, valamint a nyilasokkal. Az Ichud Mapai baloldali cionista párt egyfajta zsidó „néptörvényszéki” tárgyalást is tartott (kétnaposat!) a Zsidó Tanács kapcsán 1945 júliusában, ami nyilvánvalóan a külvilágban zajló népbírói tárgyalásokat imitálta, koncepcionális értelemben pedig az egész (ez esetben a zsidó) népnek mint a jog első számú alanyának és teljes birtokosának a magasabbrendűségét volt hivatva igazolni. Berend Béla rabbi (1911–1987) – a Zsidó Tanács kétségkívül legproblematisabb tagját – pedig meg is vádolták azzal, hogy Gestapo-ügynök volt, és ez alól a vád alól csak másodfokon mentette fel őt a Népbírók Országos Tanácsa 1947 áprilisában.

A Zsidó Tanács egykori tagjainak és körének gyanú alá helyezése tehát egyszerre rendelkezett anticionista, Amerika-ellenes és náciellenes elemekkel, miközben mélyen épített a magyar zsidó társadalom súlyos ember- és vagyonszerzésére, valamint arra az antikapitalista retorikára is, amelyben a Zsidó Tanács mint a gazdag magyar zsidók kollaboráns szervezete jelent meg.

A letartóztatási hullámok tehát több csoportot is érintettek; nemcsak a rezsimmel szembeni politikai-ideológia áramlatok különféle képviselőit, hanem olyanokat is, akik valójában támaszai voltak a Rákosi-rendszernek. Így kerültek nagyjából egy időszakban vizsgálati fogságba vallásos zsidók, hitközségi vezetők, orvosok, analitikusok, kommunista pártfunkcionáriusok, vezető államvédelmisek, akiknek egyetlen közös vonásuk az volt, hogy a sztálini paranoia időszakában zsidóként voltak beazonosíthatóak, és így a rezsim vezetői úgy vélték, hogy felhasználhatók lesznek a vélt és valós szovjet „anticionista” igények kielégítésére. Nem beszélve arról, hogy ezáltal megszabadulhatnak a számukra kellemetlen né vált állambiztonsági és pártfunkcionáriusoktól is.²⁵

²⁴ Gerő Rákosihoz írott feljegyzéséből. Bp., 1953. márc. 2. Idézi: *Zinner Tibor: Cionizmus a vádlottak padján. 1945–1953.* In: Veritas Évkönyv 2017. Szerk. Újváry Gábor. Bp. 2018. 317.

²⁵ A már említetteken kívül másokat is letartóztattak, például Weisz Magdát, aki többször is volt vizsgálat alatt, vagy Steiner Júliát, a budapesti izraeli követség telefonkezelőjét.

József András

József András Fisch Adolf néven látta meg a napvilágot 1902-ben Tarpán, Fisch József és Weisz Hani gyermekeként. Több testvére is volt, többek között Fisch Dávid és Ferenc, valamint Henrik, aki később neológ rabbi lett és az 1950-es évek végétől a Dohány utcai zsinagógában is működött.²⁶ Egy későbbi („Egri György” fedőnevű ügynök) jelentés Fisch Adolf apját szakállas, vallásos zsidónak írja le, aki – miután tönkrement a szatócsüzlete – Újpestre költözött, ahol hitközségi felügyelő lett.²⁷ A vészkorszak tragikusan érintette a Fisch családot, ennek fájdalmas dokumentuma bátyja, dr. Fisch Henrik könyve, aki kápolnásnyéki főrabbi-ként írta meg 1945 után a magyar holokauszt talán legmegrendítőbb magyarországi dokumentumát.²⁸ A könyvet a főrabbi saját deportált és elpusztított családja fotóival illusztrálta, s ezzel egyszerre jelenítette meg az egyéni, a családi és a kollektív magyar zsidó sorstragédiát. Testvére a Fisch Adolf nevet – a család szerint – 1948-ban (más forrás szerint 1949 februárjában) József Andrásra változtatta, mivel a világháborús borzalmak után nem akarta többé, hogy Adolfnak hívják.²⁹ (Fisch 1944 októberétől 1945 elejéig munkaszolgálatos volt, feleségét pedig 1944 őszén deportálták. Mindketten túléltek a megpróbáltatásokat, de az asszony csak 1945 augusztusában jutott vissza Magyarországra.)

Fisch Adolf Nagyváradon érettségizett és később gazdag gyerekek tanításából szerezte jövedelmét, majd a budapesti rabbiképzőben tanult, ahol rabbi-oklevelet, majd doktorátust is szerzett. Nem rabbiként dolgozott azonban, hanem hitoktatóként.

1938-ban a sógorával, Hahn Istvánnal (1913–1984) együtt írt könyvecskét jelentetett meg (*A felavatott ifjú könyve*), melynek kötetátlóján az szerepel, hogy a Pesti Izraelita Hitközség Bár Micva ajándéka.³⁰ A fiúavatási szertartás (bar micva) napján a 13 éves fiúknak adott kis kötet pedagógiai célokat szolgált: a zsidó vallás hőseit kívánta bemutatni 16 életrajz keretében, valamint a magyar zsidóság értékeit kívánta átadni a felnőtté váló ifjabb zsidó generációknak.³¹ A könyv a PIH zsinagógáiban – szinte hivatalos – bar micva-i ajándék-kötet lehetett, melyet

²⁶ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Fisch Adolf környezettanulmánya. Jelentés. Bp., 1953. febr. 25.

²⁷ ÁBTL 2.1.VI/74 (V-111/788). „Egri György” jelentése. Bp., 1953. ápr. 30. és 1953. máj. 5.

²⁸ Keresztény egyházfők felsőházi beszédei a zsidókérdésben (1938-ban az I. és 1939-ben a II. zsidó-törvény kapcsán). Szerk. és kiadta Fisch Henrik. Bp. 1947.

²⁹ Bö életrajzi részekkel és az analitikus mozgalomban való részvételéről tudósít minket: *Mészáros Judit*: Megtört kontinuitás és újrakezds. Pszichoanalízis Magyarországon a 20. század második felétől. In: *A pszichológiatörténet-írás módszerei és a magyar pszichológiatörténet*. Szerk. Pléh Csaba – Mészáros Judit – Csépe Valéria. Bp. 2019. 313–370., a József Andrásra vonatkozó részek itt: 320–321.

³⁰ *Fisch Adolf – Hahn István*: A felavatott ifjú könyve. Törökszentmiklós 1938.

³¹ Ismertetést írt a könyvről Dr. Komlós Ottó. *Magyar Zsidó Szemle* 57. (1940) 1–3. sz. 127–128. Scheiber Sándor pedig felvette enumerációjába is. *Dr. Scheiber Sándor*: Maimúni Magyarországon. *Magyar Zsidó Szemle* 59–62. (1942–1945) 398.

feltehetően a szertartás végén (vagy utána) ajándékoztak oda. 1939-ben pedig Fisch Adolf egy tankönyvet írt zsidó polgári és középiskolák számára egy szerző-hármas tagjaként.³²

Fischnek volt azonban egy másik énje is, amely nem a zsidóság szolgálatára fókuszált, s amely különlegessé tette őt sorstársai között. 1935-ben tagja lett a Magyar Pszichoanalitikai Egyesületnek, s az is maradt egészen annak a feloszlatásáig, 1949-ig.³³ Bálint Mihályon (1896–1970), felesége másod-unokatestvérének keresztül lett az analitikus társaság rendkívüli tagja. Az analitikusoktól megkövetelték, hogy a képzési idő alatt jelöltként maguk is analízisben vegyenek részt, s Fisch Róheim Gézához (1891–1953),³⁴ valamint Pfeifer Zsigmondhoz (1889–1945) járt. A képzés után, 1941-től már maga is analizált, igaz, Pfeifer ellenőrzése alatt.³⁵ 1945-től az egyesület feloszlataásáig Gimes Miklósné Hajdu Lilly (1891–1960) lett az, aki szakmailag ellenőrizte a tevékenységét.³⁶ A maga körül tanítványi kört is szervező analitikusról vallotta később a „Dávid Mátyás” fedőnevű ügynök, hogy „JÓZSEF-FISCH egy sajátos »vallásosan modern« és »pszichológikusan társadalmi« tanítást hirdetett nekik. E kör tagjai voltak az azóta elhalt KÖNIGSBERG MIKLÓS, a jelenleg állami pozícióban lévő LUKÁCS JÓZSEF, a Párisba disszidált HAUSER EMIL, FÖLDES ANTAL és mások.”³⁷

Egy forrásunk szerint Fisch Adolf a Bolyai és Berzsényi gimnáziumokban tanított hittant,³⁸ illetve – többek között – házitanítója volt Stöckler Lajos gyerekeinek.³⁹ Kapcsolatuk tehát innen ered, s az ismeretségnek később pozitív és negatív következményei egyaránt lettek.

Fisch élete a vészkorszak alatt ismét fordulatot vett: a Zsidó Tanácsnál dolgozott – egyes visszaemlékezők a lakásügyi osztályról és a futárszolgálatról tudnak.⁴⁰ Ezután behívták munkaszolgálatra, ahol – lánya (Kati Morrison) visszaemlékezése szerint – együtt volt Hahn Istvánval. Fisch állítólag megszervezte,

³² *Havas Manó – Fisch Adolf – Hahn István: A zsidók története a gaonok korától napjainkig.* Bp. 1939.

³³ ÁBTL 2.1.VI/74 (V-111/788). József András kihallgatása. Jegyzőkönyv. Bp., 1953. márc. 2.

³⁴ Fisch Róheimhez fűződő kapcsolatáról lásd *Kapusi Gyula: A gyógyító Róheim Géza.* Thalassa 3. (1992) 2. sz. 26.

³⁵ *Mészáros J.: Megtört kontinuitás* i. m. 320–321.

³⁶ Lásd még *Borgos Anna: Elhárító mechanizmusok. Pszichoanalízis és politika találkozásai* Hajdu Lilly életútjának tükrében. Thalassa 20. (2009) 1. sz. 21–46.

³⁷ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). „Dávid Mátyás” jelentése. Bp., 1953. márc. 11.

³⁸ Magyarország tiszti cím- és névtára alapján 1936-ban még a Dobó Katalin Felső-kereskedelmi Leányiskolában tanított hittant, majd 1938-ban már a Bolyai János Gimnázium oktatója volt. 1940-ben még a Bolyaiban, 1941-től pedig már a Berzsényiben tanított. Magyarország tiszti cím- és névtára. Bp. 1936. 311., 1938. 337., 1940. 376., 1941. 429., 1942. 485., 1944. 538.

³⁹ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). „Dávid Mátyás” jelentése. Bp., 1953. márc. 11.

⁴⁰ Kerényi Norbert úgy emlékszik, hogy 1944. március 19-e után berzsényis hittantanára, dr. Fisch Adolf vezette a Zsidó Tanács futárszolgálatát. *Kerényi Norbert: Lantos Tamás/Tom ifjúsága. Múlt és jövő* 19. (2008) 1. sz. 111.

hogy Hahn fizikai munkáját erősebb emberek segítsék, ő pedig esténként ókori történelemből tartott előadásokat sorstársainak.⁴¹ A munkaszolgálat után a vele jó viszonyt ápoló, a Zsidó Tanácsot vezető Stöckler Lajos az élelmiszerosztályon helyezte el.⁴²

Stöcklerrel való viszonya nem tűnt egyoldalúnak, hiszen egy másik vallomás szerint éppen Stöckler volt az, aki a karrierjét Fischnek köszönhette, mivel Bosnyák Zoltán, Endre László belügyi államtitkár „zsidóügyi tanácsadója” Berend Béla szigetvári rabbin keresztül jutott el Fischig és Stöcklerig. E verzió szerint Stöckler hálás volt Fischnek, és a háború befejezése után ezért is támogatta őt.⁴³

A felszabadulás után Fisch Adolf hitoktatási tanfelügyelő lett a Pesti Izraelita Hitközségben és hirtelen egy többfrontos harc élén találta magát.⁴⁴ A PIH rabbi-jaival együtt küzdött a zsidó gyerekek vallásoktatásának lehetőségéért akkor is, amikor egyes anyakönyvezett zsidó gyerekek szüleinek megváltozott a vallási hovatartozása. Gellért Endrével, a másik pedagógiai vezetővel együtt állást foglalt a modern héber nyelv tanításának fontossága mellett is.⁴⁵ Már 1945 májusában, nem sokkal a háború befejezése után kétségbe vonta a neológia identitáspolitikai koncepcióját, amely szerint a zsidóság az egyik magyarországi vallásfelekezet, és „negatív akrobatikának” nevezte az „izraelita-magyarságot”.⁴⁶ Szerinte a zsidóság és magyarság „összeegyeztethetősége” immár kérdésessé vált, így őszintén lehet és kell is „zsidó zsidóságról” és az „ösi-új” országba való visszatérésről beszélni.⁴⁷ Fischnek ez a sajátos, a hagyományos magyar–zsidó együttélésre épülő neológ felfogással szembenálló álláspontja azonban nem tette kritikátlan hívévé a háború után kibontakozó magyar cionista mozgalomnak, és nem volt hajlandó pedagógiai elvei tekintetében sem kompromisszumokat kötni.

Eközben karrierje haladt előre, s 1946 elejétől a Joint egyik pedagógiai vezetője lett: az árva és félárva zsidó gyerekek számára létesített napközi- és bentlakásos otthonokért volt felelős. A vészkorszak után zsidó gyerekek ezrei maradtak szülők

⁴¹ Kati Morrison személyes közlése e-mailen. 2020. ápr. 10. (A szerző tulajdonában.)

⁴² ÁBTL 2.1.VI/74 (V-111/788). József András kihallgatása. Jegyzőkönyv. Bp., 1953. márc. 2.

⁴³ ÁBTL 2.1.VI/74 (V-111/788). Jelentés. Fisch Adolf ügye. Bp., 1953. febr. 20.

⁴⁴ *Bányai Viktória – Gombocz Eszter*: Budapesti zsidó iskolák a Holokauszt után 1945–48. Új Pedagógiai Szemle 65. (2015) 7–8. sz. 57–76.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Fisch Adolf levele a PIH vallásoktatói testületéhez. Idézi: *Bányai V. – Gombocz E.*: Budapesti zsidó iskolák. Uo.

⁴⁷ Fisch Adolf e. nézeteivel 1953-ban, az ÁVH kihallgatási jegyzőkönyveiben is találkozunk, ahol a kihallgatást végző tisztnek magyarázta el, hogy a neológia ellentmondásba került a korral és meg fog szűnni: „Ezzel a kapott információval az volt a célom, hogy meggyőzzem a neológ zsidókat, hogy fennmaradásuk módja a kivándorlás. Vagy azt választják, hogy kivándorolnak, vagy beolvadnak a nem zsidó Magyarországba.” (A kihallgatás során kénytelen volt eleget tenni a koncepciók szándékának, s elismerte, hogy „információkat gyűjtött” az analitikusok között.) ÁBTL 2.1.VI/74 (V-111/788). József András kihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1953. ápr. 7.

nélkül, és az ő nevelésükben, egyáltalán az életben való megkapaszkodásukban nagyon fontos szerepet kaptak ezek a komplex nevelési programot alkalmazó intézmények, melyeket – a Joint támogatásával – sokszor cionista mozgalmak irányítottak.⁴⁸ Fisch pedagógiai elveihez való ragaszkodása olykor konfliktusokba is sodorta. A Joint gyermekosztálya élén Perec Révész (1916–2011), a Gordonia Makkabi Hacair nevű baloldali cionista szervezet tagja, tekintélyes cionista aktivista állt, Fisch pedig az úgynevezett hitközségi vonalat képviselte a Jointban. A szervezeten belül ádáz harc folyt az Országos Zsidó Segítő Bizottság vezetője, Görög Frigyes által fémjelzett cionisták és a Stöckler Lajos által képviselt hitközségek között.

Az „Egri György” fedőnevű ügynök – valószínűleg jót akarva Fischnek/Józsefnek – 1953-ban az ÁVH-nak azt jelentette, hogy Fischnek „Állandó harcai voltak egy Perec nevű szélsőséges cionista agitátorral, aki a napközi otthonokba vitt, elárvult gyermekeket az életben lévő távoli hozzátartozók megkérdezése nélkül külföldre, Palesztinába akarta vitetni. Ezt ő megakadályozta, valamint azt is, hogy a cionista otthonok agitációs fészekké váljanak.”⁴⁹ A „Perec” nevű agitátor minden bizonnyal a már említett Perec Révész volt és a megjegyzés (haszonlóan más, korábbi dokumentumokhoz) egy olyan ellentétre hívta fel a figyelmet – az államvédelmi intencióknak megfelelően felnagyítva –, amelynek középpontjában Fisch Adolf állhatott. Az ellentét lényege az volt, hogy Fisch, aki a Joint Comité megbízásából a gyermekosztály felsőbb felügyeletét látta el, megkérdőjelezte a cionista nevelők felkészültségét. Szerinte ugyanis körükben a korábbi vaskalapos merevséget sok helyen felváltotta az újíto túlbuzgalom. Ezért el is játszott azzal a gondolattal, hogy lemond. Szerinte ugyanis a szakemberre szükségképpen konzervativizmust parancsol tapasztaltsága. „Ennél sokkal károsabb lehet – állította egy feljegyzésben –, ha pl. csupán a múltbeli óriási érdem a zsidó gyermekmentés körül avat valakit a nevelés szakértőjévé és dinamikus művelőjévé.” Ezen kívül ragaszkodott ahhoz is, hogy „ne mehessen a gyerekek közé olyan nevelő, akit a pedagógiai osztály nem tart alkalmasnak”, mivel az a „mozgalmi céloknak” is árt.⁵⁰ Fisch azonban egyáltalán nem volt anticionista, s nem folytatott ideológiai küzdelmet a cionizmussal, hanem elfogadta azt a megújult zsidó közelet

⁴⁸ Lásd *Novák Attila*: A gyermekotthonok világa. In: *Uő*: Átmenetben. A cionista mozgalom négy éve Magyarországon (1945–49). Bp. 2000. 118–124.

⁴⁹ ÁBTLL 2.1.VI/74 (V-111/788). „Egri György” jelentése. Bp., 1953. máj. 5.

⁵⁰ Dr. Fisch Adolf 1946. novemberi Pro Memoria feljegyzése. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára XXXIII-4-a 1.d./6. Álláspontja szerint a zsidó neveléshez csak az általánosan keresztül vezet út: „Az általános nevelés örök problémája tehát az értelem fejlesztése, az érzelmi világ gazdagítása, helyes magatartás a különböző helyzetekben, tiszteletadás az igazi értékeknek, önállóság. Aki ezt az általános nevelést műveli, az elméletileg nem is tudja megkülönböztetni az öntudatos zsidó fogalmát az öntudatos ember fogalmától. Elit zsidó csak elit ember lehet.”

integráns részének. Még a baloldali cionista Ichud Mapai egyik pártnapján is tartott pszichológiai tartalmú előadást Budapesten, 1947 szeptemberében.⁵¹ Fisch minden bizonnyal 1952-ig töltötte be állását (az akkor már) Budapesti Izraelita Hitközségnek nevezett fővárosi hitközségi szervezetnél.⁵²

Fontos publicisztikai tevékenységet is kifejtett ebben az időben. Több cikket is közölt az *Új Élet*ben, a magyar zsidóság legfontosabb sajtóorgánumban, melyek közül kettő kiemelkedő fontosságú volt, mivel amellelt, hogy rávilágítanak pszichológiai élelátására s megmutatják rabbinikusi énjét is, komoly pedagógiai és homiletikai tartalommal is bírnak. Az első *Ha győződ hittel, testvér* címmel jelent meg, 1945. augusztus 1-jén.⁵³ A cikk megszólítottjai a deportálásokból, lágeremből, gettókból visszatért magyar zsidók. Fisch azt a lelkiállapotot mutatta be, amely sebzett volt az üldözések miatt, de amelyben dolgozott a már megkezdett úton való továbbhaladás kényszere is. A „menni vagy maradni” kérdése foglalkoztatta a szerzőt, aki valójában a maradás mellett voksolt, amennyiben annak megteremtődnek a lelki és morális előfeltételei: „Az ártatlanul rettentően megbántott ember teljességgel kiengesztelhetetlen és gyógyíthatatlan, ha nem érzi meg abban a bűnben is, amelyet ellene követtek el, a közös emberi természetet” – írja.⁵⁴ Meg kell érezni azt a „tragikus végzetet”, melyet a „lelkünk mélyén mindannyian hordozunk”, s hangsúlyozta, hogy a vétkezésben nincsen különbség zsidó és nem zsidó között. Az ember sokszor méltatlan Isten „képmásának a viselésére”. Határozott állásfoglalása szerint azonban a zsidóknak vissza kell utasítaniuk azt a gyakran elhangzó érvet, miszerint „mások is szenvedtek”, vagy hogy mások éppen annyit szenvedtek, mint ők. (Ugyanakkor a zsidó hagyomány alapján zsidó örökségnek nevezi az „erkölcsi magaslatot”, melynek alapján minden gyilkosságot egyformán borzalmasnak nevezhetünk.) Felteszi a kérdést, hogy ha a zsidó menni akar, akkor van-e hit önmagában ahhoz, hogy igazán felnőtt legyen, hiszen fegyvertelen lesz a sok „felfegyverzett kamasz” között. Ha azonban az embert a lelke arra kényszeríti, hogy „nógasd a magyar népet a felfelé vivő úton [...] akkor azt mondom neked, tanítani csak azt lehet, akit szeret az ember” – szögezi le.⁵⁵

Fisch cikkéből világosan kiolvasható a kortárs cionista mozgalmi élet egyfajta kritikája is. Óvja ugyanis a zsidóságot attól, hogy éretlen vagy éppen traumatizált, a vészidőszakot éppen túlélő ifjak között – amilyenek voltak akkor a zsidó

⁵¹ Az előadás címe A galuti zsidó lélek volt, és 1947. szeptember 1-re meghirdették meg. A III. Negyedév műsorai. The Moshe Sharett Israel Labour Party Archive (Bet Berl) 101/47.

⁵² ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Összefoglaló jelentés. Bp., 1953. máj. 7.

⁵³ Fisch Adolf: Ha győződ hittel, testvér. Új élet, 1945. augusztus 1. 3.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

közösség életében aktív szerepet játszó cionisták – kelljen megélnie elpusztíthatóságát, azaz azt a lehetőséget, hogy ismét elpusztíthatják. (Nyilván a palesztinai arab–zsidó villongásokra gondolhatott.) A cikknek fontos mondanivalója az is, hogy a magyar társadalommal való együttélésnek megvannak a lelki előfeltételei. Úgy vélte, zsidó részről nem szabad, hogy a társadalmi környezet állandóan a „néma szemrehányást” olvassa ki az emberből, sem azt, hogy nem szabad a „megbocsátást” emlegetni sem szóban, sem magatartásban.⁵⁶ Csak így lehet – legalább külső – nyugalmat szerezni a földön, a belső nyugalom csak a „föld alatt lesz”, hiszen az üldöztetés élményei beleivódtak az emberbe. A cikk végén Fisch felszólítja az olvasókat, hogy neveljenek fiakat és lányokat, mert nekik talán megadatik, hogy egy olyan világot építsenek fel, „amelyben a zsidónak nem kell inkább prófétának lennie másoknál a földön”.⁵⁷

A másik fontos cikk szorosan kapcsolódott a második világháború utáni magyar demokrácia egyik legnagyobb kihívásához, az újjáéledő antiszemitizmushoz, konkrétan pedig az 1946. május 20–21-ei kunmadarasi pogromhoz.⁵⁸ A magyar cionista mozgalom egyik margón lévő, ám nagyon aktív és hangos csoportja, a jobboldali Betár tüntetést akart szervezni a pogrom elleni tiltakozásul, a magyar zsidóság hivatalos vezetői azonban ellenezték a kezdeményezést.⁵⁹ Hevesi Ferenc, a Dohány utcai Zsinagóga főabbija, a Magyar Zsidók Országos Társadalmi Szövetsége nevű szervezet egyházi elnöke – szervezetével egyetemben – megemlékezést tartott a templomban május 25-én, s erre a megmozdulásra építette rá a Betár a saját tüntetését. A meghirdetett napon ugyanis a Betár vezetői is megjelentek a Dohány utcai Zsinagógában és felszólították a tömeget, hogy menjenek ki együtt az utcára. A tömeg engedelmeskedett a felhívásnak, s a Bajcsy-Zsilinszky úton és az Alkotmány utcán keresztül a Parlament épülete elé vonult, többek közt a következő skandálva: „Van még elég lámpavas, nem lesz többé Kunmadaras!”⁶⁰ A parlament előtt rendőrök várták őket, akik felszólították a tömeget, hogy oszoljon fel, különben tüzet nyitnak rájuk. Végül a Vörös Hadsereg jelenlévő tisztjei akadályozták meg a vérontást. A tüntetők azonban mindenképpen egy felelős politikussal akartak beszélni, s végül Balogh István miniszterelnökségi államtitkár foglalkozott az ügyükkel, aki igyekezett megnyugtatni őket, hogy a kunmadarasihoz hasonló eset nem fog többé előfordulni a demokratikus

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ 1946. május 20–21-én zajló zsidóellenes megmozdulás, melynek során – egy népbírósi eljárás ürügyén – a tömeg megtámadta a helyi zsidókat és hármat megölték közülük.

⁵⁹ David Freudiger visszaemlékezése. In: *Jad le'betar Hungaria, 1928–1948*. Ed. Nathan Ben-Haim. Tel Aviv 1988. 158–163.

⁶⁰ „Közben néhány helyen, fasiszta járőrök provokáló megjegyzései következtében kisebb verekedések is támadtak.” *Mi történt Kunmadarason és Kunmadaras óta*. Új Élet, 1946. május 30. 6.

Magyarországon, a konkrét ügyben pedig példás büntetést helyezett kilátásba. A tömeg a Himnusz és a cionista himnusz, a Hatikva eléneklése után feloszlott.

Az eset élénk sajtóvisszhangot váltott ki. Az *Új Élet* hasábjain Benedek László, a zsidó kórház főorvosa (később a Magyar Dolgozók Pártja csoportjának alapítója és vezetője a PIH-ben, 1948-ban) elítélte a tüntetést.⁶¹ A Magyar Izraeliták Országos Irodája, a PIH, az ortodoxia és a Magyar Cionista Szövetség elhatárolódott az eseménytől és a május 26-ra, vasárnapra tervezett közös tiltakozó nagygyűlésüket lemondták.⁶² Az Országos Munkaszolgálatos Szervezet dühödt nyilatkozatában leszögezte: nem engedi, hogy „akár egyetlen tagunkat is körünkön kívül álló, illetéktelen egyének: fasisztaizü kalandokba sodorják”. Majd kijelentették: „Kiközösítjük sorainkból azokat, akik egy utcai pillanat kedvéért elkockázzák a valóban demokratikus társadalom és a felelős kormányférfiak irántunk megnyilvánuló igaz barátságát.”⁶³ Parragi György, a koncentrációs tábornok is megjárta kiszáradt képviselő a *Magyar Nemzet* május 28-ai számában egy kissé kétértelmű írásban elhatárolódott a tüntetéstől, miközben óvta a „keresztény társadalmat” a téves általánosítástól.⁶⁴

Ebben a légkörben jelent meg Fisch Adolf cikke az *Új Élet* 1946. június 13-ai számában, *Megbékülés* címmel.⁶⁵ Az elégikus hangvételű, nyugodt és nyugtató szándékú írás alkalmazkodott a hivatalos zsidó képviselő álláspontjához, miközben szükségesnek tartotta azt is hangsúlyozni, hogy elkerülhetetlenül fontos feladat, hogy megszűnjön a bizalmatlanság a magyarság és zsidóság között. Leszögezte, hogy nem ért egyet a sokak által vallott állásponttal, miszerint már az erről való beszéd is káros, mivel inkább „egészen más döntő jelentőségű kategóriák” jelenlétéről kellene beszélni a társadalomban.⁶⁶ Szerinte a harmincas években még megállta volna a helyét az ilyen érvelés, „de azóta elszörnyedő

⁶¹ „Ugyanúgy rossz szolgálatot tesz a demokráciának az is, aki a fasiszta provokációnak bedőlve, folytatja zavargásokkal, értelmetlen utcai tüntetésekkal azt, amit a demokrácia sírásói elkezdtek és amelynek folytatását örömmel látják, mert hiszen ezzel céljukat érik el, a népi Magyarország gyengítését úgy a belső, mint a külső fronton”. Majd kijelentette: „Aki itt ma zavart kelt, az a régi rendszer embere.” *Dr. Benedek László: Ami Kunmadaras mögött van! Új Élet, 1946. május 30. 2.*

⁶² „Semmi szükség nem volt tehát arra, hogy egy társadalmi szövetségnek nevezett magánegyesület felelőtlen lépéseivel megzavarja a kormány intézkedéseit és a zsidóság vezetőinek, hivatalos szerveinek ez ügyben kifejtett tevékenységét” – írta az *Új Élet*. Mi történt Kunmadarason és Kunmadaras óta. *Új Élet, 1946. május 30. 6.*

⁶³ Munkaszolgálatos felhívás! *Új Élet, 1946. május 30. 6.*

⁶⁴ Többek között ezt írja Parragi: „Magam részéről ismét figyelmébe ajánlom a keresztény társadalomnak, ne essék bele az igazságtalan általánosítás hibájába, ne azonosítsa a tüntetők kilengéseit, felháborító jelszavait a zsidóság többségének felfogásával. Sajnos, a zsidók között is vannak olyanok, akiknek üzleti vagy más egyéb érdeke az antiszemitizmus ébrentartása éppúgy, mint a keresztények között.” *Parragi György: A szombati tüntetésről. Magyar Nemzet, 1946. május 28. 1.* Tildy Zoltán köztársasági elnök nyilatkozatában mély megrendülését hangoztatta. Uo.

⁶⁵ *Fisch Adolf: Megbékülés. Új Élet, 1946. június 13. 1–2.*

⁶⁶ Uo. 1.

szemünk előtt valósult meg az apokaliptikus gonosztevők zseniális, pokoli terve, hogy cselekvő bűntársukká demoralizálják a keresztény társadalom túlnyomó részét”.⁶⁷ Ebben a helyzetben pedig nem elegendő a pusztá elméleti jellegű tanácsadás. „Becsületes propagandát” kellett volna szerinte folytatni, és szigorú törvények által megszabadulni attól a lelki és egyéb teherteremtől, mely úgy keletkezett, hogy sokan „hullarablást” követtek el a zsidóság kárára; azaz vissza kellett volna mindent adni a zsidóknak. Fisch hangsúlyozta, hogy ezeknek az intézkedéseknek éppen az lett volna a célja, hogy a többségi társadalom jobbá válhasson: „Ki kellett volna emelni ezeket az embereket a nehéz helyzetből! Alkalmassá kellett volna tenni őket lelkileg az új világ megértésére.”⁶⁸ Szerinte a történetek ellenére is sok olyan zsidó van, aki mind a zsidóknak, mind a nem zsidóknak békességet kíván, s ugyan nem akar felejteni, de olyan életet szeretne, amely a legkevesebb súrlódással jár együtt.⁶⁹ Az a „zsidó ember, aki a társadalmi megbékülést nem az ajkán, hanem a szellemiségében hordozza, azt szeretné, ha a társadalomnak azt a bűnös és ostoba felosztását zsidóra és nem-zsidóra, azaz halálra és gyilkolásra ítélte, végleg felszámolnák”.⁷⁰ Ha pedig igaz az, hogy az antiszemitizmus a reakció eszköze, akkor legalább most történjék meg az, aminek 1945 januárjában kellett volna megtörténnie, s az összes párt, pap és újság vállalja „az országmentésnek és a lelkek gyógyításának ezt a nagyszerű feladatát”.⁷¹ Ettől a „nemzetmentő” propagandától a bizalmatlanság és elzárkózás felengedhetne, és óriási előnyére válnék az „igazi, végleges megbékülésnek”.⁷²

Fisch Adolf szavai nemcsak a hivatalos zsidóság kiegyezést kereső attitűdjét közvetítették a szélesebb zsidó társadalom felé, hanem olyan lelki tulajdonságokat és egyéb feltételeket is megneveztek, melyeknek zsidók és nem zsidók egyaránt alanyai lehetnének, és amelyek a nem zsidó társadalom számára is lehetővé tennék a közös út tovább folytatását azzal, hogy ezáltal levetné a bűneit. Ezek a holokauszt utáni sérült magyar zsidósághoz intézett írások azért voltak kiemelkedő jelentőségűek, mert pontosan megnevezték a bűnt és a helyzet feloldási lehetőségét is: bűn történt, s ebben a magyar társadalom felelős, de a bűnvallomás és a rossznak törvényekkel való szankcionálása után az áldozatnak tovább kell lépnie, mert nem élhet együtt a többségi társadalommal úgy, hogy gyűlöli a környezetét. Fisch tehát a fasizmus bukása utáni társadalmi helyzet jogi, morális és pszichés

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo. 2.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Uo.

⁷² Uo.

kíváncsiságait úgy állította össze rendszerré, hogy úgy váljon lehetővé az együttélés, hogy senkinek se kelljen feladnia saját magát, egyéni és kollektív identitását.

Ezekben az években Fisch Adolf aktívan részt vett az analitikus mozgalomban is, sőt pedagógiai szerepével is összeforrt ez az aktivitás: 1945 után lakásán és Kapos Vilmos Visegrádi utcai rendelőjében folytatta lélekgyógyító tevékenységét.⁷³ Az analitikusok még 1945 elején összegyűltek Hermann Imre lakásán, hogy újjáalakítsák szervezetüket.⁷⁴ Az alakulásnál – Fisch visszaemlékezése szerint – jelen volt Pető Endre, Hajdu Lilly, Lévy Kata (Lévy Lajos felesége) és néhány más személy is. Pető Endre titkár idővel felvette a kapcsolatot a külföldi egyesületekkel, sőt egy alkalommal Bálint Mihály személyesen is eljött Londonból hozzájuk, hogy saját analitikus fejlődéséről tartson előadást.

Az analitikusok időnként előadásokat tartottak a cionista szervezetekben is, amit Fisch aktívan támogatott. Gyakorlati segítséget nyújtottak a zsidó gyermekotthonokban lévő, nehezen nevelhető gyerekek gyógyításához. Fisch – Rácz Jenő, egykori hébertanár későbbi, ÁVH-n tett vallomása szerint – létesített egy gyermekotthont az ilyen gyermekek számára, s annak vezetője egy (meg nem nevezett) analitikus orvosnő lett.⁷⁵ Az analitikusok egyszeri anyagi segítséget is igényeltek a Jointtól, s a kérést személyesen Fisch közvetítette Görög Frigyes felé. A Joint Comité elnöke nem tagadta meg a segítséget, de pontos költségvetés összeállítását kérte,⁷⁶ s az analitikusok létre is hoztak egy bizottságot ennek elkészítésére.⁷⁷ (Az ügy további sorsa nem ismeretes.) Fisch nevelői továbbképzésekre és nevelői tanácsadásra is felhasználta analitikus-társai tudását. Javaslatára alkalmazták Vértess Katót, Lévy (Freund) Katát (1883–1969),⁷⁸ Major Imrénét és Pfeiffer Margitot (1897–1984), utóbbi gyermekorvosként is dolgozott a Joint keretei között. A másik három analitikus – Fisch vallomása szerint – állandó nevelési tanácsadó lett és gyermekotthont vezetett.⁷⁹ Más források Hermann Alice (1895–1975) és Stein Piroška (1892–1950) nevét emelik ki, mint akik előadásokat tartottak a Joint munkatársai számára, a már említett Lévy Katával együtt.⁸⁰

⁷³ Mészáros J.: *Megtört kontinuitás* i. m. 320–321.

⁷⁴ ÁBTL 2.1. VI/74 (V-111/788). Jegyzőkönyv József András kihallgatásáról. Bp., 1953. márc. 11.; Mészáros J.: *Megtört kontinuitás* i. m. 320–321.

⁷⁵ ÁBTL 2.1. VI/74 (V-111/788). Rácz Jenő kihallgatása. Bp., 1953. máj. 12.

⁷⁶ ÁBTL 2.1. VI/74 (V-111/788). Jegyzőkönyv József András kihallgatásáról. Bp., 1953. ápr. 3.

⁷⁷ Fisch szerint a bizottság tagjai voltak: Hajdu Lilly, Hermann Imre, Almásy József és Pető Endre. ÁBTL 2.1. VI/74 (V-111/788). Jegyzőkönyv József András kihallgatásáról. Bp., 1953. ápr. 6. Nincs információ arról, hogy végül megkapták-e a támogatást.

⁷⁸ Lásd *Borgos Anna*: Lévy (Freund) Katáról. *Imágó* 6. (2017) 3. sz. 149–164.

⁷⁹ ÁBTL 2.1. VI/74 (V-111/788). Jegyzőkönyv József András kihallgatásáról. Bp., 1953. ápr. 7.

⁸⁰ Mészáros J.: *Megtört kontinuitás* i. m. 320–321.

József Andrásnak az analitikus mozgalomban való részvételére – bár a tagnyilvántartásban nem szerepel a neve – más források is utalnak.⁸¹ Pető Endre Fisch Adolfként tesz említést róla 1947-ben, a nemzetközi pszichoanalitikus egyesületnek elküldött beszámolójában.

Több jel mutat arra, hogy már a Magyar Cionista Szövetség (MCSZ) 1949 tavaszán történt feloszlása előtt elkezdtek kiszorítani a gyermekotthonokból a cionista nevelőket, és ebben a folyamatban biztosan részt vett maga József András is.⁸² 1946–1947-ben a Hitközség átvette a Jointtól a Budapest területén működő „napközi óvodákat”, ami azzal járt, hogy a cionista szellemiség ezekben az intézményekben automatikusan erős kontroll alá került.

Fisch Adolf tagja és jegyzője volt az újjáalakult Lelki Egészségvédelmi Szövetség (LÉSZ) vezetőségének.⁸³ Ennek 1947. november 6-ai ülésén – melyet az egészségügyi szakszervezet részéről Weil Emil (1897–1954) és a népjóléti minisztérium részéről Tariska István (1915–1989) is köszöntött – a pszichoanalitikus mozgalom olyan elismert személyiségei jelentek meg, mint például Bálint István, Hollós István, Rotter Lilián, Pető Endre, Gartner Pál. A védnökök között több jelentős közéleti személyiség és politikus nevét is megtaláljuk (például Ortutay Gyula és Rajk László), ami azt mutatja, hogy az analitikus mozgalom ekkor még nem volt nemkívánatos csoportosulás a hatalom szemében.

Fisch Adolf azonban nem érezte teljesen jól magát Magyarországon, a „menni vagy maradni” dilemmája őt személyesen is foglalkoztatta. Ebben az időben ő maga ki akart vándorolni Izraelbe.⁸⁴ 1948. november 25-én kelt, a palesztinai pszichoanalitikus társaságnak címzett levelében letelepedési engedélyért folyamodott, Iliya Shalit (Schalit) analitikus segítségét kérve, aki a társaság titkári teendőit látta el.⁸⁵ Fisch megírta Schalitnak saját analitikusi élettörténetét, és mivel négytagú családot kellett eltartania, a palesztinai lakáviszonyok iránt is érdeklődött. Schalit kedvezően válaszolt, s jelezte, hogy megélhetésük biztosított

⁸¹ Uo. A második világháború éveit, 1941-ben az amerikai vizsgálóbizottságnak küldött névsorban, az amerikai bevándorlást igénylő analitikusok, „asszociált tagok” és jelöltek között szerepel már a neve. „Rendkívüli tag” volt ekkor Fisch Adolf.

⁸² „Rác Jenő, akkori Joint Pedagógiai Osztály egyik vezetőjének elmondásából tudom, hogy a Joint pedagógiai osztálya a Cionista Szövetség feloszlása előtt bizonyos mértékig felső Joint utasításra szembe került a cionistákkal, ezért a gyermekotthonokból kezdték eltávolítani a nevelőket. Tudomásom szerint eltávolították Weisz Tibor, Gyárfás György cionista nevelőket.” ÁBT L 2.1. VI/74 (V-111/788). Steiner Júlia kihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1953. máj. 23.

⁸³ Kovai Melinda: Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970. Bp. 2016. 159.

⁸⁴ ÁBT L 2.1. VI/74 (V-111/788). József András kihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1953. ápr. 11.

⁸⁵ Dr. Iliya Schalitról lásd *Eran J. Rolnik*: Psychoanalysis in Israel: New beginnings, Old Trajectories. Journal für Psychoanalyse 56. (2015) 41–65.; *Uő*: Freud in Zion. Psychoanalysis and the Making of Modern Jewish Identity. London 2012.

lesz, de azt tanácsolta neki, hogy előbb egyedül ő vándoroljon ki, s csak utána vigye ki a családját.⁸⁶ Fisch udvarias levélben köszönte meg a választ, és konkrét lépéseket is tett az ügyben. Megkérte Stöckler Lajost, intézze el számára, hogy a Jointnál járó félévi felmondási időt akkor kapja majd meg, ha már Palesztinában lesz, az Analitikai Egyesülettől pedig egy olyan igazolást szerzett (ezt minden bizonnyal Hajdu Lilly állította ki neki), mely tanúsította, hogy 1940-től 1947-ig analitikus működést fejtett ki.

Fisch és családja végül nem vándorolt ki Izraelbe, de a levelezést és az előkészületek során keletkezett dokumentumokat 1953-as letartóztatása után az ÁVH felhasználta ellene, mivel ezek bizonyították a „nem megengedett” külföldi kapcsolattartást.

Pszichoanalitikusok célkeresztben

A pszichoanalízissel kapcsolatban már korábban is meg-megjelentek kritikai észrevételek kommunista oldalról,⁸⁷ de Magyarországon csak 1948 táján kezdett radikálisan megváltozni az addig eredendően nem negatív hozzáállás.⁸⁸ Először Pálóczi Horváth György újságíró „leplezte le” a pszichoanalízis fő elveit, mint antimarxista dogmákat 1948 márciusában és áprilisában, majd pedig Tariska István ideggyógyász, az Országos Ideg- és Elmegógyógyintézet (Lipótmező) igazgatóhelyettese, minisztériumi főosztályvezető (Népjóléti Minisztérium) támadta meg az analitikus mozgalmat a *Forum* folyóirat hasábjain. Tariska először *A freudizmus mint az imperializmus házi ideológiája* című cikkében bírálta a mozgalmat, majd rövid időn belül újabb cikkeket jelentetett meg, ugyanezzel a szándékkal.⁸⁹ A Londonban nem sokkal korábban tartott „harmadik nemzetközi elmeegészségügyi kongresszus” kapcsán bírálta a pszichoanalízist, annak szerinte individualista és atomizált társadalmi felfogását. „A londoni mental-hygienes kongresszus dokumentálta, hogy az imperializmus, amely hatalmát nemcsak a vasra, szénre, olajra, ipartelepre és közlekedésre, hanem a szellemi alkotások területére is ki akarja terjeszteni: házi pszichológiává szelídítette a pszichoanalízist. Meg kell azonban

⁸⁶ Schalit válaszelevele 1948. december 12-én kelt.

⁸⁷ Részletesen foglalkozik ezzel Kovai M.: *Lélektan és politika* i. m. 208–296.

⁸⁸ Borgos Anna részletesen foglalkozik a vitával a már említett tanulmányában, lásd *Borgos A.*: Elhárító mechanizmusok i. m. Kovai Melinda pedig leírja azt a levélváltást, mely Hermann Imre, az analitikai egyesület elnöke és Mérei Ferenc, az ONI vezetője között zajlott s amely azzal kezdődött, hogy Hermann – akinek írását a *Forum* nem közölte le – önkritikai megjegyzéseket írt, de Mérei elzárkózott attól, hogy a leközlésében segítsen. Kovai M.: *Lélektan és politika* i. m. 222–223.

⁸⁹ *Tariska István*: A freudizmus mint az imperializmus házi ideológiája. *Forum* 3. (1948) 799–804. 1948 novemberében újabb kritikát közölt, lásd *Uő*: És ami a freudi illúzióból következik. *Forum* 3. (1948) 899–904. Egy hónapra rá Dr. Benedek István sorsanalitikus könyvéről írt szintén anti-freudianus kritikát: *Uő*: Reakció az „ősök várócsarnokában”. *Forum* 3. (1948) 987–993.

azt is mondani, hogy a pszichoanalízis erre a szerepre – struktúrájánál fogva – alkalmas volt” – írta.⁹⁰ A konferenciát sommásan amerikai propagandának nevezte. Hajdu Lilly és Hermann Imre emiatt a Magyarországi Pszichanalitikus Egyesület kommunista tagjaiként levélben fordultak Lukács György filozófushoz, a *Forum* szerkesztőbizottságának kommunista tagjához.⁹¹ Azt nem vonták kétségbe, hogy „az imperialisták a maguk országában megkísérlik a pszichoanalízist az imperialista célok szolgálatába állítani”, Tariska Istvánnak volt azonban egy gondolatmenete, amelyet kikértek maguknak. Tariska ugyanis utalt arra, hogy a hazai pszichanalitikusoknak megvolt az okuk baloldallivá válni: „Freud alapvető életöszönök-halálöszönök költői ellentétére épített pszichológia mitológikus homályaival és atomizált társadalomszemléletre épült világnézetével ezen a kongresszuson eljutott követőiben oda, ahova minden antidialektikus út vezet: a nyílt politikai reakcióba. Ezen a tényen mit sem változtat az, hogy Kelet-Európában – vagy éppen Magyarországon – a közös, de más okból származó üldözés a pszichanalitikusokat hosszabb-rövidebb időre közös útra kényszerítette az emberi haladás és felszabadítás valódi harcosaival” – fogalmazott.⁹² Hajdu és Hermann határozottan visszautasította az analitikusok zsidóságára való nyílt utalást. Szerintük ugyanis Tariska érvelésével azt állította, hogy „ha az analitikusok a kommunistákkal együtt mentek a múltban, vagy kommunisták lettek a felszabadulás után, akkor annak csak egy magyarázata van: az, hogy zsidók, ez a magyarázat annuláltni akar egy másik magyarázatot – ami a valóság –, hogy a pszichanalitikusok mindig fasiszta ellenesek voltak a múltban, és meggyőződéses marxisták és hű párttagok a jelenben. Tariska elvtárs felfogásával nyilván sem Pártunk, sem Lukács elvtárs nem érthet egyet. Kérjük, hogy a tanulmány idézett sorait a *Forum* igazítsa helyre, hangsúlyozva azt, hogy a pszichoanalízis bírálatának elvi részét a helyreigazítás nem érinti”.⁹³ Lukács élesen és durván visszautasította a kérést. 1948. november 30-ai válaszelevelében azzal vádolta a pszichanalitikusokat, hogy csupán el akarták terelni a figyelmet a pszichoanalízis világnézeti és társadalmi reakciós oldalairól. Valójában az angol–amerikai osztálydiktatúra után vágódniak és a felszabadulás után az új rend ellenségei lettek. „Ez természetesen vonatkozik a pszichoanalízisre mint világnézeti áramlatra. Igen érthető módon, mert hiszen a hitleri elnyomó gépezetnek nem volt rájuk szüksége, a Trumané pedig kitűnően fel tudja őket használni.”⁹⁴

⁹⁰ Tariska I.: A freudizmus mint az imperializmus házi ideológiája i. m. 803.

⁹¹ A levél 1948. november 15-én kelt. A levelezést közölte *Szóke György*: Egy jövő illúziója. Köztársaság 3. (1992) 3. sz. 42–43.

⁹² Tariska I.: A freudizmus mint az imperializmus házi ideológiája i. m. 802–803.

⁹³ Szóke Gy.: Egy jövő illúziója i. m. 42–43.

⁹⁴ Uo.

Weil Emil, az egészségügyi szakszervezet elnöke ezután azt tanácsolta az analitikusoknak, hogy oszlassák fel egyesületüket, amit 1949. február 8-án meg is tettek.⁹⁵

József András – a kommunista hatalomátvétel után

Fisch Adolf, immár József András néven a fordulat éve után is a Hitközség, illetve az új zsidó csúcsszervezet, a MIOK alkalmazásában maradt. Az óbudai hitközség csatlakozásával a PIH jogutódaként 1950-ben létrejött Budapesti Zsidó Hitközség továbbra is számot tartott szakértelmére.⁹⁶ Ettől kezdve azonban már hozzá tartoztak az ortodoxia intézményei is, amely tagozatként volt kénytelen csatlakozni a neológ hitközséghez. Az ortodox intézmények működése ellen az állam 1951-ben kifogást emelt. Az 1951-es tanév elején ugyanis állítólag panasz érkezett az Állami Egyházügyi Hivatalhoz, mivel a budapesti ortodox Talmud Tóra napi öt órán át, sőt gyakran tovább is foglalkoztatta a tanítványokat a vallás tanításaival.⁹⁷ Szerényi Sándor, a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságánál főelőadóként dolgozó egyházügyi megbízott magához rendelte Józsefet, hogy vessen véget ennek a „visszaélésnek”. „Ezt a feladatot teljesítettem” – vallotta később az ÁVH-n. A megbeszélés után felkereste Spiegel Menyhértet, az ortodox tagozat elnökét és megállapodott vele, hogy a Talmud Tóra épületében a növendékek naponta maximum két órát tartózkodhatnak, valamint eltörölték az élő héber nyelv oktatását és helyette a bibliát vezették be. Ezt később maga Stöckler is jóváhagyta. Erre a momentumra maguk az ortodoxok is úgy emlékeztek, mint a Tanács nyomása miatt kialakult kényszerhelyzetre, melynek a pedagógiai vezető nem a kezdeményezője, hanem csupán a végrehajtója volt.⁹⁸

Az ügyről az állambiztonsági anyagon kívül közvetlenül is beszámolt a már említett Szerényi Sándor. Eszerint Barna Andorné, a VII. kerületi tanács VB

⁹⁵ Lásd *Harmat P.*: Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis i. m. 413–431.

⁹⁶ József András azonban tovább is képezte magát: 1952 végén a budapesti Pedagógiai Főiskolán számtan- és fizikatanári oklevelet szerzett. ÁBTL 2.1. VI/74 (V-111/788). József András kihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1953. ápr. 8.

⁹⁷ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). József András kihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1953. máj. 16.

⁹⁸ „Fränkel Judit mondotta, hogy József András a hitközség tanfelügyelője napi két órára korlátozta a »Thalmud Thórak« /:zsidó hitoktatás:/ az ovodák /:melyek a hitközségek kezelésében vannak:/ valamint a zsidó napköziotthonok tanítási idejét. Állítása szerint ez a Fővárosi Tanács utasítására történt. Lehetséges, hogy valamilyen módon kijátszák a rendelkezést, úgy, hogy csoportokat létesítenek, tehát úgy fogják fel a kérdést, hogy a tanítási idő csak ugyanazon fiatalok részére 2 óra. Ha a társaságot csoportokra osztják akkor egész nap folyhat a tanulás, mert bármily ellenőrzés esetén: az engedélyezett 2 óra tanulás folyik.” ÁBTL 2.1.IV-56/b „Mizráchy” dosszié. „Faragó” fedőnevű ügynök jelentése. Bp., 1952. febr. 28.

oktatási vezetője kapott „információkat” a Talmud Tóráról.⁹⁹ Ahogyan írja: „Több esetben megfigyeltük, hogy a Kertész u., Kazinczy utcai, valamint a Dohány u. iskola tanulói ezekben az épületekben eltűnnek. A tanulóktól informálódunk először, mikor járnak a fenti helyekre és hányan vannak. A tanulók igen bizalmatlanok voltak... Azok a tanulóink, akiket 5 órán keresztül tartó ilyenfajta foglalkozással butítanak, semmiképpen sem tudnak az iskolai munkában helytállni. Ezeket a gyermekeket az iskola társadalmi életében, uttörő foglalkoztatásba, stb. nem lehet bevonni. Felnővén nem számíthat rájuk a szocializmust építő társadalmunk.” Barnáné azt kérte, hassanak oda, hogy ha legalább a Talmud Tórát bezárni nem tudják, csökkentsék a vallásos tanulmányokkal való foglalkozások, órák számát. Levelét Pető Róbert csoportvezető küldte el Szerényinek (a maga jelentésével együtt), 1951. december 7-én.¹⁰⁰ Pető beszámolt arról, hogy ő és emberei 1951. november 29-én megjelentek a Síp utcában és beszéltek a „vezetővel”, aki a minisztérium engedélyére hivatkozott. Pető kifejtette, hogy „a mi materialista és természettudományos nevelésünkkel homlokegyenest ellentétben áll az a tanítás, amit ott kapnak a gyermekek. Hiába foglalkoznak a mi pedagógusaink a pajtásokkal délelőtt, amikor délután itt mindent lerombolnak. A napi 5 órai foglalkoztatás a rendes iskolai foglalkozáson kívül romboló hatással van tanulóinkra.”¹⁰¹

Szerényi 1952. február 14-ei jelentésében beszámol arról, hogy ezzel kapcsolatban behívta Stöckler Lajos elnököt és József Andrást (akit következetesen Andornak hívott), kifejtette nekik a helyzet „tarthatatlanságát”, mire azok ígéretet tettek arra, hogy az „egyezmény szellemében” igyekeznek egy „egészséges arányt” kialakítani.¹⁰² Szerényi egy következő jelentésében (1952. március 1-jén) már azt közölte, hogy József András személyesen jelentette neki, hogy a Talmud Tóra foglalkozások kérdését „végleg rendezték”, a neológok heti két órában, az ortodoxok az eddigi napi 5 óra helyett 2 órában végzik azt. Szerényi ki is jelentette, hogy: „Ezzel a Talmud-Tóra feletti visszásságok rendezést nyertek.”¹⁰³

Az ortodoxia tehát felkeltette az államvédelem érdeklődését. Ennek egyik későbbi következményeként Groszberg Ervint (Slomót), az ortodox Talmud Tóra vezetőjét 1953. február 28-ról 29-re virradó éjszakán le is tartóztatták.¹⁰⁴ De

⁹⁹ BFL XXXIII. 102.c110-113. Budapest Főv. Tanácsa VB. TÜK- Egyházügyi Hivatal. 110.d. 1950–1953. 00594/1951. (Nem datált, kézzel írott jelentés.)

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Szerényi Sándor 1952. február 14-én kelt jelentése. „Jelentés 1952. február 1-től február 15-ig. BFL XXXIII. 102.c110-113. Budapest Főv. Tanácsa VB TÜK- Egyházügyi Hivatal. 110. d. 1950–1953. 00594/1951.

¹⁰³ Jelentés 1952. február 25-től február 29-ig. BFL XXXIII. 102.c110-113. Budapest Főv. Tanácsa VB TÜK- Egyházügyi Hivatal. 110. d. 1950–1953. 00594/1951.

¹⁰⁴ *Novák A.*: Ortodox tanító i. m.

József András feje felett is gyűltek a fellegek. Weisz Magda, a Hasomer Hacair baloldali cionista mozgalom Mexikói úti gyermekotthonának nevelője ugyanis vallomásaiban azzal vádolta az izraeli követség telefonkezelőjét, Steiner Júliát, hogy József András utasítására beépült a gyermekotthonokba, hogy ott „cionista propagandát” folytasson.¹⁰⁵

József András a Magyar Pszichoanalitikai Egyesület 1949 februárjában bekövetkezett önfeloszlatása után is – ami időben szinte teljesen egybeesett az MCSZ felszámolásával – tartotta a kapcsolatot az analitikusokkal,¹⁰⁶ és továbbra is alkalmazott közülük néhányat a gyermekotthonokban. Major Imréné (vagy Major Margit) például a Rege úton dolgozott egészen az otthon feloszlatásáig, Lévy Kata pedig a Somogyi Béla úti gyermekgondozó intézetben folytatta a nevelési tanácsadást, sőt a gyerekegélyezési csoport egyik alkalmazottjaként is dolgozott.

Egy Kurzweil Istvánnal, a MIOK főtitkárával folytatott beszélgetésre hivatkozó jelentés azt állította, hogy József nagyon jó kapcsolatot épített ki az Állami Egyházügyi Hivatal Fővárosi Tanácshoz delegált kiküldöttével (a jelentés hol Szebeninek, hol Szeréminek nevezi, de feltehetően Szerényi Sándorról volt szó), aki állítólag elintézte József András középiskolai tanárrá való kinevezését is, úgy, hogy az közben nem adta fel régi munkahelyét sem teljesen, s a BIH-nél is vállalt kisebb munkákat.¹⁰⁷ A jelentés igazságtartalma ma már nem ellenőrizhető egyéb források hiányában, de azt jelzi, hogy József Andrásnak lehettek állami-önkormányzati kapcsolatai, melyek talán még a múltból eredeztethetőek. Ugyanakkor azonban az is igaz, hogy egy általános iskolai állás elvállalásához nem nagyon kellett külön protekció, így az sem elképzelhetetlen, hogy az ügynök jelentésével inkább segíteni akart Józsefnek vagy éppen Szerényinek ártani.

Az analitikus mozgalom elleni támadások tovább folytatódtak, s immár a maradványok felszámolását tűzték ki célul. 1951-ben a *Köznevelés* című folyóiratban *Harc a burzsoá neveléslélektan maradványai ellen* címmel aláírás nélküli (a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Nevelésügyi Főosztályának Nevelésügyi Csoportja) heves kirohanás jelent meg a pszichoanalízis ellen.¹⁰⁸ Az állítólagos újságíró ellátogatott egy nevelési tanácsadóba és leleplezte, hogy a Hernád utcai intézményben pszichoanalitikus módszerekkel dolgoznak; külön kiemelte, hogy az úgynevezett „folyosójáték” nem a lenini visszatükröződési elméletet alkalmazta.¹⁰⁹

¹⁰⁵ ÁBTL 2.1. VI/74 (V-111/788). Steiner Júlia kihallgatási jegyzőkönyve. Bp., 1953. máj. 23. A vád már azért sem lehetett igaz, mert Steiner Júlia – aki a Joint Délibáb utcai otthonában dolgozott nevelőként – még a Magyar Cionista Szövetség feloszlatása előtt abbahagyta ezt a munkát.

¹⁰⁶ ÁBTL 2.1. VI/74 (V-111/788). József András kihallgatási jegyzőkönyve. Bp. 1953. ápr. 8.

¹⁰⁷ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). „Hollósi” ügynök jelentése. Bp. 1953. ápr. 18.

¹⁰⁸ [Sz. n.]: *Harc a burzsoá neveléslélektan maradványai ellen*. *Köznevelés* 7. (1951) 1. sz. 9–11.

¹⁰⁹ „Az úgynevezett »folyosói játék« abban áll, hogy a gyermeket odaállítják egy, az Intézet által szerkesztett játék elé, amely egy nagyvárosi ház folyosójából, a házban lévő lakásokból és abban lakó

A cikk jól példázza azt a bürokratikus és agresszív hozzáállást, amely a nevelési hatóságnál eluralkodott ebben az időben, ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy a pártállamban sem tudták ennyi idő alatt teljesen felszámolni az analitikus tevékenység szellemi nyomait.

Vizsgálati fogságban

Ebben a légkörben javasolta Zsidi Gyula államvédelmi ezredes József András őrizetbevételét.¹¹⁰ Több pontban is bűnösséggel vádolták. Első helyen a Zsidó Tanácsban betöltött szerepét és Stöckler Lajos támogatását említették, az analitikus mozgalommal és a Jointtal való kapcsolata a második helyre került. A vádiratban foglaltak szerint József Andrásnak azért kellett megállapodást létrehoznia az analitikusok és a Joint között, hogy utóbbi finanszírozza őket, „melynek ellenében a Joint befolyást gyakorolhatott volna az analitikusok működésébe”. A javaslatban idézték Székács (Schönberger) István analitikus, „őrizetbe vett kém” erre vonatkozó kijelentését, aki a Joint és az analitikusok közötti kapcsolatokról a következőt vallotta: „A terv megvalósításával a Joint elérte volna, hogy az egész analitikus egyesületet kézben tartsa, azon keresztül, hogy a Joint embereit kiképeztük volna analitikusokká, módjuk lett volna különböző területekről információkat szerezni. A Joint anyagi támogatása, az analitikus szovjetellenes elmélet széleskörű terjesztésére adott volna lehetőséget.”¹¹¹ Az ekkor 51 éves, a Sallai Imre utca 38. sz. alatt lakó József András sorsa ezzel megpecsételődött. Február 18-án már „lepriorálást” és környezettanulmányt kért róla Nagy József államvédelmi őrnagy.¹¹² Az eljárás során az ÁVH látókörébe került Pető Ernő és Vadász Miklósné is, aki 1951 végén a Somogyi Béla utca 5. sz. alatt dolgozott óvónőként.¹¹³ Március 18-án sor került Berend Béla népbírószági anyagainak a beszerzésére is.¹¹⁴ A vizsgálatok során kérték Strasser Mária személyi adatainak megállapítását, aki előbb Görög Frigyes mellett dolgozott a Joint titkárságán,

személyekből áll. A gyermeket felszólítják, hogy játsszon, mert a lenini tükröződési elméletre hivatkozva feltételezik, hogy a gyermek játéka a gyermek otthoni körülményeit, tehát a valóságot helyesen tükrözi. Az intézet dolgozói maguk állítják, hogy a burzsoá pszichológia fegyvertárához tartozó elavult módszerek helyettesítése céljából ezt a játékot mint új kísérleti módszert dolgozták ki, annak a feltételezésnek alapján, hogy a gyermek – miközben játszik – saját problémáit, otthoni életkörülményeit eleveníti meg.” Uo. 9.

¹¹⁰ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Javaslat József András őrizetbevételére. A javaslat valószínűleg február 18-án (vagy akörül) keletkezhetett, mert a „lepriorálást” kérő irat dátuma ez.

¹¹¹ Uo.

¹¹² Uo.

¹¹³ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Szolgálati jegy. Bp., 1953. márc. 13.

¹¹⁴ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Szolgálati jegy. Bp., 1953. márc. 18. László István áv. hadnagy Varga századosnak.

később pedig Szücs Géza mellett, az Országos Zsidó Segítő Bizottságban, a Síp utca 12-ben.¹¹⁵ Szücs Géza 1948–1951 között a Joint egyik igazgatási szerve, a Joint Comité elnöke volt, Görög Frigyes utóda. Ezen kívül olyan emberek személyi adatainak a megállapítását is kérték, akik 1944-ben a svájci követség Wekerle Sándor utca 17. sz. alatti házában tartózkodtak üldözötként. Ők József András vallomásának ellenőrzése miatt voltak fontosak. (Dr. Benoschofsky Imre budai rabbi [1903–1970]; dr. Komlós Ottó budai rabbi [Lágymányos]; dr. Rosenblum Manó [IX. ker. Páva utcai rabbi]; dr. Scher Tibor [1912–1975] pécsi könyvtárigazgató, 1946–1948 között magyar kultúrattasé Palesztinában; Sík Olga [Scheer Tiborné]; Vihar Béla [1908–1978], 1950-ben a Közművelődési Minisztérium munkatársa; Vermes Magda, ugyanott raktáros 1945-ben.)¹¹⁶ Az üggyel kapcsolatban Kanizsai Dezső, dr. Geyer Arthur (1894–1976), dr. Pető László és Gellért Endre felderítésére is utasítást adtak.¹¹⁷

Az 1953. március 18-án kelt kihallgatási terv fő kérdése az volt, hogy mennyire játszotta József András a Joint kezére az analitikus csoportot és milyen konkrét megállapodás jött létre ezek között.¹¹⁸ Másnap a Zsidó Tanáccsal és Berend Bélával való kapcsolata állt a vizsgálat homlokterében. (Miből derült ki számára, hogy Berend a Gestapo embere, „milyen szolgálatot tett neki mint Gestapo ügynöknek”, milyen „kölcsonös kötelezettség” volt közöttük, mikor szervezte be őt Berend, valamint hogy a felszabadulás után hogyan alakult a kapcsolatuk.)¹¹⁹ Március 27-én Stöckler Lajosról kérdezték, valamint visszatértek a Joint és az analitikusok közötti, feltételezett tárgyalások menetére, de elővették a Görög Frigyessel való kapcsolatát is.¹²⁰ Április közepén a kihallgatások az analitikus elméletre és gyakorlatra koncentráltak, s azt akarták kipuhatolni, hogy az analitikus nézetek mennyiben álltak szemben a demokratikus neveléssel.¹²¹ (A kihall-

¹¹⁵ Uo. Az adatok szerint: Strasser Ferencné sz. Spitzer Márta, Fiume 1919. A: Sebestyén Erzsébet. Lónyai utca 54. I.

¹¹⁶ Uo.

¹¹⁷ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Jelentés. Bp., 1953. márc. 18.

¹¹⁸ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Kihallgatási terv. Bp., 1953. márc. 18. (László István áv. hadnagy aláírásával.)

¹¹⁹ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Kihallgatási terv. Bp., 1953. márc. 19. (László István áv. hadnagy aláírásával.)

¹²⁰ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Kihallgatási terv Bp., 1953. márc. 27. (László István áv. hadnagy aláírásával.)

¹²¹ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Kihallgatási terv. Bp., 1953. ápr. 14. „Kérdések: 1. Mikortól meddig alkalmazta az analitikus tanokat a pedagógiában, 2. Mi a lényege a pszichoanalitikai pedagógiában való alkalmazásának. Milyen célt szolgált a Fraudi (Sic!) tanok bevezetése a pedagógiában, 3. Miért szolgáltak ellenséges célokat, 4. Milyen mértékben állt ellen a demokratikus neveléssel a pszichoanalitikus tanok terjesztése. Milyen károk származtak a (demokr rendbe?) az analitikus tanok terjesztése révén (?), 5. Tudatában volt-e hogy szemben áll, 6. Miért alkalmazta akkor, ha tudta, hogy ellenséges célokat szolgál.”

gatást végző tiszt Freud nevét sem tudta helyesen leírni, miközben az analitikus elméletet határozottan ellenséges teóriaként értékelte.)

Kezünkben van egy részletes kihallgatási jegyzőkönyv, amelyben József András április 15-én részletesen vallott a pszichoanalízisről.¹²² Ebben felszólításra összefoglalta az analitikus elméletet és az ezzel kapcsolatos nevelési elképzeléseket.¹²³ Kiindulópontként rögzítette, hogy az analitikus tan igazából egy olyan elmélet, amely a felnőtté válásig „ábrázolja” a gyermek fejlődését. Az első korszakban (1-2 éves kor) a száj üregében telik öröme a gyerekeknek, s karaktervonásai eköré csoportosulnak. A másodikban a végbél körüli izgalmak játszanak fontos szerepet, a harmadikban pedig a nemi ösztönök. A nevelőnek az a feladata, hogy megvizsgálja, megfelel-e a gyermek fejlődése ennek az ösztönszakasznak és mi hiányzik neki, például a nevelő–gyermek és a gyermek–szülő viszony tekintetében: „Ezért ha e körül zavarok vannak, azt csak úgy lehet megérteni, ha a gyermek viszonyát a szüleihez megismerjük.”¹²⁴ A fölöttes énnak nem szabad túl szigorúnak lennie, hiszen ebben az esetben az egyén később bátortalan lesz. A nevelőnek éppen ezért az a feladata, hogy enyhítse „a fölöttes én nyomasztó szigorát”; máskor viszont éppen ennek az énnak a hangját kell felerősítenie.¹²⁵ József András az ÁVH-s kihallgatónak kifejtette azt a freudi gondolatot, mely szerint a gyermek fő törekvése az, hogy (még társai zavarása révén is) állandó feltűnést keltsen, ami azonban valójában nem jelent mást, mint azt, hogy visszakívánja és újból és újból eljuttassa azt a helyzetet, amelyben ő kisgyermek korában központi érdeklődés és szeretet tárgya volt.¹²⁶ A nevelőnek csak akkor szabad beavatkoznia a serdülő életébe, hogy ha a „nemi irányú örömei” folytán elveszti az érdeklődését a fejlődését szolgáló más fontos dolgokkal kapcsolatosan.

A vallomás kifejtő jellege a második részben megbicsaklik, és átadja helyét a hivatalosan elvárt és kikényszerített önkritikának. József András itt – feltehetően a fizikai és lelki bántalmazásra épülő kihallgatási módszer következtében – azt vallotta, hogy ennek az elméletnek a következménye némely esetben oda vezetett „a nemi élet szabadjára hagyásával, hogy a vegyes intézményekben tombolt az erkölcstelen élet”.¹²⁷

A kihallgató arra is kíváncsi volt, hogy a pszichoanalitikus tanok alkalmazása milyen célt szolgál a pedagógiában? Erre a kérdésre József András – nyilvánvalóan az elvárásoknak megfelelni kívánva – azt a választ adta, hogy a cél az volt, hogy

¹²² Köszönöm Schmelowszky Ágoston analitikus, egyetemi docens tanácsait és véleményét.

¹²³ ÁBTL 2.1. VI/74 (V-111/788). Jegyzőkönyv. Bp., 1953. márc. 15.

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ „Ide tartozik az az eset is amikor az egyik tanuló az iskolai tanulás során csak képességeinek töredékét mutatja meg, mintha tiltott lenne számára a teljes kibontakozás öröme...” Uo.

¹²⁶ „A nevelő eljárás megvární ilyen feltűnő alkalmakat és megmutatni, hogy a korábban érvényes törekvések ma érdektelenné váltak.” Uo.

¹²⁷ Uo.

az továbbra is fenntartsa „azt a polgári osztálynézetet és életformát, amelyeknek szülötte a pszichoanalízis. Azt a célt szolgálta, hogy a polgári pedagógiát szembe állítsuk és fölé helyezzük a demokratikus nevelésnek a pszichoanalízis bevitelével”.¹²⁸ A freudi elméletet is bírálta, mivel a nemi érdeklődésről szóló freudista tanok olyan társadalomban keletkeztek, ahol a munka nem kapta meg a jelentőségének járó elismerést. „Ez annak a társadalom rétegnek gyerekeire vonatkozott, amely elkényeztetett burzsoá gyerekeket nevelt, dolgoztatott és nem dolgozott. A modern pedagógia korában a dolgozók társadalmában ez a kérdés így fel sem merül. A felmerülését megoldja a társadalmi közösség, a munka szellemi ereje. Azzal, hogy a mi otthonainkban mégis a haladás ellenes rosszat választottuk és oktattuk, a polgári burzsoá ideológiát támogattuk és szembeállítottuk a haladó modern neveléssel.”¹²⁹ A kihallgató ekkor már úgy érezte, hogy jó sínen haladnak, hiszen kimondatta Józseffel azt, hogy milyen káros következményei lettek ennek a pedagógiának: az otthonok növendékei a saját belső érzésükkel voltak elfoglalva és így kimaradtak az országot egységbe fogó nagy munka lendületéből.¹³⁰ Így ennek a pedagógiának lett a következménye az, hogy a zsidó ifjúság csak nagyon nehezen illeszkedett be a tanulók társadalmába, amihez a cionista-nacionalista szellemben való nevelés is hozzájárult. A kihallgatás végén József Andrást bűne megvallására kényszerítették: „Igen, mint tanfelügyelő tudatában voltam annak, hogy az otthonokban ellenséges szellemben történik a nevelés. Az egyes frakciók nézetét pontosan nem ismertem. De az egész otthon pedagógiai programját, az analízis befolyását a kivándorlást mint fő célt ismertem.”¹³¹ Elismerte azt is, hogy elhanyagolta az ellenőrzést is, s ezzel „a népi demokrácia számára idegen ifjúságot neveltem, mely nagy része kivándorolt, vagy ha itt maradt, hosszú munkába telik átfórmálni.”¹³²

Üldöző és üldözött klasszikus szerepjátékát láthatjuk ebben a kihallgatásban, ahol az üldöző – fizikai erőszakkal és megalázással – rákényszerítette saját, hatalmi törekvések által meghatározott valóságértelmezését a másokra, az üldözöttre, aki azért, hogy egyáltalán életben maradjon, színleg megtagadta korábbi pszichoanalitikus énjét.

1953. április 16-án az ÁVH környezettanulmányt kért Fisch Henrikről, József testvéréről is, aki közben a Csáki utcai körzet (ma Hegedűs Gyula utca) rabbija lett.¹³³ Az „ortodox vonal” (azaz Groszberg Ervin/Slomó) „cionista nevelését” is vizsgálni kezdték. József András korábbi vallomását felhasználták

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ Uo.

¹³² Uo.

¹³³ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Szolgálati jegy. Bp., 1953. ápr. 16.

ebben, mely szerint a fordulat éve után titkolnia kellett az „ellenséges tevékenységet”.¹³⁴ Rá is kérdeztek Groszberghez és az ortodoxokhoz fűződő kapcsolatára. Egy további kihallgatási terv Kornitzer Mózes hitközségi tanügyi elöljáróra is kiterjedt, hiszen – Groszberggel együtt – 1951. január óta „aktív cionista nevelést folytattak az orthodox ifjuság körében”.¹³⁵ Az ügybe lassan bekapcsolták az izraeli követséget is, hiszen Groszberggel szemben az egyik vád éppen a zsidó állam külképviseletével való kapcsolattartás volt. Az ortodoxok körében ugyanis voltak olyan ünnepek, rendezvények, ahol Izraelt „propagáló” beszédek hangoztak el „és az ünnepek is a cionista jelszavak szellemének feleltek meg”.¹³⁶

1953 májusában – a sok kihallgatás után – már összefoglaló jelentések is készültek. A május 4-ei szerint József kiszorította a haladó, demokratikus tartalmú pedagógiát az otthonokból és e helyett a tudományellenes, analitikus nevelést preferálta.¹³⁷ Pár nappal később előkerült a cionizmus vádja is. Az összefoglaló szerint vallásoktatás leple alatt „nacionalista, népi szellemben nevelte az ifjúságot, készítette elő a palesztinai kivándorlásra”.¹³⁸ Az ÁVH jelentésében a cionizmus és a pszichoanalízis ekkor már teljes egységet alkotott: a magyar nép elleni „ellenséges” cionista propaganda jól megfér a freudizmus „hazug és tudományellenes” elméletével.

Az összefoglaló jelentés (hasnolón a korszak koncepciók ügyeihez) jogitörténeti értelemben megszüntette a cezúrát a kommunista hatalomátvétel előtti és utáni időszak között, amennyiben az 1949 utáni időszak állami szellemiségét és jogrendszerét kérte számon a vádlott koalíciós időszakban tanúsított aktivitásán, sőt ezt még korábbi időkre is kiterjesztette. E logika alapján József András akkor, amikor a vallásoktatás fakultatívvá vált Magyarországon, a gyermekotthonokat és a Talmud Tórákat népidemokrácia-ellenes tevékenységre használta fel.¹³⁹ Bűnét a jelentés szerint az is igazolta, hogy a koalíciós időszakban arról kérdezgette Székács Istvánt, mi az MKP álláspontja a cionisták és analitikusok kapcsolatáról. Székács vallomása szerint ezt a Joint megbízásából tette, amit azonban József tagadott.¹⁴⁰ Az egyre komplexebbé váló gyanúhalmazba egy új elem is bekerült: eszerint József András azt a

¹³⁴ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Kihallgatási terv. Bp., 1953. ápr. 16. (László István áv. hadnagy aláírásával.)

¹³⁵ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Kihallgatási terv. Bp., 1953. ápr. 17.

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Összefoglaló jelentés. Bp., 1953. máj. 4.

¹³⁸ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Összefoglaló jelentés. Bp., 1953. máj. 7. (László István áv. hadnagy aláírásával.)

¹³⁹ Itt rendelték el Ráczen Jénő és Kertész Dezső kihallgatását. Uo.

¹⁴⁰ „Fenti tényeket József saját beismerő vallomásán kívül alátámasztja Székács István vallomása, közvetve alátámasztják több őrizetese, akiket hasonló formában felhasználtak a cionisták vagy az izraeli követség kémkedés folytatására.” Uo.

megbízást kapta Görög Frigyesztől, akkori Joint-elnöktől (1946–1948), hogy „a Palesztinából és Amerikából Magyarországra jött cionistákat vidéki otthonok látogatása során kalauzolja. A külföldi cionisták vidéki utakon kémkedést folytattak, lefényképeztek ipari és katonai objektumokat, valamint beszélgetés során felhasználták őt fontos politikai és gazdasági adatok beszerzésére”.¹⁴¹ Az ÁVH azonnal intézkedett Pick Sára kihallgatásáról, aki József András titkárnője volt 1945–1946-ban, valamint több olyan személy meghallgatásáról, akik tudhattak József „cionista kémekkel” ápolat kapcsolatáról.¹⁴² Ennek folyományaként hallgatták ki a kistarcsai internálótáborban lévő Weisz Magdát is, aki József András és Steiner Júlia ellen vallott.¹⁴³

A május 14-én kelt kihallgatási terv ismét egy új, fordulatot hozó témakör felvetését rögzíti: „Mai kihallgatáson tisztázom mit tud József Wallenberg meggyilkolása körülményeiről. Ha nem tud, rátérek a gettó spicli hálózat Domonkos Stöckler tevékenység tisztázására.”¹⁴⁴ Külön vizsgálati tervet készítettek tehát, amelyben összekapcsolták ügyét a szintén az ÁVH vizsgálati fogságában lévő Stöckler Lajos és Domonkos Miksa ügyével, s amely a Zsidó Tanács „népellenes tevékenységének” feltárására koncentrált.¹⁴⁵ Ez a vonal persze nem volt teljesen új, mert már az 1953. március 20-ai kihallgatási terv is azt akarta tisztázni, hogy a Zsidó Tanács mennyire állt a németek szolgálatában, és mi volt Berend Béla szerepe.¹⁴⁶ Arra is kíváncsiak voltak, hogy Berend és Stöckler miként juttatta védett házbá József Andrást, majd Stöckler milyen utasításokkal látta el Józsefet, s milyen közös kémtevékenységet folytattak 1945 után. Amikor később József már vallott a Zsidó Tanácsban elkövetett „ellenséges tevékenységéről” és a Gestapóval való együttműködéséről, a kihallgatási terv újabb témát vetett fel március 26-án: azt kezdték firtatni, hogy hogyan került a svájci követségre és hogy került kapcsolatba Berenddel.¹⁴⁷ Egy 1953. április 16-án kelt iratban Farkas Miklós áv. hadnagy a Zsidó Tanács által elkövetett bűnök lényegét abban látta, hogy a Tanács – ahová Stöckler Jaross Andor ki-nevezése során került és a gettó felszabadításáig „hűen végrehajtotta a németek és nyilasok utasításait” – elárulta a szegény zsidókat a gazdagok kedvéért.¹⁴⁸

¹⁴¹ Uo.

¹⁴² Uo.

¹⁴³ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). 1953. máj. 21-én kéri Nagy József őrnagy (VI. főosztály) Weisz Magda azonnali kihallgatását László István hadnagytól.

¹⁴⁴ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Kihallgatási terv. Bp., 1953. máj. 14.

¹⁴⁵ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Kihallgatási terv. Bp., 1953. máj. 26. Nagy áv. őrnagy.

¹⁴⁶ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Kihallgatási terv. Bp., 1953. márc. 20.

¹⁴⁷ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Kihallgatási terv. Bp., 1953. márc. 26.

¹⁴⁸ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Szempontok Stöckler Lajos 1944-ben elkövetett bűncselekményének ellenőrzéséhez, dokumentáláshoz. Farkas Miklós áv. hadnagy. Bp., 1953. ápr. 16. A dokumentum így folytatódik: „Stöckler kiadta a németeknek, vagy az akkori kormánynak a zsidókat munkára, hogy

Domonkos Miksa, Rónai Zoltán, Szalai Pál és Csengeri Leó „felelősségének” megállapítása mellett¹⁴⁹ József András esetében arra voltak kíváncsiak, hogy miért vitte be Stöcklert a Zsidó Tanácsba, s hogy „Stöckler miután bekerült a Zsidó Tanácsba, kinek tett szolgálatot”.¹⁵⁰ (Domonkos Miksáról egyenesen azt állították, hogy a Műszaki Osztály vezetőjeként nemcsak teljesítette a németek kéréseit, de fiatal nőket is kiszolgáltattott a nyilasoknak, a felszabadulás után pedig Joe Schwartz, a Joint 1940 és 1949 közötti európai igazgatója beszervezte őt a Joint „hírszerző hálózatába”).¹⁵¹

Az ÁVH-n 1953. június 10-én kimutatást készítettek a József Andrásról összeszedett bizonyítékokról.¹⁵² Ebben a Zsidó Tanácsban betöltött szerepén kívül az úgynevezett pedagógiai vonalat húzták alá: hivatkoztak egy 1953. március 12-ei hálózati jelentésre, amely alátámasztotta József Stöcklerrel való

azok, akik elleneztek az akkori Zsidó Tanács ellenséges tevékenységét, elpusztuljanak. Létrehozta a gettó rendőrséget, akik jelentették azokat a személyeket, akik nincsenek megelégedve Stöcklerékkal és ezeket, amikor a németektől igénylés jött, kiadták munkára. Így pusztult el belőlük sok. A gazdag zsidók érdekében megtett mindent, még igazolványokat is szerzett részükre, hogy szabadon járhasanak. Ezzel szemben a szegény zsidókat bezsúfoltatta egy szobába, míg a gazdagokat kényelembe helyezte a gettó területén.

Ezekén kívül még egy sor bűncselekményt követett el, vigyázva arra, hogy ne tüntesse fel magát terroriztikusnak. Hogy bűncselekményeit leplezze, eltüntette a Zsidó Tanács tevékenységére vonatkozó dokumentumokat és még attól sem ijedt meg, hogy olyan személyt gyilkoljanak meg, aki tudott ellenséges tevékenységükről. A felszabadulás után sok száz zsidó és több hitközség követelte a Zsidó Tanács felelősségre vonását, de ezt Stöcklerék ügyesen félretették ezt az ügyet, hogy ne kerüljön felszínre múltbeli disznóságuk. A bűncselekmények tisztázásához szükséges, hogy őrizetünkben lévő személyeket a legérzékenyebben kihallgassuk ezekre vonatkozóan. Döntő az, hogy Stöckler milyen bűncselekményt követett el, kik azok akik szenvedő részesei voltak ennek valamilyen formában. Kik segítették elő a bűncselekmény elkövetését, kik tudják bizonyítani Stöckler gaztetteit, hogy elárulta a szegény zsidókat, a gazdag zsidók érdekében megtette mindent, és hogy a fasiszta rendszert hünen kiszolgált. Kik tudnak valamilyen formában tanúvallomást tenni Stöckler ellenséges tevékenységére vonatkozóan.” Uo.

¹⁴⁹ „b./Domonkos Miksa a gettó rendőrséget milyen célból szervezte meg a gettó területén Stöcklerrel. Terrorizálni akarták a zsidókat, hogy azok még jobban féljenek a németektől, nyilasoktól? Kiket jelentett Stöcklernek a gettó rendőrség, hogy zúgolódnak a Zsidó Tanács tevékenysége ellen. Ezeket hogyan, kik adták ki munkára a németeknek. Kik azok, akik elpusztultak és akik ezt bizonyítani tudják. c./ Rónai Zoltán hogyan segítette elő Stöckleréknek, hogy a Zsidó Tanács tevékenységére vonatkozóan a bizonyítékokat megszerezzék, hogy ne maradjon nyom a felszabadulás után, amiért felelősségre vonhassák őket. d./ Szalai milyen célból adta be a gettóba a rendőrségét. Azért, hogy biztosítsák magukat a felszabadulás utánra? Ha igen, mit beszélt meg ezzel kapcsolatban Stöcklerrel. Szalaiak Ferenczi cső.alezr. mit mondott el Stöckler tevékenységéről. e./ Csengeri Leó hogyan vett részt abban, hogy a Zsidó Tanács ellenséges tevékenysége ne kikerüljön a felszínre a felszabadulás után. Kik követelték a felelősségre vonást.” Az a./ pontban József Andrással foglalkoztak. Uo.

¹⁵⁰ Uo.

¹⁵¹ Ezen kívül is kb. 15 személyt szervezett be, akik gazdasági és politikai adatokat szolgáltatnak ki. Aktívan részt vett a zsidó és keresztény frakció egységbe tömörítése érdekében. PIH főtitkáráként bomlasztó tevékenységet fejtett ki. ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Kihallgatási terv (dr. József András). Bp., 1953. ápr. 23.

¹⁵² ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Jelentés. Bp., 1953. jún. 10.

kapcsolatát, illetve azt, hogy az analitikusokkal is szoros kapcsolatban állt. Ám ezt a jelentést végül nem használták fel. Bertók Pálné 1953. május 22-ei tanúvallomását azonban igen, mely szerint József terjesztette a pedagógusok között a „reakciós freudi tanokat”, illetve hogy a Magyar Cionista Szövetség és a Pszichoanalitikai Egyesület betiltása után „azok tagjait igyekezett állásba helyezni különböző iskolákban és otthonokban”.¹⁵³ Június végén egy újabb kihallgatási terv ismét az analitikus vonalat kívánta jobban kibontani, különös tekintettel a külföldi analitikusokkal történt kapcsolatfelvételtre.¹⁵⁴ Egy július 3-ai összefoglaló jelentés arról tanúskodik, hogy József ügyét le akarták választani Péter Gábor és társai ügyéről, s a vádlottat Stöckler Lajossal és társaival együtt a VI. Főosztálynak (jogi és büntetőügyekkel foglalkozott) kívánták átadni.¹⁵⁵

Arról, hogy József András milyen kínzásokat szenvedhetett el a vizsgálati fogásban, tanúskodik az a Szolgálati jegy, amely 1953. július 23-án keletkezett, és amely engedélyezte az 513/1-es őrizetes számára az egész napi fekvést.¹⁵⁶

1953. augusztus 17-én újabb Összefoglaló jelentést készítettek, amelyben már szerepelt József András végleges vallomása is. Az analitikus szál itt már nem szerepelt, csupán az, hogy sógora, Hahn István írt egy tankönyvet gimnáziumok számára, amely a zsidóságot népként említi, és hogy annak használatát a Vallás- és Köznevelési Minisztérium annak idején, még 1949 előtt jóváhagyta.¹⁵⁷ Nem tudjuk, hogy ez a tankönyv azonos-e a fentebb már említett 1939-es munkával, ahogy azt sem, hogy nem a *Zsidó ünnepek és népszokások* című, 1940-ben megjelent ismeretterjesztő műről van-e szó, hiszen a pártállam állambiztonsági szervezete „kreatívan” bánt a múlt elemeivel.¹⁵⁸

A világ azonban a vizsgálat alatt nagyot fordult. Sztálin meghalt, Nagy Imre július elejétől miniszterelnök lett. A zsidóellenes per eredeti koncepcióját feladták, a vádlottakat elkezdték kiengedni. A teljes rehabilitáció azonban késett, sőt fenntartották azt a látszatot, hogy ha nem is az eredeti vádak miatt, de az őrizetbe

¹⁵³ Uo.

¹⁵⁴ „Kiindulás: tegyen vallomást arról, hogyan milyen tevékenységet folytatott azután, amikor a hitközség tanfelügyelője lett? Feladat: Felderíteni, hogyan, milyen pedagógia módszert alkalmazott azidő alatt, amíg tanfelügyelő volt és milyen hatást váltott ki a diákság körében? 1./ Hogyan, mikor, kinek a javaslatára vette fel a kapcsolatot a külföldi analitikusokkal? 4./ milyen szerepe volt a tanításban a reakciós Freudi tanoknak, 5./ Hogyan, miért, kinek az utasítására vezette be a túlzott cionista oktatást, 7./ mit eredményezett a reakciós tanok terjesztése és tanítása /ill. kíváncsi, ill. vallásoktatás dem.ell.-i nevelés stb. 8./ Hogyan honorálták neki a reakciós tanítás bevezetését.” ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Kihallgatási terv. Bp., 1953. jún. 23.

¹⁵⁵ Zinner T.: Cionizmus a vádlottak padján i. m. 315.

¹⁵⁶ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Szolgálati jegy. Bp., 1953. júl. 23. Kiss Toldi Ferenc áv. hadnagy. (ÁVH VI. Főosztály.)

¹⁵⁷ ÁBTL VI/74/a (V-111/788/1). Összefoglaló jelentés. Bp., 1953. aug. 17.

¹⁵⁸ Lásd Komoróczy Géza: Hahn István tudományos pályakezdése. Szombat 5. (1993) 3. sz. 29–33.

vételek jogosak voltak a fő gyanúsítottakkal szemben. József András 1953. szeptember 1-jei szabadlábra helyezési határozata sem tisztázta Józsefet, hanem egyszerűen Stöckler Lajosra hárította a felelősséget a vádlott őrizetbe vétele miatt.¹⁵⁹ Eszerint Stöckler azt vallotta, hogy József András szoros kapcsolatban állt vele, ő pedig Joe Schwartznak kémkedett. A határozat rögzítette, hogy ez utóbbi valamását Stöckler később visszavonta. A dokumentum szerint „Stöckler Lajos és bűntársai” semmi terhelőt nem vallottak Józsefre, ahogyan volt titkárnője, Lovas Imréné sem. József tehát ezek szerint nem követett el törvénybe ütköző cselekedetet.¹⁶⁰ Még aznap utasították a fogda parancsnokát, hogy bocsássa őt szabadon.¹⁶¹ Székács István szeptember 3-ig volt előzetes letartóztatásban, utána őt is kiengedték.¹⁶² Stöckler Lajos csak 1954 decemberében szabadult, de őt így is elmarasztalták. „Benedek Lászlónak és társainak” négy főre redukálódott társaságát (Benedek, Bartók, Stöckler és Csengeri) csak 1956. november 30-án mentette fel végleg a Legfelsőbb Bíróság a vádak alól.¹⁶³

Az eljárások során nem egyforma keménységgel sújtott le az államhatalom az analitikusokra. József Andrást és Székács Istvánt letartóztatták, majd idővel kiengedték, de például a már említett Hajdu Lilly az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet igazgató főorvosa lett 1954-ben, Hermann Alice pedig (még korábban) részt vállalt a Rákosi-korszak gyermeklélektani és pedagógiai irányvonalának kidolgozásában.¹⁶⁴

József Andrást a vizsgálati fogság tönkretette, s haláláig sem tudta feldolgozni a vele történeteket, fizikailag is maradandó nyomot hagytak rajta a kínzások: megrokkant, bicegő lett a járása. De megkülönböztetésben is része volt szabadulása után: nem vették vissza abba a kispesti iskolába, ahol korábban tanított, és továbbra is tanítani szeretett volna. Pesterzsébeten, a Török Flóris általános iskolában dolgozott, majd 1957-ben egy másik pesterzsébeti iskolába helyezték át, ahol igazgatóhelyettes, majd igazgató lett. 1969. május 30-án hunyt el.

¹⁵⁹ ÁBTL 2.1.VI/74 (V-111/788). Határozat. Bp., 1953. szept. 1. A dokumentum mellett még szerepel József András 1953. szeptember 1-jei azon nyilatkozata, mely szerint az ÁVH-n történt kihallgatásáról senkinek sem beszél.

¹⁶⁰ „Fentiek alapján és a büntetőperrendtartás 103.par.3. bekezdésének megfelelően Javaslom: Dr. József András ügyében a vizsgálatot lezárni és a nevezettet haladéktalanul szabadlábra helyezni. József András vádlottja felfektetett 10-51331/53 sz.vizsgálati dosszié megőrzésre az irattárba helyezendő.” Uo.

¹⁶¹ ÁBTL 2.1. VI/74 (V-111/788). Utasítás Fogda parancsnokának. SzT. 288/31. „Utasítom a fogda parancsnokát, hogy József Fisch András 1902 Tárpa, a: Weisz Fanny. fogl. Magyar Izraeliták Országos Irodája hitközségi tanfelügyelője. XIII. Sallai I. u. 38. őrizeteket helyezze szabadlábra 1953. szeptember hó 1 nap 19 órakor. Bp., 1953. szeptember 1.”

¹⁶² ÁBTL 2.1. VI/61 (V-150306). Dr. Székács István. Összefoglaló. Bp., 1963. máj. 3.

¹⁶³ ÁBTL V 150 233. Dr. Benedek László.

¹⁶⁴ *Harmat P.: Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis i. m. 413–431.*

Összegzés

A Péter Gábor, majd a zsidó vezetők és funkcionáriusok által fémjelzett gyanúsított körbe az analitikusok „szinte” véletlenül kerültek bele, egy jól „hasznosíthatónak tűnő” részhalmaz elemeiként. A cionizmus vádja az elhurcolt analitikusokkal szemben valóban nem állta meg a helyét, hiszen az Székács Istvántól távol állt, s a zsidó népiség eszméjével rokonszenvező József Andrást sem lehetett egyszerűen cionistaként meghatározni. A cionizmus azonban hívószóként alkalmas volt arra, hogy hozzákapcsolja személyüket Péter Gáborék ügyéhez. A Zsidó Tanács kriminalizálásával kapcsolatos ügyben már komolyabb „sikereket” ért el az államvédelem, végül azonban az itt megfogalmazott vádpontokat is ejtenie kellett. Az idegen befolyás vádja (a Zsidó Tanács esetében a német, a Joint esetében pedig az amerikai) kezdetben alkalmasnak látszott arra, hogy a letartóztatottakra rábizonyítsák: külföldi ügynökök voltak. A pszichoanalízis pedig külön kapóra jött annak igazolására, hogy egy olyan ellenséges ideológia működik aktívan az országban, amely hivatalos szólások szerint különösen kártékony, hiszen a jövő magyar szocialista állampolgárainak nevelését veszélyezteti. A különféle – és állandóan (újra)konstruálódó – ellenségképek megtestesítésére alkalmas eszmék és politikai mozgalmak bűnbakképzési funkciókat is elláttak egy az állampolgáraival szemben is permanens konfliktusban álló irracionális és ideologikus állam számára.

BETWEEN PSYCHOANALYSIS AND ZIONISM

Psychoanalyst András József in the Captivity of the ÁVH (1953)

By Attila Novák

SUMMARY

Psychoanalysis was always viewed with suspicion as an intellectual movement in the eyes of the Communist Party during the period 1945–1948 in Hungary. After the political takeover, this “relationship” turned into open persecution after 1949. The underlying reason was mainly ideological: the system did not tolerate psychoanalysis, which focused on the individual psyche instead of being a pedagogy of the masses. Although the relationship between Marxism and the Hungarian Marxist intelligentsia to Freudism was more complicated, the Communist regime used administrative means against the movement, and several analysts were imprisoned.

Zionism was also among the ideological tendencies and movements treated with suspicion, mainly due to its rather direct political content and the deterioration of Soviet–Israeli relations. Focusing primarily on the fate of Adolf Fisch (after a name change in 1948, András József), the paper analyzes how the practice of state persecution against the two trends became concentrated in the fate of this particular person, a trained rabbi and psychoanalyst.

IV. BÉLA ÉS ISTVÁN IFJABB KIRÁLY BELHÁBORÚJÁNAK IDŐRENDJE

IV. Béla király helyét már hosszú évszázadokkal ezelőtt Szent István mellett jelölte ki a magyar történeti emlékezet: a tatárjárás katasztrófája után az államalapító művét megoltalmazó és kiteljesítő uralkodó a második honalapító jelzõt érdemelte ki Turóczy László jezsuita szerzetestõl, majd nyomában az utókortól.¹ Szent István és IV. Béla megítélése egészen a 20. század közepéig töretlenül pozitív volt – az újrakezdés szimbólumaiként Trianon és a második világháború katasztrófái után is gyakran hivatkoztak rájuk.² Némi kényszerű szünet után végül a késõi Kádár-kor történeti Pantheonjába is felvételt nyertek mint azok a Kelet és Nyugat közt õrlõdõ államférfiak, akik erkölcsileg talán megkérdõjelezhetõ, ám közösségük túlélése érdekében mégis szükségszerû kompromisszumokra kényszerültek.³ Gondoljunk bármit az efféle politikai ihletettségû képekrõl, IV. Béla országépítõ érdemeit – s így a Szent Istvánnal fennálló párhuzam érvényességét – az sem

¹ *Ladislau Turóczy: Hungaria suis cum regibus compendio data. Tyrnavie 1729. 226.*

² Szent Istvánnal ellentétben IV. Béla nevét csak rövid ideig, a második világháború idején viselte jelentõs budapesti közterület, a Budai Vár északi lábánál húzódó Attila utca. Várbeli szobrának ötlete már 1953-ban felmerült, neve ekkor a „történelem haladó magyarjainak” sorában tűnik fel. Budapest Fõváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzõkönyvei, BFL XXIII. 102. a. 1. 1953. dec. 3. 34. 1985-ben ismét napirendre került egyszalakos szobrának várbeli felállítása, ám a Fõvárosi Tanács az I. kerületben csak névrokona, Kun Béla alakjának szoborba öntésére talált fedezetet – a dologból máig nem lett semmi. (1985. szept. 25. 501.) Tanulságos, hogy 1969-ben már szó eshetett arról, hogy egy addig névtelen XVIII. kerületi utcát Ákos nembeli Ernye bánról nevezzenek el, mégpedig az ország újjáépítésében IV. Béla mellett játszott szerepe miatt. Noha az „utcaelnevezést az érintett szakszervezetek nem kifogásolták, [...] a Budapesti Postaigazgatóság az Ernye bán elnevezés helyett [...] a Pamut utca elnevezést” javasolta. (1969. márc. 5. 175.)

³ E nem teljesen alaptalan képet közvetítik a korszak népszerű színpadi mûvei: Szabó Magda némiképp didaktikus királydrámái és az István, a király címû rockopera is. Szabó Magda politikai áthallásokban gazdag – és így a szelep funkcióját kiválóan betöltõ – Béla királyát nemcsak a közönség, hanem a hatalom és a kritikus, Nagy Péter is örömmel fogadta: „Kitûnõen jelenetvezve, pompásan kiélezve jeleníti meg IV. Béla nagy dilemmáit: lehet-e az országépítés új módon való gondolkodást követelõ feladatát megoldani olyan emberekkel, akik a korfordulót már nem értik, de a múltbeli fegyvertársi hûség köti õket az uralkodóhoz? Lehet-e fétisként ragaszkodni régi szabályokhoz, melyek mára a fejlődés akadályozójává váltak?” Lásd Kritika 14. (1984) 3. sz. 35. Érdemes idézni egy kevésbé vájt fülû, ám politikailag épp olyan tudatos ismertetőbõl is: „Béla tehát – ma úgy mondanánk – egy középkori népfrontpolitikát dolgoz ki, és valósít meg. Azt keresi, ami az erõket egy jó cél érdekében összekötheti, nem pedig azt, ami ezeket az erõket megosztja, széttördeli.” [Kiemelés a szerzõtõl – B. D.]. Pest Megyei Hírlap, 1984. január 7. 4. – A történettudomány világában két monumentális – politikai utalásoktól természetesen mentesebb és maradandóbb – mû, Gyõrffy György Szent István-életrajza és Szûcs Jenõ IV. Bélát mint „reformkirályt” középpontba állító munkája, *Az utolsó Árpádok* jelezte az idõk változását.

csökkenti jelentősen, hogy a neki tulajdonított kedvező folyamatok valójában már apja, II. András idején megkezdődtek.⁴

Az analógia azonban nem csak az országépítés területén érvényes. E két hosszú életű király pályája alkonyán egyaránt az utódlás gondjaival kényszerült szembenézni, s az elvarratlan szálak mindkettőjük esetében évekig tartó anarchiához vezettek. Míg azonban Szent Istvánt a fiúörökös hiánya nyomasztotta Imre herceg elhunytá után, IV. Béla lelki erejét a legidősebb fiú lázadása és az ennek nyomán kibontakozó évtizedes polgárháború törte meg. Nem kell meglepődnünk azon, hogy a második honalapító uralmának utolsó szakaszára boruló árnyék nem talált, és alighanem sohasem fog utat találni a nemzeti emlékezetbe.

A végső csapást a legkedvesebb fiú, Béla herceg 1269. június 11-én bekövetkezett halála mérte IV. Bélára.⁵ A hatvanadik életévén túl járó király fájdmát és kiszolgáltatott helyzetét jól érzékeltetik a veszprémi egyház kiváltságait megerősítő oklevél bevezető sorai:

„Miután az Úr keze súlyosan megrendített minket [...] megfosztva minket igen kedves fiunktól, Bélától, tudniillik egész Szlavónia hercegtől, szerencsétlenné téve így a szülőatyát; és miután az örökös keserűség poráig lesújtott minket ama halál által, amelyet talán bűneink miatt érdemeltünk ki; valamint a meghasonlás után, amely köztünk és igen kedves elsőszülöttünk, egyedül megmaradt vigaszunk, a nevezetes István király között támadt, ami miatt országunk kormányzata súlyosan és sokáig ide-oda ingadozott, s miután az óhajtott béke és nyugalom Istennek hála helyreállt, visszatérvén a szívhez, a lelkiismeret tanúságánál megvizsgáltuk tetteink érdemeit.”⁶

Az adománylevél meglepő őszinteséggel tolmácsolja a megtört uralkodó érzéseit. Valami más is kiolvasható azonban az oklevélből. Ismeretes, hogy az 1260-as évtized során többször is fellángolt az apa és elsőszülött fia közötti gyűlölség, s egymást váltották az akár fegyveres szembenállásig is fajuló konfliktusok és az ideig-óráig tiszteletben tartott megegyezések. A viszály, amint közismert, akkor érte el mélypontját, amikor az öreg király úgy döntött, hogy felszámolja legidősebb fia kelet-magyarországi uralmát. IV. Béla hadserege az ország délkeleti szegletébe,

⁴ *Zsoldos Attila*: Egy új II. András kép felé. In: II. András és Székesfehérvár. Szerk. Kerny Terézia – Smohay András. (Magyar királyok és Székesfehérvár 2. A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 7.) Székesfehérvár 2012. 21–35.

⁵ Az időpontra lásd *Bácsatyai Dániel*: A Somogyvári formuláskönyv évkönyvei. Székesfehérvár 2019. 50.

⁶ 1269. okt. 3.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) IV/3. 495–496.

Feketehalom várába üldözte az ifjabb királyt, István azonban kitört az erősségből, és győzelmet győzelemre halmozva az ország közepébe vonult, hogy Isaszegnél végül döntő vereséget mérjen az apja seregét vezető bárókra. A fent idézett oklevél ékesszólóan tanúskodik emellett, hogy az ellenségeskedés, amelynek a felek 1262-ben, 1265-ben és 1266-ban tárgyalások útján próbáltak meg medret szabni, Béla herceg haláláig fennállt, még ha a családi dráma legvéresebb felvonása már véget is ért. A viszály csak 1269 nyara és az idézett dokumentum október 3-ai kiadása között eltelt időben jutott kényszerű nyugvópontra.

Egy kronológiai probléma

A történesek időrendjét, s így apa és fia szembenállásának dinamikáját Pauler Gyula dolgozta ki a hazai oklevelekből kinyerhető adatok alapján, amelyet egy évszázaddal később Zsoldos Attila finomított tovább számos részlet tisztázásával.⁷ Miután a többi szóba jöhető esztendő kizárta, Pauler 1265. március elejét határozta meg az isaszegi csata időpontjaként, mivel e hónap végén terjesztették IV. Kelemen pápa elé a Béla és István közt létrejött béke tervezetét.⁸ Megjegyzendő, hogy az osztrák történetírás egy-két évvel későbbi dátumot tart számon, mivel az ütközetet két – egymással kétségtelenül kapcsolatban álló – osztrák évkönyv az 1267-es évnél említi.⁹ Bár az osztrák Alfons Huberrel vitatkozó Pauler elismerte a két évkönyv kiemelkedő forrásértékét, a magyar uralkodóházon belüli viszályra vonatkozó híradásokat illetően elutasította hitelüket.¹⁰

Akad azonban egy régóta ismert forrás, amelyet sem Huber, sem pedig Pauler nem vont be történeti rekonstrukciójába. A 13. századi Jans Enikel, vagy ahogy legutóbb emlegetik: Jans von Wien német nyelvű *Weltchronik*jéről van szó, pontosabban arról a függelékről, amely a krónika 15. századi lipcsei kódexében (Lipcse, Universitätsbibliothek, Rep. II. 116. a) található.¹¹ A függelék, amely a kiadó Philipp Strauch szerint ugyancsak a bécsi polgárcsaládból származó szerző munkája, hírneves emberek tragikus halálát beszéli el: a borongós anekdoták

⁷ Pauler Gyula: V. István bolgár hadjáratai. In: Hunfalvy-album. Hunfalvy Pál félszázados akadémiai tagsága emlékére kiadják tisztelői. Bp. 1891. 170–173.; Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II. 2. kiadás. Bp. 1899. II. 257–263., 533–537., 202. jegyz.; Zsoldos Attila: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. Bp. 2007.

⁸ Pauler Gy.: A magyar nemzet története i. m. II. 261.

⁹ Alfons Huber: Studien über die Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden. Archiv für österreichische Geschichte 65. (1884) 179–189. IV. Béláról szóló élettrajzában Wertner Mór is az osztrák évkönyvek nyomán kirajzolódó időrendet követte, lásd Wertner Mór: Negyedik Béla király története. Okirati kútfők nyomán. Temesvár 1893. 161–171.

¹⁰ Pauler Gy.: A magyar nemzet története i. m. II. 535. 202. jegyz.

¹¹ Weltchronik. In: Jansen Enikels Werke. Ed. Philipp Strauch. MGH Deutsche Chroniken III. Hannover–Leipzig 1900. (a továbbiakban: Weltchronik) 593–596. A kéziratra lásd uo. xxi.

közt elsőként a trevisói zsarnok, Ezzelino da Romano (†1259) és Alberico nevű fivére végzetéről, majd Sváb Fülöp német király meggyilkolásáról és a Gertrúd magyar királyné elleni merényletről olvashatunk.¹² A legutolsó történet főszereplője a néhai II. (Harcias) Frigyes osztrák herceg híve, az alsó-ausztriai *ministerialis*, Heinrich Preussel, aki a bécsi polgársággal is szoros családi összeköttetésben állt.¹³ Bár a herceg halála utáni években Preussel – testvérével, Wernharddal együtt – még IV. Béla ellen harcolt a Babenberg-örökségért folytatott háborúban, a kroisenbrunni ütközetben (1260) már a magyar uralkodó mellett tűnik fel. Míg Heinrichet IV. Béla híveként barsi ispánná és budai rektorra nevezték ki, Wernhardot 1260-tól II. Ottokár cseh király környezetében találjuk, egészen 1265 és 1267 között bekövetkezett haláláig.¹⁴ Arról a hazai oklevelek is beszámolnak, hogy Heinrich Preussel az isaszegi csatában esett el,¹⁵ Jans von Wien azonban több részletet is elárul az ütközet előzményeiről, lefolyásáról, következményeiről és persze Preussel csúfos haláláról.¹⁶ A bécsi szerző szeme előtt természetesen a közönség szórakoztatása lebegett, s története így jórészt az udvari irodalom elemeiből építkezik, ami a két főszereplő, Mária királyné és Preussel iróniát sem nélkülöző párbeszédében érhető leginkább tetten. Az isaszegi ütközet előtt az osztrák lovag megbetegszik, amit Mária gyávaságnak vél; a gyengeségét nem rejtvegető budai rektor ezután bűnbánóan ajánlja fel szolgálatait a királynénak. Miután két apródja nyeregbe emelte, a láztól verejtékező Preussel a királyné iránti szeretetből mégis csatába száll István ellen, mégpedig ezer fegyveres élén.¹⁷

Jans von Wien tudósítását nem a közönség mulattatását szolgáló elbeszélői modor miatt hagyták sokáig figyelmen kívül. A bizalmatlanság oka sokkal inkább az volt, hogy az isaszegi csata közvetlen utóéletének tárgyalásakor szerzőnket komoly tévedésen érjük.¹⁸ Miután győzelme után az ifjabb király bevonul

¹² Ez utóbbi történet forrásértékéről lásd *Körmendi Tamás*: A Gertrúd királyné elleni merénylet a külhoni elbeszélő forrásokban. *Történelmi Szemle* 51. (2009) 182–184.

¹³ A Preussel familiáról részletesen: *Josef Lampel*: Die Macht der Grafen von Peilstein in Niederösterreich. *Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich* NF 32. (1898) 140–152.

¹⁴ Pályájukra lásd *Max Weltin*: Landesherr und Landherren zur Herrschaft Ottokars II. Přemysl in Österreich. In: *Ottokar Forschungen*. Hrsg. Max Weltin – Andreas Kusternig. 1979 Wien. = *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* NF 44–45. (1978–1979) 162–164., 14. jegyz. – Wernhardot 1265. április 21-én említik utoljára a források, 1267 szeptemberében már bizonyosan nem volt életben. Lampel szerint a fivére egyútt lelték halálukat az isaszegi ütközetben. *Lampel, J.*: Die Macht der Grafen i. m. 144.

¹⁵ 1273: Árpádkori új okmánytár I–XII. Szerk. Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÚO) IX. 14.; 1279: Hazai Okmánytár I–VIII. Szerk. Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Véghegy Dezső. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VI. 242.

¹⁶ *Weltchronik* 593–596. vv. 1289–1504. Itt szeretnék hálás köszönetet mondani Orsós Juliannának a forrás fordításához nyújtott segítségéért.

¹⁷ *Weltchronik* 593–594. vv. 1330–1419.

¹⁸ *Zsoldos A.*: Családi ügy i. m. 75–76.

Budára – erről is egyedül Jans von Wiennél olvashatunk –, az elbeszélés szerint Mária királyné Pozsonyba, majd II. Ottokár cseh király udvarába menekül. Poggyászában ott egy aranykorona is, amely Jans tudósítása szerint az István és Ottokár közti későbbi háborúság fő oka volt. Nyilvánvaló, hogy Jans az 1270. év eseményeit keverte az isaszegi csatára vonatkozó elbeszélésbe, Mária királynét pedig Anna macsóji hercegnővel tévesztette össze, aki IV. Béla halála után valóban Prágába menekült, s több forrás egybehangzó tanúsága szerint a királyi jelvényeket (*insignia regalia*), köztük a koronát és a kardot is magával vitte.¹⁹

A fenti nyilvánvaló tévedés és a közönség kegyeit kereső stílus dacára szerzőnk olyan adatokat is fenntartott, amelyeket aligha tarthatunk pusztán a képzelet termékeinek, s ha tévedésből kerültek is a műbe – ami korántsem szükségszerű –, magyarázatot igényel, hogy miért utasítjuk el hitelüket. Jans von Wien azt állítja, hogy II. Ottokár segédcsapatokat küldött IV. Bélának a döntő csata előtt, s azt is elárulja, hogy az öreg király seregében egy bizonyos Roland gróf is jelen volt, azoknak a magyar uraknak az egyikeként, akiket – miként ő maga írja – a szerző és bécsi közönsége jól ismertek.²⁰ Miután Roland a többi magyar előkelővel együtt megfutamodott, a fogságba esett Preusselt maga az ifjabb király döfi le, mivel őt teszi felelőssé azért, hogy anyja, Mária királyné elidegenedett tőle.²¹

A Jans von Wien által emlegetett magyar úr, Roland, aligha lehet más, mint Rátót nembeli Roland szlavón bán, IV. Béla egyik leghíresebb bárója, aki korábban tizenkét évig viselte a nádorságot, s később IV. László idején is országos méltóságokat töltött be.²² Ismertségéhez aligha férhet kétség, hiszen a magyar uralkodókat többször is képviselte a nyugati szomszédal folytatott diplomáciai tárgyalások során.²³ Lodomér váradi és Timót zágrábi püspökök mellett tagja volt annak az ünnepélyes követségnek is, amely Habsburg Rudolf császár és IV. László szövetségéről tárgyalt Bécsben, 1277 júliusában.²⁴

¹⁹ Josef Deér: Die Heilige Krone Ungarns. Wien 1966. 253–270. Az *insignia regalia* kifejezést az az 1271 nyarán aláírt békeszerződés említi, amelyben V. István – minden bizonnyal ideiglenesen – lemondott az elvett ékszerekről. A II. Ottokár és V. István által aláírt okmányok párhuzamos kiadását lásd Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemie I–VII. Ed. Gustav Friedrich et al. Praha 1904–2013. (a továbbiakban: CDERB) V/2. 247–260. A hazai történetírás nem fogadta el Deér nézetét, amely szerint a királyavató Szentkorona is Prágába került volna ekkor, noha forrásaink kifejezetten ezt a lehetőséget valószínűsítik.

²⁰ Weltchronik 593. vv. 1297–1312.

²¹ Weltchronik 595. vv. 1477–1484.

²² Más Roland ezekben az esztendőkből aligha jöhet szóba. *Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Bp. 2011. (a továbbiakban: Archontológia 1000–1301) 348–349.

²³ Buda, 1254. ápr. 3.: CDERB V/1. 59–60.; Pozsony, 1271. júl. 3.: CDERB V/2. 247–260.

²⁴ 1277. júl. 12.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Ed. Tade Smičiklas. Zagabriae 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) VI. 211.

Gyanakvásunkat e ponton az keltheti fel, hogy a Pauler Gyula által javasolt időpontban – 1265. március elején – Roland bán nem lehetett jelen Isaszegnél: 1264. december 6-án és 1265. február 25-én, a belháború legviharosabbként számon tartott hónapjaiban ugyanis Szlavóniában keletzte okleveleit.²⁵ Könnyű lenne a megbízhatatlannak bélyegzett kortárs, Jans von Wien híradását elutasítani, ám a Roland bánra vonatkozó, eddig kommentár nélkül maradt adat mégis szükségessé teszi, hogy újra feltegyük a kérdést: valóban 1265-ben történt az isaszegi csata?

Fentebb utaltunk rá, hogy az osztrák évkönyvirodalom az 1267. év alatt említi az ütközetet. Amikor Pauler Gyula kidolgozta időrendi rekonstrukcióját, az évkönyvek hitelével szembeni döntő érvet egy átírásban fennmaradt, 1267 februárjára keltezett dokumentum szolgáltatja számára.²⁶ A szóban forgó oklevél már nádorként emlegeti Kemény fia Lőrincet, noha számos oklevél*narratio* egyhangú tanúsága szerint az isaszegi csata idején a nádor még nem Lőrinc, hanem Kőszegi Henrik volt,²⁷ aki az év folyamán Rolandot váltotta a szlavón báni méltóságban.²⁸ Első pillantásra még egyértelműbben igazolja Pauler nézetét egy másik, ezúttal eredetiben fennmaradt oklevél, amely már említi a csatában való részvételt az adományosok érdemei között, s amelyen 1266. évi keltezés olvasható.²⁹ Hogy az imént feltett kérdésre választ adhassunk, vizsgáljuk meg az összecsapásról tudósító évkönyveket, majd tegyük mérlegre az okleveles híradások hitelét is!

Az évkönyvek

Kezdjük tehát az évkönyvekkel. Ezek közül az elsőt Wilhelm Wattenbach tévedése nyomán a *Klosterneuburgi Évkönyv* (*Continuatio Claustroneoburgensis*) negyedik folytatásaként ismeri a szakirodalom (a továbbiakban: CC IV), ám valójában nem kétséges, hogy a heiligenkreuzi ciszterciekhez köthető.³⁰ Az 1267 és 1279 közti híreket tartalmazó évkönyvben mindjárt az első évnél azt olvassuk, hogy

²⁵ 1264. dec. 6.: CDCr V. 315–317.; 1265. febr. 25.: CDCr 332–333.

²⁶ ÁÚO III. 172.

²⁷ 1267: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–IV. Ed. Ferdinandus Knauz et alii. Strigonii 1874–1999. (a továbbiakban: MES) I. 544.; 1268: HO VI. 153.; 1270: ÁÚO VIII. 259. A csatáról hírt adó oklevelek között olyanok is akadnak azonban, amelyek az ütközetben résztvevő Henrikre már bánként utalnak (1268: HO VIII. 136.; 1270: ÁÚO XII. 13.), Lőrincre pedig nem országbíróként, hanem új méltóságának megfelelően nádorként (ÁÚO VIII. 196.).

²⁸ A Rolandot utoljára szlavón bánként emlegető dokumentum 1267. május 21-én kelt: CDCr V. 430. Henrik 1267. szeptember 15. körül tűnik fel új méltósága birtokosaként: CD IV/3. 384–387.

²⁹ CD IV/3. 346–347.

³⁰ MGH SS IX. 647–648.; *Alphons Lhotsky*: Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband 19. Graz 1963. 184.

Heinrich Preussel „a magyarok árulása révén” István ifjabb király kezére került, aki saját kezével vetett véget személyes ellensége életének.³¹ E híradás összhangban áll Jans von Wien értesülésével, aki szerint a magyar urak – köztük Roland – nem vállalták, hogy az ifjabb király ellen hadba vonuljanak, s a magára hagyott osztrákok Preussellel együtt István fogságába estek.³²

A másik osztrák évkönyv a *Historia Annorum 1267–1279* nevet kapta kiadójától, Wilhelm Wattenbachtól.³³ Csak a 20. század első éveiben nyert megállapítást, hogy a *Historia Annorum* szerzője a bécsi régió egyik legsokoldalúbb írástudója, Gutolf heiligenkreuzi ciszterci szerzetes volt.³⁴ A szerzőt a stílusjegyek alapján sikerült azonosítani, ám a felfedezés itthon ismeretlen maradt, így – mielőtt tovább haladnánk – kissé el kell elidőznünk Gutolf személyénél.

A vándorévek idején Itáliát és Franciaországot is megjárt tudós férfiú nem elsősorban rövidke történeti műve, hanem iskolamesterként jegyzett tankönyvei miatt ismert. Latin grammatikája és levélfogalmazási *summája* mellett írt szentbeszédeket és hagiográfiai munkákat is.³⁵ Az 1260-as évektől a bécsi városfalon kívül élő ciszterci nővérek gyóntatója volt, majd – valamikor 1285 és 1289 közt – a borsmonostori apátság élére került.³⁶ Később a csehországi Welehrad monostorában találjuk, hogy aztán korai működése színhelyére, Heiligenkreuzba vonuljon vissza. A Magyar Királysággal tehát szoros kapcsolatba került szerzőnk, lakóiról azonban roppant kedvezőtlen véleménnyel volt. Erre minden oka megvolt: az általa pártfogolt ciszterci nővéreket egy Bécset fenyegető magyar támadás kergette szét – minden bizonnyal 1270-ben.³⁷ A közösség biztonságáért aggódó

³¹ Eodem anno occisus Hainricus Pruzelo per manum Stephani regis Ungarie, traditus perfidia et dolo nequiter Ungarorum. MGH SS IX. 647.

³² Weltchronik 595. vv. 1435–1441.

³³ MGH SS IX. 649–654.

³⁴ Oswald Redlich – Anton Emanuel Schönbach: Des Gutolf von Heiligenkreuz Translatio sanctae Deliciana. Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse 159. (1908) 2. sz.

³⁵ Életére és műveire lásd Anton Emanuel Schönbach: Über Gutolf von Heiligenkreuz. Untersuchungen und Texte, Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse 150. (1905) 2. sz.

³⁶ Magyarországi megbízatásáról fiatalabb kortársa, a Sankt Florian-i apátság előjárója ad hírt Vita venerabilis Wilbirgis című munkájában: „Ille nempe Gutolfus, cuius erat honorabile nomen in populo, contemptibilis et vilis, sua exigente conversatione stultissima, in oculis omnium est effectus, nam, ut gravius caderet, abbatie Montis Sancte Marie in Ungaria susceperat gubernacula, a qua, culpis suis requiruntibus, depositus, pre verecundia sufferre non valens intuitus hominum, terram egressus, apud alienos multis diebus vix locum licet debilem obtinuit mansionis.” Schönbach, A. E.: Über Gutolf i. m. 69.

³⁷ A bécsi ciszterci nővérek viszontagságairól és Gutolfhoz fűződő kapcsolatukról lásd Christina Lutter: Geteilte soziale Räume und gemeinsame Zugehörigkeiten. Die Wiener Zisterzienserinnen um 1300. In: Konstanz und Wandel. Religiöse Lebensformen im europäischen Mittelalter. Hrsg. Gordon Blennemann – Christine Kleinjung – Thomas Kohl. (Studien und Texte zur Geistes- und Sozialgeschichte des Mittelalters 11.) Affalterbach 2016. 199–216. A magyar támadásra lásd uo. 205.

apátnó Gutolfot kérte fel, hogy II. Ottokártól anyagi segítséget kérjen az apácák bécsi házának felépítéséhez. A kérést visszautasító király helyett azonban az egyik legtekintélyesebb bécsi lovagpolgár, Paltram sietett a nővérek segítségére, aki még erekléről is gondoskodott az új épület részére; a Prága melletti Strahov premontrei kolostorából ugyanis sikerült megszereznie az Attila király által megölt Szent Orsolya állítólagos mártírtársának, Szent Deliciának a fejét. A fenti eseményeknek Gutolf a mártírereklye *translatiō*járól írt művében (*Translatio Sanctae Delicianae*) állított emléket,³⁸ amelyben a magyarok is megkapják a magukét: a munka etnográfiai ihletettséggű bevezetőjében Magyarország termékenységet mindenkori lakói bűnös természetével állítja kontrasztba, majd kétkedésének ad hangot azzal kapcsolatban, hogy e nép, amely „mostanság olyannyira híján van a bátorságnak”, hogyan tarthatta rettegésben Európát a kalandozó hadjáratok idején.³⁹

A bennünket közelebbről érdeklő történeti művet, a *Historia Annorum*ot egy 13. századi heiligenkreuzi kódex tartotta fenn, s tudunk egy ugyancsak 13. századi töredékről, valamint egy 15. századi reini kéziratról is.⁴⁰ Az elsőként említett kódexben a *Historia Annorum* a *Heiligenkreuzi Évkönyv* második folytatása után következik – jól látható tehát, hogy Gutolf műve a ciszterci monostor történeti emlékezetének termékeként maradt fenn. Számunkra azonban most a legfontosabb

³⁸ Redlich, O. – Schönbach, A. E.: Des Gutolf von Heiligenkreuz Translatio i. m. 8–20. Annak ellenére, hogy kérése nem talált nyitott fülekre, Gutolf kifejezetten szimpátiával emlékezett meg II. Ottokár uralmáról. Karl Brunner: Gutolf von Heiligenkreuz und König Ottokars Glück und Ende. In: Ottokar Forschungen. Hrsg. Max Weltin – Andreas Kusternig. 1979 Wien. = Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich NF 44–45. (1978–1979) 427–433.

³⁹ Ungaria, que ut hystorie produnt, olim Pannonia ab Appennino monte, quo clauditur, dicta erat, quam latissimum tam et letissimum solum habet, fluviiis vero maximis, quorum Hister, qui et Danubius, precipuus est, ita irrigatur, ut paradisum putes. Huic ut fecunditas laudem addit, ita demit infelicitas. Denique sicut Sicilia, Cyclopum primo patria, dehinc vero tyrannis quasi ex lege sibi succedentibus, quantum agri nobilitate laudatur, tantum fedatur nova semper tyrannide, ita et hic ubertatem glebe immundarum gentium frequentissima irruptio confundit. Ex hac Gothos Huni, Hunos Avari, Avaros Ungari, a Pecenis et ipsi pulsi, expulerunt. Itaque circa annum ab incarnatione Domini octingentesimum septimum temporibus Arnulfi egressi Pannonias sibi sedem regni delegerunt, ubi cum aliquamdiu habitassent, aliarum adhuc regionum ignari, Arnulfo regi contra Zwendebaldum Moravorum regem ducenti exercitum invitati tulere auxilium. Qui nimirum, quia testibus illis vincere voluit, vincere docuit. Exhinc enim preदारum illecti dulcedine et docti vivere raptō ad ulteriora pedem ferentes frequentissimis excursibus, quod nunc propter exinanitatem eorum vix credi putem, non solum Noricos, Rethos, Alemannos, Saxones, Thuringos, Germanos, verum etiam Gallos Italosque crebro vastare necnon et ipsi usquequaque immunes extitere periculi, quippe diverso temporis interventu a Karenthanis, Noricis, Alamannis frequenter victi, detriti paulatim virtute, iam raro aliena regna invadere, sepe vero etiam portiones sui regni perdere didicerunt. Redlich, O. – Schönbach, A. E.: Des Gutolf von Heiligenkreuz Translatio i. m. 10.

⁴⁰ Bécs, ÖNB cod. 539., 83^v–91^f; cod. 373., 8^{r-v}; Rein, Stiftsbibliothek cod. 30. Lásd Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon I–XIV. Berlin–New York, NY 1978–2008. III. 342–343.

az, hogy Gutolf részletekbe menő híradása IV. Béla és István ifjabb király párhar-
cáról teljesen független a CC IV-től:

<i>Continuatio Claustroneoburgensis IV</i>	Gutolf: <i>Historia annorum 1267–1279</i>
Eodem anno occisus Hainricus Pruzelo per manum Stephani regis Ungarie, traditus perfidia et dolo nequiter Ungarorum. ⁴¹	In tempore eiusdem anni Bela rex Ungarie contra filium suum regem Stephanum misit exercitum. Qui subito a rege Stephano vincitur et oppugnatur. Et magna occisa hominum multitudine, ex eodem nichilominus exercitu potenter quosdam comites captivavit. Igitur iam dictus rex Bela ire succensus suffususque verecundia de tanta filii victoria, rursus cogit et ad arma vocat exercitum. Cui audacter rex occurrit Stephanus: quoniam audaces fortuna iuvat, patris exercitum vice altera in fugam vertit, et in congressu belli alios occidit, alios cum palatino regis Bele captivos adduxit. Porro rex Stephanus eodem anno de patre suo laudabiles quater triumphii titulos reportavit, suorum tamen non modica iactura. ⁴²

Jól látható, hogy az azonos eseményre vonatkozó két híradás között semmiféle tartalmi vagy filológiai kapcsolat nem áll fenn. Míg a CC IV csak Preussel halálát említi, addig Gutolf bővebb tudósítása hallgat Preussel szerepéről. Ehelyett az ifjabb király négy győzelmének állít emléket, megjegyezve azt is, hogy Kőszegi Henrik nádor István fogságába esett. A különbség azért zavarba ejtő, mert a két évkönyv távolról sem független egymástól, bejegyzéseik zöme kétségtelen filológiai rokonságot mutat. Korábban úgy vélték, hogy Gutolf szövege az elsődleges, és a CC IV nem más, mint a *Historia Annorum* kivonata.⁴³ Theodor Mayer azonban észrevette, hogy a ciszterci tudós összetéveszthetetlen stílusa egyáltalán nem jelentkezik a CC IV-ben, s egy 1922-ben tartott előadásában igazolta, hogy a kapcsolat csakis fordított lehet: aligha képzelhető el ugyanis, hogy a *Historia Annorum*ot állítólagosan kijegyzetelő klosterneuburgi évkönyvíró minden esetben éppen Gutolf jellegzetes – önálló híradásokat is fenntartó – sorait hagyja el.⁴⁴

Mielőtt vizsgálatunkat folytatnánk, érdemes kissé elidőzni annál a kérdésnél, hogy honnan is származnak Gutolf magyar vonatkozású szövegtöbbletei. A válasz egyértelműnek tűnik: nem kétséges, hogy a szóban forgó többletek magyarországi forrásra vezethetők vissza. Gutolf nem általánosságban emlegeti apa

⁴¹ MGH SS IX. 647.

⁴² MGH SS IX. 650.

⁴³ Oswald Redlich: Die österreichische Annalistik bis zum Ausgang des 13. Jahrhunderts. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 3. (1882) 516. Lhotsky is így vélte, anélkül, hogy mérlegelte volna az ellentétes véleményeket. Lhotsky, A.: Quellenkunde i. m. 184.

⁴⁴ Theodor Mayer: Die österreichische Annalistik. Monatsblatt des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich 21. (1922) 3–4. sz. 31. Ernst Klebel Mayer álláspontját fogadta el, ám felvetette azt a lehetőséget is, hogy a CC IV-et később Gutolf Historiájából bővítették az 1275 és 1279 közti évekre vonatkozóan. Ernst Klebel: Die Fassungen und Handschriften der österreichischen Annalistik. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich NF 21. (1928) 73.

és fia konfliktusát; olyan részleteket is ismer, amelyekről csak az 1260–1270-es évek hazai oklevél*narratió*iból értesülünk: tudja, hogy István a feketehalmi kitörés után *comes*eket ejtett fogságba, mint ahogy azt is, hogy a döntő ütközet után Henrik nádor is az ő hatalmába került. Sokatmondó, hogy Gutolf négy győztes csatát emleget, ami részben összhangban áll okleveleink tudósításával, amelyek öt győzelemről számolnak be.⁴⁵ Nem lehetetlen, hogy a szerző egy olyan adománylevélből tájékozódott, amely részletesen tárgyalta azokat az érdemeket, amelyeket az adománynyerő a belháború idején szerzett. Erre annál is inkább alkalma lehetett, mivel Gutolf, mint láttuk, az 1280-as évek végén a borsmonostori apát-ság élén állt, s így vélhetően ő volt az is, akit a generális káptalan 1288-ban arra utasított, hogy heiligenkreuzi kollégájával vizsgálja meg a magyarországi ciszterci monostorok állapotát.⁴⁶

A ciszterci szerző jól értesültségét és információi közvetlen magyarországi eredetét nemcsak a magyarországi belháborúra vonatkozó hírek érzékeltetik, hanem egy másik bejegyzés is, amely IV. Béla botrányos temetéséről tudósít. Gutolf – a magyar krónikákkal összhangban – megemlékezik arról a harcról, amely az esztergomi érsek és az esztergomi ferencesek között a király holttestéért folyt, hozzátéve, hogy a viszály vérontásig fajult, s a vér beszennyezte egy templom – minden bizonnyal a ferencesek esztergomi kolostortemplomának – padlóját is.⁴⁷ A szerző szerint Béla király alaposan kiérdekelte e botrányos vérontás által beárnyékolat temetést, hiszen – mint írja – az Ausztria egyházainak oly sok szenvedést okozó magyar uralkodó vérengző ember (*vir sanguinum*) volt.⁴⁸

E rövid kitérő után vissza kell térnünk az isaszegi csatára vonatkozó évkönyv-bejegyzésekhez. Láthattuk, hogy a két évkönyv szoros kapcsolatban áll: Gutolf a CC IV-et – vagy talán a két évkönyv közös forrását – bővítette tovább. Pauler Gyula arra a következtetésre jutott, hogy a kronológiai hibát a CC IV szerkesztője követte el, Gutolf pedig – bármennyire is egyedi az 1267. évnél olvasható híradása – csupán új tartalommal töltötte meg a készen kapott időrendi keretet.⁴⁹ Akárhogy volt is, az korántsem biztos, hogy a CC IV kronológiai váza hibás – rendelkezésünkre áll ugyanis egy másik évkönyves forrás, amely kétségtelenül független a két osztrák munkától, s apa és fia háborúságát ugyancsak az 1267. évnél említi.

⁴⁵ 1279: HO VI. 241–242.

⁴⁶ *Hervay Ferenc L.*: Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. (Bibliotheca Cisterciensis 7.) Roma 1984. 34.

⁴⁷ *Scriptores rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II.* Ed. Emericus Szentpétery. Budapestini 1937–1938. (Reprint kiadása Szovák Kornél és Veszprémy László jegyzeteivel: Bp. 1999) (a továbbiakban: SRH) I. 470.

⁴⁸ MGH SS IX. 651.

⁴⁹ *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története i. m. II. 535. 202. jegyz.

Pauler még nem ismerhette az úgynevezett *Somogyvári Formuláskönyv* három Árpád-kori évkönyvét, amelyekre Bónis György hívta fel a figyelmet a 20. század derekán.⁵⁰ Az évkönyvek sokáig kiadatlanok – és így kiaknázatlanok – maradtak, ám 2019-ben végre napvilágot látott kritikai *editió*juk.⁵¹ A formuláskönyv által fenntartott első évkönyv rendkívül megbízható, nemegyszer korábban ismeretlen híreket őrzött meg a 13. századra s különösen IV. Béla családjára vonatkozóan. A szóban forgó évkönyvben azt olvashatjuk, hogy IV. Béla 1267-ben egészen az ország határáig üldözte legidősebb fiát, Istvánt.⁵² A bejegyzés aligha utalhat másra, mint az ifjabb király feketehalmi menekülésére. A forrás nem ad tájékoztatást a későbbi – az öreg király számára immár kedvezőtlen – fejleményekről, ami csak akkor válik érthetővé, ha feltételezzük: a *Somogyvári Formuláskönyv* első évkönyve valóban IV. Béla környezetében íródott – más híradások alapján legvalószínűbben a királyi pár kegyeit élvező ferences barátok esztergomi kolostorában.⁵³

Ha a CC IV és Gutolf tartalmában és szövegében teljesen eltérő híradásának 1267-es évszámát egymástól történő kölcsönzésnek tekintjük is, az nem lehet kétséges, hogy a *Somogyvári Formuláskönyv* első évkönyve és a két osztrák forrás között semmiféle kapcsolat sincs. Az évkönyvek híradását aligha lehet tehát immár lebecsülni: két egymástól független elbeszélő kútfő, egy osztrák és egy hazai évkönyv is 1267-re helyezi a belháború eseményeit.

Az oklevelek

Az évkönyvek után vizsgáljuk meg azokat az okleveleket, amelyek kapaszkodót adhatnak a kezünkbe az isaszegi csata időpontját illetően. Ilyen dokumentumnak szokás tartani azt az 1267 februárjára keltezett iratot, amelyről fentebb már esett szó.⁵⁴ Mint láttuk, ez volt az az oklevél, amellyel Pauler Gyula megkísérelte kikezdeni az osztrák évkönyvek megbízhatóságát. Pauler arra hivatkozott, hogy az irat már nádorként tünteti fel az ütközet idején még csak országbírósgot viselő Kemény fia Lőrincet, annak ellenére, hogy a csata idején bizonyosan Kőszegi Henrik volt a nádor. A dokumentum tudósítása elvileg összehangolható az évkönyves adatokkal, s megengedi, hogy az isaszegi ütközet 1267-ben, ám a

⁵⁰ Bónis György: A Somogyvári formuláskönyv. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Bukarest 1957. 117–133.

⁵¹ Bácsatyai D.: A Somogyvári formuláskönyv i. m.

⁵² Anno Domini m° cclxvii. Stephanus rex per patrem suum Belam quartum ad confinia regni expellitur. Uo. 50.

⁵³ Uo. 16–17.

⁵⁴ ÁÚO III. 172.

nádorváltás állítólagos időpontja, 1267 februárja előtt történt, leginkább tehát az év januárjában. Az irat keltezésének helyessége azonban több mint kétséges.

Az oklevél egy egyszerű földadásvételt rögzít, amely a szekszárdi apát és Lőrinc nádor alnádora, Bodur *comes* között jött létre. A csatára vonatkozó irodalomban kevésbé hangoztatott, ám kétségtelen tény, hogy az 1380. évi átírásban⁵⁵ fennmaradt oklevél IV. Béla királyt már elhunytként (*pie memorie*) emlegeti. A kérdés immár tehát csak annyi, hogy a két ellentmondó információ közül melyiknek hihetünk: annak, hogy az oklevél valóban 1267-ben kelt, vagy annak, hogy kiállításakor az 1270 májusában elhunyt IV. Béla már nem volt életben. Számomra az a megoldás tűnik valószínűbbnek, hogy a hibát nem a király jelzőjében, hanem a dátumban kell keresnünk; nehéz lenne ugyanis válaszolni arra a kérdésre, hogy mi motiválhatta volna az 1380. évi átírás lejegyzőjét, hogy – a dokumentum hitelességét kockára téve – az oklevél szövegébe beszúrja a *pie memorie* jelzõt; arról nem is beszélve, hogy a dokumentumban említett szereplők ekkorra már réges-régen távoztak az élők sorából, s így mindegyikük számot tarthatott volna arra, hogy egyes emlékezetűnek nevezzék, köztük a IV. Bélával egy sorban feltűnő Türje nembeli Fülöp esztergomi érsek is. Mivel a főpap 1272 decemberében hunyt el,⁵⁶ így az oklevél keltét 1271 vagy 1272 februárjára kellene helyoznunk – de akármikor jegyezték is le, a benne rejlő datálási ellentmondás miatt az irat aligha alkalmas, hogy megdönthetetlen kronológiai érvet kovácsoljunk belőle.⁵⁷

Most azon okleveles bizonyítékok felé kell fordulnunk, amelyek látszólag könnyen kizárhatnák, hogy a belháborúra 1267-ben került sor: bár a háborúság idején szerzett érdemeket jutalmazó adományleveleket csak 1267-től kezdik kiállítani az ifjabb király kancelláriáján, mégis akad négy dokumentum, amelyek úgy

⁵⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (a továbbiakban: MNL OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 244448.

⁵⁶ Archontológia 1000–1301. 81.

⁵⁷ Egy másik körülmény ugyancsak mellett szól, hogy a fenti dokumentum hibás keletű. IV. Béla 1267. május 8-án arra utasította a pécsi káptalant, hogy az erőszakos halált halt Szentzalvatori Izsép fiait iktassák be a gyilkos, Csaba fia Csépan birtokába. HO VI. 145–146. Az utóbbi korábban egyetlen perbehívásra sem reagált, végső kikiáltására 1266. szeptember 15-én került sor. Ezután a király és bárói Izsép fiainak juttatták a kérdéses földet, s parancsot adtak a határok leírására. A határjárás eredményét Kemény fia Lőrinc országbírónak jelentették, aki erről oklevelet állított ki. Az említett 1267. május 8-ai parancslevélben a király Lőrinc országbíró határleíró oklevelét is mellékelte, ám ennek szövege és dátuma sajnos nem maradt fenn; kézenfekvőnek tűnik azonban, hogy az országbírói oklevél kelte nem sokkal előzte meg a királyi parancslevél kiadásának időpontját. Akárhogy is, árulkodó jel, hogy a pécsi káptalannak szóló parancs Lőrinc országbírói méltóságáról (*iudicis curie nostre*) még nem múlt időben szól, nem úgy, mint a pécsi káptalan által végül 1267 októberében kiállított dokumentum, amelyből az egész ügy ismeretes (*dominique Laurencii nunc palatini, comitis Symyngensis, tunc iudicis aule regie*). HO VI. 148–151. Valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy Kemény fia Lőrinc még 1267. május elején is országbíró volt. Alább még fogunk olyan érveléssel találkozni, amely a fenti lehetőséget a bizonyosság szintjére emeli.

említik az összecsapás epizódjait, hogy közben kiállításuk időpontjaként 1265 vagy 1266 van feltüntetve.⁵⁸

Az első két oklevél keltezésének hitele könnyen gyanúba fogható. Erzsébet ifjabb királyné és István ifjabb király egy-egy adományleveléről van szó, amelyek egyazon 1282. évi diplomában maradtak fenn átírásként. Az ifjabb királyi pár a Feketehalomnál tanúsított hűségéért ugyanazzal a földadománnyal tüntette ki Gutkeled nembeli Kozma *comest*. Miként Szentpétery Imre bebizonyította, az 1265. évi dátumot viselő két irat közül az ifjabb királyé csak 1266-ban és 1268–1269-ben keletkezhetett,⁵⁹ s bár közvetlen bizonyítékunk nincs rá, ugyanezt feltelezhethetjük Erzsébet azonos tartalmú okleveléről is.⁶⁰

A harmadik, 1266-ra keltezett dokumentumot csak egy Fejér György által idézett kivonatból ismerjük, amely szerint az ifjabb király birtokadománnyal tüntette ki Kunched nevű hívét az isaszegi csatában tanúsított bátorságáért, valamint Ders nevű testvérének a görög császár elleni háborúban történt hősi haláláért.⁶¹ Fennmaradt azonban egy ugyancsak 1266-ban kelt, eredeti oklevél is, amely szintén Kunched – valamint testvére, Jób – érdemeit jutalmazta, ezúttal azonban még nem birtokkal, hanem a várjobbágyi sorból történő kiemeléssel; a diploma azonban a belháború eseményeit egy szóval sem említi, s az indoklásban csakis Ders haláláról olvashatunk.⁶² Joggal merül fel a kérdés, hogy e másik, eredeti oklevél, amelyet jóval az ütközet bevett időpontja után adtak ki, miért nem idézi fel Kunched Isaszegnél tanúsított bátorságát. E körülmény roppant kérdésessé teszi a kivonat datálásának megbízhatóságát, bár elvileg fenntartaná annak a lehetőségét, hogy a csata a két dokumentum kiállítása között, valamikor 1266-ban történt.

Keményebb diónak bizonyul a negyedik, 1266-ra keltezett oklevél, ennek hitele ugyanis első ránézésre kifogástalan.⁶³ Az eredeti irat szerint, amelyet ma is a veszprémi káptalan hiteleshelyi levéltárában őriznek, az ifjabb király ígéretet tett arra, hogy trónra lépése után megneemesíti azokat a különféle vámosaszói királyi és királynéi szolgálónépeket, akik Rátót nembeli István ifjabb királynéi lovászmester csapatában részt vettek az isaszegi csatában. Az is kiderül az oklevélből, hogy az uralkodói *condicionariusok* valamikor az ütközet után (*postmodum*) abban

⁵⁸ Az arányok sokatmondóak: 1267-ben 5, 1268-ban 10, 1269-ben 5, 1270-ben 9, 1272-ben pedig újabb két hiteles oklevél idézi fel a belháború eseményeit.

⁵⁹ CD VI/2. 389–390. Datálásához lásd Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) II/1. 1892. sz.

⁶⁰ CD VI/2. 391–392. Datálásához lásd Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 2008. (a továbbiakban: RD) 86.

⁶¹ CD IV/3. 345.

⁶² HO VI. 142–143.

⁶³ CD IV/3. 347. (=DF230007)

a hadjáratban is kitüntették magukat, amelyet az ifjabb és az öreg király közösen indítottak az országból kivonuló kunok visszatérése érdekében, mégpedig a szóban forgó lovászmester testvére, Rátót nembeli Roland szlavón bán seregében. Bár az említett dió feltörhetetlennek tűnik, mégis akad olyan körülmény, ami lehetővé teszi, hogy feltételezzük: hibás keletű oklevéllel van dolgunk.

Miért szüneteltette István a *dux Cumanorum* címet 1267-ben?

Ez a körülmény pedig nem más, mint az ifjabb király „kunok ura” (*dux Cumanorum*) címe, amely István minden egyes 1267-ben és egyetlen 1268-ban kelt diplomájából,⁶⁴ valamint éppen az itt tárgyalt 1266. évi oklevélből hiányzik.⁶⁵ Nem lehetetlen tehát, hogy valójában ez a dokumentum is 1267-ben kelt – erre az évrre azonban *önmagában* kétségtelenül merészség lenne túlzottan nagy súlyt helyezni. Ami a *dux Cumanorum* címet illeti, elhagyására az 1267. évi kiadványokból mindmáig nem született megnyugtató magyarázat. A két király kunok elleni hadjáratát – részben éppen oklevelünk miatt – 1266 áprilisára datálja a magyar történetírás.⁶⁶ Ha valóban így lett volna, joggal számíthatnánk arra, hogy a hadi vállalkozást követően a kunok hűsége helyreálljon. István *intitulatio*ja azonban nem tükrözi vissza a fenti kronológiát: 1266. augusztus 20-án István még a kunok uraként nevezi meg magát,⁶⁷ 1267-ben azonban egyetlen egyszer sem használja ezt a címet. Két lehetőség marad csupán: egyrészt feltételezhetjük, hogy a kunok lázadásának semmi köze sem volt a *dux Cumanorum* cím szüneteltetéséhez (amelynek okait vizsgálva azonban így semmilyen támpontra sem hagyatkozhatunk); másrészt pedig elgondolkodhatunk azon, hogy a kunok elleni hadjáratra mégsem 1266-ban került sor.

Véleményem szerint az utóbbi megoldás a helyes, ennek azonban az az előfeltétele, hogy oklevelünket hibás keletűnek tételezzük fel. Az osztrák évkönyvek és a *Somogyvári Formuláskönyv* első évkönyvének híradása kétségtelenül feljogosít arra, hogy így tegyünk. Ha ugyanis *önmagában* nézzük őket, az oklevél és a három egybehangzó évkönyv megbízhatósága ellen nem tudunk döntő érveket

⁶⁴ 1268: ÁÚO VIII. 202–203. Vö. az eredetivel: MNL OL, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 642.

⁶⁵ *Szentpétery Imre*: V. István ifjabb királysága. Századok 55. (1921–1922) 77–87.

⁶⁶ *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története i. m. II. 264., 537. 205. jegyz. A kunok elleni hadjárat datálásához csak néhány oklevél szolgáltat támpontokat. CD IV/3. 347.; 1267: CD IV/3. 413–414.; 1269: RA II/1. 46–47.; 1270: CDCr V. 546. Az említett dokumentumok szerint az esemény az isaszegi csata után történt és még Roland viselte a szlavón bánságot. Mivel az egyik oklevél nem más, mint az ifjabb király 1266-ra keltezett adománya a vámosaszói *condicionarius*ok részére, kézenfekvő volt az a következtetés, hogy István és Roland bán közös akciójára 1266 után nem kerülhetett sor. Jó okkal feltételezhető azonban, hogy a szóban forgó oklevél hibás keletű.

⁶⁷ CD IV/3. 347.

felsorakoztatni; mivel azonban ellentmondanak egymásnak, így világos, hogy csak az egyik forrástípusnak hihetünk. A három *annales* közül kettőt semmilyen módon sem tudunk egymáshoz kapcsolni, így legalább két egymást erősítő független forrást tudunk az oklevéllel szembeállítani. Bár kétségtelen, hogy a legkritikább esetben feltételezhető, hogy egy eredeti oklevél hibás datálása volna,⁶⁸ épp ilyen nehéz lenne elfogadni, hogy egymással a legcsekélyebb rokonságot sem mutató évkönyvek véletlenül éppen ugyanazt a tévedést kövessék el, azt tudniillik, hogy az állítólagosan 1264–1265-ben lezajlott belháború – egyébiránt más és más eseményeit – egyaránt 1267-nél tüntetik fel. Ha eltekintünk attól a fentebb említett tényről, hogy az 1266-ra datált oklevelünk *intitulatio*ja az ifjabb király 1267. évi okleveleinek sajátosságait tükrözi, a mérleg két serpenyőjében két azonos súlyú érvet találunk; vannak azonban olyan – hol kisebb, hol nagyobb jelentőségű – körülmények, amelyek egyértelműen a belháború 1267. évi keletzése felé billentik a mérleg nyelvét. A *dux Cumanorum* cím felfüggesztésének problémája csak egy ezek közül.

Emlékezhetünk, hogy a kunok – legalábbis nagy részük – a belháború során István ellen fordultak, s minden bizonnyal a két szembenálló rokon közti örlődésük vezetett el ahhoz, hogy az ifjabb király győzelme után megkísérelték az elvonulást az országból. Nincs másik esemény ebben az évtizedben, amely olyannyira kézenfekvő magyarázatot adna a *dux Cumanorum* cím elhagyására, mint a belháború, amely során az ifjabb király csapatai két kunok elleni csatában is győzedelmeskedtek. Ha tehát az isaszegi csatában kicsúcsosodó fegyveres szembenállást 1264–1265 helyett – az évkönyvekkel összhangban – 1267-re helyezzük, rögtön érzékelhetővé válik a kapcsolat a kunokat érintő események és jelenségek között: miután a kunok nagy része IV. Bélához pártolt, István felfüggesztette a „kunok ura” cím használatát; az ifjabb király győzelme után a két uralkodó iránti hűség megoldhatatlan dilemmájával szembenéző kun közösség pedig az ország elhagyása mellett döntött.

Miskolc nembéli Panyit szolgálatai

Az ifjabb király és a kunok viszonyára vonatkozó megjegyzéseinkkel már rá is tértünk azokra az egyéb körülményekre, amelyek azt a véleményünket látszanak erősíteni, hogy apa és fia háborújára valójában 1267-ben került sor.

⁶⁸ Értelemszerűen ritkán bukkan fel olyan körülmény, amely egy eredeti oklevél keletzésének hibás voltát bizonyíthatná, IV. Béla uralkodásának utolsó másfél évtizedéből ugyanakkor több példa is ismeretes. 1256 (1260 helyett): CD VI/2. 385–386. (RA 1129. sz.), 1258 (1259 helyett): CD IV/2. 490–493. (RA 1205. sz.), 1262 (1270 helyett): MES I. 473–475. (RA I/3. 1302a), 1266/1267 (1265 helyett): CD IV/3. 265–266. (RA I/3. 1512. sz.), 1269 (1264 helyett): HO VIII. 96–97. (RA I/3. 1604. sz.), 1269 (1267 helyett): RD 59–60., 1263 (1260 helyett): ÁÚO XI. 479 – 481. (RA I/3. 1380. sz.)

A diplomatikai forrásoknál maradva, mindenekelőtt arra az oklevélre kell felhívunk a figyelmet, amelyet az ifjabb király 1268-ban állított ki Sámson fia Jakab részére. Az adománylevélben sok másik dokumentumhoz hasonlóan az isaszegi csatában szerzett érdemeiről olvashatunk; az oklevél egyedi vonása az, hogy az ütközetet a közelmúlt eseményeként, a „legutóbbi csataként” tálalja (*in llsuazeg in nuperno conflictu nostro, quo Herricus palatinus succubuit*);⁶⁹ márpedig ezt aligha tette volna, ha a csata valóban három évvel korábban, 1265-ben zajlott volna.

A Pauler-féle időrend elfogadása egy másik komoly zavart is támasztana. Már szóltunk arról, hogy a belháború eseményeiről megemlékező okleveleket – leszámítva a fentebb részletesen tárgyalt, 1266-ra datált dokumentumot – csak 1267-től kezdték el kiállítani István kancelláriáján. Abban persze semmi meglepő nincs, ha egy hőstett csak évekkel később nyeri el jutalmát, a két évig tartó teljes hallgatás azonban mégiscsak magyarázatot igényel. Felmerülhetne az a megoldási javaslat, hogy az 1265-ben és 1266-ban ifjabb királyi adományban részesülő személyek esetleg nem vettek részt a belháborúban. Ez a hipotézis azonban bizonyosan nem felel meg a valóságnak. Az adományosok egyike ugyanis, a Borsod megyei Bálaival 1265-ben megjutalmazott Miskolc nembéli Panyit kétségtelenül tevékeny részese volt az apa és fia közt dúló fegyveres konfliktusnak – minderről azonban nem az 1265. évi oklevél, hanem egy 1268-ban kelt diploma tájékoztat.⁷⁰ Az ifjabb király mellett tűzön-vízen át kitartó Panyit három birtokadományban részesült 1265 és 1270 között, s az uralkodó minden egyes szerzemény esetében újabb és újabb hőstettet szőtt bele Panyit érdemeinek előadásába. Az első, 1265-ből származó diploma *narratiója* szerint Panyit birtokszerzésének legfőbb oka a tatárokhoz küldött követségben tett szolgálat volt. A következő, 1268-ban kelt oklevélben István újabb borsodi birtokokkal tüntette ki, az ifjabb király azonban immár nemcsak a tatár követségről, hanem a belháborúban szerzett érdemeiről is megemlékezett: Panyit mellette volt Feketehalomnál, majd az Ernye bán elleni csatában foglyul ejtette az ellenséges sereg vezetőjét, s végül részt vett az isaszegi ütközetben is. A hű báró harmadik oklevelét V. István immár az ország egyedüli uraként állította ki (1270. december 11.), s a király a fentiekben túl említést tett arról a dicsőséges szerepről is, amelyet Panyit a hűtlen bolgár kliens, Szventeszláv Jakab elleni bulgáriai bosszúhadjárat során játszott.⁷¹

Vajon miért hallgatta el az ifjabb király Panyit részére kiállított első, 1265. évi adománylevele azokat a felbecsülhetetlen szolgálatokat, amelyek kétségtelenül hozzásegítették Istvánt ahhoz, hogy végül felülkerekedjen atyján, IV. Bélán?

⁶⁹ HO VIII. 113.

⁷⁰ 1265: HO VIII. 99.; 1268: HO VIII. 110.

⁷¹ 1270. dec. 11.: ÁÚO XII. 6.

Az 1265-ben kelt okmány miért nem említi a feketehalmi vitézkedést, az összecsapást Ernye bánnal, valamint a háború kimenetelét eldöntő isaszegi csatát, amelyek az elfogadott időrend szerint mind 1264–1265 telén zajlottak le? Minden bizonnyal azért, mert a belháború nem ekkor, hanem később zajlott. Azt ugyanis aligha gondolhatjuk, hogy az oklevél kiállítására ezekben a viharos hetekben, az egymást feszes ütemben követő hadi események kellős közepén került volna sor. Gondolhatnánk ugyan arra, hogy az elsőprő győzelem dacára az ifjabb királynak és az adománynyerőknek – valamiféle, ma már kideríthetetlen ok miatt – nem állt érdekükben a belháború során végrehajtott hőstettekre hivatkozni. Ezt az amúgy sem könnyen hihető lehetőséget azonban nyugodt szívvel kizárhatjuk. Rendelkezésünkre áll ugyanis egy ugyancsak 1265-ben kelt adománylevél, amelyben az ifjabb király távolról sem titkolózik a családi viszályt illetően. A konfliktus egy korábbi, a belháborút megelőző epizódjára utalva az István nevében működő oklevélíró elbeszéli ugyanis, hogy nem sokkal előbb, amikor István IV. Béla ellen hadjáratot vezetett, táborát számos bárója elhagyta.⁷² A *narratio* nem hagy kétséget afelől, hogy hívei akkor távoztak István mellől, amikor az ifjabb király volt a kezdeményező fél; az epizód így azonban nem illeszthető be a belháború eseményeinek egymásutánjába, hiszen életszerűtlen az a feltételezés, hogy a bárók éppen akkor hagyják cserben az ifjabb királyt, amikor az üldözött István a kezdeményezést magához ragadva sikerrel tört ki Feketehalomból, hogy meginduljon az ország belseje felé.

II. Ottokár segítő keze

A hazai okleveles források szemléje után most térjünk vissza kiinduló pontunkhoz, Jans von Wien krónikájához, amely, mint emlékezhetünk, arról tudósít, hogy az isaszegi csatában IV. Béla báróinak seregében – mintegy 200 fővel – jelen voltak II. Ottokár cseh király csapatai is.⁷³ A IV. Bélára 1260-ban döntő vereséget mérő cseh király immár a teljes Babenberg-örökség (Ausztia és Stájerország) birtokában teljesíthette ki birodalomépítő terveit. Bécsnek kitüntetett szerepet szánt: még arra is kísérletet tett, hogy a várost pápai közreműködéssel püspökséggé tegye.⁷⁴ Nem csoda hát, ha növekvő hatalma támaszai közül sokan a bécsi

⁷² 1265: ÁÚO XI. 545. Az adománynyerő Rátót nembeli Domokos fia István ifjabb királynéi lovászmester az általam hibás keletűnek tekintett 1266. évi oklevél szerint ugyancsak részt vett az isaszegi csatában. CD IV/3. 347. A kérdés itt is ugyanaz, mint Panyit esetében: 1265-ben kiállított adománylevele miért nem említi a belháború során szerzett érdemeket?

⁷³ Welchronik 593. vv. 1303–1307.

⁷⁴ Viktor Flieder: Stephansdom und Wiener Bistumsgründung. Eine diözesan- und rechtsgeschichtliche Untersuchung. Wien 1968. 61.

lovagpolgárságból kerültek ki.⁷⁵ A bécsiek mellett azonban az osztrák *ministerialisok* szolgálataira is bízvást számíthatott: Jans von Wien Preussel Henrik mellett még két osztrák lovagról tud, akik Isaszegnél hagyták ott a fogukat – közülük az egyiket, egy bizonyos Wetzelt, a bécsi közönség is jól ismerte.⁷⁶

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy okleveles adattal is alátámaszthatjuk a bécsi krónikás híradását. A forrás lelőhelye egy rejtélyes sorsú 18. századi kézirat, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár őriz.⁷⁷ A kézirat tartalma egy inventárium, amelyben az alsó-ausztriai kleinmariazelli kolostor okleveleinek kivonatai olvashatók. Maga a levéltár nyomtalanul elenyészett, miután II. József 1782-ben feloszlatta az intézményt, az inventárium pedig csak 1830-ban bukkan fel, Jankovich József gyűjteményének részeként. Az 1136-ban alapított kolostor legrégebbi dokumentumairól is hírt adó jegyzéket Alois Gehart adta ki 1985-ben. Az inventáriumban felsorolt 274 dokumentum közül a hetedik 1267-ben kelt, s egy Gundakar von Hassbach nevű *ministerialis* adományát tartalmazta; a kivonat szerint a rendelkező kötelezte magát, hogy Rohrbach nevű birtokát a kolostornak ajándékozza abban az esetben, ha nem térne vissza a magyar háborúból (*ex bello Ungarico*).⁷⁸ Nincs okunk, hogy kételkedjünk a tudósítás hitelességében: 1267-ben Alsó-Ausztriában magyarországi háborúra készülődtek. Mivel II. Ottokár és IV. Béla között a kroisenbrunni csatavesztést követő békekötés óta szívélyes, szövetségi viszony állt fenn, így aligha gondolhatunk másra, mint hogy Gundakar és társai IV. Béla megsegítése érdekében keltek útra kelet felé – az ellenfél tehát csak az ifjabb király lehetett.⁷⁹

Mint láttuk, IV. Béla minden valószínűség szerint számíthatott a cseh király segítségére az isaszegi ütközet előtt, s forrásaink azt a lehetőséget is felvetik, hogy a csata után is megpróbált odahatni II. Ottokárra a beavatkozás érdekében. A szóban forgó kútfő nem más, mint Kunigunda cseh királyné leveleskönyvének

⁷⁵ Mint például a már említett Paltram, aki a cseh király hitelezője lehetett. *Peter Csendes*: König Ottokar II. Přemysl und die Stadt Wien. In: Ottokar Forschungen. Hrsg. Max Weltn – Andreas Kusternig. 1979 Wien. = Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich NF 44–45. (1978–1979) 149.

⁷⁶ Weltchronik 595. vv. 1445–1455.

⁷⁷ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Bp. Quart. Lat. 1260.

⁷⁸ *Alois Gehart*: Ein Archivinventar des Klosters Kleinmarazell aus dem 18. Jahrhundert. Beschreibung und Edition. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich NF 50–51. (1984–1985) 137.

⁷⁹ A karintiai eredetű család a Preusselekhez hasonlóan II. (Harcias) Frigyes híveiből lett II. Ottokár támogatója. Birtokaik a magyar határ közelében, Pitten táján feküdtek. *Weltn, M.*: Landesherr und Landherren i. m. 165–166. 23. jegyz. Gundakar 1260 óta szerepel II. Ottokár Bécsben kiállított okleveleinek tanúnévsorában. CDERB V/1. 327., 417., 606., 652., V/2. 28. A jelek szerint túlélte a háborút: 1268. augusztus 14-én egy Znojmban kiadott oklevélben tanúként szerepel. *Max Weltn*: Die Urkunden des Archivs der niederösterreichischen Stände. Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesarchiv 10. (1986–1987) 85. Gundakar minden bizonnyal II. Ottokár kíséretében tartózkodott Morvaországban, a cseh király ugyanis augusztus 1-jén ugyanott adott ki oklevelet. CDERB V/3. 1427. sz.

egyik darabja. Kunigunda IV. Béla unokája és II. Ottokár felesége, s egyben a két uralkodó közötti szövetség szimbóluma volt. Levélgyűjteménye ritka lehetőséget biztosít arra, hogy betekintsünk egy magyar környezetben nevelkedett királyné legbensősebb érzelmeinek világába; a korszakunkban oly ritka személyes hangvételű levelekből meglevenedik Kunigunda családi élete. Különösen megrendítő a levélíró anyjához, Anna macsói hercegnéhez küldött keserű tónusú levele, amelyben magát „számkivetettnek” nevezi, s kemény szavakkal kéri számon, hogy az anyai jóindulatot elvesztve gyalázatra vettetett. Aligha van olyan anya, aki örülne, ha leánya az alábbi hangnemben figyelmeztetné, hogy „mind ez idáig a gyermekes oktalanságot korholtatok bennünk, de tisztelendő asszonyom, ezt immár magatoktól elvesztétek és ügyeljeteK arra, hogy immár felserdültünk, meg arra, hogy megvetéseketek túlzásba menőnek találjuk”.⁸⁰

A gyűjteményben nem csak a cseh királyné levelei olvashatók. IV. Béla egyik leánya – vélhetően Szent Kinga krakkói hercegné – a szerzője annak az *epistolának*, amely az öreg király siralmas helyzetét tárja eléNK, „akinek számos fájdalom van, mivel élemedett korában, amikor már az öregség botja által támogatva kellene megpihennie, elűzték trónjáról, és megtagadták hívei, akik közül a királyi felség igazságát védve sokan leterítve meghaltak”.⁸¹ A levél küldője arra kívánta rávenni a címzettet, – aki nem lehet más, mint Kunigunda királyné –, hogy bírja rá II. Ottokárt a fegyveres segítségnyújtásra. A *missilis* félreérthetetlenül az isaszegi csatavesztésre utal, s a bennünket érdeklő kérdést – az ütközet időpontját – könnyen eldönthetné, ha rendelkezne keltezéssel – sajnos azonban nem ez a helyzet. Sokatmondó viszont az a tény, hogy a levélgyűjtemény datálható darabjai között nincsen 1266-nál korábbi, ami újabb – igaz halvány – nyoma lehet annak, hogy az isaszegi csata – valamint az arra utaló, Szent Kingának tulajdonított levél – az 1267. évhez köthető. A krakkói hercegné 1268 nyarán már apja meglátogatására készülődött⁸² – ha valóban útra is kelt ekkor, magyarországi tartózkodása igencsak hosszúra nyúlt, mivel még a következő év áprilisában is IV. Béla környezetében találjuk.⁸³ Nem lehetetlen, hogy Kinga kíséretében érkezett haza Lengyelországból az ifjabb király fia, a kisgyermek

⁸⁰ Franz Palacky: Über Formelbücher, zunächst in Bezug auf böhmische Geschichte. Nebst Beilagen. Ein Quellenbeitrag zur Geschichte Böhmens und der Nachbarländer im 13., 14. und 15. Jahrhundert I–II. Prag 1842., 1847. I. 281.; Árpád- és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. S. a. r. Makkai László – Mezey László. Bp. 1960. 171–172.

⁸¹ Palacky, F.: Über Formelbücher i. m. I. 279.

⁸² 1268. jún. 4.: „Cum vero iter ad patrem nostrum, dominum regem Vngarorum faciemus, nos ducere et reducere omni contradictione remota tenebuntur.” Codex diplomaticus Poloniae minoris. Kodeks dyplomatyczny Małopolski I–IV. Ed. Franciszek Piekosiński. Kraków 1876–1905. (a továbbiakban: CDPM) II. 127.

⁸³ HO VIII. 96–97. Datálásához lásd RA I/3. 1604. sz.

László herceg is, aki minden bizonnyal azután került ilyen messze hazájától, hogy a belháború idején nagynénje, Anna hercegnő fogságba ejtette István családját. Megalapozottan merült fel az a vélemény, hogy IV. Béla és környezete a túszul ejtett unokát olyan ütőkártyának tekintette, amely meggátolta, hogy az ifjabb király teljes mértékben kihasználhassa a csataterén aratott elsőprő diadalt.⁸⁴ Ez lehetett az az ok, ami miatt az öreg király László herceget lengyel földre küldte, noha korántsem teljesen bizonyos, hogy a célpont Szent Kinga és V. Boleszló krakkói udvara volt; IV. Béla Jámbor Boleszló kalisz-gnieznói fejedelem személyében Jolánta nevű leányának is lengyel férjet talált, s Jolánta 1269 tavaszán történetesen szintén apja udvarában tartózkodott.⁸⁵

Ugyancsak Kunigunda leveleskönyve tartotta fenn azt a levelet, amelyből kiderül, hogy IV. Béla 1268 februárjában követeket menesztett a cseh királyhoz.⁸⁶ A küldöttség, amely egy sátrat vitt ajándékba II. Ottokárnak, nem találta ott-hon a házigazdát, akit ekkoriban a poroszok elleni keresztes hadjárat foglalt le. Nagyon is valószínű, hogy a magyar király követei – a Szent Kingának tulajdonított levélhez hasonlóan – az apját sarokba szorító István elleni háborúra akarták rávenni a cseh uralkodót, a küldetést azonban nem koronázta siker.

Három további kérdés

Ha IV. Béla és István ifjabb király belháborújának időpontját a fenti érvek által támogatva 1267-ra helyezzünk, a szembenállás néhány további részlete is mentesül az ellentmondásoktól. Ezek közül az első mindjárt az a kérdés, hogy az isaszegi csatát követő rendezés hogyan foglalhatott magába olyan pontot, amely a teljes győzelmet arató ifjabb királyt területi engedményekre, tudniillik az addig általa kormányzott Valkó és Szerém megyék átengedésére kényszerítette.⁸⁷ Már az a tény is meglepőnek tűnhet, hogy a diadalmaskodó István nem rohanta le apja országrészét; erre azonban meggyőző magyarázatot kínált Zsoldos Attila, amikor felvetette, hogy a túszként magánál tartott unoka, a később Lengyelországba küldött László herceg javíthatott az öreg király alkupozícióján.⁸⁸ Ez az eszköz valóban alkalmas lehetett arra, hogy IV. Béla legalább a belháború előtti *status quo* fenntartását kicsikarja a fiával folytatott tárgyalások során, arra azonban aligha, hogy az ifjabb király önmagát megalázva két általa uralt megyéről is lemondjon – márpedig a korábban István kezén lévő Szerém és Valkó megyék élén legkésőbb

⁸⁴ Zsoldos A.: Családi ügy i. m. 78–81.

⁸⁵ HO VIII. 96–97.

⁸⁶ Palacky, F.: Über Formelbücher i. m. I. 283.

⁸⁷ Zsoldos A.: Családi ügy i. m. 84.

⁸⁸ Uo. 82.

1266-tól IV. Béla emberei tűnnek fel. Ha a belháborút 1267-re helyezzük, a fenti problémával értelemszerűen nem kell szembesülnünk, hiszen ebben az esetben az ifjabb király által tett területi engedményekre nem István döntő győzelme után, hanem előtte került sor.

Egy másik probléma az ifjabb király egykori híveinek, a Kánoknak az átállása IV. Béla pártjára. A belháború történéseiről tudósító oklevelek, amelyek az ifjabb király győzelmeit összefüggő eseménysorként láttatják, arról tudósítanak, hogy Kán nembeli László fia László erdélyi vajda és testvére, Gyula a fiú szolgálatát az apáéra cserélték fel, s haddal vonultak István ellen.⁸⁹ Ha Pauler kronológiáját elfogadva a belháborút 1264–1265-re tennénk, abból egyértelműen az következne, hogy az árulásra is ekkor került sor. Különös azonban, hogy az István környezetében bizalmi funkciót betöltő harmadik fivér, Kán nembeli Miklós ifjabb királyi kancellár még 1266-ban is viseli hivatalát,⁹⁰ miközben tudomásunk van arról, hogy legkésőbb 1267-ben elmenekült Istvántól – vélhetően átállt IV. Béla oldalára.⁹¹ Bár természetesen nem szükségszerű, hogy mindhárom fivér egyszerre távozzon az ifjabb király udvarából, mégis nehezen hihető, hogy István pozícióban hagyta volna Kán nembeli Miklóst nagyhatalmú rokonai pártváltása után – különösen annak fényében, hogy végül maga Miklós is árulónak bizonyult. Valószínűbbnek ítéltető tehát az a lehetőség, hogy a Kán-fivérek egyszerre, a belháború előestéjén hagyták el az ifjabb királyt, amely ebben az esetben csak 1266-ban vagy utána történhetett.

Ugyancsak sokatmondó, hogy forrásaink csupán 1267-től adnak hírt olyan esetekről, amikor az ifjabb király apja országrészében található birtokok sorsa felől intézkedett. 1268-ban például István hű kunja, Parabuh részesült birtokadományban, méghozzá az öreg király által uralt területek szívében, a IV. Béla országzászlásának utolsó évtizedeiben oly kitüntetetté váló Komárom megyében.⁹² A szóban forgó birtok – egy bizonyos Vág melletti Megyer (*villa Meger iuxta Waag in comitatu de Cumarun*) – azonosítása azonban némi nehézségbe ütközik. Komárom megyében valóban találunk Megyer nevű települést – a mai Nagymegyert –, ám ez több mint 20 kilométerre fekszik a Vág folyótól.⁹³ Lehetséges, hogy inkább Megyerésre kell gondolnunk, amely közvetlenül az említett víz partján fekszik.⁹⁴ Szóba jöhet esetleg Tótmegyer is, amely szintén közel van a Vághoz, ám nem

⁸⁹ 1267: CD IV/3. 407–408.

⁹⁰ Archontológia 1000–1301. 119.

⁹¹ 1267: CD IV/3. 417.

⁹² 1268. jún. 3.: ÁÜO VIII. 203.

⁹³ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I³–IV. Bp. 1987–1998. (a továbbiakban: ÁMTF) III. 438.

⁹⁴ RA II/1. 1876. sz.

Komárom, hanem már Nyitra megyéhez tartozik.⁹⁵ Akármelyik falu volt is azonban az adomány tárgya, meglepő az a szemtelenségnek is minősíthető magabiztosság, amellyel az ifjabb király az apja országrészének kellős közepén található birtok sorsa felől intézkedett. Nem pusztán arról van itt szó, mint azokban az 1268. és 1269. évi esetekben, amikor IV. Béla országrészének lakói az uralom átvételére készülődő ifjabb királyhoz siettek, hogy az öreg király adományait megerősíttessék.⁹⁶ Bár nem tudható, hogy Parabuh végül ténylegesen birtokba vette-e a neki juttatott komáromi földet, az adomány ténye kétségtelenül elgondolkodtató, s arra utal, hogy az öreg király veresége épp olyan megalázó volt, amilyennek leánya, Szent Kinga leírta.

Mikor történt az isaszegi csata?

Amikor Pauler Gyula a belháború idejét meghatározta, logikus előfeltevésből indult ki: „Ha e háború – mint írta – csakugyan 1267-ben történt volna, s így háromszor rántott kardot egymás ellen Béla és István, az a sajátságos eset fordulna elő, hogy míg az első és a második harc előzményeit, befejezéseit, békeokmányait ismerjük; a második 1264-iki összeütközést a forrásokból úgyszólván nyomról nyomra látjuk fejlődni: a harmadik, a legnagyobbáról, melyben történt az oklevelek tanúsága szerint [...] a dévai csatától és István nejének pataki elfogatásától kezdve Isaszeghig minden: se okát, se befejezését nem tudnók”.⁹⁷ Bár az 1262. évi konfliktus előzményeit és lefolyását illetően korántsem látunk olyan tisztán, ahogy Pauler sorai sejtetik,⁹⁸ de kétségtelenül bírjuk az apa és fia között 1262 végén létrejött pozsonyi béke poroszói megerősítésének szövegét,⁹⁹ valamint az ifjabb királynak a béke pontjait kiegészítő szakali oklevelét, amely a következő év májusában kelt.¹⁰⁰ Ismerjük az 1263-ban kiújult ellentét miatt IV. Bélát és Istvánt egyaránt korholó pápai leveleket,¹⁰¹ mint ahogy tudunk egy 1265 márciusában kötött megállapodásról is, amely talán egy fegyveres szembenállásig fajuló viszályt volt hivatott

⁹⁵ ÁMTF IV. 423.

⁹⁶ 1268: CD IV/3. 469.; 1268: ÁÚO XI. 575.; 1269: RA II/1. 46.

⁹⁷ Pauler Gy.: A magyar nemzet története i. m. II. 535–536. 202. jegyz.

⁹⁸ Zsoldos A.: Családi ügy i. m. 20–21.

⁹⁹ 1262. dec. 5.: MES I. 476–480.

¹⁰⁰ 1263. máj. 3.: MES I. 485–486.

¹⁰¹ 1263: Hans Martin Schaller: Eine kuriale Briefsammlung des 13. Jahrhunderts mit unbekannten Briefen Friedrichs II. (Trier, Stadtbibliothek Cod. 859/1097). Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 18. (1962) 207–210.; 1264: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I–II. Ed. Augustinus Theiner. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: VMHH) I. 266–265.

lezárni.¹⁰² Az utóbbi 1266. évi kiegészítései, amelyekről apa és fia a Margitszigeten állapodtak meg, teljes szövegükben rendelkezésünkre állnak.¹⁰³ Efféle dokumentum 1267-ből és az utána következő esztendőkből valóban nem ismeretes. Bármennyire is megfontolandó azonban Pauler Gyula idézett véleménye, kényszerítő erővel semmi esetre sem bír; a források tanúságát és hitelét mérlegre téve nem tartom kétségesnek, hogy az ifjabb király okleveleinek tucatjaiban emlegetett belháborúra valójában 1267-ben került sor. A kérdés, amely még válaszra vár, immár csak az, hogy pontosan mikor.

Fentebb láthattuk, hogy okleveleink egyértelmű híradása szerint az isaszegi csata idején még Kőszegi Henrik volt a nádori méltóság birtokosa. Az 1267. év során jelentős változás ment végbe IV. Béla kormányzatában: Henrik nádorból szlavón bán, Kemény fia Lőrinc országbíróból nádor, Ákos nembeli Ernye nyitrai ispánból pedig országbíró lett. Az átrendeződés oka a korábbi szlavón bán, Rátót nembeli Roland eltávolítása volt, aki valamiért elvesztette az öreg király jóindulatát.¹⁰⁴ A cserék hátterének értelmezését korábban az az 1267 februárjára datált, de mint láttuk, minden bizonnyal hibás keletű oklevél nehezítette meg, amely Kemény fia Lőrincet nádorként említi, a nádorváltás ugyanis az utókor szemében elveszítette kapcsolatát Roland bán leváltásával. Ez utóbbira csakis a Rolandot utoljára bánként említő oklevél kelte (1267. május 21.)¹⁰⁵ és szeptember közepe között kerülhetett sor, amikor a méltóságot már a korábbi nádor, Henrik foglalta el.¹⁰⁶ Ha azt állítanánk, hogy februárban Kemény fia Lőrinc már nádor volt, akkor kénytelenek lennénk azt is feltételezni, hogy Henrik jó pár hónapra országos méltóság nélkül maradt, mielőtt IV. Béla valamikor a nyár folyamán szlavón bánná nevezte volna ki. E bajosan magyarázható probléma azonban rögtön elhárul, ha a hibás keletű oklevelet nem vesszük figyelembe az események rekonstrukciójakor.

Mivel IV. Béla legfőbb méltóságviselői először szeptember 15-e körül tűnnek fel új pozícióik birtokosaiként, a kormányzati átalakítás – és az isaszegi csata – *terminus ante queme* kétségkívül szeptember közepe.¹⁰⁷ Egy másik támpontot jelenthet az az 1267. július 20-án kiállított diploma, amelyben IV. Béla azokról az érdemeiről is megemlékezett, amelyeket Fülöp esztergomi érsek a

¹⁰² 1265. márc. 28.: VMMH I. 279–280. István egy 1265-ben kelt oklevelében arra panaszkodott, hogy egy nem sokkal korábban apja ellen indított hadjárata során bárói elhagyták, s Ágas vára, amelyet Jób pécsi püspökre bízott, az egyháznagy hanyagsága miatt egy időre az ellenség kezére került. 1265: ÁÚO XI. 545.

¹⁰³ 1266. márc. 23./1266. jún. 22.: VMMH I. 284–287.

¹⁰⁴ 1270: CDCr V. 546.

¹⁰⁵ 1267. máj. 21.: CDCr V. 430.

¹⁰⁶ 1267. szept. 15. k.: CD IV/3. 384–387. Datálásához lásd RA I/3. 1532. sz.

¹⁰⁷ Uo.

családi viszály lecsendesítése terén szerzett.¹⁰⁸ Van azonban egy olyan körülmény, amellyel talán még lejjebb szoríthatjuk a belháború felső időhatárát. Okleveleink elbeszélik, hogy az isaszegi csatával végződő belháború után az öreg és az ifjabb király seregei közösen, Roland szlavón bán vezénylete alatt léptek fel az országból kivonulni készülő kunok ellen.¹⁰⁹ Az ifjabb király 1267. június 3-án a Duna-parti kőmonostor mellett keltezte egyik oklevelét;¹¹⁰ István dél-magyarországi tartózkodási helyét így kézenfekvő lenne a kunok elvonulását megakadályozó hadjáratral magyarázni. Teljes bizonyossággal csak annyit állíthatunk tehát, hogy az isaszegi csata az év első felében történt, minden bizonnyal 1267. június 3. előtt. További finomításra adna lehetőséget, ha részletes információkkal rendelkeznenk az ütközetben részt vevő méltóságviselők mozgására nézve, közülük azonban csak Roland bán tartózkodási helyéről tudunk valami keveset: a szlavón bán 1267. április 11-én és 12-én Zággráiban tartózkodott,¹¹¹ a csata időpontja tehát éppúgy lehetett április közepe előtt, mint utána.

A belháború *terminus post quem*ének meghatározását illetően sem vagyunk könnyű helyzetben. 1266. szeptember 15-én még működött a két király közös bírósága, ekkor tehát még bizonyosan nem került sor kenyértörésre.¹¹² December 25-én az ifjabb király nádora, Csák nembeli Péter fia Domokos peres ügyben intézkedett saját birtokán, a Zemplén megyei Perecsén,¹¹³ így könnyen adhatná magát az a következtetés, hogy IV. Béla serege 1266 karácsonya körül még nem kezdte meg István kiszorítását a keleti országrészből. Tudható azonban, hogy Domokos – Pécs nembeli György fia Dénes után – már a második volt azon nádorok sorában, akik a sorsdöntő években elhagyták uruk szolgálatát.¹¹⁴ Domokos 1269-ben már István öccse, Béla szlavón herceg baranyai ispánjaként bukkan fel, helyét – kimutathatóan 1268-tól – Tombold fia Benedek vette át az ifjabb király udvarában.¹¹⁵ Nyilvánvaló tehát, hogy a hűtlen nádor tartózkodási

¹⁰⁸ 1267. júl. 20.: ÁÚO VIII. 162–164.

¹⁰⁹ CD IV/3. 347.; 1267: CD IV/3. 413–414.; 1269: RA II/1. 46–47.; 1270: CDCr V. 546.

¹¹⁰ HO VIII. 117. Datálásához lásd *Szentpétery I.*: V. István ifjabb királysága i. m. 84.

¹¹¹ CDCr V. 428–429., 429–430.

¹¹² 1266. nov. 20.: CD IV/3. 322–330. (RA I/3. 1502. sz.)

¹¹³ 1266. dec. 25.: Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Szócs Tibor. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 51.) Bp. 2012. 133–134.

¹¹⁴ Pécs nembeli Dénes átválása a bizonyosan személyéhez köthető méltóságviselések idejét tekintve 1264 és 1268 közé tehető (*Zsoldos A.*: Családi ügy i. m. 38.), ám sokatmondó, hogy az ifjabb királynak – Domokos személyében – már 1266-ban új nádora volt. A dezertálásra tehát vélhetően 1264 és 1266 között került sor: talán Dénes is azok között volt, akik 1265-ben vagy valamivel előtte egy IV. Béla ellen indított – részleteit illetően sajnos nem ismert – hadjárat során elhagyták István táborát (*baronibus nostris [...] in expeditione paulo ante habita contra karissimum patrem nostrum deserentibus*). 1265: ÁÚO XI. 545.

¹¹⁵ *Zsoldos A.*: Családi ügy i. m. 100.

helye nem feltétlenül nyújt kapaszkodót a háború kezdetének meghatározásához – sőt, valószínűnek tűnik, hogy Domokos valójában sohasem csatlakozott többé az ifjabb királyhoz a belháború során. Az említett gyanút az alábbi körülmény alapozza meg.

1270. évi trónra lépését követően az egykori ifjabb király, V. István kénytelen volt olyan bárókkal is együttműködni, akiket korábban joggal tarthatott számon ellenségeiként. Közéjük tartoztak a belháború során ellene sereget vezénylő hadvezérek, Ernye bán és Kemény fia Lőrinc, valamint egykori nádora, Péc nembeli Dénes is.¹¹⁶ Lőrinc és Dénes még István kormányzatába is bekerült az 1272 nyarán villámcsapásként bekövetkező válság idején, miután Gutkeled nembeli Joachim szlavón bán elrabolta a király elsőszülöttjét, Lászlót. A fentiek fényében nem kell meglepőnek tartanunk, hogy immár Domokos egykori ifjabb királyi nádor is szerepel egy 1270 nyarán kelt oklevélnek a kedvezményezettjei között, amelyben V. István egy Domokos testvérének, Mihálynak szóló adományt erősített meg.¹¹⁷ A jelek szerint Domokosnak éppúgy megbocsátott V. István, mint a korábban ugyancsak árulónak bizonyuló nádorának, Péc nembeli Dénesnek – a kitüntetés azonban nyilvánvalóan nem Domokosnak, hanem az István hűségén maradt fivérnek, Mihálynak szólt. Azt, hogy a belháború idején Domokos nem harcolt az ifjabb király oldalán, egy 1272. évi kiadvány teszi több mint valószínűvé.¹¹⁸ V. István szóban forgó adománylevele röviddel V. István halála előtt, az említett belpolitikai krízis idején kelt, amikor a hajdani ellenlábás, Kemény fia Lőrinc már a nádorságot, az egykor Istvánt eláruló Péc nembeli Dénes pedig az országbírói méltóságot viselte. Az adomány kedvezményezettjei ismét csak Csák nembeli Péter fiai, Domokos és Mihály voltak, ám az oklevél *narratiója* csak Mihály hőstetteiről emlékezett meg. Mihály ott volt Feketehalom várában, harcolt Isaszegnél, valamint részt vett az Uroš István elleni szerbiai hadjáratban és a cseh király elleni háborúban. Domokos szerepéről ezzel szemben a szöveg mélyen hallgat, nyilvánvalóan azért, mert e hadieseményekben az egykori nádor nem vett részt.

Mivel a fenti lehetőség vizsgálata nem vezetett eredményre, így egy másik körülményt kell figyelembe vennünk a belháború – de legalábbis az isaszegi csata – alsó időhatárának meghatározásakor. Láthattuk, hogy 1267-ben az alsó-ausztriai Gundakar von Hassbach lovag, II. Ottokár *ministerialis*ainak egyike felkészült a legrosszabb eshetőségre és a kleinmariazelli apátság javára végrendelkezett, mielőtt elindult volna a „magyar háborúba.” Csakhogy 1267.

¹¹⁶ Ernyére és Péc nembeli Dénesre lásd uo. 131. Kemény fia Lőrinc szörényi banként tűnik fel V. István méltóságviselői közt, legelőbb 1270-ben. Archontológia 1000–1301. 50.

¹¹⁷ 1270. jún. 15.: CD V/1. 24.

¹¹⁸ 1272: CD V/1. 238–239.

január 19-én még a Bécsben tartózkodó II. Ottokár mellett találjuk;¹¹⁹ a lovag tehát csak e dátum után csatlakozhatott a IV. Béla segítségére siető osztrák kontingenshez. Nagyon valószínű tehát, hogy valóban a januári végi napokban vette kezdetét a belháború.

IV. Béla kormányzatának átalakítása és az 1267. évi dekrétum

Fentebb láthattuk, hogy valamikor 1267 folyamán IV. Béla bizalma megint korábbi hű bárójában, Rátót nembeli Roland szlavón bánban. Roland nemcsak méltóságát veszítette el, hanem birtokait is feldúlták, annak ellenére, hogy a szlavón bán állítólag IV. Béla és Mária királyné parancsára sietett az ifjabb király segítségére a kunok elvonulásának idején.¹²⁰ A kérdés csupán annyi, hogy miért következett be a szakítás az uralkodó és egykori nádora között. Az 1267-es év magyarországi eseményeinek kronológiáját szem előtt tartva nem lehet kétséges, hogy Roland bukásának okai szorosan összefüggnek az isaszegi csatával és a kunok elleni közös hadjáratral. A kormányzati cseré mozgatórugóit vizsgálva Zsoldos Attila arra a következtetésre jutott, hogy az öreg király azt tekinthette jóvátehetetlen bűnnek, hogy Roland a kunok elleni – Pauler szerint 1266 áprilisában történt – hadjárat után István rendelkezésére bocsátotta IV. Béla seregét, amely az év nyarán részt vett az ifjabb király feltételezett bolgár expedíciójában.¹²¹ Ha így lett volna is, feltétlenül magyarázatra szorulna, hogy az öreg király miért várt egy évig azzal, hogy a sérelemért elégtételt vegyen; a fent bemutatott kronológiai rekonstrukció, és különösen Jans von Wien *Weltchronik*-jának függeléke alapján azonban a kérdésben merőben eltérő megállapításra juthatunk. Mint láthattuk, a bécsi szerző szerint Roland bán és a többi magyar harc nélkül megfutamodtak az isaszegi csatátérrel. Nem tartom kétségesnek, hogy e gyávaság – amely természetesen bölcs előrelátásnak is tekinthető – volt az oka IV. Béla neheztelésének, amely végül Roland méltóságának elvesztéséhez és a láncszerű kormányzati cserékhez vezetett. Annak azonban, hogy Roland bán végül nem vállalta, hogy a trónörökösrel fegyverrel forduljon szembe az isaszegi síkon, más, rövid távon kedvezőbb következménye is volt: a zászlója alatt harcoló sereg az ütközet után

¹¹⁹ 1267. jan. 19.: CDERB V/2. 27–28.

¹²⁰ 1270: CDCr V. 547.

¹²¹ Zsoldos A.: Családi ügy i. m. 95–99. – Az évtized magyar–bolgár–görög háborúinak kronológiája jelentősen függ attól, hogy melyik esztendőre helyezzük az isaszegi csatát. Pauler Gy.: V. István bolgár hadjáratai i. m. Az időrendet a magyar diplomatikai források alapján kidolgozó Pauler Gyula azonban kevésbé használta fel az egykorú balkáni történelemre vonatkozó elbeszélő források tanúságát, amelyek önmagukban cáfolják, hogy az isaszegi ütközettel záruló belháború 1264–1265 telén történt volna. Ennek kifejtésére azonban itt nincs lehetőségem.

is érintetlen maradt. Nem lehet tehát véletlen, hogy a kivonulni készülő kunok megfékezése Roland épségben megőrzött csapataira és az ifjabb király győztes seregére várt. A válság megoldása után azonban IV. Béla levonta a konzekvenciát Roland bán hűségét illetően, és a kunok elleni nyári hadjárat után, de legkésőbb szeptemberben eltávolította posztjáról.

Miután a fentiekben amellet érveltünk, hogy a belháború 1267-re datálható, nem kerülhető el annak vizsgálata sem, hogy IV. Béla és fia szembenállásának kiteljesedése miféle kapcsolatban áll az esztendő ez idáig legjelentősebbnek ítélt történésével, az 1267. évi dekrétum elfogadásával. Forrásainkban sajnos csak nagyon bizonytalan támpontokat találunk a politikai háttér felvázolásához. A hazai történetírásban elfogadott álláspont szerint a törvény, amelynek egyetlen, eredeti formában fennmaradt példánya évszázadokig porosodott az esztergomi káptalan levéltárában, a királyi szerviensek október 14-e előtt lezajlott esztergomi gyűlésén született meg.¹²² A dekrétum szövege nem utal a kiadás helyére és idejére, ám vitán felül áll, hogy annak a társadalmi rétegnek – a kis- és középbirtokos nemességnek – a vágyait tükrözi, amelynek Esztergomnál alkalma volt a hangját hallatni. A *terminus ante quem* megállapításakor egy szeptember 7-én kelt oklevélre is szokás hivatkozni, amelynek szövege már idézi a törvény egyik rendelkezését – a szóban forgó oklevélből azonban sajnos hiányzik a kiállítás éve.¹²³ Noha a rekonstrukció egyetlen alkotóeleme sem jelent abszolút fogódzót, mégis el kell ismerni, hogy a rendelkezésünkre álló adatokat úgy tudjuk a legkoherensebben rendszerbe foglalni, ha feltételezzük: az 1267. évi dekrétumot egy szeptember 7-e előtt megtartott gyűlésen fogadták el Esztergomban.

A kérdés, amely feltétlenül válaszra vár: miért éppen Esztergomban gyűltek össze a királyi szerviensek, s miért éppen itt kényszerítették rá IV. Bélára azokat a követeléseket, amelyek az 1267. évi törvénytörvény alapjául szolgáltak. Szűcs Jenő a gyűlés közvetlen körülményeire nem vesztegetett sok szót, ám az esztergomi helyszín rejtélyét illetően mégis előállt egy javaslattal. Társadalomtörténeti ihletettséggű magyarázata szerint a szerviensek azért választották Esztergomot gyülekezésük helyszínéül, mert a helyi káptalanban őrizték annak az Aranybullának az egyik példányát, amelynek pontjait dekrétumunk számos helyen felidézi.¹²⁴ A magyarázat joggal tartható életszerűtlennek: az, hogy a nemesség ilyen mértékű önszerveződésről tanúbizonyságot téve az uralkodói akarattól függetlenül egyetlen helyre jöjjön össze,

¹²² Szűcs Jenő: Az 1267. évi dekrétum és háttére. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mátyusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Bp. 1984. 342–343.

¹²³ ÁÜO VIII. 19. Datálásához lásd RA I/3. 1531. sz.

¹²⁴ Szűcs J.: Az 1267. évi dekrétum i. m. 391.

olyan már-már forradalmi jellegű társadalmi mozgalmat tételez fel, amely a korabeli viszonyok között megalapozottan tekinthető anakronizmusnak. A törvény elfogadásának háttérében meghúzódó politikai kontextus feltárására Zsoldos Attila tett elsőként kísérletet: feltételezése szerint 1267 második felében IV. Béla újra fegyverrel kívánt szembe szállni legidősebb fiával, s ezért országrészének szervienseit hadi mozgósítás céljából hívta össze Esztergomba.¹²⁵

A belháború időpontjára vonatkozó nézetünk tükrében azonban a szerviensek esztergomi gyülekezésének okai új színben tűnnek fel. Egyetérthetünk azzal a Zsoldos Attila által megfogalmazott véleménnyel, amely szerint az esztergomi gyűlés mögött katonai indítékokat kell keresnünk. Bár nem zárható ki teljességgel, hogy a *congregatio* összehívásának háttérében az ifjabb király elleni mozgósítás húzódott meg,¹²⁶ ez azonban – ha a belháború és a kunok elleni hadjárat valóban 1267-ben zajlott le – kevésbé valószínű. A legyőzött uralkodó aligha reménykedhetett abban, hogy részben megvert, részben megfutamodott serege pár hónap leforgása alatt újra bevezethető lesz az ifjabb király ellen. Sokkal inkább gondolhatunk arra, hogy a szerviensek esztergomi jelenlétének egy olyan találkozóhoz lehetett köze, amelyre az öreg és az ifjabb királynak az isaszegi csata után sürgősszerűen sort kellett kerítenie, hiszen az István teljes győzelme után előálló új belpolitikai helyzet végső soron valamiféle rendezést kívánt meg. Egy efféle találkozón azonban óvatlanság lett volna védtelesen megjelenni; okkal gondolhatunk tehát arra, hogy a két uralkodó még nem eresztette szélnek hadseregét.

A fentihez hasonló kényes tárgyalások helyszínéül általában olyan területet választottak, amely földrajzi elhelyezkedésénél fogva meggátolta, hogy a találkozó sikertelensége esetén bármely fél számíthasson a mögötte álló haderő segítségére. Éppen ilyen hely volt a Nyulak szigete (a mai Margit-sziget) és az ott álló domonkos apácakolostor, a két uralkodó 1266. évi megállapodásának helyszíne

¹²⁵ Zsoldos A.: Családi ügy i. m. 108–111.

¹²⁶ Mint alább látni fogjuk, István egy 1268-ban kelt oklevele arról tudósít, hogy az isaszegi csata után másodszor is viszály támadt István és szülei között. ÁÚO VIII. 200–201. Zsoldos Attila egy másik, a korábbi irodalomban 1267. július 15-ére datált, Lipcsén kiadott keltezetlen oklevélre is hivatkozik, amelyben a király egy birtokügyben született rendelkezés végrehajtására augusztus 30-át jelöli ki, ám fenntartja a lehetőséget, hogy ha az intézkedésre „az ország valamely ügye miatt” nem kerülhetne sor, az új időpont október 20-a legyen. Az enigmatikus fogalmazás Zsoldos szerint a IV. Béla által elhatározott háború lehetőségére vonatkozik, amelyet a király érthető módon egyelőre titokban kívánt volna tartani. Zsoldos A.: Családi ügy i. m. 109–110. A szóban forgó oklevél azonban nem keletkeztethet 1267-ben, sokkal inkább tehető 1265. július 9-re vagy 1266. július 10-re. Lásd *Szöcs Tibor*: *Damus pro memoria*-oklevelek. (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai II. Forráskiadványok 54.) Bp. 2017. 20. sz.

is.¹²⁷ Nem ez volt azonban az egyetlen sziget az öreg és az ifjabb király ország-
részeinek határán, amely alkalmas volt az efféle tárgyalások lebonyolítására.
Az Esztergom közelében fekvő Szűz Mária-sziget két évszázaddal korábban már
bizonyosan helyt adott olyan találkozóknak, amelynek célja egy országmegosztás-
tással összefüggő családi viszály lezárása volt: 1073-ban az Esztergom melletti
dunai szigeten – minden bizonnyal a Szűz Máriáról elnevezett zárdában – békült
ki Salamon király és unokatestvére, Géza herceg.¹²⁸ A fentiekhez hozzátehetjük,
hogy az 1267 tavaszán többször is Füzitőn tartózkodó IV. Béla számára is egysze-
rűbb lehetett Esztergom megközelítése, mint Budáé.¹²⁹ Van tehát lehetőségünk
arra, hogy feltételezzük: IV. Béla és István kiegyezésére is itt került sor. Ha a szigetre
nem kísérték is el uraikat, a Duna két partján ott várakozhatott a két király
hadserege. Láthattuk, hogy az eredetileg IV. Béla oldalán álló, részben érintetlen
katonai erő sem zilálódott szét végérvényesen, hiszen hamarosan készen állt arra,
hogy Roland bán vezérlete alatt s az ifjabb király csapataival kiegészülve a kunok
üldözésére induljon.

Az utóbbi ténnyel függ össze a másik lehetséges magyarázat, amely távol-
ról sem zárja ki a békekötésre vonatkozó hipotézisünket. Elképzelhető ugyan-
is, hogy a szerviensek ténylegesen katonai mozgósítás miatt gyűltek össze
Esztergomban; az ellenség azonban immár nem az ifjabb király, hanem az or-
szágból kivonulni készülő kunok voltak. Akárhogy is történt, az bizonyosnak
tűnik, hogy az esztergomi gyűlésen csupán az öreg király országrészének szer-
viensei jelentek meg, mivel – mint Zsoldos Attila rámutatott – a rendelkezések
olyan sérelmekre kínáltak orvosságot, amelyek csak a IV. Béla uralma alatt álló
területeken kerülhettek napirendre.¹³⁰

Az nem lehet kétséges, hogy IV. Béla szorongatott helyzete miatt volt kény-
telen elfogadni a nemesség követeléseit, amelyek között csupán egyetlen olyat
találunk, amely szorosan kapcsolódik a családi viszályhoz és az országmegosztás
jelenségéhez. IV. Béla most olyan kérdésben kényszerült engedményre, amely-
ben korábban még a fiával folytatott tárgyalások során sem állt soha kötélnek:
az 1267. évi dekrétum szerint a nemesség tagjai a szükséges engedély elnyerése
után jószágaik elvesztése nélkül pártolhattak át a törvényszöveg *intitulatió*jában
szereplő családtagok bármelyikéhez: IV. Bélához, István ifjabb királyhoz vagy

¹²⁷ Zsoldos A.: Családi ügy i. m. 91–92.

¹²⁸ SRH I. 377–378.

¹²⁹ Az év első felében az uralkodó egyetlen ismert tartózkodási helye Füzitő. 1267. febr. 23.: CDCr V. 423–424.; 1267. máj 8.: HO VI. 145–146. IV. Béla a júliust teljes egészében Zólyomban és környékén töltötte, amely ugyancsak közelebb fekszik Esztergomhoz, mint Budához. RA I/3. 463–465.

¹³⁰ Zsoldos A.: Családi ügy i. m. 103–105.

éppen Béla szlavón herceghez.¹³¹ Mivel a bárók és a nemesség országmegosztásból fakadó képtelen helyzetét már az apa és fia által aláírt 1262. és 1266. évi szerződések is megkísérelték rendezni, így kénytelenek vagyunk röviden kitérni ezekre is, hogy világosan álljon előttünk a dekrétum idézett pontjának jelentősége.

Az 1262. évi pozsonyi béke rendelkezése látszatra épp olyan megengedő, mint az 1267. évi dekrétumé. Ebben ugyanis az újdonsült ifjabb király azt ígérte, hogy bármely országlakos csatlakozhat apjához, IV. Bélához, személyének és birtokainak sérelme nélkül.¹³² Bár csak az István által tett ígéretek szövege áll rendelkezésünkre, történetírásunk mégis egyhangúlag azt feltételezi, hogy a fenti fogadalom kölcsönös volt.¹³³ Ez azonban korántsem vehető bizonyosra. Gyanúnkat e tekintetben egyrésről az táplálja, hogy nehezen tételezhető fel IV. Béláról, hogy – szabad utat engedve a pártváltásoknak – saját hatalmát ilyen mértékben korlátozta volna. Bár István ellenszegülésének híre Ausztriába is eljutott,¹³⁴ semmi jele annak, hogy olyan komoly katonai konfliktus bontakozott volna ki apa és fia között 1262-ben, amely az öreg királyt efféle engedményre kényszerítette volna. István egy másik ígéretének megfogalmazása másrésről további kétségeket ébreszt azzal kapcsolatban, hogy az idézett vállalás IV. Bélára is érvényes volt-e. Amikor az ifjabb király megfogadta, hogy az apja szolgálatában álló szlavóniai szlávokat, németeket és cseheket nem csábítja magához és nem fogadja be, nem felejtette el megemlíteni, hogy ezt azért tette, mert apja is azonos ígéretet tett az István országrészén élő kunokra vonatkozóan.¹³⁵ Az utóbbi esetben tehát kétségtelenül fennállt a kölcsönösség. Ha IV. Béla azt is megígérte volna, hogy Istvánhoz hasonlóan

¹³¹ 1267: „Item concessimus, quod nobiles, petita licentia et optenta, ad quemcunque nostrum se transferre voluerint, transferendi liberam habeant facultatem, nec propter hoc possessiones eorum destruantur.” *Marczali Henrik*: *Enchiridion fontium historiae Hungarorum*. Bp. 1901. 168.

¹³² 1262. dec. 5.: „Prestito etiam promittimus iuramento, quod omnes principes, barones, seu quilibet servientes karissimi patris nostri, in portione regni nobis assignata, domicilia et possessiones obtinentes in eundo ad ea et morando in eis ac redeundo ad memoratum karissimum patrem nostrum, in pace tranquilla, quiete pacifica et securitate gaudeant inconcussa. Eo pretextu vel occasione, quod karissimo patri nostro adheserunt, vel qui in futurum adheserint, cum adherendi ei et sequendi eum universi regnicole, iuxta ordinationem factam, largam licentiam et liberam habeant facultatem, nullum metum, nullam omnino formidinem habituri, sed in personis, possessionibus, familiis, terris et territoriis ac bonis omnibus indistincte plena pace gaudeant et securitate pacifica iocundentur.” MES I. 478–479.

¹³³ *Szűcs Jenő*: *Az utolsó Árpádok*. Bp. 2002. 165.

¹³⁴ 1262. Rex Stephanus opposuit se patri suo, regi Bele Hungarie. MGH SS IX. 645. A híradást ugyancsak a heiligenkreuzi történeti hagyomány tartotta fenn.

¹³⁵ 1262. dec. 5.: „Pro eo etiam, quo karissimus pater noster promisit non sollicitare Cumanos nostros, allicere, rogare et rogari facere ad se venire, nec ultro venientes recipere vel tenere, repromittimus sibi Theutonicos, Slavos ad ducatum Slavonie pertinentes et Boemos, quos in presentiarum habet vel habuerit in futurum, non sollicitare, allicere, rogare vel rogari facere, ut ad nos veniant; quin ymo si ultra venirent, non recipimus eos, nec admittemus, vel tenebimus aliqua ratione.” MES I. 478.

engedélyezi, hogy az országlakosok szabadon csatlakozzanak legidősebb fiához, akkor joggal várhatnánk, hogy e számára kedvező fogadalmat az ifjabb király ne hallgassa el.

Ha IV. Béla a fenti kérdésben az egyensúly megteremtésére törekszik, kétféle megoldást ajánlhatott volna. Egyrészt engedélyezhette volna saját országrésze lakói számára a szabad pártválasztást, ám ezzel komolyan kockára tette volna tekintélyét, teljes mértékben kiszolgáltatva magát a hadserege gerincét alkotó, uralmával elégedetlen szervienseknek, valamint annak a bárói rétegnek – és az utóbbiak könnyen változó hűségének –, amelynek szolgálatát a királyság kormányzatában nem tudta nélkülözni. A másik út az lett volna, ha ígéretet tesz: fiához hasonlóan ő sem fogja befogadni az ifjabb királytól elpártoló előkelőket; ez azonban újabb lépés lett volna az egységes ország fikciójáról való lemondás felé.

1266-ban az utóbbi megoldási kísérlet valósult meg. A Margit-szigeti egyezmény szigorú rendelkezése immár mindkét uralkodó számára megtiltotta, hogy a másik híveit a maga oldalára csábítsa, illetve befogadja.¹³⁶ Ha figyelembe vesszük, hogy hasonló megkötöttség 1262-ben még csak az ifjabb királyt korlátozta, egyértelművé válik, hogy a szerződés e pontja IV. Béla pozíciójának romlását tükrözi: immár ő sem fogadhatta be az Istvántól hozzá pártolni szándékozó bárókat és nemeseket, ami tovább erősítette az ifjabb király által uralt vidékek önállósodásának tendenciáját, s ezzel bizonyára hozzájárult IV. Béla döntéséhez, hogy végérvényesen felszámolja fia kelet-magyarországi uralmát.

Az 1267. évi dekrétumban részben az első megoldást látjuk megvalósulni, annyi korlátozással azonban, hogy az átálló nemeseknek előbb engedélyt kellett kapniuk a távozásra. Az elvi lehetőség tehát immár megszületett arra nézve, hogy a IV. Béla országrészében élő nemesség szabadon válassza meg, melyik párthoz kíván csatlakozni. A dekrétum szóban forgó pontja annyit minden bizonytalansággal lehetővé tett, hogy a felek külön mérlegeljenek minden egyes esetet, mielőtt az engedélyt illetően egyezsége jutnának. Nem vitás, hogy a fentiek az ereje teljében lévő trónörökösnek kedveztek. Az sem kétséges ugyanakkor, hogy a cikkely élesen szemben állt mindazzal, amelynek jegyében IV. Béla az év első felében háborút indított fia ellen. A pártválasztás részleges szabadságában tehát a nemesség és az ifjabb király érdekei találkoztak össze, s nehezen képzelhető el, hogy a kívánság írásba foglalása független lett volna a trónörökös közelmúltban aratott elsőprő győzelmétől. A tárgyalt artikulusz mindennél élesebben világít rá arra, hogy csakis az öreg király számára szerencsétlen kimenetelű belháború lehetett az a körülmény, amely megteremtette az 1267. évi dekrétum elfogadásához

¹³⁶ VMMH I. 285., 286–287.

szükséges légkört: az isaszegi vereség bátorította fel a sérelmeit pontosan számon tartó nemességet, hogy követeléseit rákényszerítse IV. Bélára.

A háború folytatódik?

Az 1267. évi belháború IV. Béla és István ifjabb király szembenállásának kétségtelenül legvéresebb fejezete volt. Vannak jelek azonban, amelyek arra utalnak, hogy az isaszegi csatában kicsúcsosodó konfliktus a következő évben sem csitult el. Ha így volt, az ellentétek tüze kétségtelenül alacsonyabb hőfokon lobogott, hiszen sem az elbeszélő, sem pedig az okleveles források nem számolnak be róla az azal az egyértelműséggel és részletességgel, amelyet a feketehalmi ostromtól az isaszegi ütközetig tartó eseménysorról tudósító kútfőkhöz mérhetnénk. Okleveleink közül valójában csupán néhány erősíti a fenti feltételezést. Az ifjabb király egy 1268-ban kelt kiadványa szerint az isaszegi csata után másodszor is viszály támadt István és szülei között, amelynek következtében az ifjabb király kénytelen volt Kacsics nembeli Illés fia Péter ispán szervienseit Hollókő védelmére rendelni.¹³⁷ Mint láthattuk, nem valószínű, hogy a fenti beszámoló 1267 nyarára vonatkozna; inkább annak az 1268. június 3-án kelt oklevélnek a tartalmával kapcsolható össze, amelyben, mint fentebb már szóltunk róla, az ifjabb király IV. Béla kedves tartózkodási helyének közelében, Komárom megyében adományozott földet Parabuh nevű kunjának.¹³⁸ Az adomány egy bizonyos „portus Preuchul” nevű helyen kelt, csakúgy, mint az ifjabb király év nélkül, június 12-én kiadott oklevele, amely még azt is elárulja önmagáról, hogy István egyik hadjárata során keletkezett.¹³⁹ A két dokumentumot I. Uroš István szerb király Macsó elleni támadásával és a győzelmet hozó magyar ellencsapással hozták összefüggésbe. Bár a magyar győzelemmel végződő hadjáratról 1269 tavaszán keletkezett oklevelek adnak hírt, a vállalkozást Pauler Gyula 1268 nyarára datálta, mivel a magyar seregeket szerinte aligha éppen télvíz idején küldték büntetőexpedícióra.¹⁴⁰ Pedig a szerbiai győzelem híre kétségtelenül 1269 áprilisában ért el IV. Béla udvarába, ahol, mint láttuk, az öreg király leányai, Konstancia, Jolánta és Kinga is jelen voltak ebben az időben.¹⁴¹ Noha az erről beszámoló eredeti oklevél keltezése nem mentes a problémáktól,¹⁴² tartalmát mégis hitelesíti, hogy Szent Kinga krakkói hercegné, mint

¹³⁷ ÁÚO VIII. 200–201.; *Zsoldos A.*: Családi ügy i. m. 100–101.

¹³⁸ 1268. jún. 3.: ÁÚO VIII. 203.

¹³⁹ *Szőcs T.*: *Damus pro memoria* i. m. 52–53.

¹⁴⁰ *Pauler Gy.*: *A magyar nemzet története* i. m. II. 538. 208. jegyz.

¹⁴¹ HO VIII. 96–97.

¹⁴² RA I/3. 1604.

láthattuk, 1268 második felében valóban magyarországi látogatásra készülődött.¹⁴³ Indokoltabbnak tűnik tehát a szerbiai hadjáratot az 1269 áprilisát megelőző hónapokra helyezni, mint 1268 nyarára.

De akkor miféle hadi esemény zajlott le 1268 nyarán, amelynek egyik állomása „Preuchul réve” volt? A hadjárat során Parabuhnak juttatott Komárom megyei föld mellett még két körülmény utalhat halványan arra, hogy itt IV. Béla és legidősebb fia konfliktusának egyik utolsó fejezetével állunk szemben. Az első körülmény mindjárt a kiadványok kiállítási helye. Sajnos nem tudjuk, hogy Preuchul réve hol helyezkedett el, az azonban figyelemreméltó, hogy van olyan oklevelünk, amely ugyanezen a néven emlékezik meg az ifjabb király esküdt ellenségéről, az isaszegi csata után lefejezett Heinrich Preusselről.¹⁴⁴ Ha az átkelőhely névadója valóban Preussel volt, akkor joggal gondolhatunk arra, hogy az ifjabb király a néhai budai rektor és barsi ispán valamelyik birtokára fészkelte be magát egy időre, amelynek helyét így minden valószínűség szerint az ország északnyugati részén, valahol Bars, Komárom vagy Esztergom megyék területén kereshetnénk. A második körülmény, amely megalapozhatja azt a gyanút, hogy a belháború tüze még 1268-ban sem hunyt ki, nem más, mint az a már említett követség, amelyet IV. Béla az év februárjában küldött II. Ottokár udvarába.¹⁴⁵ Ugyan nem tudjuk, hogy az öreg király követe mit közölt volna a Prágától távol kereszteshadjáratot vezető cseh uralkodóval, a diplomáciai misszió legkézenfekvőbb magyarázata a körülmények ismeretében azonban aligha lehet más, mint a katonai segítségkérés. Ugyanez az állítás már korántsem feltételezés a Szent Kingának tulajdonított levél esetében, amelyben a krakkói hercegné unokahúga, Kunigunda cseh királyné révén katonai segítségnyújtásra kívánta rábeszélni II. Ottokárt, megjegyezve, hogy férje, Boleszló krakkói fejedelem sem az emberi erőt, sem pedig a fáradságot és a költségeket nem fogja kímélni IV. Béla támogatása érdekében.¹⁴⁶

Feltételezhető, hogy az ifjabb király és atyja 1268. évi konfliktusához kapcsolható az az év nélkül, Szegeden lejegyzett kiadvány is, amelyben István parancsot adott egy Simon ispán nevű hívének, hogy siessen a Toboly várát védő István ispán segítségére;¹⁴⁷ az Invocavit vasárnap utáni hétfőn kelt oklevél ugyanis feltűnő tartalmi párhuzamot árul el a Hollókő védelmére rendelt szerviensek részére kiállított 1268. évi adománnyal, amely, mint láttuk, legvalószínűbben egy 1268. évi

¹⁴³ CDPM II. 127.

¹⁴⁴ 1279; HO VI. 242.

¹⁴⁵ *Palacky, F.*: Über Formelbücher i. m. I. 283.

¹⁴⁶ Uo. 279.

¹⁴⁷ CD IV/3. 548. A dokumentum 1267 kivételével István ifjabb királyságának bármelyik évében kelthetett; Szentpétery Imre egy 1269-ben kelt oklevél írásképeinek hasonlósága miatt azonban 1269-re datálta. RA II/1. 1904. sz.

eseményre utal. Ha a Toboly védelmére utaló oklevél valóban ebből az évből származik, akkor keltét február 27-ére tehetjük.

A fenti adattöredékek az alábbi halvány, ám valószínűnek tetsző képet rajzolják ki. A megalázó vereséget szenvedett IV. Béla leányához, Szent Kinga krakkói hercegnéhez hasonlóan a prágai udvarban keresett segítséget az ifjabb király visszaszorításához. A poroszok elleni keresztes hadjárat miatt 1268 februárjában távol lévő II. Ottokártól nem sikerült támogatást szerezni, ám a krakkói herceg, V. Boleszló talán küldött csapatokat az ifjabb király ellen; ez magyarázhatja azt, hogy Istvánnak február végén csapatokat kellett rendelnie a sárosi Toboly védelmére. A trónörökös mindazonáltal az országrésze nyugati határvidékén fekvő Hollókőt is megerősítette. A tavasz elején fenyegető veszélyen hamar sikerült úrrá lennie az ifjabb királynak, s a nyár folyamán már ő maga vonulhatott az apja által uralt területekre. Lehetséges, hogy ezzel az akcióval kényszerítette rá IV. Bélát arra, hogy fiát, a túszként Lengyelországba – legvalószínűbben a krakkói udvarba – küldött Lászlót visszahívja az országba.

Összegzés

Most, hogy vizsgálatunk végére érkeztünk, röviden tekintsük át, hogy mit is nyertünk a fenti fejtegetésekkel. Mindenekelőtt ki kell jelentenünk, hogy a IV. Béla és István ifjabb király közötti belháború nem 1264–1265 telén, hanem valamikor az 1267. esztendő első felében történt. Pauler Gyula kronológiai épületének gyenge pontja a heiligenkreuzi történeti hagyományban megőrzött 1267. évi dátum volt; mint bebizonyosodott, az alapzatot két másik egykorú forrás, a Somogyvári formuláskönyv első évkönyvének és Jans von Wien verses krónikájának hírei is alámossák. Nem titkolható, hogy efféle gyenge pont a fent előadott időrendi rekonstrukcióban is akad, mégpedig az a látszólag kifogástalan hitelű, 1266. évi diploma, amely már említi az isaszegi csatát és a kunok elleni hadjáratot. Egyelőre nem tehetünk mást, mint hogy a kérdéses oklevelet hibás keletűnek tételezzük fel – fentebb láthattuk, hogy a diplomának van olyan belső jellemzője, amely a fenti gyanút megalapozza.

A dátumkorrekciónak két szempontból is van jelentősége. Az első tanulság rendkívül egyszerű s a történész hivatás egyik alapfeladatához vezet el. Kosáry Domokos szavait idézve „a történészek egyik fontos funkciója többek között éppen az, hogy [...] a képet, a maguk szakmai módszereivel olyanná tegyék, ami az egykori valósággal lehetőleg egyezik”.¹⁴⁸ Mindebből nem következik kevesebb, mint hogy érdemes újra és újra kísérletet tenni még a legjelentéktelenebbnek tűnő

¹⁴⁸ Kosáry Domokos: Millennium és történetkutatók. In: Államalapítás, társadalom, művelődés. Szerk. Kristó Gyula. Bp. 2001. 9.

mozaikkocka eredeti helyének felkutatására is – ennek fontosságát e korai, forráshiányos időszakban nem kell különösebben hangsúlyozni.

Az 1267. évi isaszegi csata a 13. századi magyar történelem legjelentősebb mozaikkockái közé tartozik. Bár korábban is előfordult, hogy az uralkodócsalád tagjai fegyverrel fordultak szembe egymással, az erőviszonyok kiegyenlítetttsége miatt ilyen hosszú, csaknem egy évtizedig elhúzódó dinasztikus válság csupán a 11. század trónharcainak időszakát jellemezte. Az Árpád-dinasztián belül fellángoló családi viszály nem zárult le az 1266. évi Margit-szigeti szerződéssel, sőt, az indulatok tüze csak a következő évben lobbant fel igazán. Az öreg király sosem nyugodott bele a fia által 1261–1262-ben kikényszerített helyzetbe, tudniillik, hogy a legidősebb fiút megillető Erdély mellett István herceg az azzal szomszédos megyéket is birtokba vette, egészen a Duna vonaláig. A feszültség, amit korábban kordában lehetett tartani, 1267 elején érte el a robbanási pontot; IV. Béla számára ekkor vált végleg elviselhetetlenné az országfelosztás által teremtett abszurd helyzet. Az alattvalók által továbbra is egységesnek tekintett ország és az egymástól évről-évre elzárkózóbb kormányzatok közt valóban feloldhatatlan ellentmondás feszült. A fokozatosan kibontakozó válság nem 1264 telén, hanem csak 1267-ben érte el a csúcspontot, s a konszolidációs időszak is jóval rövidebb volt a korábban gondoltnál; bizonyos jelek pedig arra utalnak, hogy a két uralkodó fegyveres szembenállása még 1268-ban is folytatódott. Döntő győzelme ellenére István területi értelemben megelégedett az 1266. évi *status quo* fenntartásával, azt azonban egyértelművé tette, hogy az egész királyság trónjának valódi örököse ő, s nem öccse, a szlavóniai hercegség birtokába jutó ifjabb Béla. A tatárjárás utáni évtizedekben sikeresnek bizonyuló, jól átgondolt dinasztikus politika az 1260-as években hajótörést szenvedett a családi viszály miatt, ám István ifjabb király isaszegi győzelme után senki sem kérdőjelezhette meg többé a trónörökös kizárólagos jogát az ország egészének uralmára.¹⁴⁹

THE CHRONOLOGY OF THE CIVIL WAR BETWEEN KING BÉLA IV AND YOUNGER KING STEPHEN

By Dániel Bácsatyai

SUMMARY

The basic chronology of the history of the Hungarian Kingdom under the Árpáds was established by Gyula Pauler more than a century ago. It is only natural that over the 120 years that have passed since the publication of his work, not only have the number of

¹⁴⁹ A belháború e tanulságára lásd *Zsoldos A.*: Családi ügy i. m. 133–135.

sources and the body of knowledge related to them increased considerably, but some of his conclusions need to be modified. The present paper explores the narrative and charter sources related to the chronology of the civil war that opposed King Béla IV and his son, the younger King Stephen. The bloodiest episode of the war was the battle of Isaszeg, which Pauler dated exclusively on the basis of Hungarian charter material, rejecting the testimony of the contemporaneous Austrian annals, which identify the event under the year 1267. Nor did Pauler use for his reconstruction the information offered by Jans von Wien, and he did not have access to the recently published annals of the Formulary of Somogyvár, which likewise refer to the year 1267. Considering a number of further factors, the paper accordingly argues that the war and the battle in fact took place in 1267 instead of the winter of 1264/65.

A GESTA LADISLAI REGIS NÉHÁNY BIBLIAI EREDETŰ HASONLATÁRÓL*

A középkori latin nyelvű magyarországi irodalom egyik legfontosabb elbeszélő forrása az a 14. századi krónikakompozíció, amelyet egyik kódexe alapján *Képes Krónikaként* is ismerünk. A szöveg két krónikacsalád különböző kódexeiben hagyományozódott: a *Budai Krónika* ősnymtatványának szövegcsaládja 1342-ig, I. Károly haláláig beszéli el a magyar történelem fontosabb eseményeit, míg a *Képes Krónika* ágához tartozó részek I. Lajos király trónra lépéséig tartalmazznak szövegeket.¹ A kompozíció eredeti állapota nehezen rekonstruálható, nem ismert sem az első lehetséges történeti feljegyzések keletkezésének időpontja, sem a szerkesztők pontos kiléte. A szerzők azonosítására és az egyes szövegek keletkezési időpontjának meghatározására a 17. század második felétől már voltak törekvések.²

A krónikakompozíció több – részben már ismert – szerző munkájából készült szerkesztmény, amelynek legmélyebb rétegét a legrégebbi magyarországi krónika, az úgynevezett ősgesta vagy őskrónika jelenti. E korai szövegrészek datálásának problémája élénken foglalkoztatta a magyar medievista közösség fantáziáját az elmúlt évszázadokban.³ A 21. század elejére két főbb elmélet alakult ki a történettársadalmon belül. Gerics József⁴ és Szovák Kornél⁵ az első „gestaszerkesztmény” keletkezését Salamon király uralkodásának idejére (1063–1074) helyezi, míg a másik domináns álláspontot elfoglaló oldal képviselői (Györffy György,⁶ Kristó Gyula,⁷

* A tanulmány a XXXIV. Országos Tudományos Diákköri Konferenciára készült (és első helyvel jutalmazott) pályamunka átdolgozott változata. Segítségükért köszönettel tartozom Bagi Dánielnek, Jankovits Lászlónak, valamint Thoroczkay Gábornak és Veszprémy Lászlónak.

¹ Részletesen lásd a *Képes Krónika* 2004-es kiadásának utószavában: *Szovák Kornél: Utószó*. In: *Képes Krónika*. Ford. Bollók János. A fordítást gondozta, jegyz. Szovák Kornél – Veszprémy László. Bp. 2004. (a továbbiakban: KK) 259–260., 235–236.

² Részletes leírását lásd KK 235–239.

³ Legutóbb Thoroczkay Gábor historiográfiai tanulmányában összefoglalta az eltérő álláspontokat, így azok részletes ismertetésétől eltekintek. *Thoroczkay Gábor: A magyar krónikairódalom kezdeteiről*. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2010. 23–34.

⁴ *Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.) Bp. 1961. 7–83.

⁵ KK 233–256., különösen 244–245.

⁶ *Györffy György: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Bp. 1993. 186.

⁷ *Kristó Gyula: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. (Irodalomtörténeti füzetek 135.) Bp. 1994. 98–134.; *Kristó Gyula: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Bp. 2002. 30–36.

Veszprémy László⁸ és legutóbb Thoroczkay Gábor⁹) Könyves Kálmán uralkodására (1095–1116) teszik. A 20. század elejétől-közepétől Domanovszky Sándor,¹⁰ majd ifj. Horváth János munkássága¹¹ nyomán egy I. András-kori (1046–1060) szerkesztés lehetőségének gondolata is fennáll, ezt az elképzelést ma Szabados György vallja magáénak.¹² A fentiekhez képest eltérő álláspontot képvisel Bollók János, aki az 1986-ban megjelent, Imre herceg erényeit vizsgáló tanulmányában Hóman Bálint¹³ nyomán László király idejére (1077–1095) helyezi a Krónika első részleteinek keletkezését.¹⁴ Tanulmányomban Thoroczkay Gábor és Veszprémy László nyomán szintén egy Kálmán-kori első változat meglétét tekintem kiindulópontnak. Meggyőzőnek tartom továbbá Veszprémynek azt az elképzelését is, hogy az első szerkesztettnek tűnő szövegrész, a László király tetteit elbeszélő *Gesta Ladislai regis* előtt vélhetően már készülhettek történeti évkönyvjegyzetek és feljegyzések, amelyek keveredhettek a szóbeliségből származó történetekkel.¹⁵

A kutatástörténet egyik visszatérő kérdésfeltétele, hogy a Lászlóról szóló részek milyen viszonyban állnak a magyar népi ősköltészet, azaz a jokulátorepika alkotásaival.¹⁶ A (hős)epika kérdését nemcsak a klasszikus irodalom- és történettudomány, de a folklorisztika is tárgyalta.¹⁷ E szaktudományok Arany János, majd később Négyesy László óta nehezen tudják függetleníteni magukat attól a romantikus szemlélettől, hogy a krónikában az archaikus magyar epika szerkesztett nyomai

⁸ *Veszprémy László*: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. Századok 138. (2004) 336–337.

⁹ *Thoroczkay G.*: A magyar krónikairódom i. m. 30.

¹⁰ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II.* Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1938. Reprint: Szovák Kornél – Veszprémy László. Bp. 1999. (a továbbiakban: SRH²) I. 219–237.

¹¹ Ifj. Horváth meg is nevezi a lehetséges alkotót, Miklós püspököt. *ifj. Horváth János*: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 305–308.

¹² *Szabados György*: Koppány – a megismerhetetlen Árpád-házi nagyúr. Valóság 52. (2009) 5. sz. 55. 3. jegyz.

¹³ Hóman Ifj. Horváthhoz hasonlóan szerzőként azonosít egy főpapot: Ják nembeli Koppányt. *Hóman Bálint*: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XI–XII. századi leszármazói. Forrástanulmány. Bp. 1925. 30., 36–68.

¹⁴ *Bollók János*: Szent Imre alakja középkori krónikáinkban. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi Erik. Bp. 1986. 74.

¹⁵ A magyar medievistikai szakirodalomban komoly vita tárgyát képezi évszázadok óta, hogy mikor és ki(k) készítette az első történeti feljegyzéseket és évkönyvjegyzeteket. A historiográfiai áttekintést legutóbb Veszprémy László végezte el, aki arra a következtetésre jutott, hogy 1100 előtt egy megírt vagy szerkesztett krónika létrejötte nem valószínűsíthető. „Sokkal inkább történeti feljegyzések csoportjairól beszélünk, amelyek valószínűleg nem álltak egymással szerves kapcsolatban.” *Veszprémy László*: Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon. Bp. 2019. 75. 157. jegyz.

¹⁶ Részletesen lásd *Jankovits László*: Mikor, hogyan kezdődött? In: A magyar irodalom története I. – A kezdetektől 1800-ig. Szerk. Jankovits László – Orlovsky Géza. Bp. 2007. 18–35.

¹⁷ Lásd például *Voigt Vilmos*: A magyar hősepika összehasonlító kutatási problémái. In: Népi kultúra – Népi társadalom 8. Szerk. Kósa László. (Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve) Bp. 1975. 237–261., vagy *Demény István*: Hősi epika. Bp. 2002.

fedezhetők fel.¹⁸ Ezt az elképzelést eddig kevesen vitatták. Fenntartásait legkorábban Deér József jelezte id. Horváth János *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* című munkájáról írott, 1931-es kritikájában: „az árpádkori udvari történetírás jellegének pontosabb megismerése óta¹⁹ ennek az elméletnek – ti., hogy egy »kitűnően motivált s elrendezett nyers történet, vagy valamely epikus dal meséjén« alapulna a *Bécsi Képes Krónika* egyes költői része – nincs többé jogosultsága”.²⁰ A kérdés a szellettörténeti megközelítést felváltó új iskolákkal feledésbe merült, a kutatási irány (Csóka J. Lajos 1967-es munkáját leszámítva²¹) csak a 2000-es években, Veszprémy László, Thoroczkay Gábor és Déri Balázs összehasonlító filológiai munkásságával került újra előtérbe, akik kutatásaik során az antik-bibliai-liturgikus műveltség nyomait tárják fel az Árpád-kori latin nyelvű magyar irodalomban.²²

Ifj. Horváth János 1953-ban máig ható jelentőségű monográfiájában stilisztikai szempontból elemezte az Árpád-kori latin nyelvű magyarországi irodalom alkotásait. Ifj. Horváth az I. András-kori őskronika-kelekezésen túl egy Kálmán-kori szerkesztéssel is számolt – ezzel magyarázta a *Gesta Ladislai regis* meglétét. A szövegben magától értetődően mutatja ki a jokulátorepika hatásait, legszembeütőbbnek az „epikus fordulatok stereotip ismétlődését, állandó visszatérését” tartja.²³ Noha egységes költői kompozíciót nem fedez fel a szövegben, meglátása szerint számos stilisztikai elem jelzi az őselemek és ősmondák hatását. Ilyen bizonyítékoknak tartja többek között azokat az archaikus eredetűnek vélt szóláshasonlatokat, amelyek közül tizenkettőt részletesen is elemez.²⁴ Ifj. Horváth műve – amely egyben akadémiai doktori disszertáció volt, és 1954-ben el is nyerte vele az irodalomtudományok

¹⁸ Arany János: Naiv eposzunk. In: *Uő: Tanulmányok és kritikák I. Vál.*, szerk. S. Varga Pál. Debrecen 2012. 71–78.; *Négyesy László: Árpádkori compositio*. Bp. 1913.

¹⁹ Lásd *Hóman B.: A Szent László-kori i. m.*

²⁰ Deér József könyvismertetése Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Szent Istvánról Mohácsig című munkájáról. *Századok* 65. (1931) 69.

²¹ Csóka J. Lajos: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. (Irodalomtörténeti Könyvtár 20.) Bp. 1967. 5–7. (Csóka J. – vélhetően saját bencés szerzetességétől nem függetlenül – a korai magyarországi alkotókat szinte minden esetben bencésként azonosítja, így a művek forráshasználatánál is elsősorban a bencés források [Regula stb.] kapcsolódási pontjait mutatja fel. A szerző a műveket külön tárgyalja az Intelmekre: 15–58.; A legendairodalom alkotásaira: 99–328.; A krónikairodalomra és a *Gesta Ladislai regis*re vonatkozóan 406–417.)

²² Lásd Veszprémy L.: *Történetírás i. m.* 37–74.; Veszprémy László: *A magyarországi hun hagyomány legkorábbi írott forrásai és európai kapcsolatuk*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 135. (2013) 25–44.; Thoroczkay Gábor: *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok*. (TDI Könyvek 9.) Bp. 2009. 67–89., 109–117., 215–233.; *Uő: Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. Bp. 2016. 90–102., 103–114.; Déri Balázs: *A Kézai-krónika bibliai-liturgikus idézetei*. Magyar Egyházzene 18. (2010) 1. sz. 59–62.; *Uő: P. magister gestájának bibliai-liturgikus idézetei I*. Magyar Egyházzene 19. (2011) 1. sz. 33–38.; *Uő: Omne donum perfectum. A Nagybibliai Szent István-legenda liturgikus-bibliai idézetei*. Magyar Egyházzene 23. (2016) 3. sz. 275–284.

²³ Ifj. Horváth J.: *Árpád-kori latin i. m.* 321.

²⁴ *Uo.* 322–323.

doktora címet – nagy kritikai visszhangot váltott ki. A védés során opponensei – Domanovszky Sándor, Kniezsa István és Klaniczay Tibor²⁵ – elismerően szölkak ugyan a munkáról, ám a későbbiekben a kötet lektoraként feltüntetett Györr János,²⁶ majd Mezey László²⁷ is élesen bírálta módszertanát és felmutatott eredményeit. Hangsúlyos szerepet kapott a vitában az ösgezta keletkezési időpontjának kérdése, továbbá a szövegkorpusz rímes, ritmikus részeiről szóló stilisztikai elemzés. A bírálók ugyanakkor meglepően kevés figyelmet fordítottak azokra a részekre, amelyeket ifj. Horváth a jokulátorepikából eredeztet. Ezek az elemzések nagy hatást gyakorolnak a későbbi évtizedekre is: megállapításai a 20. század közepétől az irodalomtörténeti kutatások közhelyeivé váltak, és több meghatározó irodalomtörténeti kézikönyv, köztük az 1964-es hatkötetes *A magyar irodalom története* is a szóbeliség melletti érvként hivatkozik a hasonlatokra.²⁸ Később egyes résztanulmányok is Horváth nyomán vélik magától értetődőnek e hasonlatok népi eredetét.²⁹

Tanulmányomban azokkal a Horváth János által szóláshasonlatként/költői képként/szólásmódként kezelt retorikai alakzatokkal foglalkozom, amelyek feltételezése szerint a László király tetteit elmesélő krónikarészekben „népies eredetűek”, az „egyszerű népi szemléletből” táplálkoznak, a „vadász-halász népi életmódra” utalnak.³⁰ Nem vonom kétségbe azokat az irodalomtörténeti eredményeket, amelyek a krónikában a szóbeliség nyomaira mutattak rá (például a visszatérő *epitheton ornans*okra vagy az elbeszélésben megjelenő szimmetriákra hivatkozva). Azt az érvet azonban, amely szerint a hasonlatok is szóbeli eredetűek volnának, érdemes felülvizsgálni.

Az elsődleges kontextus: a Biblia mint forrásgyűjtemény a középkori elbeszélő forrásokban

A magyar és nemzetközi krónikakutatás legújabb kori történetében közhelynek számít, hogy a fennmaradt alkotások számtalan antik, biblikus, valamint döntő számban liturgikus eredetű szóképet, kifejezést tartalmaznak.³¹ Ez természetesen

²⁵ Bóta László: Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái című doktori disszertációjának vitája. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei. 8. kötet (1956) 1–4. sz. 306–309.

²⁶ Györr János: Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Irodalomtörténeti Közlemények 59. (1955) 3. sz. 340–348.

²⁷ Mezey László: Horváth János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Filológiai Közöny 1. (1955) 2. sz. 274–278.

²⁸ Klaniczay Tibor: A nagyobb epikus kompozíció kérdése. In: A magyar irodalom története I. A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 32.

²⁹ Bollók János: Die Gesta regis Ladislai. Acta Antiqua et Archaeologica 27. (1998) 223–229.

³⁰ ifj. Horváth J.: Árpád-kori latin i. m. 323–324.

³¹ Font Márta: Keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép-és Kelet-Európa a 10–12. században. Bp. 2005. 25–39., 122–129.

nem meglepő a középkori iskolai oktatás működésének ismeretében. Hajnal István kutatásaiból tudható, hogy a középkori alsófokú oktatás legfontosabb eszköze az általa „Európa első ábécés könyvének” nevezett zsoltároskönyv volt,³² de a nemzetközi szakirodalom álláspontja szerint is a mindenhol elérhető Biblia funkcionált par excellence iskolai tankönyvként.³³ Az írás és olvasás készségeinek elsajátítása közben a mondatok, szavak, kifejezések mintegy maguktól váltak a diákok, literátorok műveltségének részévé. Beryl Smalley, a középkori bibliai hermeneutika kiváló kutatójának megfogalmazása szerint innen „tűnhettek elő reminiscenciákként a középkori epikus művekben és krónikákban”.³⁴ A Meroving- és Karoling-kortól kezdve feltűnően gyakran jelennek meg ószövetségi utalások a narratív forrásokban – a politikai gondolkodás területén például Sevillai Szent Izidor és Alkuin munkáiban.³⁵ Ennek okait Joseph Canning, a középkori politikai eszmevilág neves brit kutatója abban látja, hogy az Ószövetség felfogása nagyon közel állt a Karoling-kor gondolkodásmódjához: a keresztény királyság mintáját a középkori teoretikusok a bibliai Izrael királyságban fedezik fel. A Karoling-iskola térhódításával a kánonjog területén is egyre erősebbnek tűnt a „vetus lex”, azaz régi törvények gyűjteményének hatása.³⁶ Érdemes tehát megvizsgálnunk, hogy ez mennyire jelenik meg a regionális, kelet-közép-európai szövegállományban. Szerencsés helyzetben vagyunk például a lengyel korpusz esetében: Bagi Dániel összefoglaló munkái több kérdést is tisztáztak. Gallus Anonymus krónikájánál például sikerült a szerző olvasmánylistáját azonosítania, valamint a lengyel kutatók feltárták a teljes szövegtörzset bibliai forrásait.³⁷ 2017-ben hasonló szisztematikus vizsgálatot végeztek lengyel történészek, filológusok és irodalomtudósok Kadłubek Vince krakkói püspök latin nyelvű krónikájával is.³⁸

A magyar területen keletkezett Árpád-kori szövegek vizsgálatánál szinte kizárólag a *Scriptores rerum Hungaricarum* 1938-as kritikai kiadásának (és 1999-es reprint kiadásának) jegyzetapparátusára, illetve az egyes legendákról,

³² Hajnal István: Írásoktatás a középkori egyetemeken. Bp. 2008. 44–70.

³³ A magyar kutatástörténet egyik legalaposabb munkája: Mezey László: Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp. 1979. A nemzetközi szakirodalomból nemrég magyar nyelvre is lefordított munkát érdemes kiemelni: Pierre Riché: Oktatás és művelődés a barbár Nyugaton (6–8. század). Bp. 2016. Továbbá érdemes megemlíteni: Beryl Smalley: The Study of the Bible in the Middle Ages. Blackwell 1952. 14.

³⁴ Smalley, B.: The Study of the Bible i. m. 11.

³⁵ Részletesen lásd Joseph Canning: A középkori politikai gondolkodás története 300–1450. Bp. 2002.

³⁶ Rob Meens: The uses of the Old Testament in early medieval canon law: the Collectio Vetus Gallica and the Collectio Hibernensis. In: The Uses of the Past in the Early Middle Ages. Eds. Yitzhak Hen – Matthew Innes. Cambridge 2000. 68–70.

³⁷ A vonatkozó irodalommal együtt lásd Bagi Dániel: Gallus Anonymus és Magyarország. (Irodalomtörténeti füzetek 157.) Bp. 2005. 46–67.

³⁸ Writing History in Medieval Poland. Bishop Vincentius of Cracow and the Chronica Polonorum. Ed. Dariusz von Güttnert-Sporzyński. (Cursor Mundi 28.) Turnhout 2017. 79–98., 119–138.

krónikafejezetekről készült történeti-filológiai résztanulmányokra támaszkodhatunk.³⁹ Noha a szövegkorpusz egységes vizsgálata még várat magára, az utóbbi évek tanulmányai magyar kontextusban is jelzik ezt az irányt. Veszprémy László meghatározó motívumokat, toposzokat vizsgált,⁴⁰ míg Déri Balázs az egyes legendákban és krónikavariánsokban található szófordulatok és költői képek biblikus és liturgikus forrásainak feltárását kezdte meg.⁴¹ Említhetjük továbbá Körmendi Tamás alapos vizsgálatát a nagyobbik István-legenda kapcsán⁴² és Somogyi Szilvia munkáját a budai minorita krónika nyelvezetéről.⁴³

A jelen tanulmány nem vállalkozhat arra, hogy feltárja a kompozíció teljes szöveganyagának antik és bibliai forrásait. Szűkebb tárgya a Gesta Ladislai regisben található, Horváth János által népiesként értelmezett költői képek vizsgálata, amelyek meglátások szerint a középkori latin nyelvű írástudó réteg alpműveltségébe illeszkedtek. Fogalmazásmódjuk elsősorban a biblikus nyelvezetet követi, parafrázisaikat és mintáikat az antik műveltség, a Biblia, valamint a keresztény patrisztika egyéb szerzőinél kell keresnünk. A kiválasztott részek adottságai miatt a következőkben szerkesztménybeli előfordulási sorrendjükben vizsgálom a kontextusukat, és részletesen tárgyalom a retorikai alakzatok forrásvidékét is.

A krónikakompozíció vizsgált szóképei

Azokat a szóképeket, amelyeknek a biblikus eredetét már az 1938-as kritikai szövegkiadás is jelezte, itt nem tárgyalom részletesen. A 125. és 133. caputból kiemelt hasonlatok forráshelyeit már az SRH jelölte,⁴⁴ és ifj. Horváth is megemlíti fölmerülő párhuzamként a szentírási helyeket, rámutatva lehetséges népies eredetükre.⁴⁵ A 122. fejezetben a sírva fakadó László királyról Veszprémy

³⁹ Ezt egészíti ki és bizonyos szöveghelyeken javítva a 2018-ban elkészült, a Képes Krónika szöveggyűjteményére támaszkodó angol–latin kétnyelvű kiadás: *Chronica de gestis Hungarorum e codice picto saec. xiv. Chronicle of the deeds of the Hungarians from the fourteenth-century illuminated codex*. Eds. János Bak M. – László Veszprémy. (Central European Medieval Texts 9.) Bp.–New York, NY 2018.

⁴⁰ *Veszprémy László*: A pityergő Árpádtól a könnyező Szent Lászlóig. A könnyekre fakadó hadvezér a Névtelen Gesztája 39. és a Krónikaszerkesztés 121., 137. fejezetében. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 137. (2015) 17–32.

⁴¹ *Déri B.*: A Kézai-krónika i. m.; *Déri B.*: P. magister gestájának i. m.; *Déri B.*: Omne donum perfectum i. m.

⁴² *Körmendi Tamás*: Szent István király Nagyobb legendájának nyelvezete. *Fons* 10. (2003) 65–118.

⁴³ *Somogyi Szilvia*: A XIV. századi krónikakompozíció Anjou-kori folytatásának nyelvezete. A budai minorita krónika latin nyelve. *Fons* 18. (2011) 209–268.

⁴⁴ SRH² I. 396; SRH² I. 407.

⁴⁵ ifj. *Horváth J.*: Árpád-kori latin i. m. 322–323.

László 2015-ben alapos tanulmányban értekezett. Elemzésében bemutatja az ókori és középkori imasírák hagyományát, és középkori példákkal szemlélteti, hogy a 14. századi krónikakompozíció milyen forrásokból táplálkozott.⁴⁶

Szomjas kardok, vértől megrészegült kardok, kopasz tökfejek

A krónika 102. fejezete a kerlési/cserhalmi ütközetet beszéli el. Az 1068-ban Ozul/Oslu vezetése alatt Magyarországra betörő besenyő és úz csapatokat Salamon király, valamint Géza és László hercegek egyesített hadereje győzte le. A kutatástörténet az itt olvasható „leányrablás”-epizód mellett kiemelten vizsgálta a szövegben megjelenő támadók etnikai összetételét, valamint a hercegek és a király közötti viszonyt.⁴⁷ Egyértelműen látszik az is, hogy a két fejezet bővelkedik az interpolációkban. Korai elemnek tekinthető az a megjegyzés, hogy László a váradi püspök leányának gondolja az elrabolt nőt,⁴⁸ emellett a keleti nomád népek gyűjtőneveként alkalmazott *Cuni* (és ragozott változatai) is a 13. század előttre keltezhető.⁴⁹ Györffy György 1948-ban mutatott rá arra, hogy a kun népnév latinosított *Cunus* alakja általában keleti nomádokat jelöl, tehát nem vonatkozik minden esetben a kunokra.⁵⁰ Az utóbbi években a kunok történetével részletesen Kovács Szilvia foglalkozott, összegzése szerint a 14. századi krónikakompozíció szövegét őrző Képes Krónikában „az 1330-ig tartó események leírása során *Cunus*, *Cuni*, illetve *Kunus*, *Kuni* alak és ezeknek ragozott formái 34 alkalommal olvashatók, míg a kunok önelnevezésének tekinthető *Cumanus*, *Cumani* és ennek különböző alakjai mindössze 18 esetben jelennek meg a krónikában”.⁵¹ Szintén ő figyel fel arra, hogy a kerlési csatát leíró fejezetekben 11 alkalommal nevezik meg a támadókat *Cuni* alakban, egyszer pedig a *Cumani* változat jelenik meg.⁵² Már

⁴⁶ Veszprémy L.: A pityergő Árpádtól i. m. 22.

⁴⁷ A leányrablásról lásd Vízkelety András: Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához. Irodalomtörténeti Közlemények 85. (1981) 253–276. A hercegek és a király közti viszonyról lásd Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp. 1986. 63. A támadók etnikai összetételéről a következő jegyzetekben hivatkoztakon túl lásd még Kiss Attila: Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar királyság a XI. században. Hadtörténelmi Közlemények 120. (2007) 549–576.

⁴⁸ Klaniczay Gábor: A Szent-László kultusz kialakulása. In: Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről 1. Szerk. Klaniczay Gábor. Nagyvárad 2014. 32–34.

⁴⁹ Györffy György: A kun és a komán népnév eredetének kérdéséhez. Antiquitas Hungarica 2. (1948) 168–170.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Kovács Szilvia: A kunok története a mongol hódításig. Bp. 2014. 223.

⁵² Uo. 224.

a szövegkritikai kiadás is jelezte, hogy a második mondat kapcsolatba hozható Anonymus *Gesta Hungarorum*ának a 8. caputjában olvasható résszel:

„Quos Hungari celerius persequentes acutissimos gladios suos et sitibundos in sanguinibus <i>Cunorum</i> inebriaverunt. Capita quippe <i>Cumanorum</i> noviter rasa, tamquam cucurbitas ad maturitatem nondum bene perductas, gladium ictibus disciderunt.” ⁵³ (SRH ² I. 368. KK 102. caput)	„Almus dux et sui milites persequentes Ruthenos et Cumanos usque ad civitatem Kyeu et tonsa capita <i>Cumanorum Almi ducis milites mactabant tanquam crudas cucurbitas.</i> ” ⁵⁴ (SRH ² I. 44. – Anonymus 8. caput)
--	---

Ifj. Horváth János monográfiájában a népies szóláshasonlatok sorába helyezte a fenti szóképet. Ő is megjegyezte, hogy Anonymusnál is olvashatunk hasonló megfogalmazást, és egyértelműen arra az álláspontra helyezkedett, hogy Anonymus a Krónikából vette azt át.⁵⁵ Kovács Szilvia ellenben azt feltételezi, hogy a népnév eltérő megfogalmazása miatt a Krónikában olvasható mondat egy későbbi betoldás, de nem tudja egyértelműen eldönteni, hogy az Anonymustól vagy az egyik krónikaszerkesztőtől eredhet-e. Észreveszi azonban, hogy Anonymus a gesztájában következesen *Cumanus/Cuman* néven említi a kunokat.⁵⁶ Ifj. Horváth a krónikarészlet első mondatát szintén népies szólásmódnak véli.⁵⁷ A hasonlat bibliai eredetére Bak M. János mutat rá a 2018-as angol–latin kétnyelvű kiadás készítése közben, és először Veszprémy László hívja fel rá a figyelmet a Regino-tanulmányában.⁵⁸ A vértől megrészegült kard képe már az Ószövetségben is előfordul Jeremiás egyik fenyegető jóvendülésében, Izajás könyvében pedig az Édomra váró ítéletnél olvashatjuk:

⁵³ „A magyarok gyorsan üldözőbe véve őket, igen éles és szomjas szablyáikat részegre itatták a kunok véréből. Bizony a kunoknak simára borotvált fejait, mint a még éretlen tököket, úgy vágták szét kardcsapásaikkal.” (70.) – A Képes Krónikát (KK) Bollók János fordításában közöljük, zárójelben a 2004-ben megjelent fordítás oldalszámaival.

⁵⁴ „Álmos fejedelem és vitézei Kijev városáig üldözték az oroszokat és kunokat, s vitézei úgy aprították a kunok kopaszra nyírt fejét, mint a nyers tököket.” (Veszprémy László fordítása)

⁵⁵ ifj. Horváth J.: Árpád-kori latin i. m. 322. – Ezt az álláspontot képviseli I. Tóth Zoltán kutatásai nyomán Font Márta is az Anonymusnál olvasható *Ruthenos* népnévvel kapcsolatban. Font Márta: Anonymus Ruscia-képének alapjai és forrásértéke. In: A középkor szeretete. Történelmi tanulmányok Sz. Jónás Ilona születésnapjára. Szerk. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs. Bp. 1999. 213–215. Továbbá ezt a nézetet fogadja el Veszprémy László is Regino-tanulmányában: Veszprémy László: A magyar kalandozások Regino krónikájában és a magyar elbeszélő forrásokban. Hadtörténelmi Közlemények 130. (2017) 781–800.

⁵⁶ Kovács Sz.: A kunok története i. m. 224. 625. jegyz.

⁵⁷ ifj. Horváth J.: Árpád-kori latin i. m. 322.

⁵⁸ Veszprémy L.: A magyar kalandozások i. m. 784.

„Quos Hungari celerius persequentes acutissimos <i>gladios</i> suos et sitibundos in sanguinibus Cunorum inebriaverunt.” ⁵⁹ (SRH ² I. 368. – KK 102. caput)	„Dies autem ille Domini Dei exercituum, dies ultionis, ut sumat vindictam de inimicis suis : devorabit <i>gladius</i> , et saturabitur, et <i>inebriabitur sanguine</i> eorum[...]” ⁶⁰ (Jer 46:10)	„Quoniam <i>inebriatus</i> est in caelo <i>gladius</i> meus; ecce super Idumaeam descendet, et super populum interfectionis meae, ad iudicium. Gladius Domini repletus est sanguine, incrassatus est adipe, de sanguine agnorum et hircorum, de <i>sanguine</i> medullarum arietum[...]” ⁶¹ (Iz 34:5-6.)
---	---	---

Emellett a középkorban is nagy népszerűségnek örvend: megtalálható többek között Josephus Flavius *A zsidó háború* (*De Bello Judaico, sive Judaicae Historiae de Exidio*) című művének Hégeszipposz nevén fennmaradt latin fordításában⁶² vagy Párizsi Máté műveiben,⁶³ de később latin krónikájában használja például a szentföldi történetíró, Türoszi Vilmos is.⁶⁴ Többször feltűnik emellett a Magyarországot ért mongol invázióról legátfogóbban és legteljesebben beszámoló, itáliai származású Rogerius *Siralmas ének* (*Carmen miserabile*) című kortárs művében is. Utóbbi szöveghely azért is érdekes, mert – ahogy a Rogerius munkásságával legtöbbet foglalkozó Almási Tibor is megjegyezte – Rogerius alkotása „nem gyakorolt érdemleges hatást középkori történeti irodalmunkra. [...] Rogeriustól nemcsak hogy szöveget nem vesznek át, de tematikus érintkezések is alig vethetők fel közléseivel, és ahogyan nincsenek megállapításait kiaknázó utalások gondolataira, ugyanúgy még említetlenül sem vitatkozik senki sem az ő véleményével”.⁶⁵ Jelen munka szempontjából fontos részletek a következők:

Et cum inquirerem, quid hoc esset, responsum est, quod ipsi una nocte dimissas omnes et singulas villas circumdantes cruorea *inebriaverunt gladios in sanguine occisorum* ita.⁶⁶

⁵⁹ „A magyarok gyorsan üldözőbe véve őket, igen éles és szomjas szablyáikat részegre itatták a kunok véréből.” (KK 70.)

⁶⁰ „Ám ez a nap Istennek, az Úrnak napja; a bosszúnak a napja, hogy bosszút álljon ellenségein; kardja megemészti őket és jóllakik, megrészegül véruktól.” A bibliai idézetek magyar fordításait a Szent István Társulat gondozásában 1930-ban megjelent öt kötetes fordításból idézzük Veszprémy László és Szovák Kornél útmutatásai szerint. (KK 138.)

⁶¹ „Mert kardom megittasodott az égben. Néézétek, hogy lesújt Edomra, a népre, amelyet pusztulásra szántam. Az Úr kardja jóllakik vérről, s meghízik a hájon, a bárányok és kosok vérére, a bakok veséjének kövére.”

⁶² *Pseudo-Hegesippus*: Hegesippi qui dicitur historiae libri V. Ed. V[incentio] Usanni. (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 66.) Vienna 1932. 252.

⁶³ *Matthaeus Parisiensis*: Historia Anglorum III. Ed. Sir F[rederic] Madden. (Rolls series) London 1866–1869. 408.

⁶⁴ *Guillelmus de Tyro*: Chronicon. Ed. R. B. C. Huygens. (Corpus Christianorum, Series Latina, Continuatio Mediaevalis LXIII A) Turnhout 1986. 6.

⁶⁵ *Almási Tibor*: Egy rogeriusi motívumegyezés értelmezési lehetőségei. In: Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére. Szerk. Körmendi Tamás – Thoroczkay Gábor. Bp. 2009. 11.

⁶⁶ SRH² II. 582. – Rogerius 36. caput „És amikor kérdezősködtem, hogy ez mit jelentsen, azt felelték, hogy az általuk elhagyott összes falvakat egyetlen éjszaka körülvelték, vérről részgittették meg kardjaikat a legyilkoltak vérében.” (Horváth János fordítása)

Ibi *inebriaverunt gladios suos in sanguine* et ex calore, quem conceperant contra eos, vivos assabant homines sicut porcos.⁶⁷

A 36. fejezetben Rogerius arról ír, hogyan veti alá magát a tatárrá lett magyar-nak,⁶⁸ míg a 39. fejezet Esztergom ostromát beszéli el. Rogeriusnál a tatár támadók mellett megjelennek az 1241-re meghódított kunok is, és Anonymushoz hasonlóan a *Comanus/Coman* alakot használja. Említésre érdemes továbbá az, hogy nemcsak a vértől megrészegült kardok, hanem a szomjas kardok motívuma is jelen van Rogerius munkájában:

„Tartari vero retris post omnes stantes ridebant de casu et ruina illorum et retrocedentes a pugna suorum dabant quamplurimos *voragini gladiatorum* ita, quod ipsis diebus et noctibus pugnantibus per unam septimanam et fossatis impletis ceperunt villam.”⁶⁹

„Tunc incepimus cogitare, ut interpretes referebant, quod nobis Hungáriám exeuntibus dabant (sic) nos omnes *voragini gladiatorum*.”⁷⁰

Mivel Rogerius és a krónikaszerkesztmény viszonyát tudomásom szerint egyelőre még senki nem vizsgálta, és mert e kifejezések univerziális, latin nyelvű irodalmi kulturális eredetét feltételezhetjük, Kristó Gyulához hasonlóan ismét megerősíthetjük, hogy Rogerius korának művelt és képzett egyházi személye volt, aki vélhetően a krónikaszerkesztőhöz hasonlóan tudatosan alkalmazta ezeket a kifejezéseket.⁷¹ A bibliai használat egyértelműen az Úr kardjára vonatkozik, amely bosszúállóként lesújt azokra, akik elhagyták Istenüket. A keresztény szövegekben ez úgy hagyományozódik át, hogy Isten harcosai egyértelműen a pogányok véréből részegítik meg kardjaikat. Ezt a narratívát alkalmazza a krónikaszerzőnk, amikor a magyar harcosok a kunok véréből táplálják kardjaikat. Rogerius azonban megfordítja ezt a keresztény értelmezést, és esetében a pogány tatárok itatják meg „szomjas kardjaikat” a keresztény magyarok vérével.

⁶⁷ SRH² II. 585. – Rogerius 39. caput „Megrészegítették kardjukat a vérrel és a védők elleni izzó haragjukban elevenen sütöttek meg embereket, mint a malacokat.” (Horváth János fordítása)

⁶⁸ A 35–36. fejezetek kronológiai viszonyairól lásd *ifj. Horváth J.*: Árpád-kori latin i. m. 250–254.

⁶⁹ SRH² II. 582. – Rogerius 37. caput „A tatárok pedig a hátuk mögött meghúzódnak nevettek pusztulásukon és romlásukon, és azokat, akik az övéikkel való harcból visszavonultak, legtöbbször vérével szomjas kardjukkal megölték, úgyhogy ezek egy hétig éjjel-nappal harcolva és a várakat betemetve, elfoglalták a falut.” (Horváth János fordítása)

⁷⁰ SRH² II. 585. – Rogerius 40. caput „Kezdünk attól tartani – és a tolmácsok is ezt beszélték –, hogy amikor kimegyünk Magyarországból, mindnyájunkat vérszomjas kardjukra hánynak.” (Horváth János fordítása)

⁷¹ Rogerius magyar kiadásának utószavában: 461–462.

Sima kövek és az agyagedények

A 105. fejezet (a 104. és 107. fejezet közti részekkel egyetemben) azt beszéli el, hogyan került először a Magyar Királyság uralma alá Nándorfehérvár vára.⁷² Az ostromeseményekben feltűnő lovagszereplőkről számtalan értekezés született már. Foglalkoztak Vid ispán szerepével a király és a herceg közti konfliktusban,⁷³ vizsgálták Bátor Opos karakterét is,⁷⁴ azonban a soproni csapatok sikere és vezetőjük hőstette, azaz Jan ispán lovagias alakja kevés figyelmet kapott. A krónikás tudósítása szerint a soproni ispán egymaga úgy tört össze több ezer besenyőt, mint „élesre csiszolt kő az agyagedényeket”.⁷⁵

Mindössze ifj. Horváth János jegyzi meg munkájában, hogy az ispán tettét magasztaló hasonlat „primitív életformára mutató, tehát népi eredetű” lehet.⁷⁶ E részletet azért is érdemes behatóbban tanulmányozni, mert Jan történeti alakját egyöntetűen e szöveghely nyomán rajzolja meg a szakirodalom. E forráshely alapján veszi fel archontológiájába Zsoldos Attila,⁷⁷ ezek alapján hivatkozik rá a vármegye-szervezés,⁷⁸ a közigazgatás felépítése,⁷⁹ valamint a korai magyar hadszervezés⁸⁰ kapcsán a korszakkal foglalkozó történetések java is. Feltételezésem szerint a krónikaszerkesztmény 105. fejezete motívumkészlétében és lexikai kifejezéseiben nagyban támaszkodik az Őszövségben olvasható Dávid és Góliát-történetre.⁸¹ A zsidó pásztorfiú és a filiszteus óriás közti párharc közkedvelt forrása a 14. századi krónikakompozíció egyes fejezeteinek. Szent István felővezése kapcsán Veszprémy László⁸² hívja fel figyelmünket számos érintkezésre, míg Bagi Dániel⁸³ Béla király és a pomerán vitéz harcában fedezi

⁷² SRH² I. 370–371.

⁷³ *Bollók J.*: Die Gesta regis i. m.

⁷⁴ *Kristó Gyula*: XI–XII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány. *Ethnographia* 83. (1972) 61–63.; *Veszprémy László*: Páncél és páncélosok említései a krónikákban és oklevelekben. *Hadtörténelmi Közlemények* 108. (1995) 4–5.

⁷⁵ SRH² I. 371. – KK. 105. caput

⁷⁶ *ifj. Horváth J.*: Árpád-kori latin i. m. 323.

⁷⁷ *Zsoldos Attila*: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 11.) Bp. 2011. 196.

⁷⁸ Helytörténeti szemszögből vizsgálja: *Belitzky János*: Sopron vármegye története. Bp. 1938. 272.; *Mollay Károly*: Sopron a középkor végén. *Soproni Szemle* 10. (1956) 42.; *Gömöri János*: Castrum Sopron. Sopron vára és környéke az Árpád-korban. Sopron 2002. 103–104.

⁷⁹ Országos kontextusba helyezi: *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon, Bp. 1988. 268–273.

⁸⁰ *Kristó Gy.*: Az Árpád-kor háborúi i. m. 190.; *Veszprémy László*: Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratái. Bp. 2008. 9.

⁸¹ 1Sám 17.

⁸² *Veszprémy László*: Szent István felővezéséről. *Hadtörténelmi Közlemények* 102. (1989) 11.

⁸³ *Bagi Dániel*: Béla és a pomerán. Megjegyzések a 14. századi krónikakompozíció 79. fejezetéhez. In: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. Szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs* 2010. 298.

fel a történetből eredeztethető párbajok istenítélet-jellegét. A Dávid-történet a középkorban is népszerű volt: a pásztorfiúból lett király alakja bekerült a lovagi ideálokat megtestesítő „kilenc hős/vitéz” csarnokába.⁸⁴ Az izraeliták harca a filiszteusokkal a 12. századra a kereszténység és a pogányok közti harc szimbólumává is vált, mégpedig olyannyira, hogy IV. Ottó német király, majd német-római császár 1198-ban készült német királyi (birodalmi) kardjának markolatán a 143. zsoltár kezdősorai olvashatók: „Benedictus Dominus Deus meus, qui docet manus meas ad praelium, et digitos meos ad bellum.”⁸⁵ A Dávid és Góliát harcáról szóló bibliai ének használata a keresztes háborúk időszakától kezdve terjed el és válik közismertté.⁸⁶

A 105. caput elbeszélése és az ószövetségi történet számos tartalmi motívumegyezést tartalmaz: azon túl, hogy a besenyők rajtaütésszerű támadása az ostromot vívó magyar hadakat nem éri váratlanul, és egymással szemben felsorakozva ütköznek meg a felek, ilyennek tekinthető a legyőzöttek fejének levágása és a foglyok bemutatása:

„[...] et stetit super Philisthaeum, et tulit gladium ejus, et eduxit eum de vagina sua: et interfecit eum, praeciditque caput ejus. Videntes autem Philisthiim quod mortuus esset fortissimus eorum, fugerunt. Et consurgentes viri Israel et Juda vociferati sunt, et persecuti sunt Philisthaeos usque dum venirent in vallem, et usque ad portas Accaron, cecideruntque vulnerati de Philisthiim in via Saraim, et usque ad Geth, et usque ad Accaron. Et revertentes filii Israel postquam persecuti fuerant Philisthaeos, invaserunt castra eorum. Assumens autem David caput Philisthaei, attulit illud in Jerusalem: arma vero ejus posuit in tabernaculo suo.” (1 Sám 17:51–54)⁸⁷	„[...] Hungari presentare captos Bissenos et capita interfectorum et equos et supellectilia que in quarta feria a mane usque ad inclinationem meridiei plene perficere non potuerunt.”⁸⁸ (SRH² I. 371. – KK 105. caput)
--	--

Szintén közös motívumnak tekinthető az áldozatok számának hangsúlyozása, valamint az, hogy az uralkodók mindkét történetben háttérbe szorulnak, passzív

⁸⁴ *Johan Huizinga*: A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században. Bp. 1979. 70.

⁸⁵ „Áldott legyen az Úr, az én sziklám! Ő tanította a kezemet harcra, az ujjaimat viadalra.” – A birodalmi kard jelenleg a bécsi Hofburgban található, digitalizált felvételei a bécsi Szépművészeti Múzeum weboldalán elérhetőek: <https://bit.ly/2CYOxxW> (letöltés 2020. jan. 29.)

⁸⁶ Részletesen lásd *Jürgen Petersohn*: Über monarchische Insignien und ihre Funktion im mittelalterlichen Reich. (Historische Zeitschrift, Band 266.) 1998. 47–96.

⁸⁷ „Dávid akkor odaszaladt, rálépett a filiszteusra, a kardja után nyúlt, kirántotta hüvelyéből és megölte: levágta a fejét. Amikor a filiszteusok látták, hogy bajnokuk halott, megfutamodtak. Izrael és Júda férfiai azonban a nyomukba eredtek, és csatakiáltást hallatva egészen Gátig és Ekron kapuiig üldözték őket, úgyhogy a filiszteusok holttestei Saarajimtól egészen Gátig és Ekronig ellepték az utat. Aztán Izrael fiai visszatértek a filiszteusok üldözéséből és kifosztották táborukat. A filiszteus fejét Dávid magával vitte Jeruzsálembe, a fegyvereit azonban orthagyta a sátorában.”

⁸⁸ „Elkezdtek bemutatni a besenyő foglyokat, a leöldöszöttek fejét, a lovakat és a felszereléseket, s ezzel a művelettel szerdán reggeltől egészen délidőig sem tudtak végezni teljesen.”

szereplői az eseményeknek, jelenlétük kizárólag a győzelmek utáni adományozás aktusára korlátozódik.⁸⁹

„Et dixit unus quispiam de Israel: Num vidistis virum hunc, qui ascendit? ad exprobrandum enim Israeli ascendit. <i>Virum ergo, qui percusserit eum, dabit rex divitiis magnis, et filiam suam dabit ei, et domum patris ejus faciet absque tributo in Israel.</i>”⁹⁰ (1Sám 17:25) „Et praecinebant mulieres ludentes, atque dicentes: <i>Per-cussit Saul mille, et David decem millia.</i>”⁹¹ (1Sám 18:7)	„Rex igitur et dux eidem militi Ian <i>munera regalia condignasque grates regia liberalitate contulerunt</i>, eo quod ipse <i>multa milia Bissenorum</i> tamquam lapis limpidissimus vasa fictilia contrivisset priusquam rex et dux cum exercitu suo de gentaculis (sic!) capita levassent.”⁹² (SRH² I. 371. – KK 105. caput)
--	---

A 105. caputban már a kritikai kiadás szerkesztője is felfedez egy biblikus eredetű szóképet. Az „in ore gladii” kifejezés egyértelműen innen eredeztethető, megtalálható például a Kivonulás könyvének 17. fejezetében, ahol Józsué az amalekitákat és hadi népüket „hányja kardélre”.⁹³ Legutóbb Kristó Gyula hívta fel a figyelmet rá, hogy a kifejezés több egyéb szöveghelyen is feltűnik a krónikaszerkesztményben.⁹⁴ A másik biblikus eredetű szókép a Jan kapcsán alkalmazott hasonlat: „Rex igitur et dux eidem militi Ian munera regalia condignasque grates regia liberalitate contulerunt, eo quod ipse multa milia Bissenorum *tamquam lapis limpidissimus vasa fictilia contrivisset.*”⁹⁵ A hasonlatot eltérő formában ültették át magyar nyelvre a kutatók. Belitzky János 1938-as művében Jan cselekedetét így fordítja: „összezúzta [...] mint a drágakő a cserepet”.⁹⁶ Bellus Ibolya interpretációjában az ispán „úgy törte szét [a besenyőket], mint finoman csiszolt kő a cserépedényt”.⁹⁷ Mindkét fordítás torzít, ugyanis a vasa fictilia kifejezés többes számú szóalakként szerepel a műben, ráadásul Belitzky esetében a drágakő szó használata sem indokolt. A hasonlatot Kristó Gyula, valamint Bollók János adja vissza szöveghűen: „mint élesre csiszolt kő az agyagedényeket/cserépedényeket”.⁹⁸ Szándékosan hagytam a végére ifj. Horváth János

⁸⁹ Dávid Saul lányának kezét nyeri el, Jan „királyi adománya” ezzel szemben vélhetőleg a mai Győr–Moson–Sopron megyei Iván község lehetett. *Belitzky J.*: Sopron vármegye i. m.

⁹⁰ „Izrael fiai közül az egyik így szólt: „Láttátok azt az embert, aki ott előlépett? Azért jött, hogy Izraelt kihívja párviadalra. Aki legyőzi, azt a *király elhalmozza gazdagsággal*, hozzáadja a lányát, atyja házát meg fölmenti az adó alól Izraelben.”

⁹¹ „És a táncoló asszonyok így énekeltek: »Saul legyőzte ezreit, *Dávid meg tízezreit.*»”

⁹² A király és a herceg ezért ennek a Jan vitéznek *királyhoz méltó ajándékokat és királyi bőkezűséggel méltó hálát adtak, mivel sok ezer besenyőt* úgy tört össze, mint élesre csiszolt kő az agyagedényeket, mielőtt még a király és a herceg hadseregükkel együtt a reggelitől fölkeltek volna.

⁹³ Kiv 17:13 – „Fugavitque Josue Amalec, et populum ejus in ore gladii.”

⁹⁴ *Kristó Gy.*: A történeti irodalom i. m. 66.

⁹⁵ SRH² I. 371.

⁹⁶ *Belitzky J.*: Sopron i. m. 273.

⁹⁷ Bellus Ibolya Képes Krónika-fordítása: Képes Krónika. Ford. Bellus Ibolya. Bp. 1983. 88.

⁹⁸ Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. Szeged 1999. 383.; KK 71.

fordítását: „mint a pataki kő a törékeny agyagedényeket”.⁹⁹ Szembeötlőnek tartom, hogy a Krónika szövege semmilyen utalást nem tartalmaz a kövek származási helyére, vagyis nem említi, hogy folyami kavicsokról lenne szó. Horváth interpretációjában a hasonlat népi eredetű, primitív életformára utaló szókép, az orális jokulátorepika terméke. A kövek származási helyét megjelölő fordítás azonban segít megtalálni a kifejezés eredetét. A bibliai, antik és középkori irodalmi alkotásokban ugyanis a „lapis limpidissimus”, azaz a csiszolt kő kifejezés kizárólag a korábban hivatkozott dávidi történet kontextusában fordul elő. Az 1Kir 17,40-ben így: „et elegit sibi quinque limpidissimos lapides de torrente”. Dávid öt csiszolt *folyami* követ helyez táskájába, majd a történet folytatásában egyet helyez parittyájába és ezzel teríti le Góliátot. Metaforikusan a sima kő a pásztorfiút jelenti, így a kifejezéssel a krónikaíró párhuzamba állítja Dávidot az ispánnal. Az agyag és az agyagedények szimbolikája a Bibliában két részre különíthető el: egyfelől a földből származó anyagként több helyen az értéktelenség és a mulandóság szimbóluma.¹⁰⁰ Másrészt azonban az agyagedények széttörése a büntetés és az isteni ítélet képeként is megjelennek. Álláspontom szerint a 105. caput hasonlatának megértéséhez is a 2. zsoltár szövegpárhuzamára kell irányítani a figyelmünket:

„Dominus dixit ad me: Filius meus es tu; ego hodie genui te. Postula a me, et dabo tibi gentes haereditatem tuam, et possessionem tuam terminos terrae. Reges eos in virga ferrea, *et tamquam vas figuli confringes eos*. Et nunc, reges, intelligite; erudimini, qui iudicatis terram.”¹⁰¹

A zsoltár az úgynevezett király-zsoltárok csoportjába tartozik, ezekben az énekekben nem a király tetteinek és jellemének magasztalása áll a középpontban, hanem az a méltóság és az a felelősség, amivel Isten ruházza fel őt.¹⁰² A Sionon felkent Dávid király, az isteni harcos vasvesszővel törheti szét az ellene, azaz Isten ellen lázadó „pogányokat”, úgy, mint valami cserépedényt. Ahogy arra az értelmezők közül többen felhívták már a figyelmet, ezt nemcsak hasonlatnak kell tekintenünk – a kijelentésnek megvan a királyideológiában a maga konkrét *Sitz im Lebenje*. Az ókori Egyiptomban a fáraó ellenségeinek nevét agyagfigurákra írták

⁹⁹ *íjf. Horváth J.*: Árpád-kori latin i. m. 323.

¹⁰⁰ További értelmezését lásd *Arend Remmers*: A Biblia képei és szimbólumai. Bp. 2005. 10.

¹⁰¹ „Az Úr végzését hirdetem; Ő így szólott hozzám: »A Fiam vagy, ma adtam neked életet. Kérd tőlem, és örökségül adom neked a népeket, birtokodul a föld határait. *Vasvesszővel verheted őket, és mint a cserépedényt, összetörheted.*« Nos, királyok, térjetelek észre, föld urai, hadd intselek benneteket!”

¹⁰² *Dér Katalin*: A zsoltárok misztériuma. Bp. 2015. 158–167.

fel, s ezeket az alkotásokat az uralkodó beiktatásakor jelképesen összetörte – ezáltal mágikus módon ellenségeinek erejét is megsemmisítette.¹⁰³

A két kard

A Krónika 110. fejezete már az után játszódik, hogy Géza herceg és Salamon összekülönböztek Nándorfehérvár ostroma után a zsákmány felosztásakor.¹⁰⁴ Az ütközet után ugyanis a bizánciak nem a királynak, hanem Géza hercegnek adták meg magukat. Makk Ferenc korábbi tézise szerint Salamon végül ezért döntött úgy, hogy csupán egyetlen zsákmányrészt ad a hercegnek.¹⁰⁵ Bagi Dániel legújabb felvetése szerint azonban elképzelhető az is, hogy a szövegromlások miatt Géza ténylegesen nem egyetlen önálló zsákmányrészt, hanem a vitézekkel *közös* részt kapott, azaz „lefokozásra került”. Eszerint az uralkodó alávetette testvérét, és ez lett a konfliktus forrása. A 110. caputban ezután arról olvashatunk, hogy Géza – Salamon engedélye nélkül – elengedi a görög foglyokat a császár kérésére. Vid ispán tovább szítja az uralkodót testvére ellen, az alábbiakat mondva:

„[...] *sicut duo gladii acuti in eadem vagina contineri non possunt, sic nec vos in eadem regno conregnare potestis.*”¹⁰⁶

Az ispán sikert ért el: az idézett részlet után olvashatjuk a krónikaíró azon megjegyzését, hogy a király „mérgezett szavai révén sárkánnyá vált”.¹⁰⁷ Ifj. Horváth János a fenti hasonlatot szintén „népies eredetűnek” véli.¹⁰⁸

A hercegség intézményével foglalkozó elbeszélő források megfogalmazása az új kutatási eredmények szerint nagyrészt a Biblia nyelvezetén alapul. Bagi Dániel részletesen elemzi, hogy a „gesztaszerkesztmény” 88. fejezetében olvasható *divisio regni* fogalma hogyan hagyományozódik Lukács evangéliumának 11. fejezetétől

¹⁰³ Kustár Zoltán: A Zsoltárok könyve válogatott fejezeteinek magyarázata (Zsolt 2, 8, 22, 30, 79). Debrecen 2016. 21.

¹⁰⁴ Bagi D.: Divisio regni i. m. 225.

¹⁰⁵ Makk Ferenc: Salamon és I. Géza viszálya. In: Makk Ferenc: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történetéről. Szeged 1998. 152–153.

¹⁰⁶ SRH² I. 376. „[...] *Jamiként két éles kard nem tartható ugyanabban a hüvelyben, ugyanúgy ti sem uralkodhattok együtt ugyanabban az országban.*” (74.)

¹⁰⁷ „rex...tragefactus.” Nem ismert szó, Bollók János magyarázata szerint a német Drache (sárkány) és a latin factus (lett, vált) összetétele. Jankovits László szerint strages ('vereség, leverés') és a fio vagy facio ('lesz, válik valamivé') latin szavakból áll össze. Bollók J.: Die Gesta regis i. m., valamint Jankovits László: Tragefactus. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon, LX, a főszerkesztő, Kőszeghy Péter LX. születésnapjára. Szerk. Bartók István et al. Bp. 2011. 270–271.

¹⁰⁸ ifj. Horváth J.: Árpád-kori latin i. m. 322.

egészen a középkorig.¹⁰⁹ Véleményem szerint Vid megszólása szintén ebbe a hagyományba illeszkedik. A Bibliából eredő középkori képzeletvilág egyik fontos eleme az úgynevezett *két kard-elmélet*.¹¹⁰ I. Szent Geláz (Gelasius) pápa fogalmazta meg Lukács evangéliumának 22. fejezete alapján: „At illi dixerunt: *Domine, ecce duo gladii hic*. At ille dixit eis: Satis est.”¹¹¹ I. Anastasius bizánci császárhoz írott levelében így fejt ki hatalommegosztási nézeteit:

„Duo quippe sunt, imperator auguste, quibus principaliter mundus hic regitur, auctoritas sacra pontificum, et regalis potestas.”¹¹²

A két kard elmélete komoly problémákat okozott a világi hatalomgyakorlás kérdéseiben, mely végül az investitúraharcokban öltött testet. IV. Henrik császár VII. Gergely pápával szemben éppen az elmélettel bizonyította azt, hogy világi hatalma egyenrangú a pápáéval.¹¹³ A világi hatalommegosztás egyik allegóriájaként a két kard a keresztény kultúrkörben csakis így értelmezhető, feltételezhetjük tehát, hogy krónikaszerkesztőnk is azért adja Vid ispán szájába e szavakat, hogy a vájt fülű olvasóközönség felfigyeljen a hatalommegosztás kérdésében rejlő problematikára. Érdekes azonban, hogy a bevett egyházi–világi ellentétre használt kép ez esetben a világi–világi hatalommegosztás szimbólumaként tűnik fel, és krónikaszerzőnk vélhetően tudatosan helyezi ilyen magasságokba a két rokon szembenállását.

Kegyetlen halál, csengő kardok, a halál pohara és a kaszabolás

A Képes Krónika 121. fejezete a Salamon király és a hercegek közti konfliktus csúcspontját, a mogyoródi csatát beszéli el. Salamon – főemberei, elsősorban Vid ispán biztatására – átkelt a Tiszán és Pest mellett 1074. március 14-én harcba bocsátkozott a hercegekkel. Géza és László a cseh csapatokkal kiegészülve tönkreverte Salamon magyar és német harcosokból álló seregét.

A fejezet a krónika legköltőibb részei közé tartozik: számos szókép és fordulat mellett antik és bibliai reminiscenciák és szövegkapcsolatok sokaságát

¹⁰⁹ *Bagi D.*: Divisio regni i. m. 16–18.

¹¹⁰ *Jacques Le Goff*: Középkori hősök és csodák. Bp. 2012. 11.

¹¹¹ „Uram – mondták –, nézd, van itt két kard!» Erre csak annyit mondott: »Elég. «”

¹¹² Epistola sancti Gelasii episcopi ad Anastasium imperatorem. *Hugo Rahner*: Kirche und Staat im frühen Christentum. München 1961. 256. Idézi: „Két dolog van, dicsőséges császár, ami elsősorban kormányozza ezt a világot: a főpapok megszentelt tekintélye és a királyi hatalom.” – (Nemerényi Előd fordítása). *Canning, J.*: A középkori i. m. 61.

¹¹³ Elsősorban *Ernst H. Kantorowicz*: The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology. Princeton 1957. Magyarul lásd *Katus László*: Európa története a középkorban. Pécs 2014. 52–55.

fedezhetjük fel benne. Ilyennek tekinthető, hogy a hajnali ütközetet egy ködfelhő akadályozza meg, hasonlóan az 1044-es ménfői csata leírásához:

„Tradunt autema Teutonici, quod cum ad prelium appropinquassent, cum celesti signo nebula tenuis apparuit, tur boque vehemens divinitus incitatus terribilem pulverem obtutibus ingessi te Ungarorum[...]” ¹¹⁴ (SRH ² I. 331. – KK 76. caput)	„[...]et lucente quinta feria volebant preliari, sed densissima obscuritas supervenientis nebule eos inpedivit[...]” ¹¹⁵ (SRH ² I. 390. – KK. 121. caput)
---	---

A ködfelhő képét Veszprémy László a legújabb magyar fordítás jegyzeteinek elkészítésekor biblikus eredetűnek tartja, és Illés történetével,¹¹⁶ valamint Szofóniás könyvének egyik szöveghelyével hozza kapcsolatba.¹¹⁷ Nem szabad azonban megfedelkednünk arról, hogy a kifejezést az Altaichi Évkönyv 1044-es tudósítása is tartalmazza, így vélhetően közvetlen forrása a német annales lehetett.¹¹⁸ Bollók János emellett szimbolikusnak tekinti azt, amikor László buzdító beszéde közben lándzsájára egy hófehér menyét szalad fel.¹¹⁹ A sorsdöntő ütközetben lándzsára telepedő állat mintáját Bollók János Paulus Diaconus főművében, a *Historia Langobardorum*ban fedezi fel. Bollók értelmezésében a menyét jó előjelenként tűnik fel a történetben, s felidézi Sevillei Szent Izidor azon elképzelését, hogy a menyét a sárkánykígyó (*basiliscus*) legyőzője.

Bollók magyarázatában tehát a sárkánnyá vált (tragefactus¹²⁰) Salamon ellen harcba induló László számára a menyét szerencsés előjelenként, *visioként* értelmezhető, és előrevetíti a herceg számára a csata sikeres végekimenetelét. A történet folytatásában az ütközet előtt Géza és László jelvényt és zászlót cserélnek: így Salamon óvatlanul azt gondolja, hogy a Kemejnél már megtépázott sereget támadja. Mire felismeri Lászlót, addigra Géza csapatai már bekerítik őt. Ekkor olvashatjuk a fejezet számunkra legfontosabb és képekkel legsűrűbben díszített részletét:

„Milites autem Ladizlai agmina Salamonis, *tamquam in cortinis retro respicientia*, terribili tinnitu gladiorum sauciata in *morte conclusit crudeli*. Sed ex transverso

¹¹⁴ „A németek viszont azt mondják [utalás az Altaichi évkönyvekre – K. P.], hogy amikor a csatahelyhez közeledtek, égi jelként, egy vékonyka ködfelhő jelent meg, és az Isten akaratából heves szélvihar kerekedett.” (51.)

¹¹⁵ „[...]de egy följük húzódo ködfelhő roppant sűrű homálya ebben megakadályozta őket.” (79.)

¹¹⁶ 1Kir 17:43–46

¹¹⁷ Szof 1:15–18

¹¹⁸ Lásd Az államalapítás korának írott forrásai i. m. 250–255.

¹¹⁹ *Bollók János*: Tiersymbolik als literarische Stilmittel. Acta Antiqua Hungariae 41. (2001) 193–198.

¹²⁰ Lásd 109. jegyz.

milites Geyse *pocula dire mortis* eisdem propinarunt. Ceduntur Theutonici, fugiunt Latini, locumque fuge non inveniunt et cadunt ante Hungaros ut *boves in macello*.¹²¹

Ifj. Horváth János a részletben olvasható mindhárom mondatban népies elemet vél felfedezni: ilyennek tartja a katlanban pillogó és a halál poharát hozó katonákat, valamint a kaszabolás ökörmészárláshoz hasonlított folyamatát is.¹²² Az első mondatban, ahogy már az első kritikai kiadás és a legutóbbi angol–latin kétnyelvű kiadás is jelzi, a „kegyetlen halálba küldték” kifejezéssel találkozhatunk, mely a 77. zsolttárral hozható párhuzamba.¹²³ Emellett érdemes áttekintenünk a „csengő kardok” szerkezet párhuzamos szöveghelyeit is, ugyanis fontos kapcsolódási pontokat találhatunk Párizsi Máté munkáival. Richard Vaughan, a 13. századi bencés történetíró monográfiája vette észre 1957-ben publikált munkájában, hogy Párizsi Máté visszatérő szófordulatokat, kifejezéseket használ az ütközetek leírásához.¹²⁴ Vaughan felfedezte, hogy az addig ismeretlen szerző keze nyomán keletkezett *Vitae Offarum*-ban is hasonló kifejezések jelentek meg, így – többek között – ez is érvként szolgál számára, hogy a mű szerzője azonos lehet a bencés szerzetessel:

<i>Historia Anglorum</i> „Incipit igitur jam conflictus, extrahuntur <i>gladii sanguine</i> hinc indeque <i>inebriandi</i> , resonabant aeneae cassides malleis ferreis. [...] Fragor hastarum, <i>tinnitus gladiatorum</i> , gemitus percissorum, equorum tumultus compressorum [...]” ¹²⁵	<i>Chronica Maior</i> „Clamor congregientum bellatorum, gemitus morientium, <i>tinnitus armorum</i> , hinnitus equorum.” ¹²⁶	<i>Vitae Offarum</i> „[...]tubae cum lituis, et clamor exhortantium, equorum hinnitus, morientium et vulneratorum gemitus, fragor lancearum, <i>gladiatorum tinnitus</i> , ictuum tumultus, aera perturbare videbantur[...]” ¹²⁷
---	--	--

Észrevehetjük azt is, hogy nemcsak a „rettentően csengő” kardok tűnnek fel Párizsi Máténál, hanem hasonlóan a magyar krónikaszerkesztmény 102. fejezetéhez, a „vértől megrészesgülő” kardok is. A 102. caput példáihoz hasonlóan ismét

¹²¹ SRH² I. 390–391. László vitézei Salamon csapatait, *akik mintegy katlanba zárva pillogtak hátrafelé*, a kegyetlen halálba küldték, megmártva bennük *rettenetesen csengő kardjaikat*. Szemközt viszont Géza katonái köszöntgették rajtuk *a halál iszonyú poharait*. Kaszabolják a németeket, menekülnek az olaszok, de nem lelnek menedékhelyet, és úgy hullanak a magyarok előtt, *mint a vágóhídon az ökrök*. (80.)

¹²² Ifj. Horváth J.: Árpád-kori latin i. m. 322.

¹²³ Zsolt 77:50 „viam fecit semitae irae suae, non pepercit a morte animabus eorum, et iumenta eorum in morte conclusit” – „Szabad folyást engedett haragjának: nem kímélte őket a haláltól, s állataikat sem a pusztulástól.”

¹²⁴ Richard Vaughan: Matthew Paris. (Cambridge Studies in Medieval Life and Thought 6.) Cambridge 1958. 47.

¹²⁵ *Parisiensis*, M.: Historia Anglorum III. i. m. 408.

¹²⁶ *Mattheus Parisiensis*: Chronica majora I. Ed. Henry Richards Luard. (Rolls series) London 1872–1884. 124.

¹²⁷ *Vitae duorum Offarum sive Offanorum Merciorum regum, coenobii Sancti Albani fundatorum*. Ed. William Wats. London 1640. 961–968 (Offa of Angeln), 969–988 (Offa of Mercia).

említhetjük Türoszi Vilmost, aki krónikájában a keresztes történelem egyik legkiemelkedőbb csatájaként jellemzett antiochiai ostrom leírásakor a keresztény táborra használja a kifejezést.¹²⁸

Összefoglalóan tehát elmondható, a „csengő kardok” és a „vértől megrészegülő” kardok egyaránt feltűnnek a magyar krónikaszerkesztményben, Párizsi Máté munkáiban, valamint Türoszi Vilmosnál is. Ezzel nem azt állítom, hogy közvetlen kapcsolat van a három mű között, hanem éppen ellenkezőleg arra következtethetünk, hogy a szerzők által használt toposzok a keresztény történetírók bevett szófordulatai a keresztény–pogány ütközetek leírásakor.

A következő, szintén nagy hagyománnyal bíró *halál pohara* kifejezés eredetét Szókratész haláláig vezethetjük vissza.¹²⁹ Az antikvitásban szó szerinti értelemben használja a kifejezést Lucanus¹³⁰ és Cicero,¹³¹ mindkettejüknel a mérég általi halál és gyilkosság kontextusában kerül elő. Ez a szó szerinti használat a középkor során is megmarad, például Paulus Diaconus *A longobárdok története* című művében.¹³² A keresztény gondolkodásban metaforikus értelemmel először Szent Ágoston ruházza fel, feltűnik például a pelágiánusok ellen írt iratában,¹³³ de prédikációjában is.¹³⁴

¹²⁸ Patrologiae cursus completus, Series latina. Ed. Jacques-Paul Migne. Paris 1844–1865. 201 331C lib. 5. „Erat autem in castris tantus armorum fragor et *gladiorum tinnitus* et coruscatio, equorum fremitus et populi vociferantis clamor, quod, nisi armorum genus manifestam inter eos preberet differentiam, multos potuisset error indiscretus imminetibus subiecisse periculis aut sinistris casibus exemisse.” „Oly hangos volt a fegyverek csattogatása, a kardok csengése és csillogása, a lovak nyerítése és a kiabáló emberek lármája, hogy ha a harcosok fegyverei nem különböztek volna megjelenésükben, egy fatális félreértés közvetlen veszélybe sodorhatta volna akár véletlenül meg is ölhette volna őket.” (Saját fordítás – K. P.)

¹²⁹ *Platón*: Phaidón. Bev., ford. Szabó Árpád. LXIII Bp. 2005. 509.

¹³⁰ „noxia serpentum est admixto sanguine pestis; morsu virus habent et fatum dente minantur, pocula morte carent” *Marcus Annaeus Lucanus*: De Bello Civili sive Pharsalia. Trans. J. D. Duff. (Loeb Classical Library) London. 1962. 550. „[...]igyál habozás nélkül e habokból! A kígyómérég csak a vízbe vegyülve veszélyes: Csak foga rejt mérget, s harapással gyilkol e féreg; De vize nem mérges!” (Laky Demeter fordítása). *Laky Demeter*: Marcus Annaeus Lucanus Pharsáliája vagyis a polgárháború tíz könyvben. Pest 1867. 239.

¹³¹ „Post fratrem adgressus est: qui sero, iam *exhausto illo poculo mortis*, cum et de suo et de uxoris interitu clamaret testamentumque mutare cuperet, in ipsa significatione huius voluntatis est mortuus.” *Marcus Tullius Cicero*: Pro A. Cluentio Habito oratio Ad Iudices: With English Notes. Ed. Austin Stickney. London 2015. 31. „Ezután bátyja ellen tört, aki, miután *kiürítette a mérégpoharat* és saját és felesége pusztulását panaszkolta fel, s meg akarta változtatni a végrendeletét, valamivel később, e szándékának megfogalmazása közben halt meg.” (Nótári Tamás fordítása). Marcus Tullius Cicero összes perbeszédei. Ford., jegyz., bev. Nótári Tamás. Szeged 2010.

¹³² Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum in folio rer. Germ., 48., Lib. II, cap. 29, „Ille ubi sensit se *mortis poculum* bibisse, Rosemundam, evaginato super eam gladio, quod reliquum erat bibere coegit.” Amaz, amint megérezte, *hogy a halála poharát* itta ki, Rosemundának kardot szegezve kényszerítette őt, hogy igya ki, ami maradt.” (Gombos F. Albin fordítása). *Paulus Diaconus*: A longobárdok története. Ford., jegyz. Gombos F. Albin. (Historia Langobardorum) Brassó 1901.

¹³³ Contra duas epistulas Pelagianorum lib. 7. cap. 7.

¹³⁴ Augustinus Hipponensis: Sermones 299/E. PL 38 1375

Később Beda Venerabilis is szóképként használta Szent Cuthbertről írott életrajzában.¹³⁵ Az annalsztika képviselői szintén előszeretettel használták: német területen a Quedlinburgi¹³⁶ és a Magdeburgi évkönyvekben¹³⁷ is megjelenik például I. Ottó felesége, Edit (Eadgyth/Ædgyth) 946-os halálakor.¹³⁸ Madzsar Imre figyelt föl rá először, hogy a krónikaszerkesztmény egy másik fejezetében, a Bazarád elleni hadjáratot bemutató részében is olvashatunk a halál poharáról.¹³⁹ Madzsar óvatosan nyilatkozott: „Talán szükségtelen külön kiemelni, hogy távol állok attól az elhamarkodástól és túlzástól, amely pusztá szövegegyezésekből, egyforma kifejezésekből nyomban azonos szerzőre következtet s megfedelkezik arról, hogy ilyesminek közös forrás (biblia, ars dictandi), utánzás vagy véletlen is lehet az oka. Ilyen pl., hogy a mogyoródi csata leírásában »pocula dirae mortis eisdem propinarunt«, a Bazarád elleni hadjáratnál (cap. CIII.) »dirae mortis poculum acceperunt« fordul elő stb.”¹⁴⁰ A 14. századi krónikakompozíció e kései fejezeteit legutóbb Somogyi Szilvia vizsgálta részletesen.¹⁴¹ Tanulmányában kimerítően foglalkozik az Anjou-kori folytatás e fejezeteivel és kimutatja, hogy ezen részek is nagyban támaszkodnak a biblikus hasonlatokra, szóképekre.¹⁴² Az említett hadjárat Basarab havasalföldi fejedelem ellen 1330-ban volt, miután a fejedelem elfoglalta a szörényi bánságot. A döntő csatára Posadánál került sor, ahol a négy napos ütközetben végül I. Károly magyar király vereséget szenvedett. A krónikás leírása alapján egy magas hegyektől körülvett szűk völgyben lesből támadták meg a magyar csapatokat. Az elbeszélés szerint a csatában számos magyar világi és egyházi méltóság elesett, maga a király is csak egy alattvalójának önfeláldozása árán menekülhetett meg. A krónikaszerző itt is a halál poharának metaforáját alkalmazza:

„Item Andreas plebanus de Sarus et frater Petrus de ordine Predicatorum, vir honestus, dire *mortis poculum* acceperunt, quia in cerebra capitum eorum ligneos clavos miserabiliter affixerunt.” (209. caput)¹⁴³

¹³⁵ Beda Venerabilis: Vita et miracula sancti Cuthberti. PL 94. 733–790.

¹³⁶ „Edith regina, conterrita magni Ottonis regis, amarum *mortis poculum degustavit* relictis post se duobus liberis Ludolfo et Lutgarde.” „Edit királyné, a Nagy Ottó király felesége, megkóstolta a *halál keserű poharát*, két fiút, Ludolfot és Lutgardot hagyva maga után.” (Saját fordítás – K. P.) – Annales Quedlinburgenses – Monumenta Germaniae Historica, Scriptores in folio rer. Germ. 72. 463., illetve Uo. 548.

¹³⁷ Lásd még Annales Magdeburgenses – Monumenta Germaniae Historica, Scriptores in folio 16., 154., 166., 168.

¹³⁸ Annales Magdeburgenses – Monumenta Germaniae Historica, Scriptores in folio 16. 144.

¹³⁹ KK. 209. caput

¹⁴⁰ Madzsar Imre: A II. Géza korabeli Névtelen. In: Értekezések a Történeti Tudományok köréből. Szerk. Fejérfpataky László. 24. kötet 11. szám. Bp. 1926. 8. 4. jegyz.

¹⁴¹ Somogyi Sz.: A XIV. századi krónikakompozíció i. m.

¹⁴² Uo. 257–258.

¹⁴³ SRH² I. 499. „Elesett [...]továbbá, András, sárosi plébános, és a domokos rendbeli Péter barát, ez a becsületes férfiú, szintén kiitták a *halál keserű poharát*, mert agyvelejükbe kegyetlenül faszegeket ütöttek.” (130)

A 14. századi krónikakompozíció Anjou-kori folytatásai közül fontos forrás a Névtelen szerző gesztája Nagy Lajosról. A Dubnici Krónikában fennmaradt krónikarészlet I. Lajos király tetteit meséli el 1345–1355 között.¹⁴⁴ 1355-ben az osztrák herceg az ellene fellázadó svábok legyőzésére segítségért folyamodott a királyhoz. A történet szerint Lajos küldött is magyar csapatokat a németek ellen, ezt a részletet pedig a krónikaszerző a 121. fejezetben olvasható kifejezéseket összegyűrve alkotta meg. Az idézet legtöbbet vizsgált része az első írásban fennmaradt magyar káromkodás miatt vált ismertté.¹⁴⁵ A részletes összevetés azonban azt mutatja, hogy nagyban támaszkodik a krónika korábban ismertetett, 121. fejezetben is előkerülő kifejezéseire:

„Cadebant buccati teutonic, sicut *boves in macello*. Erat enim preceptum ungaris ne aliquem eorum caperent, sed *mortis poculo* cunctos teutonicos inebriarent, Porrigebant enim manus suas dicentes: *O lyeber her foh mych nycht thewth mych*. Hungari autem funesto gladio supra eorum capita evibrato amputabant eis manus et caput dicentes: *Wezteg kurwanewfya zaios nemeth, iwttatok werenkewt, ma yzzywk wertheketh*. Et sic eosdem crudeliter occiderunt.”¹⁴⁶

A bosszúból történő vérivás motívuma kapcsán Mátyás Flórián idézte fel először Hérodotosz munkáját.¹⁴⁷ Madzsar Imre intését szemünk előtt tartva azt láthatjuk, hogy az antikvitásban gyökerező *halál pohara* kifejezés a középkori ismertségén túl a magyar krónikaszerzőknek is kedvelt szókapcsolata volt: legalább három különböző szerző is alkalmazta csatajelenetek ábrázolásakor. A Krónika névtelen szerzője a németekkel történő ütközet leírásakor kifejezések szintjén megidézte a mogyoródi ütközetet, ahol szintén a magyarok „kaszabolták a németeket ökrök módjára”. Míg a korábbi hasonlatoknál egyértelműen a keresztény–pogány szembenállás hangsúlyozása figyelhető meg, a *halál pohara* kifejezés esetén arra lehetünk figyelmesek, hogy metaforikus értelemben kizárólag keresztény személyekre alkalmazták a szerzők: Szent Cuthbertről, Edit királyné, Salamon és Lajos főemberei, valamint a sváb katonák is mind a keresztény kultúrkörön belül haláloznak el.

¹⁴⁴ A szakirodalom korábban Névtelen minoritaként hivatkozta, amit Kristó Gyula cáfolt: *Kristó Gyula: Magyar historiográfia* i. m. 89–97.

¹⁴⁵ Lásd *Dörmötör Adrienne: Régi magyar nyelvemlékek*, Bp. 2006. 44–45.

¹⁴⁶ Dubn. Kron. Font III. 167. A kérkedő németek lovaikon pusztultak el a magyarok színe előtt, miként az ökrök a vágóhídon. Parancsuk volt ugyanis a magyaroknak, hogy senkit se ejtsenek foglyul, hanem minden németet *részegítsenek meg a halál poharából*. Azok pedig karjukat kinyújtva mondták: „Ó, kedves uram, fogj el, ne ölj meg!” A magyarok pedig megforgatva azok feje fölött halált hozó kardjukat, levágták kezüket és fejüket, mondván: „Vesztég kurvanófia szaros német, itátok vérünket, ma isszuk ti véreketek! Így ölték le őket kegyetlenül.” Névtelen Szerző: Geszta Lajos Királyról. Ford., utószó, jegyz. Kristó Gyula Bp. 2000. 63.

¹⁴⁷ *Mátyás Flórián: Pogány szokások őseinknél. Roger és Tamás esperesek a nagy tatárjárásról. (Értekezések a történettudományok köréből)* Bp. 1897. 12.

Összegzés

Tanulmányomban ifj. Horváth János állításaiból kiindulva a 14. századi krónikakompozíció tizenkét hasonlatát elemeztem. A nem tárgyalt kifejezések közül kettőnek már ismert volt a bibliai kontextusa, melyek középkori recepcióját érdemes lesz a későbbiekben feltárni. Két hasonlat kapcsán nem tudtam szövegpárhuzamokat kimutatni, ezek esetében további vizsgálatok szükségesek. A részletesen is elemzett szóképek, amellet, hogy egyértelműen az antik–biblikus kulturális hagyomány szókincsébe illeszkednek, kiemelten harci cselekményekhez kötődnek. Ezeken belül is el tudunk különböztetni olyan képeket, melyek főleg a keresztény–pogány szembenállást hangsúlyozzák. Véleményem szerint krónikaszerzőink forrását elsősorban tehát nem a népies eredetű jokulátorepika homályában kell keresnünk, hanem a biblikus-liturgikus nyelvi rétegeket kell a szövegben felfejtenünk. Ifj. Horváth János azon irodalomtörténeti eredményeit, amelyek a krónikában a szóbeliség nyomaira mutattak rá (például a visszatérő epitheton ornansokra vagy az elbeszélésben megjelenő szimmetriákra hivatkozva), nem vonom kétségbe, azt az érvet azonban, hogy a hasonlatok is valamiféle szerkesztett orális epikából táplálkoznának, a fenti vizsgálatok alapján el kell vetnünk. Bízom benne, hogy a Salamon és a hercegek történetét elbeszélő, *Gesta Ladislai regis* néven emlegetett és sokat vizsgált krónikarészletet értelmezve sikerült annak önálló irodalmi értékét megerősítő szempontokat felsorakoztatnom.

BIBLICAL METAPHORS IN THE *GESTA LADISLAI REGIS*

By Péter B. Kovács

SUMMARY

One of the most important narrative sources of medieval Hungarian Latin literature is the fourteenth-century chronicle compilation known as the *Illuminated Chronicle* after one of its codices. This was made up of the works of several – partly already known – authors, its oldest textual layer being the so-called ancient gesta or ancient chronicle. The dating of these early texts has given ample work to generations of Hungarian medievalists over the past centuries. The present paper undertakes the micro-philological and lexicomorphological analysis of the biblical, ancient, and medieval metaphors contained in chapters about the history of Saint Ladislaus. It argues that it is not in the popular jocular epic's obscurity that the sources of the chronicle's author should be searched for, but through unearthing the biblical-liturgical layers of the texts, thereby coming closer to the primary context of the *Gesta Ladislai regis*.

PÉTER KATALIN (1937–2020)

Minden alkotó ember legnagyobb vágya, hogy nyomot hagyjon maga után. Tudósként ezért vállaltuk a felkészülés hosszú és fáradságos éveit, az állandó munkát, az egyre csökkenő társadalmi megbecsülést és a szerény anyagi körülményeket. Mindezekért cserébe azzal biztatjuk magunkat, hogy nem halunk meg végleg. Megmaradnak a műveink, amelyeket talán évtizedek múltán is levesznek a könyvtárak polcairól, tanítványainkban pedig tovább élnek ötleteink, témáink, eszményeink. Ha azonban őszinték vagyunk, pontosan tudjuk, hogy hosszabb távú emlékezetre csak kevesen találhatnak méltónak. Péter Katalin megkérdőjelezhetetlenül ezen kevesek közé tartozott. Mindenki számára váratlanul hagyott itt bennünket 2020. február 2-án. Egyénisége és munkássága a tágas határok közötti, a harmincasoktól a hatvanasokig érő nemzedékünk számára jelentett kiindulópontot és iránytűt. Hatása egészen bizonyosan sokkal nagyobb, mint azt akár ő maga gondolta volna. Különleges szellemi habitusa és érzékenysége rendkívüli módon hatott a magyar kora újkor kutatására, nélküle ma sokkal sivárabb lenne ennek az időszaknak a historiográfiája.

Életrajzának külső eseményei néhány mondatban összefoglalhatók. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen végzett történelem szakon 1959-ben, és még ebben az évben a Történettudományi Intézet munkatársa lett akadémiai ösztöndíjasként. Az intézet lett élete első és utolsó „főállású” munkahelye, ahol a doktori ösztöndíjastól a tudományos tanácsadói, majd nyugdíjba vonulása után kutató professor emeritusig a tudományos ranglétra valamennyi állomását bejárta. Intézeti kutató kollégáihoz hasonlóan 1990 után ő is részt vállalt az egyetemi oktatásban: egyik alapító professzora lett a CEU-nak, és éveken át tanított az ELTE-n, elsősorban a doktori képzésben, a Miskolci Egyetemnek pedig díszdoktora volt.

Életútja tehát jellegzetes, az 1960-as évek legelején kezdődött intézeti történetnéző pályája, amelynek kevés fordulópontja volt, ám annál izgalmasabb intellektuális biográfia húzódik meg mögötte. Baráti beszélgetéseken többször elmesélte: már kisgyerekként, a református lelkész apjával (a későbbi külügyminiszterrel) baráti kapcsolatban álló Makkai Sándorral való találkozás hatására döntötte el, hogy történész lesz. A Makkai-val való beszélgetések során, szinte hihetetlenül korán döbbsen rá a történetírás diskurzusainak sokféleségére mint alapigazságra. A másik, szintén pályája végéig vezérfonalként követett gyermekkori felismerése, hogy a kutatás lényegében folyamatos felfedezés. Ez a banálisnak tűnő gondolat sokkal messzebbre vezet, mint azt első látásra gondolnánk. Olyan tudóst feltételez ugyanis, aki a szó legszorosabb értelmében szellemi szabadfoglalkozású. Péter Katalin történetész egyéniségének talán ez a nagyon erős szellemi szabadságigény

volt a legsajátosabb tulajdonsága. A szabadságot ugyanis mindennél – anyagiaknál, karriernél, hírnévnél – többre értékelte. Annak ellenére, hogy az 1990 előtti Történettudományi Intézet valamennyi nagy vállalkozásának (a „tízkötetes” *Magyarország története*, *Magyarország történeti kronológiája*, *Erdély Története*) szerkesztőként és szerzőként is aktív munkása volt, kutatói attitűdjét egyetemista kora óta az egyéni érdeklődés, útkeresés határozta meg. Ennek a szellemi attitűdnek a kialakításában a kötelező munkák mellett is nagy egyéni szabadságot engedő intézeti légkör nagyban segített. Saját bevallása szerint egy olyan átmeneti korszak gyermeke volt, amely a szellemi függetlenségben dolgozó nagy tudósok korából ívelt át a tudománymetria hálójában vergődő pályázati munkások arctalan tömegének világába. Az intézetben fiatal kutatóként Kosáry Domonkos, Benda Kálmán, Makkai László és Mályusz Elemér mellett szocializálódott. Ahhoz a nemzedékhez tartozott, amelynek tagjai sohasem bújtak ki a tudományos közmunkák alól, érdeklődésükben, témaválasztásukban viszont mindig egyéni érdeklődésük útjait járták. Egy manapság használatos, pejoratívnak szánt kifejezéssel élve: Péter Katalin, számos kortársához hasonlóan, az „élvezeti kutatásokat” művelte. És éppen az ő pályája (is) ékes bizonyítéka annak, hogy a tudományos megismerésnek ez a legfőbb, ha nem egyetlen igazi útja.

Egyetemistaként még az ókor érdekelte, majd a Történettudományi Intézetbe kerülve a kora újkor lett a szakterülete. Ahogyan ő maga fogalmazott: az 1510-es és 1680-as évek közötti világot ismerte, ebben az időszakban mozgott otthonosan, ott élvezte a kutatást. Saját bevallása szerint elsősorban Szűcs Jenő középkori mezővárosi kutatásai irányították a figyelmét a középkor utáni időszak mezővárosai felé. Első, hegyaljai témájú és részben agrártörténeti fogantatású írásainak hátterében azonban bizonyosan ott találjuk a debreceni egyetemen tanító Szabó István hatását, illetve a pályaválasztásában döntő szerepet játszó Makkai Sándor fiát, Makkai Lászlót, aki a fiatal doktorjelölt első osztályvezetője volt. Az ifjabb Makkai legendásan sziporkázó egyéniségének szerepét az intézet szellemi miliőjének alakulásában Péter Katalin mindig is szívesen emlegette, emiatt is valószínű, hogy az ekkor éppen a zempléni paraszti gazdálkodással foglalkozó, Makkai vezetése alatt működő kutatócsoport tevékenysége is hatással volt a fiatal kutató témaválasztására. A látszólag folytatás nélküli hegyaljai tanulmányok tehát nagyon fontos következményekkel jártak Péter Katalin történésszé válásában. A témában és fő forrásaiban, az urbáriumokban őt ugyanis már ekkor sem a gazdálkodás hagyományos kérdései izgatták, hanem a paraszti létet átszövő különböző szabadságok rendszere. Péter Katalin utolsó, életében megjelent tanulmányát a *common man* és a reformáció kapcsolatáról írta. Az egyszerű emberek élete iránti kiapadhatatlan kíváncsisága ide, első intézeti kutatásaira vezethető vissza.

Első igazán nagy, évtizedes kutatásokat jelentő témája az 1970-es évektől kezdve a magyar arisztokrácia, az Erdélyi Fejedelemség és a politikai kultúra 17. századi története volt. Már ebben a korszakában is nagyon erőteljesen jellemezte a tudományterületek átjárhatóságába, más szavakkal az egyetlen és felzabdalhatatlan múltba vetett hit. Ez a diszciplináris korlátoktól mentes érdeklődés vezette el az irodalomtörténészekhez és a művészettörténészekhez, és lett a Klaniczay Tibor vezette reneszánsz és barokk irodalmat kutató, szintén tudatosan több tudományág művelőit egyesítő kutatócsoport egyik legaktívabb és legmegbecsültebb történész tagja. A politikai elit történetével való foglalkozás másik nagy tanulsága a politikai szereplők magánélete iránti kiemelt kutatói figyelem lett. A paraszti gazdálkodás vizsgálata során érvényesített tudósi attitűd itt vált igazán kutatói egyéniségének lényegévé. Ennek az újfajta szemléletnek a leg sikeresebb hozadéka a Báthory Erzsébet életrajzát bemutató, 1985-ben megjelent kötet, amely a maga korában (is) rekordot döntött a 70 000 eladott példánnyal. A 2000-es évek elejétől egyre sikeresebb, számos nemzetközi együttműködést is hozó magyarországi arisztokráciakutatás számára a Péter Katalin által kijelölt irányok döntő fontosságúaknak bizonyultak.

Az 1980-as években érdeklődése mind erőteljesebben a reformáció és a művelődés felé fordult, nyilván nem függetlenül a „tízkötetes” *Magyarország Története* 1526 és 1686 közötti kötetébe írott művelődéstörténeti fejezet munkálataitól. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a magyarországi reformáció és katolikus reform kutatását Péter Katalin tanulmányai újították meg és állították rá a nemzetközi kutatás vágányára. Nagyszerű intuícióval és invenciózus forráskezeléssel megírt esettanulmányai az 1990 utáni egyháztörténész generáció számára gyökereken megváltozott szemlélet és történetírói látásmód kiindulópontját jelentették. Írásaival elsőként hívta fel a hazai kutatás figyelmét a 16–17. századi vallási változások párhuzamos jelenségeire, amelyeket vele egyidőben a német és francia kutatók fedeztek fel, és amelyek a reformációkutatás nagy paradigmaváltásaihoz vezettek. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a 16–18. századi egyháztörténelmet kutató, rendszerváltás utáni történésznemzedék az ő köpönyegéből bújt elő. Gondolatainak mesteri összegzését nyújtotta 2004-ben magyarul, 2018-ban pedig angol nyelven megjelent kötetében. Negyedik nagy témája szervesen illeszkedett korábbi kutatási területeihez és egész pályáján átvéló érdeklődéséhez: a magánélet, a család és a gyermek kutatása a kora újkorban. Kései írásaiban a rá jellemző természetességgel komponálta egységbe valamennyi általa korábban vizsgált társadalmi csoportot, a jobbágyoktól a mezővárosi és városi polgárokon át a köznemesekig és az arisztokratákig. Kutatásait ezúttal is, akárcsak a reformáció esetében, egy ragyogó kis kötet formált esszében foglalta össze 2008-ban. Akárcsak az egyház- és művelődéstörténetben, úgy a magánélet történeti

vizsgálatában is egy új tudós generáció elindítója volt, amelynek eredményeit immár a sikeres Lendület kutatócsoport kiadványaiként vehetjük kézbe.

Péter Katalin minden egyes kutatási témájában maradandót alkotott, és meghatározó irányt szabott a következő generációk munkájának. A legfontosabb hatást azonban kutatói habitusával gyakorolta. Jelentős részben neki köszönhető a magyar kora újkor-kutatás erőteljes nemzetközi tájékozódásának igénye. A hazai történetírás sokszor nem igazán érzékeny az európai vagy a tengerentúli szemléletváltásokra, elméleti megközelítésekre. Péter Katalintól megtanultuk, hogyan lehet úgy figyelni és hasznosítani ezeket az eredményeket, hogy közben nem válunk doktrinerekké. Nagyon sokat olvasott és nagyon tájékozott volt, de semmi sem állt tőle távolabb, mint az elméleti lózungok visszabiflázása, az iskolás hivatkozáskényszer és kötelező tiszteletkörök megtétele. Számára ez is a szabadságot jelentette. A kora újkor magyarországi kutatására talán éppen ezzel a magatartással, a majmoló tekintélytisztelettől mentes kíváncsiság és tájékozódási igény normává emelésével volt a legnagyobb hatással. Tudósi arcélének másik nagyon határozott jellemvonása a kompromisszumok nélküli kritikai reflexió volt. Ha nem lett volna kesernyésen (ön)ironikus és nagyon kulturált, olykor akár még kíméletlennek is nevezném. Sokszor nem is másokkal, hanem leginkább önmagával szemben. Csak egyetlen példára utalok: számos alkalommal elmondta, hogy első kötetének forrásfüggelékében annyi hibát talált egy jóindulatú, de szigorú filológus pályatárs, hogy úgy döntött, inkább soha többé nem ad ki dokumentumot. Végül kevés olyan kutatóval találkoztam, aki őszintébben érdeklődött volna mások munkája iránt. Inkább kérdezett, mint magáról vagy a kutatásairól mesélt. Különösen a fiatalok iránt volt nagyon megértő és empatikus, közöttük érezte igazán jól magát.

Péter Katalin, a történész közöttünk maradt tehát. Nemcsak tanítványai, hanem azok tanítványai is örökölték tovább széles látókörét és igényességét, az általa elindított kutatási területeket. A *Tanárnő*, aki azon a februári reggelen itt hagyott bennünket, mégis nagyon fog hiányozni. Nyugodjék békében.

Molnár Antal

Magyar Zoltán

A MAGYAR TÖRTÉNETI MONDÁK KATALÓGUSA I–XI.

Típus- és motívumindex

Kairosz, Bp. 2018.

A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex I. Alapítási mondák. 347 oldal; Típus- és motívumindex II/A. és B. Hősök, történelmi személyek. Nemzeti hősök. 519 oldal és 457 oldal; Típus- és motívumindex III. Hősök, történelmi személyek. Tematikus csoportok. 354 oldal; Típus- és motívumindex IV. Háborúk, harcok, szabadságharcok. 547 oldal; Típus- és motívumindex V. Legendák. Vallásos témájú mondák. 618 oldal; Típus- és motívumindex VI. Bűn és bűnhődés. 308 oldal; Típus- és motívumindex VII. Betyármondák. Betyárok és más törvényen kívüliek. 846 oldal; Típus- és motívumindex VIII. Kincsmondák. 460 oldal; Típus- és motívumindex IX. Egyéb földrajzi és történeti jellegű mondák. 519 oldal; Típus- és motívumindex X. Motívumindex és bibliográfia. 892 oldal; Típus- és motívumindex XI. A magyar történeti mondák rendszere és tagolódása. 480 oldal.

Még ha nem is a legkézenfekvőbb tájékozódási irány, a történettudománynak a folklorisztika felé is vannak kapcsolódási pontjai. Ez 2018 végétől az eddiginél is határozottabban kijelenthető. Ugyanis ekkor jelent meg 6347 oldalon, 12 kötetben Magyar Zoltán magisztrális munkája, *A magyar történeti mondák katalógusa*. A terjedelem jelentős részét típus- és motívumindexek képezik. Az első kötet az alapítási mondákat veszi számba. Jóllehet, e témakör egyéb monda-csoportok, mi több, a hiedelemanyag irányába is elágazik, a szerző itt azokat a hagyományokat vette fel katalógusába, amelyeknek a kultúrtörténeti aspektusa az elsődleges, vagyis az állam, a települések, építmények és szokások létrejöttét örökítik meg. Ide tartozik a magyar történeti anyag legrégebbi rétegét jelentő, a középkori krónikákban megőrzött két eredetmonda is. Amint azt Magyar Zoltán is hangsúlyozza, a vonatkozó hagyományok túlnyomó többsége „19. századi fejlemény, a mind szélesebb körben elterjedt írott hagyomány, kivált a populáris feldolgozások folklorizálódott szövege emléke, ám ugyanakkor számos újabb keletű, lokalizált folklórhagyomány is megtalálható közöttük” (XI. 196.). A szerző nemcsak a magyar honfoglalással, hanem a más népek, például a szászok Kárpát-medencébe költöztetésével kapcsolatos mondákat is feldolgozta, valamint kitér a nevezetes magyar népcsoportok (székelyek, csángók, őrségek stb.) megtelepedéséről szóló hagyományokra is. Figyelemre méltó, hogy a különféle helységalapítási történetek között mitikus jellegűek és történelmi hitelességű eredetmagyarázatok egyaránt megtalálhatóak, éppúgy, mint a királyi, földesúri telepítésekre vonatkozó közlések.

A leggazdagabb mondaanyag hősök, történelmi személyek emlékét őrzi. Éppen ezért ezt három kötet tekinti át. Az első félkötetben a nemzeti emlékezetben a magyarok elődeinek tekintett hunok és Attila királyuk, valamint a középkori magyar történelem nevezetes alakjai szerepelnek, köztük az Árpád-ház és az Árpád-kor híres szentjei, uralkodói, hősei, továbbá a lovagi kultúrát felidéző uralkodók és nagy erejű hősök. Végül, de már csak azért sem utolsósorban, mert a félkötetnek csaknem az egyharmadát teszi ki: Mátyás király népi hagyományköre kerül terítékre. A szerző a folklórhagyományok komplex voltára tekintettel egységes keretben jeleníti meg e részben a Mátyásról szóló különböző típusú és műfajú folklórszövegeket. A második félkötet az elmúlt ötszáz év nevezetes személyeire vonatkozó mondákat összegzi a török kor országos híré, illetve helyi hőseitől kezdve az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc, továbbá a Habsburg-ház népi emlékezetbe ágyazott alakjain át egészen a 20. századi történelmi személyekig.

A hősökre, történelmi személyekre vonatkozó mondákat rendszerező következő, III. kötet összesen 410 személyt sorol be különböző tematikus tagolásba. A negatív hősök két fő csoportba kerülnek: „árulók” és „nevezetes ellenfelek”. Az utóbbiak között különösen figyelemre méltóak a Hitlerre és a külföldi kommunista vezetőkre vonatkozó adatok. Például Hitler származását többféleképpen magyarázzák: az egyik típus szerint ő nem más, mint a Németországba szökött és ott álnevet felvevő Rudolf trónörökös, mások szerint viszont a diktátornak Rudolf az édesapja volt. Ezzel szemben Pilisvörösváron a német nemzeti hős, Hindenburg tábornagy fiának tartják. Zabaron ellenben úgy tudják, hogy „Hitler édesapja egy Hitler Lajos nevezetű budapesti vasutas (állomásfőnök)” volt (III. 302–303.). Ezeken és az ezekhez hasonló közléseken csak azok lepődnek meg és/vagy mosolyognak, akik nem találkoztak még az egyszerű emberek történelemismeretével. Itt nem rosszul megtanult/összekapcsolt iskolai tananyagról van szó, hanem a szóbeliség útján terjedő ismeretátadásról, amelynek során az adatokat átadók és átvevők nem követik a szaktörténész számára magától értetődő forráskritika gyakorlatát. Így például megboldogult anyai nagymamám, Pethő Józsefné, született Seres Róza, aki 1909-ben egy sarkadi iparos családban látott napvilágot s hat elemi végzet, mely meggyőződéssel állította, hogy Sztálin valójában egy sarkadi illetőségű szegény ember volt, aki az 1919-es kommün leverése után menekült Oroszországba. Ellenvetésemre, miszerint Sztálin grúz volt, akként válaszolt, hogy akitől ezt hallotta, az jól ismerte, amikor még itthon élt, és még nem vette fel a Sztálin nevet. Hasonlóan biztosan állította, hogy Lenin pedig úgy lett merénylet áldozata, hogy amikor kiment a latrinára szükségét végezni, a pöcegödörben rejtőzködő merénylő egy törrel felszúrt a fenekébe. Ezeket a történeteket a történész számára nyilvánvalóan téves, ám a folklorista számára tanulságos adalékokat azért idéztem fel, mert ezek nem szerepelnek Magyar Zoltán adatgazdag katalógusában (vö. III. 303–305.). Ha Leninrel összekapcsolva nem is, a merénylet eme narratívátípusa azonban megtalálható a mű két kötetében is: mivel szerves része a Mátyás-hagyománykörnek is, fellelhető a II. A. felkötetben a Mátyás-fejezet végén, de a III. kötet első fejezetének összesített típusjegyzékében – más történelmi személyek kapcsán is – ugyancsak előfordul.

Külön egységet képez a hősmondák szimbolikus – megszemélyesített – rétege: a nevezetes szentek ereklyéivel, illetve a Szent Koronával kapcsolatos mondahagyomány.

A *Háborúk, harcok, szabadságharcok* címet viselő IV. kötet bizonyos mértékig átfedésben van a történelmi hősök hagyománykörével, azonban attól abban különbözik eredendően, hogy nem egyes nevezetes személyek cselekedetei képezik a tárgyát, hanem a háború maga, annak rettenete és minden következménye: menekülés, vérengzések, kegyetlenségek, pusztítások, a démonikus ellenségkép – de az ellenség legyőzésének különféle módjai és esetei is. A magyar-ság által kezdeményezett hódító háborúk hagyományköre lényegében kimerül a kalandozások korára és néhány középkori akcióra vonatkozó monda anyagával, ezzel szemben meglehetősen gazdag a honvédő harcok korpusza, abban pedig kiemelkedik a tatár–török háborúk monda-köre. Magyar Zoltán hangsúlyozza, hogy e kötet anyagának csak szűk szeletén mutatható ki az írott kultúra ismerete és hatása, alapvetően a szájhagyományozó népi műveltség és történelmi megtapasztalás eredménye. A honvédő harcok mondakörét – a Mátyás-hagyományokhoz hasonlóan – egy markáns közép-európai hagyománykör szerves és virulens részének tartja.

A kötet anyagában helyet kapott a magyarországi vallásküzdelmek epikus anyaga is, amelyet nagy változatgazdagság jellemez. A folklór szövegek egyik legfőbb jellegzetessége az, hogy a szerepkör könnyen felcserélődik: bárki lehet egyszer az áldozat, máskor pedig az agresszor. A különböző parasztlázadások, forradalmak, felkelések emlékeit őrző fejezet legnépesebb csoportját az 1956-os forradalom hagyományköre alkotja, ahol számos olyan folklórmotívum érhető tetten, amelyek korábbi korok motívumkincsének továbbélései modern korban és szövegekörnyezetben. E kötetben is utalók segítik a vonatkozó hagyományok kifejtését és annotációját.

A vallásos mondákat és egyéb, e műfajjal rokonítható hagyományokat, népi elbeszéléseket rendszerezi az V. kötet. Út menti keresztekhez, harangokhoz, szentkutakhoz fűződő népi elbe-

szélesek, csodás gyógyulásokról, különféle (elsősorban Mária-) jelenésekről, népi látomásokról és angyalokról szóló folklóradatokat s végül, de nem utolsó sorban a vallási specialistákkal (szentek, szerzetesek, remeték, „szentemberek”, „szentasszonyok”, látók és gyógyítók) kapcsolatos hagyományokat rendszereznek a kötet fejezetei.

Az isteni rend ellen vétő ember természetfölötti eredetű retorzióit taglalja a katalógus VI. kötete. E folklórszövegek dramatikus jellegük miatt a magyar mondahagyomány egyik legszínesebb részét képezik. Egyes típusok (például bűnös emberek kővé válása vagy elsüllyedése, illetve villámcsapás általi halála) már az antikvitásban is ismertek voltak. A bűn és bűnhődés típusú mondák egyik legnépesebb csoportját alkotják a keresztény normák megsértésének következményeiről szóló folklóradatok.

Míg a *Bűn és bűnhődés* a legvékonyabb, addig a *Betyármondák. Betyárok és más törvényt kívüliek* a katalógus-sorozat egyik legvastagabb kötete (VII.). Ez egyúttal azt is jelzi, hogy olyan témacsoportról van szó, amelyik a magyar néphagyományban nagyon jelentős, széles körűen elterjedt és tipológiai változatos. A parasztság emlékezetében megőrzött törvényt kívüliek voltaképpen a történeti hősök egy speciális csoportját jelentik. Figyelemre méltó, hogy csaknem ugyanannyian vannak ezek a 18–20. században élt – illetve olykor fiktív – személyek, mint a III. kötetben bemutatott és rendszerezett történelmi hősök. Magyar Zoltán mintegy 400 olyan törvénytisztegetőt talált a magyar epikus néphagyomány feldolgozása során, akiről fennmaradt legalább két, egymástól független folklóradat.

A VIII. kötet tárgyát képező kincsmondák tudományos rendszerezését megnehezítette az a körülmény, hogy e szöveghagyomány túlnyomó része motívumok alkalmi vagy éppen tartalmilag meghatározott láncolatából épül fel. A magyar nyelvterületnek gyakorlatilag szinte minden pontján – különösképpen történeti romok közelében – előszeretettel meséltek elrejtett kincsekről, bár kétségtelen, hogy az erdélyi folklóanyag fölöttébb gazdag e tekintetben. Nem véletlen, hogy a kincsmondák legarchaikusabb rétege is e tájhoz köthető. Magyar Zoltán a külföldi szakirodalom tükrében úgy látja, hogy a magyar kincsmonda-hagyomány egyike a legváltozatosabbaknak az eurázsiai kultúrkörben.

Az eddigiektől eltérően a IX. kötet nem egységes tematika köré szerveződik, hanem azokat a kisebb-nagyobb témaköröket rendszerezi, amelyekhez történelmi, kultúrtörténeti vagy éppen földrajzi vonatkozású mondák kapcsolódnak. E „helyi mondák” közé tartoznak például a különböző földfelszíni elemek (folyók, tavak, hegyek, völgyek, dombok, sziklák stb.) keletkezéséről szóló eredetmagyarázatok – azonban pusztán csak azok, amelyeknek a lokális vonatkozása hangsúlyos. A szerző itt rendszerezi többek között a nevezetes földrajzi objektumok (fák, alagutak, a község korábbi helye, illetve a falu határában egykor létezett őrhelyek, kivégzőhelyek) s a folklorisztika által őstörténeti mondának nevezett, óriásokról és tündérekéről szóló hagyomány anyagát is.

Az előző kilenc kötet anyagát az ábécé rendben közölte, a tárgyszó szöveggörnyezetére is utaló motívumindex teszi igazán használhatóvá (X.). E segédlet a folklórtudomány klasszikus kézikönyvének a mintájára készült (*Stith Thompson: Motif-Index of Folk-Literature*. Bloomington 1932–1936.). A tárgyszavas mutató révén az egyes motívumok népköltészeti beágyazottságáról és sokszínűségéről is képet alkothatunk. A feltüntetett típusszámok segítségével az eredeti helyek is visszakereshetők. A motívumindexet kiegészíti egy konkordanciajegyzék is, amely a magyar történeti mondák repertoárját a nemzetközi párhuzamokkal veti egybe. A kötetet egy több ezer tételes bibliográfia zárja, amely a magyar folklorisztika eddigi legteljesebb népköltészeti vonatkozású szakirodalomjegyzéke. Gazdaságosabb lett volna, ha ez nem itt kap helyet, hanem a XI. kötetben, kiválva az ottani gazdag, csaknem 70 oldalas könyvészetet. Pontosabban szólva célszerű lett volna, ha Magyar Zoltán nem ezzel zárja, hanem e kötettel indítja a katalógus-sorozatát. Így az olvasó már azelőtt megismerhette volna a szerző célkitűzését és

motivációit, a nemzetközi és a hazai tudománytörténeti előzményeket, mielőtt egy-egy témakör mondáival szembesül. A nem-szakszövegíró olvasónak azonban csaknem 6000 oldalt kell várnia például ahhoz is, hogy megtudhassa, melyek voltak a magyar történeti mondák rendszerezésének objektív feltételei, s miként alakította ki Magyar Zoltán a Magyar Történeti Mondák Archívumát. Ez a 112 000 narratívát tartalmazó, mennyiségével nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő gyűjtemény az európai kultúrkör talán tematikailag legváltozatosabb mondatvilágát foglalja magába. A szerző avatott kézzel és könnyű tollal megírt fejezetekben vezet be a mondák tudományos rendszerezésével kapcsolatos műfajelméleti kérdésekbe, a műfaji átmenetek problematikájába, ismerteti a szöveggyűjtés történeti és kulturális rétegzettségét, valamint a magyar történeti mondák területi és tematikai tagolódását. Ezen túlmenően egyúttal példákat is mutat arra, hogy a katalógus kötetei milyen hasznos segítséget nyújtanak a magyar mondaanyag tudományos feldolgozására: a birtokalapítási mondáktól Mátyás király narratív hagyománykörén és a sárkányölő hősökön át az idegen kincsszerzőkről és az óriásokról szóló mondákig kilenc esettanulmányt is közread. A magam részéről a történeti mondaanyag lehetséges elemzési módjai közül hiányolom az egy-egy mondatkör területi elterjedését tematikus térképekkel szemléltető kartografikus megközelítést – amire egyébként a szerző más publikációiban már mutatott példát. Mindenesetre feltétlenül tanulságos lenne a katalógus erre alkalmas anyagát térképlapokon is megjeleníteni.

Az összegzést és az irodalomjegyzéket angol nyelvű kivonat követi. Ez lehetővé teszi, hogy a nemzetközi összehasonlító folklorisztikai kutatások már azelőtt is használhassák a magyar történeti mondák e rendszerezését, mielőtt ennek a tervbe vett angol nyelvű változata elkészülne. A kötetet 133 színes fénykép zárja, dokumentálva és szemléltetve a szerzőnek az egész Kárpát-medencére kiterjedő, tudatos gyűjtő munkáját, amely nélkülözhetetlen feltétele volt kézikönyve megszületésének, hiszen ki kellett egészítenie az elődök kutatásait. Számos korábbi fehér folt eltüntetése Magyar Zoltán érdeme. Ezt tanúsítja egyébként, hogy az 1967-ben született folklorista – az MTMT 2020. május 3-ai adatai szerint – 71 (!) önálló kötetet jegyez szerzőként. Magyar tehát nemcsak a magyar néprajz egyik legfáradhatatlanabb terepmunkása, hanem a gyűjtött anyag szorgalmas feldolgozója és közreadója is.

A magyar történeti mondák katalógusának kötetei inspiráló kiindulópontot kínálnak a történettudomány művelői számára is.

Szulovszky János

Csukovits Enikő

AZ ANJOUK MAGYARORSZÁGON II.

I. (Nagy) Lajos és Mária uralma (1342–1395)

(Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések)

BTK Történettudományi Intézet, Bp. 2019. 178 oldal

A könyv a szerző 2012-ben (szintén ebben a sorozatban) megjelent, Anjou Károly uralkodásáról írt monográfiájának folytatása, az Anjou-kor második felének története Magyarországon. A két kötet szervesen összetartozik, egyidejű megjelentetésük talán hasznosabb lett volna, de a második kötettel kiegészülve a munka mostanra kerek egészévé tette a korszak vizsgálatát. (Ugyancsak 2012 óta az első rész már két egyetemi nemzedék számára is tankönyvként szolgált.)

A két kötetet egyben olvasva megállapítható, hogy azonos elvek szerint, azonos módszerekkel és céllal készültek. A legnagyobb különbség abban áll, hogy amíg Károly korára a szerzőnek majdnem teljesen rendelkezésre állt az Anjou-kori oklevéltár regeszatasorozata, addig az 1342 utáni 40 esztendőből a mű megjelenésekor még csak 18 regesztakötet látott napvilágot, közülük négy 2018–2019-ben, így azokat a szerző még nem használhatta. Csukovits Enikő Lajos- és Mária-kötete több mint fél évszázad történetét fogja át, amelyből 40 évet Nagy Lajos uralkodása tesz ki. Az Anjou-kori oklevéltárban a Lajos-kort tekintve az 1342–1354 közötti évek anyaga teljes, azaz uralkodásának első 12 évéből a teljes okleveles forrásbázis már feltárt, az ezutáni időből viszont csupán néhány év anyaga (1356, 1358, 1362–1364) jelent meg. Ugyanakkor a szerző célja nem is az volt, hogy a korszak minden okleveles forrásának ismeretében szakmonográfiát írjon, hanem a klasszikus értelemben vett, tárgyilagos szintézist kívánt készíteni.

A könyv, ha valaki figyelmen kívül hagyja a 828 lapalji lábjegyzetet, akár tudományos ismeretterjesztő műként is „fogyasztható”, hiszen a szerző a tőle megszokott, közérthető módon, finom stílussal alakította szövegét. A könyvet először magam is nyaralásom alatt olvastam, kifejezetten szórakozásból – és nem csalódtam. A munka azonban elsősorban tudományos szintézisnek tekinthető, hiszen a jegyzetek a főszöveggel azonos súllyal járulnak hozzá a mondanandóhoz. Egy ilyen szintézistől a legfőbb szakmai elvárás az, hogy szerzője megfelelő aránysággal építse be az összképbe a legújabb szakirodalmi eredményeket, részvizsgálatokat, vitás esetekben pedig döntsön arról, hogy mit tart elfogadhatónak közülük. Csukovits az eltérő történeti véleményekkel kapcsolatosan ismerteti saját álláspontját, de korrekt módon jelzi, ha léteznek más értelmezések is: „A történeteket részben másként értelmezi” Pór Antal (79. 380. jegyz.), „Szécsényi Tamás hatalomvesztésének körülményeit tőlem részben eltérő módon értékeli” Zsoldos Attila (18. 55. jegyz.), vagy „Süttő Szilárd igyekezett közvetett adatokkal alátámasztani Cudar [Péter] árulását, állításai azonban csupán feltételezések” (132. 654. jegyz.).

A könyv legnagyobb erényének azt érzem, hogy állításait a szerző igyekszik szinte mindenhol megfelelően alátámasztani: valamennyi fontos információ esetében felkutatta és visszanyúlt a *primér* forrásokhoz, legyen az éppen egy oklevél vagy akár elbeszélő mű. Az 1358-as zárai béke tárgyalásakor például a jegyzetben megemlíti, hogy „a Lajos nevében kelt eredeti békeokmány lappang, a velencei dózse példánya, illetve a magyar példány velencei másolatkönyvben őrzött szövege maradt meg”. (66.). Ez a forráscentríkusság végig kiemelten hangsúlyos a könyvben, és nemcsak a fontos diplomáciai iratokra jellemző, hanem a Lajos király háborúiban történt különböző anekdoták eredetére is.

A források mellett a szerző a releváns szakirodalomra is hivatkozik, ugyanakkor nem terheli túl a jegyzeteket, megelégszik az első és/vagy a legfontosabb szakmunkák említésével. Jellemző példa a dalmáciai magyar uralom szakirodalmának értékelése (59. 280. jegyz.) vagy az 1345-ös zárai ostrom története, ahol a jegyzetben a források mellett a mérvadó magyar és külföldi szakirodalom is szerepel (60.). A nápolyi hadjáratok tárgyalásakor például megjegyzi, hogy az alapvetőnek tekinthető Miskolczy István-tanulmány „után született magyar feldolgozások a hadjáratok bemutatásakor mindenben Miskolczy eredményeit követik, így felsorolásuktól eltekintek” (38.), a jobbagyság leírásakor pedig „eltekintek a kérdés gazdag, ám jelentős részben elavult irodalmának felsorolásától” (54.). A friss szakirodalom eredményei azonban akkor is megjelennek, ha ez ellentmond Csukovits saját korábbi állításainak; a nádor vidéki kúriájának megszűnésével kapcsolatban hivatkozik például Szűcs Tibor 2014-es monográfiájára és megjegyzi: „jelen munka előző kötetében magam még ettől némileg eltérő módon írtam le a jelenséget” (22.). Fontos tehát figyelni arra, hogy mit idéz a szerző forrás szinten és mit a szakirodalomból. A könyv maradandó értéke, hogy az itáliai hadjáratok, de általában Lajos király nemzetközi szerepvállalásainak történetéhez kiaknázza a különösen gazdag nyugati elbeszélő forrásokat, és emellett a nemzetközi Anjou-irodalom régebbi s nagyobb részét a legújabb eredményeit is hasznosítja.

A friss szakirodalom mellett a szerző biztos kézzel használja fel és bátran idézi a régieket is, köztük olyanokat, amelyeket a szakma már el is felejtett, pedig állításaikat, történeteiket gyakran idézik az összefoglaló művek, de már senki sem tudja, hogy kitől is származnak valójában. Mivel nem szereti a másodkézből származó információkat, Csukovits visszanyúl ezekhez a nem ritkán 19. századi értekezésekhez és primér irodalomként hivatkozik rájuk, visszaemelve így a szakmai köztudatba a rég elfeledett, ugyanakkor értékes történetírói munkákat, mint például Pór Antal számos résztanulmányát. A könyvben felhalmozott információk hivatkozásai teljes rendszert alkotnak, minden a helyén van, ahogy egy szintézistől ezt az ember elvárja. Hiányérzet csak nagyon ritkán akad. A fiúsítás említésekor Holub József 1925-ös klasszikus tanulmánya nem szerepel a 253. és a 627. jegyzetben sem. Vagy például Lajos király „Nagy” jelzőjének elemzésekor hiányoltam Kubinyi András 1982-es művészettörténeti katalógusban megjelent tanulmányát (*I. Lajos király és kora*), különösen azért, mert véleményem szerint Kubinyinak igaza van, amikor azt írja, hogy „az sem zárható ki, hogy a Nagy Lajos név eredetileg nem az uralkodó nagyságára utalt, hanem csak a későbbi, II. Lajostól való megkülönböztetésre” (Művészet I. Lajos király korában. Katalógus. Szerk. Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Livia. Bp. É. n. 16.). A fiatalabb Lajos király és az öregebb („nagyobb”) jelzővel való szétválasztása ugyanis nagyon is elképzelhető nyelvi magyarázat lehet. Lajos király és Máriazell kapcsolatának elemzésekor pedig nem találtam Szovák Kornél tanulmányát (Nagy Lajos király és Mariazell. In: Mariazell és Magyarország: 650 év vallási kapcsolatai. Szerk. Walter Brunner et al. Graz–Esztergom 2003. 82–92.).

A szerző előszavát követően a kötet 12 nagyobb fejezetben – azokon belül kisebb alfejezetekben – foglalja össze az utolsó három Anjou király uralkodásának történetét: I. Az ifjú lovagkirály, II. A nápolyi hadjáratok, III. Az 1351. évi törvény, IV. Dalmácia birtokáért, V. Vételytársak és szövetségeseik, ellenségek és vazallusok, VI. A lengyel-magyar perszonálunió, VII. Nagy Lajos udvarában, VIII. Az udvari reprezentáció formái, IX. Nagy Lajos-portré, X. Királylányok a trónon, XI. Véres intermezzo: Kis Károly magyar királysága, XII. Az Anjou-kor vége. A munkát rövidítésjegyzék, valamint földrajzi- és személynévmutató zárja. Előbbi nagyon rövid, csak a legfontosabb forráskiadványokat és forráshelyeket, valamint a kézikönyvek közül Engel Pál archontológiáját tartalmazza. Az összeállítás vitatható és nem következetes. Az Engel-mű például hiába szerepel a jegyzékben, a 10. jegyzetben mégis a teljes bibliográfiai leírással szerepel, ahogyan Engel többi műve esetében is. Az első idézéskor tehát szerepel a teljes leírás, ezt követően pedig egy rövidített hivatkozás. Ez egy folyóiratban megjelenő tanulmány esetében jól követhető módszer – a terjedelem rövidebb volta miatt –, egy könyvben azonban nehezebb visszakeresni az első hivatkozást, ha az olvasó a pontos bibliográfiai adatokra kíváncsi. Praktikusabb lett volna mindent a rövidítésjegyzékbe tenni néhány következtetés elkerülése érdekében. A nápolyi hadjáratok egyik legfontosabb elbeszélő forrása Domenico da Gravina Dél-Itáliában készített krónikája. Csukovits Enikő remekül kiemeli belőle a legjellemzőbb eseteket, amelyek főként a hadjárat napi problémáit, a király emberi oldalát világítják meg (a király kiment a folyóból a katonáját). A műre a 97. oldalon hivatkozik először mindkét forráskiadás – egy 20. század eleji és egy 2008-as – említésével. A későbbi hivatkozások egyfelől „Gravina, D. Chronikon” formában (például 201. jegyz.), illetve „Gravina D. Chronikon de rebus in Apulia gestis” formában történnek (200., 203–206. jegyz.), így nem tudja az olvasó, hogy mikor melyik kiadványt használta és idézi a szerző. Ráadásul a mű második felében (578. és 579. jegyz.) „Gravina D.: Chronicon Dubnicense” formában szerepel, ami bizonyosan elírás, feltehetően az ugyanott tárgyalt Dubnici Krónika miatt. A szakirodalmi hivatkozásoknál talán a helytel valóságos takarékoskodás miatt maradhatott le, hogy a IX. Bonicác bulláit tartalmazó, 2000-ben kiadott kötet reprint kiadás (589. jegyz.), és ugyanez magyarázhatja, hogy a 275. jegyzetben említett, Eckhart Ferenc által írt hiteleshely-monográfia 2012. évi ki-

adásánál a fordítók neve hiányzik. A munka külön erénye, hogy a kötetben szinte nem találtam „sajtóhibát”, és amit igen, az is inkább mulatságos, mint bosszantó: Szécsi Miklós „országmes-teri” méltósága (országbírói helyett, 138.) nyilván a néhány sorral feljebb említett lovászmestéri cím miatt kerülhetett el a szerző és az alapos olvasószerkesztő figyelmét.

A kötet – illeszkedve a sorozathoz, amelyben megjelent – keménytáblás, borítóján három kis képet ábrázol, amelyek forrását és leírását sajnos hiába keressük a kolofonban. Ez azonban nem e mű sajátossága, hanem magának a sorozatnak a nem igazán érthető jellemzője. Csukovits Enikő szintézise, különösen a 2012-ben megjelent első résszel együtt egy szakmai szempontból korrekt, a nem szakmai olvasóközönség számára is érthetően és élvezetesen megírt, szerethető munka. Második kiadását érdemes lenne majd az előzménnyel együtt, egy kötetben megjelentetni.

Rácz György

Татьяна П. Гусарова

ВЕНГРИЯ XVI–XVII ВВ.:

ПОРТРЕТЫ СОВРЕМЕННОКОВ НА ФОНЕ ЭПОХИ

Humán kutatások Centruma, Moszkva–Szentpétervár 2018. 455 oldal

Tatjana Guszarova a Moszkvai Állami Egyetem tanára, az egyetemes történelem oktatója, a kora újkori magyar történelem kutatója, a magyar történelem és kultúra avatott népszerűsítője Oroszországban. A koraújkort kutató hazai szakembereknek aligha kell őt bemutatni, hiszen évtizedek óta rendszeresen kutat magyarországi levéltárakban, részt vesz tudományos rendezvényeken. Több évtizedes tevékenységét 2013-ban Magyar Arany Érdemkereszt kitüntetéssel ismerték el, a szélesebb szakma mégsem ismeri őt kellő mértékben.

A most bemutatott kötet (magyar címe: A 16–17. századi Magyarország. Kortársportrék történelmi háttérrel) a szerző korábban megjelent írásait tartalmazza négy tematikus blokkban, irodalomjegyzékkel, mutatókkal és angol nyelvű összefoglalóval. Az orosz olvasó számára fontos az a rövid lista, amely a történelmi Magyarország helyneveinek mai – nem magyar nyelvű – alakját sorolja fel. A szerző a *Bevezetésben* (7–14.) röviden jellemzi a három részre szakadt Magyarországot, de alapvetően a Királyi Magyarország és a Habsburgok problémakörére fókuszál. Hangsúlyozza, hogy kiválasztott szereplői nehéz körülmények közepette futottak be karriert. Mind az ismert, mind a kevésbé ismert személyeket úgy jellemzi, hogy „képesek voltak nagy horderejű döntések meghozatalára”. Az első rész *A nemesség elképzelései önmagáról, a társadalomról és a hatalomról* címet viseli és hét tanulmányt tartalmaz. A második rész nyolc írását a *Szolgálat, karrier, felfelé vezető út* cím alá sorolta Guszarova. A harmadik részben *A kultúra megszgyei, a művelődés lehetőségei* címmel ismét nyolc tanulmányt találunk. Végül van egy inkább *excursusnak* beillő csonka negyedik rész, amely egyetlen fejezetből áll. A szerző összegző gondolatai egy rövid Befejezésben (412–418.) kaptak helyet, ezt követik a mutatók (földrajzi nevek, személynevek) és tekintélyes terjedelmű bibliográfia.

A 24 tanulmány egy része megjelent magyar nyelven is, például a Péter Katalin és Gecsényi Lajos munkássága előtt tisztelő kötetekben, konferenciakiadványokban, ritkábban országos folyóiratokban (*Századok, Levéltári Közlemények*). A tanulmányok szerteágazó tematikájának érzékeltetésére felsoroljuk a címeket, de mindegyikre kitérni nincs módunkban. Az első rész

témáinak címei: A nemesi „mi” Werbőczy karrierjében (a 15–16. századi magyar nemesség politikai öntudatának kérdéséhez); Oláh Miklós interpretációja a magyarok hun származásáról; A magyar köznemesség elképzelése a Szentkoronáról a 17. század elején (Révay Péter értelmezése szerint); Werbőczy Tripartituma Aszalay István, egy 17. század eleji jogász szemével; A nagy régi dicséretes magyar gyökörből kinőtt szép ág (Berényi György báróságára írt Gratuláció); A királyok nem születnek: II. (Habsburg) Miksa és a magyar korona; Haza és hit: az 1662. évi országgyűlés konfliktusa Berényi György „Véleményében”.

A második részben egyéni karriereket mutat be a szerző: Felfelé vezető út: egy 16. századi magyar nemes [Tököly Sebestyén] sorsa; A választás ára: Eszterházy Miklós nádor politikai karrierje; A pohárköszöntőtől a tárgyalóasztalig [Rákóczi László naplójának elemzése]; Hivatali szervezet a 17. századi Magyarország rendi országgyűlésein (a küldöttek feljegyzései alapján); Magyar hivatalnokok versengése a Bécsi Udvari Kamarában a 17. század második felében; Horvát köznemesek az uralkodó és az egyház szolgálatában (Kitthonich János a korszak tükrében); A „telhetetlen” Ebeczy (egy 17. századi kamarai hivatalnok karrierjének története); Egy 17. századi megyei jegyző valóságos élete [Szemere Pál]. A harmadik rész fejezetei: Magyar diákok itáliai egyetemeken a 16. század végén; A jezsuiták iskolaszínháza a Magyar Királyságban a 17. század első felében; Oláh Miklós – magyar államférfi és humanista; A magyar Titus Livius: Istvánffy Miklós és „Története”; Balassi Bálint két élete; A bécsi udvar királyi titkárának hobbi: Ferenczy Lőrinc és könyvkiadásai a 17. században; A 17. századi magyar királyi nádorok udvara; Udvari ünnepség a 17. század közepén: II. Rákóczi György esküvője. A csonka negyedik rész egyetlen fejezete (A hallgatás mint az elutasítás jele), amely Meszlényi Benedek és Békassi Anna sikertelen házasságát járja körül.

A szerző életművét reprezentatívan megjelenítő tanulmánykötet súlyponti része láthatólag a második fejezet, amely lényegesen többet nyújt annál, mint amit a címe ígér. Ebben ugyanis nemcsak kora újkori karrierutakat ismerhetünk meg, hanem olyan tanulmányok is helyet kaptak, amelyek a tágabban értelmezett kora újkori hivatal- és intézménytörténetet tárgyalják. Meglátásunk szerint a többi fejezet néhány írása is inkább ide lett volna sorolandó. Az írások a központi kormánysszervek, így a Magyar és a Szepesi Kamara, illetve a Magyar Udvari Kancellária mellett a rendi országgyűlés és a főméltóságok hivatali működését érintik. Némileg meglepő módon a diéta kissé alulreprezentált a kötetben. Ez azért érdemel említést, mivel a hazai historikusok jellemzően a szerző e témával foglalkozó feldolgozásait használják és hivatkozzák. Jóllehet a rendszerváltás óta a magyar historiográfia az intézménytörténetet is behatóbban kutatja (gondolunk itt mindenekelőtt Fazekas István, Gecsényi Lajos, Kenyeres István és Pálffy Géza munkáira), a vonatkozó feldolgozások száma még mindig felettébb szerény. A kötet tanulmányai így hiánypótlóak, olykor pedig kifejezetten alap kutatásoknak tekinthetők. A szerző munkamódszere ráadásul egyedi, jóllehet ez nagyrészt az egyenetlen forrásadottságok miatti kényszerből fakadt. A tanulmányok ugyanis voltaképpen tágabb kontextusba ágyazott karrier- és élettörténetek, ezeken keresztül rajzolódnak ki a kora újkori intézmények kontúrjai. Tatjana Guszarova hivatalviselőkre irányuló kezdeti, archontológiai kutatásai idővel a prozopográfián ár hivatali életutakká terebélyesedtek. Mikrovizsgálatok sokaságával van tehát dolgunk, amelyek révén a szerző a rendhagyó jelenségekből kiindulva tehetett általános érvényű megállapításokat. Vizsgálatainak „alanyai” vertikálisan leképezik a korabeli nemesi társadalmat, jóllehet leginkább Felső-Magyarország – több tekintetben is különleges – történeti régiójából választotta ki őket. Kutatásainak időintervalluma a 17. század, annak is leginkább középső harmada, ami nyilvánvalóan a korábbi időszakokkal összevetésben kedvezőbb forrásadottságokkal magyarázható. Guszarova tanulmányait – az idegen nyelvű olvasóközönségre tekintettel – bővebb felvezetés és élvezetes, intuitív okfejtés jellemzi, amelyekhez gyakorta forrásközlés is társul. Csak sajnálhatjuk, hogy az összegyűjtött írások jó része magyar nyelven nem

olvasható, de megjelenésük helye is közrejátszhatott abban, hogy nem mindig találtak utat a célközönségükhöz. Megjegyzendő, hogy a honi történetírásban a mikrovizsgálatok presztízse mindmáig alacsony. A szerzőt bevallottan eddigi eredményeinek átértékelése (is) ösztönözte a kötet megjelentetésére. Pontosabban az a felismerés, hogy a Habsburg-dinasztia és a magyar rendek viszonyrendszere nem értékelhető antagonisztikus szembenállásként, amelyet a magyar és orosz történetírás is sugallt. A szerző érdeme is, hogy ez mára átadhatta helyét egy komplexebb megközelítésnek.

A 16–17. század eszmetörténetére jelentős mértékben rányomta bélyegét Werbőczy gondolatvilága, az általa összefoglalt és közvetített hagyományok. Nem véletlen, hogy Werbőczy neve a tanulmányok jelentős részében előfordul, ami egyben azt is mutatja, hogy Tatjana Guszarova kiválóan ismeri a *Hármaskönyvet*. Werbőczy két tanulmányban kerül középpontba. Először akkor, amikor a köznemesség politikai öntudatának alakulásáról, majd pedig amikor a kevésbé ismert Aszalay István (Eszterházy Miklós nádor titkára) *Hármaskönyvhöz* fűzött kommentárjairól olvashatunk. Az előbbi tanulmány bemutatja Werbőczy pályafutását, a magyar politikai életben betöltött tisztségeit és a *Hármaskönyv* összeállításának időszakát. Az orosz olvasó számára elengedhetetlen, hogy kitérjen a magyar kormányzati és igazságszolgáltatási rendszer sajátosságaira. Guszarova meg is teszi ezt, de véleményünk szerint nem elég alaposan. Az erdélyi vajda tisztségének orosz fordítása (vojevoda) csak a 'hadvezér' jelentést hordozza, de nem jeleníti meg sem azt a sokrétű funkciót, sem a társadalomban elfoglalt helyet, amely a magyar erdélyi vajda tisztséget jellemzi. A tanulmány címe jelzi, hogy nem a *Hármaskönyv* teljes bemutatása a cél, hanem Werbőczynek a köznemesi gondolkodásra gyakorolt hatása. Az viszont nem derül ki, hogy Werbőczy a magyar hagyományból építkezett: az *una eademque est nobilitas* Nagy Lajos 1351-es törvényében megfogalmazódik, a *natio Hungarica* és a hun hagyomány Kézai *Gesta*-jának gondolköre, a *Szent Korona*-tan, amely a nemesi jogok és a korona mint tárgy összekapcsolódása, már a korai Zsigmond-kor felfogásában megjelenik. Nem szerepel a kötetben, hogy mikor íródott Guszarova ezen tanulmánya, ám vélhetően a kötet egyik legrégebbi írásáról van szó., Ebből adódhat az említett hiányosság, illetve az, hogy a magyar szakirodalomból jelentős mértékben Fraknói Vilmos és Hajnik Imre 1899-es monográfiára támaszkodik.

A 16. századi magyar történetsszemlélet elemzése Oláh Miklós személyének vizsgálatán keresztül folytatódik. Az egyik tanulmány elsősorban Oláh Miklós pályafutását elemzi és különös figyelmet szentel a reformációhoz való viszonyának, míg a másik elsősorban Oláh történeti munkásságát mutatja be. Az *Athila* című mű kapcsán Guszarova Kulcsár Péter megállapításait tette magáévá, írása utal a korábbi történeti hagyományokra (Thuróczi) és reneszánsz művekre (Bonfini, Ransanus) is. Oláh Miklós helyét pontosan kijelöli a korszakban, talán azt nem hangsúlyozza kellőképpen, hogy történelemszemlélete korántsem egyedi és nem csak a magyar felfogásra jellemző. A lengyel származás származás gondolköre is hasonló (lásd *Mathias Miechovius. De duabus Sarmatiis*), nem véletlen, hogy az *Athila* 1574-ben megjelent lengyel, majd ófehérorosz fordításban. (Lásd *Zoltán András*: Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérorosz fordítása. Nyíregyháza 2004.)

Guszarova részletesen bemutatja Révay Péternek a magyar Szent Koronáról írott, 1613-ban megjelent munkáját, utal a mű 1659. évi frankfurti megjelenésére is. Révay a maga módján ugyancsak hagyományt összegez, a koronázás kritériumai és a királyválasztás tradíciója középkori eredetű. Ha arra gondolunk, hogy Révay munkája nem lett „bestseller” a maga korában, vagyis nem ért meg sok kiadást, akkor látszólag igaza van Guszarovának abban, hogy a mű „nem talált visszhangra”, de gondolatai ettől függetlenül ott voltak a köztudatban. Erre példa éppen Guszarova másik írása Miksa koronázásának körülményeiről. Guszarova tanulmánykötete 2018-ban jelent meg, nem ismerhette a magyarországi koronakutatás legújabb eredmé-

nyeit (A Szent Korona hazatér. Szerk. Pálffy Géza. Bp. 2018.), de nem lehet kétségünk afelől, hogy további írásaiban ezekre is reflektálni fog.

Tatjana Guszarova tanulmányai gazdagítják a kora újkori Királyi Magyarországról szóló ismereteinket. Eredményeinek be kellene épülnie a magyar történettudományba, célszerű lenne egy tanulmánykötetet magyar nyelven is megjelentetnie.

Font Márta – Végh Ferenc

DIE PROTOKOLLE DES CISLEITHANISCHEN MINISTERRATES 1867–1918.

Band 1: 1867. 19. Februar 1867 – 15. Dezember 1867.

Hrsg. Stefan Malfèr

Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2018. 163 oldal

Néhány éve fejeződött be egy évtizedeken átnyúló nagy vállalkozás, az 1848 és 1867 közötti osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek kiadása, amely 1970 és 2015 között megjelent 28 kötetével nagy lendületet adott az 1848 utáni két évtized kutatásának. A sorozat szervezését az utóbbi években kezében tartó Stefan Malfèr az utolsóként megjelent kötetek szerkesztőivel, Thomas Kletečkával és Anatol Schmied-Kowarzikkal együtt újabb vállalkozásba kezdett, melyben felhalmozott szövegkiadási tapasztalataikat és forrásismeretüket hasznosítani tudják, így elindul az 1867 és 1918 közötti osztrák, pontosabban cislajtán minisztertanács jegyzőkönyveinek 11 kötetre tervezett kiadása. Ezt Franz Adlgasser, a kiadást támogató kutatóintézet (Institut für Neuzeit- und Zeitgeschichtsforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften) jelenlegi vezetője, Stefan Malfèr, valamint a jelenlegi sorozat szakmai felelőse, Anatol Schmied-Kowarzik jelentette be a recenzeált kiadvány rövid előszavában.

A mostani vállalkozás a korábbi sorozat szerkezetét vette át: a jegyzőkönyvek pontos szövegét tömör, informatív jegyzetek egészítik ki, melyek utalnak az adott ügy előzményeire és további számlaira. Valamennyi kötetet hasznos bevezető nyitja, mely érinti a minisztertanács napirendjén szereplő legfontosabb kérdésköröket, megvilágítva az ügyek hátterét, amit bibliográfia, rövidítésjegyzék, a régies szavak és kifejezések magyarázó jegyzéke, valamint a miniszterek tanácskozásán állandó tagként, illetve alkalmanként meghívott helyettesként vagy szakértőként részt vevő személyek – életútjuk legfontosabb adatait ismertető – névsora egészíti ki. A Függelék a minisztertanács üléseinek napirend-jegyzékét közli, illetve egyesített tárgy- és személymutatót is tartalmaz.

Az évtizedek óta felhalmozott szakmai tudás és szövegkiadási rutin ellenére ez az első kötet speciális kihívások elé állította a szerkesztőket, melyeket a Malfèr, Schmied-Kowarzik, valamint Kletečka által készített rövid összefoglaló vázol fel. A dualizmus kori cislajtán minisztertanácsi jegyzőkönyveket – ahogyan az 1861 és 1918 közötti minisztertanácsi iratokat és jegyzőkönyveket is – a belügyminisztérium és az igazságügy-minisztérium iratanyagával együtt, 1924–1925-ben az úgynevezett Igazságügyi Palota padlásán kialakított raktárba szállították, amelyet azonban 1927-ben egy bírósági ítélet nyomán lezajlott tömegtüntetés során felgyújtottak, s a tűzvészben a levéltári források tekintélyes része is megsemmisült. A tűz, majd az oltáshoz használt víz által nagymértékben rongált, megmaradt iratokat (körülbélül az eredeti állomány 25%-a, de a minisztertanácsi jegyzőkönyvek esetében csak 10%-a) a levéltárosok alkalmanként oldalanként szétszóródva gyűjtötték össze, szárították meg, majd rekonstruál-

ták. Az 1867-es év minisztertanácsi jegyzőkönyvei történetesen teljes mértékben odavesztek. A jegyzőkönyvek napirendje és az uralkodói döntések azonban a Kabinettskanzlei Haus-, Hof- und Staatsarchivban őrzött, ezért a tűzvész által nem érintett állagában szerencsére fellelhetők. A jegyzőkönyvek szövegéből azonban csak az maradt ránk, amit a tűzvészt megelőzően Josef Redlich lemásolt a *Das österreichische Staats- und Reichsproblem* (Leipzig 1926.) című monumentális munkájának előkészületeként. Redlich a jegyzőkönyvekből természetesen csak azokat a szövegeket másolta le, amelyek a birodalom közjogi helyzetének rendezését érintették, s azok egy részét nyomtatásban maga is közölte munkájának második kötetében.

Az új sorozat nyitó dátuma 1867. február 19., mivel ekkor zajlott az első minisztertanácsi ülés Richard Belcredi gróf miniszterelnök február 7-én bekövetkezett elbocsátása és Friedrich Ferdinand Beust báró külügyminiszter miniszterelnökké való kinevezése után. A záró dátum 1867. december 15-e, ez az utolsó minisztertanácsi ülés időpontja volt az úgynevezett 1867. decemberi alkotmány birodalmi tanácsbeli, majd uralkodói elfogadása előtt. Az itt közölt valamennyi jegyzőkönyv Redlich másolata, kiegészülve a minisztertanácsi napirendi pontok és uralkodói döntések szövegével. Kérdésként merülhet fel, vajon volt-e értelme külön kötetben megjelentetni a Redlich által már részben publikált szövegeket. A válasz egyértelmű: igen. Redlich mesterelbeszélése a kiegyezés előtörténetére és történetére vonatkozóan a Habsburg Birodalom történetírásának máig meghatározó teljesítménye, de ha többé-kevésbé új interpretációk előtt akarjuk megnyitni az utat, azt a források információközlésre szorítókozó jegyzetekkel történő publikálása előre lendítheti. Másrészt a többi napirendi pont pusztá felsorolása is informatív lehet, hiszen látható, hogy a sorsfordító politikai agenda mellett hogyan folytatódott a miniszteri napi aprómunka. A miniszterek a fontos döntések mellett tanácskoztak például a Brünn és Olmütz közötti vasútvonalról folytatott tárgyalások felgyorsításáról, a párizsi világkiállítás előkészületeiről, a sörfőzde-hulladékból történő pálinkafőzés adóztatásáról, az 1868-ra tervezett bécsi lövészünnepről, de valamelyik dalmáciai szigeten létesítendő büntető kolónia létesítésének tervéről is.

Az 1867 februárja és decembere közötti időszakot – ahogy azt Malfèr tartalmi bevezetője részletesen bemutatja – a történetírás különböző fogalmakkal leírva, de egységesen átmeneti időszaknak tekinti, melynek végére az állam végrehajtó apparátusának vezetését az uralkodó mellett a korábbi birodalmi kormány helyett három kormány (magyar és ciszlajtán kormány, közös minisztertanács) vette át. Ebben az átmeneti időszakban a bécsi minisztertanács hatásköre különböző elemeket egyesített magában: a közjogi megállapodás előkészítését, a körvonalazódó közjogi megállapodásban közös ügyekként elismert ügyek vezetését, a ciszlajtán tartományok, valamint a magyar korona országai közé tartozó Horvát-Szlavonország adminisztratív felügyeletét és a katonai határőrvidék igazgatását. Ez tükröződik a minisztertanácsi viták napirendi pontjainak sokféleségében is. A napirendi pontok csaknem harmada későbbi közös ügyeket, kétharmaduk viszont kizárólag a ciszlajtán tartományokat, illetve Horvátországhoz kapcsolódó ügyeket érintettek.

A magyar kutatók számára természetesen a kiegyezés ausztriai menetének soron követése a legfontosabb a most megjelent jegyzőkönyvekben. 1867. január elején Andrássy Gyula gróf, Lónyay Menyhért és Eötvös József báró bécsi tárgyalásain a több mint egy éve elkezdődött formális tárgyalássorozat fordulóponthoz ért, s körvonalazódott az uralkodó és a magyar liberális politikai vezetők által tehető és elfogadható közjogi engedmények köre, amelyet a magyar országgyűlés egy évvel korábban választott, úgynevezett 67-es bizottsága fogadott el február elején. Úgy tűnhet, hogy az ausztriai politikai erők – osztrák-német és szláv oldalról, illetve liberális és konzervatív irányzatok felől – egyaránt nem tanúsítottak lényeges ellenállást az uralkodó dualizmus melletti döntésével szemben, s ha kelleniül és kétélyekkel telve is, de 1867 őszén egyszerűen rábólintottak az akkor már a magyar törvények közé becikkelyezett kiegyezés

sarokpontjaira. Ez a minisztertanácsi jegyzőkönyv-kötet azonban megmutatja, hogy ez az út korántsem volt sima és buktatóktól mentes. A minisztertanácsból nemcsak Belcredi távozott, hanem április közepén Bernhard Wüllerstorff und Urbair báró kereskedelemügyi miniszter is, aki úgy vélte, a külkereskedelem, a „birodalmi vasutak” kérdésében elengedhetetlen a közös ügyekhez sorolás s ennek megfelelően közös birodalmi irányító testületek felállítása. (Emellett külön közös ügyes tengerészeti minisztérium szükségessége mellett is érvelt.) A miniszterek mindegyike támogatta például azt, hogy a ’delegációk’ megnevezés helyett ’birodalmi szenátus’ (Reichssenat) legyen a közös ügyeket tárgyaló törvényhozó testület neve. Azaz egyes részletkérdésekben nagyon is mély árkok húzódtak a bécsi és a pest-budai politikusok álláspontjai között még május elején is. Továbbá egyes tartományi parlamentek ellenálló akciókba kezdtek február végén, március elején. A szláv politikai erők (Csehország, Morvaország, Krajna) a birodalom föderatív szerkezetét s abba Magyarország betagozódását tekintették legfontosabb politikai célkitűzésüknek, de a dualizmus intézményrendszerének megteremtésével ezt meghíúsítva látták. Más tartományi vezető testületek (például Tirolban), elsősorban azért aggódtak, hogy a dualista szerkezet megerősíti a bécsi birodalmi tanács politikai súlyát a tartományi parlamentek rovására. A szláv politikai erők arra hivatkoztak, hogy az uralkodó által 1867 legelején összehívott birodalmi tanács nem jogosult a kiegyezés kérdéseiben döntő elhatározásokat hozni, azokat – ahogy azt Ferenc József 1865 szeptemberében megígérte – a tartományi parlamenteknek is meg kell tárgyalniuk, mégpedig a magyarországi kiegyezési törvénycikk szentesítése előtt. Beust viszont erre a három tartományi parlament feloszlatását fogadtatta el minisztertársaival és az uralkodóval. Ennek azonban ára volt. Beust ugyanis eredetileg azzal számolt, hogy a birodalmi tanács újraösszehívása nyomán kialakult kedvező politikai légkörben a kiegyezéssel szükségessé váló alkotmánymódosítások elfogadtatása nem ütközik majd ellenállásba. Az említett tartományi parlamentek feloszlatása következtében azonban késett a birodalmi tanács eredetileg március közepére tervezett megnyitása, végül csak május végén kezdte meg működését, s csak decemberben fogadta el az ausztriai kiegyezési törvénycikket.

A jegyzőkönyvek jól megvilágítják, hogy az osztrák-német liberális Alkotmánypárt politikusai hogyan tudták kihasználni a helyzetet arra, hogy az alkotmányosság továbbfejlesztésére irányuló politikai követeléseiket – melyek a korábbi években megtörttek az uralkodó és szűk tanácsadói körének makacs ellenállásán – érvényre juttassák. Az alkotmánymódosításra benyújtott minisztertanácsi törvényjavaslatok mellett (melyeket szintén módosítottak) saját törvényjavaslatok kidolgozásával elfogadtatták a végül a decemberi alkotmányba belefoglalt állampolgári alapjogok katalógusát, a miniszteri felelősség elvét, az egyesülési törvényt, gyülekezési törvényt stb. Ferenc József számára az adott szituációban a legfontosabb a dualizmus megteremtése volt, amire nehezen szánta el magát, de megszületett döntését azután a birodalom nagyhatalmi állása és fennmaradása legfontosabb biztosítékának tekintette. Ezért ennek hajlandó volt alárendelni uralkodói jogköre további korlátozását is – miközben a külpolitika és a hadügyek terén a közösügyi intézmények biztosították számára – az alkotmányos díszletek közepette is – személyes akarata érvényesítésének legfontosabb eszközeit. Ahogy Malfer összegzi: mindenképpen magasabb politikai árat kellett fizetnie a csizlajtan politikai szintéren a kiegyezés tető alá hozásáért, mint ahogy azt előzetesen tervezte. Az új sorozat első kötetében most megjelent jegyzőkönyvek tehát nagyban hozzájárulnak a kiegyezés ausztriai politikai hátterének pontos felrajzolásához.

Deák Ágnes

DIE UNGARISCHE RÄTEREPUBLIK 1919

Innenansichten – Außenperspektiven – Folgewirkungen

Hrsg. Christian Koller – Matthias Marschik

Promedia Verlag, Wien 2018. 280 oldal

A történettudományi szakkönyvkiadás terén Magyarországon kevésbé ismert Promedia Kiadó gondozásában látott napvilágot a Magyarországi Tanácsköztársaságról szóló, német nyelvű tanulmánykötet 2018-ban. A Schweizerisches Sozialarchiv (Zürich) igazgatója, Christian Koller és a Bécsi Egyetem oktatója, Matthias Marschik által szerkesztett munka 16 tanulmányt tartalmaz. A szerzők jórészt magyar származásúak, de a világ különböző pontjain oktatnak és kutatnak. Noha valamennyi szerző otthonosan mozog Kelet-Európa történetében, többségüknek mégsem elsődleges kutatási területe a Magyarországi Tanácsköztársaság. Mivel azonban úgy látták, hogy német nyelvterületen „hiánycikk” és feldolgozatlan a 20. századi magyar történelem ezen szegmense, ezért a téma átfogó magyarázata helyett inkább áttekinthető ismertetésére törekedtek, kimondottan a történeti vita nemzetközi felélesztése érdekében.

A bevezető tanulmány (*Mítosz és történeti valóság egy világesemény kapcsán. Polgári demokratikus népförradalom és szocialista tanácsforradalom Magyarországon, 1918–1919*) a mítoszok és a történeti valóság ellentmondásainak feltárását helyezte kilátásba, szerzője, Karl-Heinz Gräfe azonban inkább a háborús időszak eseménytörténetével ismerteti meg az olvasót alapos dualizmus kori társadalom- és gazdaságtörténeti összefoglalóval indítva az írást. Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság eseménytörténete az 1960–1980-as években német nyelven megjelent munkásmozgalmi feldolgozás(ok)ra alapozva épül fel. Ezzel szemben a háború alatti és utáni nemzetiiségi problematika taglalásánál a rendszerváltás utáni új kutatások irodalma már jól reprezentált. A mítoszok és a történeti tények kölcsönhatásának vizsgálatára tehát (a címmel ellentétben) alapvetően nem vállalkozott a szerző, csupán történelmi hamisításként értékelte a Tanácsköztársaság zsidó-bolsevik összeesküvésként való beállítását, valamint azt, hogy a 133 napig működő berendezkedés terrorista rendszer lett volna. Ez a nyitó tanulmány tehát iránytűt ad ahhoz az idegen nyelvű szakirodalomhoz, amelyre ma a külföldi, német szakirodalomban érdekelt kutatók támaszkodni tudnak. A tanulmány utolsó mondata, miszerint a Tanácsköztársaság helyébe lépésről lépésre a fasiszta Horthy-rendszer lépett, vitára sarkallhatja a magyar történészeket, ugyanis a kérdés magyar értékelése ma már kiegyensúlyozottabb, amikor autoriter jellegű, de nem fasiszta rendszerként értékeli a két világháború közötti korszakot.

Christian Koller az új történeti „divatáramlattal”, a transznacionális megközelítéssel kísérletezett, amikor tanulmánya címében (*Tanácsrendszerek három kontinensen. A Magyarországi Tanácsköztársaság mint egy transznacionális jelenség része*) a Tanácsköztársaságot egy transznacionális jelenség részeként helyezi el. Bevezetőjében a szerző rendkívül értékes adatokat sorakoztat több évszázadra visszatekintve, három kontinensre kiterjedően ismertetve a tanácsrendszerek múltját és jellegét a világon. A tanácsrendszerek intézmény- és eszmétörténete Magyarországon is a vizsgált téma új kutatási területe lehet. Számunkra a szovjet köztársaságok és a kelet-európai tanácsköztársaságok rendszere jól ismert, ugyanakkor a szintén kérészerű nyugat-európai és semleges országokban alakult tanácsok története bizonyára sokaknak újdonságként szolgál. Pontosan egy ilyen szembesülés után keletkezhet a dilemma, vajon szükségszerűen eszmei, társadalmi okai voltak a tanácsrendszerek létrejöttének, azaz válasz volt-e egy problémára, vagy a háborút követő, az élet minden területére kiterjedő kilátástalanság miatt kerülhetett sor az ilyen típusú politikai kísérletekre. A Magyarországi Tanácsköztársaság transznacionális történeti elemzése Koller tanulmánya mindenképpen új történeti hozzáállással szolgált, ugyanis nem csupán a Magyarországon leginkább ismert kelet-európai összehasonlításból fakadó azonossá-

gokat és különbségeket foglalta össze, hanem a más kontinenseken létrehozott tanácsrendszerek főbb jellemzőit is kimerítően ismertette, így árnyaltabb képét mutatta be ennek a valóban globális politikai berendezkedésnek.

A Tanácsköztársaságnak Magyarországon egyik legjobban kutatott területéről, a fehér és vörös terrorról Bodó Béla írt tanulmányt (*Akció és reakció. Vörös és fehér terror Magyarországon 1919–1921*). A téma magyar kutatóinak friss eredményei visszaköszönnék ebben a munkában. A szerző akció és reakció kontextusában építette fel a mondandóját, melyben jól érezhetően dominánsak a fehérterrorral kapcsolatos történeti tények.

Kun Béla személyével és politikájával két tanulmány is foglalkozik. Edward Sanders a Borsányi György által megírt, 1979-ben kiadott, majd betiltott és 1993-ban angol nyelven is megjelent életrajz tartalmi összefoglalására tett kísérletet, valamint kiegészítette, összevetette azt Kun feleségének és leányának visszaemlékezéseivel. Sanders írásában (*A zsurnalizmus mint a hatalomhoz vezető út. Kun Béla életútja a Tanácsköztársaság bukásáig*) felhívja a figyelmet, hogy a vörös terror tematizálása meglehetősen hiányos ezekben az írásokban. Noha Borsányi művét korrekt tudományos életrajzként értékeli, mégis úgy látja, hogy szükség van levéltári forrásokon alapuló további kutatásokra Kun politikájával és személyével kapcsolatban, s fontos célként emeli ki társadalmi háttérének, beágyazottságának részletesebb feltárását. A szerző időszerűnek tartja az ellenmondásokban gazdag, egyszerre brutális és gátlástalan harcosnak, ugyanakkor tehetséges politikusnak az életrajzi áttekintését. Carlo Moos a Tanácsköztársaság egyfajta külső képét kínálja, amikor Kun Béla politikájának a Mussolini-korszak előtti olasz fogadtatásáról írt tanulmányában (*Kun Béla a Mussolini-korszak előtti Olaszországban*). A cím ellenére itt nem is Kun politikájáról, hanem általában a bolsevik politika értékeléséről van szó, amihez az olaszországi szocialista törekvések tartanak tükröt. Moos hangsúlyozza, hogy az olasz közvéleményt és politikát befolyásoló források nem Magyarországról, hanem elsősorban Bécsből, Zürichből és Londonból, azaz áttételesen érkeztek Olaszországba, így a magyar önképek nem járultak hozzá a Tanácsköztársaság külső képének megalkotásához. (Ennek kutatását szintén érdemes lenne megfontolni!)

A Tanácsköztársaság külső képének történetéhez további tanulmányokat is kínál a kötet: az ausztriai, a szovjet-oroszországi és a svájci fogadtatás feltárása állt három kutató érdeklődésének a homlokterében. A Matthias Marschik írásában (*A felfoghatatlan Tanácsköztársaság. Diskurzusok Magyarországról az osztrák médiában*) megrajzolt korabeli ausztriai Magyarország-kép egyszerre hozhat csalódást és felüdülést az olvasók számára. A politikamentes, kimondottan a bulvármédia alapján feltárt kép a mai Facebook-generáció számára lehet történelmileg a leginkább informatív. A mikrotörténeti megközelítések ugyanis feltárhatnak fontos hangulati elemeket, megismertethetnek a hétköznapi ember szomszéddal kapcsolatos gondolatvilágával, de mint maga a kultúrtörténet és pszichológiából, filozófiából habilitált tudós szerző is elismeri, mindez sokkal inkább szól Ausztria lelkiállapotáról, mint a Magyarországi Tanácsköztársaság külső megítéléséről. S bár a magyar történeti szakirodalomból már jól ismert az Ausztriában hatalomra jutott szociáldemokraták kritikus távolságtartása a magyar eseményekkel kapcsolatban, mégis érdemes lenne ezt egy szisztematikus tanulmányban összegezni, hiszen ezzel adós maradt a kötet.

Teljesen más a helyzet Szovjet-Oroszország magyar Tanácsköztársaság-képével. Mivel a két rendszer magas politikai elitje közötti kapcsolatok története alaposan feltárt, Gleb J. Albert tanulmányában (*Boldog Magyarország. A Magyarországi Tanácsköztársaságra adott szovjet válaszok*) az egész szovjet társadalom Tanácsköztársaság-recepcióját kívánta bemutatni. Szándékának azonban nem tudott igazán megfelelni, mert a munkában továbbra is elsősorban a kommunista párt különböző szegmenseinek felfogását olvashatjuk összegezve. Ma, a transznacionális történetírás „újkorá”-ban sokkal érdekfeszítőbbnek találtam volna, ha megismerhetjük a megbukott cári rendszer képviselőinek felfogását bolsevizmusról és a Magyarországi Tanácsköz-

társaságról, hiszen ez a nyugat-európai konzervatív, radikális és liberális köröknek hasonló nézeteivel jó összehasonlítási alapot kínált volna.

Svájcban például mind a felső politikai körök, mind a közvéleményt befolyásoló és tematizáló sajtóorgánumok is kiemelt figyelmet szenteltek a bolsevizmus európai terjedésének a Nagy Háború korában. Christian Koller – a magyar történetírás számára valóban novumként – ennek leírására is kísérletet tett. Ez a tanulmány (*Egyike a történelemből ismert legkülönösebb forradalmaknak. Svájc és a Magyarországi Tanácsköztársaság*) szinte kizárólag levéltári és sajtóforrásokból építkezik, történeti hozadéka ezért rendkívüli. A tanulmány bevezetésében hivatkozott, a Nagy Háború centenáriumára készült szakirodalom összegzése abban tesz jó szolgálatot, hogy érzékelteti: Svájc a bolsevizmus terjedésének és leküzdésének történetéhez, a bolsevizmus recepciójának a vizsgálatához remek példát kínál a transznacionális történetírás számára. Az általam kutatott svájci történeti forrásokból az tűnik ki, hogy részben a bolsevizmussal szembeni rendkívül kritikus svájci politikának ezek áldozatul az első berni magyar követek. Noha Bedy-Schwimmer Rózát formálisan a diplomáciai szokásokkal ellentétes magyar kinevezés miatt, informálisan női mivolta miatt nem akkreditálták, személyének megítélése mögött az a feminista múlt is kiemelt szerepet kapott, mely köztudottan szorosan kapcsolódott a baloldali politikai áramlatokhoz. Az akkreditált Szilassy Gyula báró pedig Otto Ernst követ-ségi kurír letartóztatása miatt volt kénytelen – egészségügyi okokra hivatkozva – lemondani, miután Ernstnél a svájci határon bolsevik propagandaanyagot találtak.

Ami a Tanácsköztársaság társadalom- és kultúrtörténetét illeti, Albert Dikovich az értelmiségi körök szerepét, a Tanácsköztársaság kultúráteremtő potenciálját, többek között Lukács György szerepét mutatja be írásában (*Az értelmiség és a Tanácsköztársaság*). A tanulmány az eddigi kutatások vonalán haladva nem vitatja, hogy a kommunisták hatalomra jutása a városi értelmiség műve volt. A Tanácsköztársaság történetét hazánkban legintenzívebben kutató Vörös Boldizsár a forradalom központjának, a kommunista propaganda által tartósan vagy átmenetileg átalakítani kívánt budapesti városképnek az elemzését vállalta ebben a kötetben (*Lóversenypályák helyett kertépítés. Budapest városképe a Tanácsköztársaság éveiben*). Teller Katalin írásában a budapesti fogyasztási kultúrát vizsgálja a könyvkiadás és -kereskedelem átalakulásának, átalakításának tükrében. A propagandaszempontokon túl érdemes lett volna felhívnia a figyelmet arra körülményre, hogy európai összehasonlításban milyen magas volt az analfabetizmus aránya a vizsgált időszakban Magyarországon. A kommunista kultúrpolitika törekvései mögött e tekintetben a komoly társadalmi elmaradottság megszüntetésének jogos igénye állt. Veronika Helfert és Szapor Judith tanulmányukban a nők ausztriai és magyarországi forradalmakban játszott szerepére irányítják az olvasók figyelmét (*A férfiak forradalma*), a történeti fehér foltok kiemelésével. A judeo-bolsevizmus vádját, a hosszú évszázados múltra visszatekintő zsidó bűnbakképzésnek a magyarországi zsidó közösségre gyakorolt hatását elemzik közös írásukban Julia Richers és Regina Fritz (*A judeo-bolsevizmus vádjá és a Tanácsköztársaság hatása a Magyarországon élő zsidó közösségre*). A nemzetközi történetírás hagyományai szerint hosszú távú történeti folyamatokba ágyazva közelítik meg a kérdést, és a következményeket a második világháborúig mutatják be. Ez utóbbi négy tanulmányban a választott tematika tárgyalása inkább kínál széles szakirodalmi bázison alapuló összegzéseket, mint vitára serkentő, újszerű állításokat.

Az ausztriai tanácsmozgalom közismert történeti kutatójának, Hans Hautmann-nak az osztrák tanácsmozgalom és a Magyarországi Tanácsköztársaság kapcsolatáról írott tanulmánya (*Az osztrák tanácsmozgalom és a tanácsrendszerű Magyarország*) az osztrák politikai és publicisztikai (*Arbeiter-Zeitung*) értékelések bemutatására fókuszál, elsősorban a szimpátia-nyilatkozatokat emelte ki, az osztrák szolidaritás csúcseményeként pedig az 1919. július 21-ei bécsi szolidaritási sztrájkot nevezte meg.

A téma feldolgozása a tanulmányban annyiban tekinthető egyoldalúnak, amennyiben a 133 napig tartó hatalmi időszakból hiányoznak az osztrák részről megfogalmazott kritikai elemek. Ezek csak a bukás utáni publicisztikából és politikai nyilatkozatokból derülnek ki, holott közismert, hogy a hatalmon lévő osztrák szociáldemokrácia elképzelése a baloldali politikáról és társadalomról alapvetően különbözött a Magyarországon hatalomra jutott bolsevik irányzattól. Azoknak az ebből fakadó politikai nézetkülönbségeknek az ismertetésével, amelyek a két utódállam későbbi politikai fejlődésében nem kis szereppel bírtak, ebben a tanulmányban is adós maradt a szerző.

A Tanácsköztársaság emlékezetpolitikájáról Klimó Árpád (*A Tanácsköztársaság az 1919 utáni magyar emlékezetpolitikában*) és David Tréfás (*A Tanácsköztársaság szerepe a magyar emlékezetpolitikában*) adtak közre egy-egy tanulmányt. Az előbbi az 1919 és 1989 közötti időszakra, míg az utóbbi a rendszerváltoztatás utáni évekre koncentrál. A legtöbb érzelemmel és sérelemmel kísért tematika tárgyalása nagy bátorságot igényel, és nem mindig hálás feladat. Különösen igaz ez a jelenkorunknak számító utóbbi évtizedek tekintetében. Végtelen elutasítás és feltétel nélküli elfogadás között mozgó történeti események higgadt, kritikai értékelése mindig is nagy kihívást jelentett a kutatók számára. Kétség sem férhet ahhoz, hogy a tanulmányok állításai nem szűnő vitákra fogják sarkallni az olvasókat.

Összességében úgy gondolom, hogy a tanulmánykötet versenyképes hozzájárulást nyújt a Magyarországi Tanácsköztársaság külső képének megrajzolásához. A gazdag nemzetközi szakirodalom, a transznacionális szempontú történeti tárgyalás egyre gyakoribb alkalmazása hasznos és megalapozott kísérlet a témával kapcsolatos tudás elmélyítéséhez. Betöltheti akár azt az űrt is, amely a nemzetközi történettudományban ezen a területen az utóbbi években érzékelhető volt. A magyar történettudomány versenyképessége szempontjából pedig elengedhetetlenül szükséges, hogy úgy, mint 1979-ben, magyar szerzők tollából is megszülessen a legújabb kutatásokat összegző, német vagy angol nyelvű tanulmánykötet.

Gyarmati Enikő

CONFRONTING DEVASTATION

Memoirs of Holocaust Survivors from Hungary

Ed. Ferenc Laczó

The Azrieli Foundation, Toronto 2019. 453 oldal

A holokauszt magyarországi irodalmában mindig figyelmet kelt, ha olyan munka lát napvilágot, amely az áldozati csoportok cselekedeteit, gondolatait, élethelyzeteit veszi górcső alá. Jelen kötet a zsidó túlélők hangját szóltatja meg, s fűzi azokat a magyar holokauszt történeti keretébe.

A kötet kiadója a kanadai Azrieli Alapítvány, amelynek programja (Holocaust Survivor Memoirs Program) 2005-ben azzal a céllal jött létre, hogy emléket állítson az üldözötteknek, egyszersmind összegyűjtse annak a hozzávetőlegesen 40 000 holokauszt-túlélőnek a visszaemlékezéseit, feljegyzéseit, akik a háború után Kanadában kezdtek új életet. A vállalat révén mára több ezer tanúságtételt sikerült archiválni és megőrizni. E szövegekből az Azrieli Alapítvány eddig hozzávetőlegesen száz kötetet publikált főként angol, részben pedig francia nyelven, amelyek minden esetben 1–2 túlélő visszaemlékezésének tudományos igényű forráskiadásai. Jelen kötet a második olyan, amely nem egész memoár(ok)-at közöl, hanem válogatást nyújt.

Az antológiászerű válogatással a szokásosnál jelentősebb feladat hárult a könyv szerkesztőjére, a Maastrichti Egyetem történész oktatójára, Laczó Ferencre, akinek célja az volt, hogy az Azrieli Alapítvány birtokában lévő memoárokból áttekintő jellegű, hiteles és érzéletes képet adjon a magyar holokauszt kanadai túlélői emlékezetéről.

A vaskos munkában szereplő szövegek s általában véve a narratív források – különösen az évtizedekkel később született visszaemlékezések – történeti használata ugyanakkor meglehetősen problematikus. Magyarországon nemcsak a memoárok, hanem általában véve a narratív források használata alig-alig érintette meg a holokauszt-kutatást. Míg az „elkövetői oldal” forrásainak feltárása évtizedek óta megindult, és főként rájuk építő munkák szép számmal születnek, addig a naplók, levelezések, hagyatékokban felbukkanó fényképek, tárgyak elemzése a mai napig szinte teljes mértékben hiányzik a történetírásból. Holott épp ezek, sok esetben pedig kizárólag a személyi anyagok azok, amelyek faggatásával közelebb juthatunk az eseményekhez, amennyiben elfogadjuk az autenticitás primátusát a faktualitás felett. (*Cristopher R. Browning: Collected Testimonies. Holocaust History and Postwar Testimony. Madison 2003. 37–42.*) Egyszerűen a trauma primer átélése teszi hitelessé ezeket a holokausztról szóló beszámolókat. Szándékuk szerint a legtöbben történetükben „kis tanulságokat”, nyitott kérdéseket tesznek fel és egyfajta generációk közti dialógusnak szánják emlékezéseiket. (*Henry Greenspan: On Testimony, Legacy and the Problem of Helplessness in History. Holocaust Studies 13. [2007] 1. sz. 45.*)

Visszatérve a recenzált munkára, a kötet szerkesztési elve az, hogy tematikus blokkokban adja közre az emlékezéseket. A szerkesztő öt fejezetre bontotta a visszaemlékezések sorát, lehetőséget adva az olvasóknak, hogy akár csak az érdeklődésüknek megfelelő történeti eseményekhez kapcsolódó ego-dokumentumokat olvassák el. Az első blokkban a Magyarország német megszállása előtti időszakra vonatkozó emlékezés-részletek kaptak helyet. A második egységben a kisegítő munkaszolgálatról esik szó. A következő egység a *Gettók és táborok* címet viseli, ennek megfelelően közös nevezőre hozza az otthonukból elhurcolt, kényszerlak- és munkahelyekre deportált túlélők emlékezéseit. A negyedik fejezet a budapesti zsidóság 1944-ben kétségkívül speciális léthelyzetét vizsgálja, végül az utolsó – egyben legvaskosabb – tematikai egység a felszabadulás széles spektrumára irányítja az olvasók figyelmét. A forráskiadvány összesen 43 memoár-részletet tartalmaz a fenti csoportosításban. Mivel egy-egy szerző visszaemlékezésének vonatkozó részleteit legtöbb esetben két-három fejezetben is szerepeltette a szerkesztő, e sajátos bontásban jól végigkövethetőek egy-egy zsidó sors stációi a soá folyamatában. Két témakört érdemes kiemelni: a munkaszolgálat esetében például érdemes lett volna röviden kitérni – akár a visszaemlékezésekhöz fűzött jegyzetekben, akár másutt – a rendszer mindenkori változó voltára, a hátszágai „muz” viszonyaira, a keret meghatározó szerepére, amely teljesen más túlélői narratívákat eredményezhetett, vagy a vészkorszak megéléstörténetét meghatározó levelezés, posta, élelmiszerellátás stb. szövevényes viszonyaira. A felszabadulás témaköre üdvözlendő módon kapott bő teret: az újabban itthon és Európában egyaránt reflektorfénybe került kutatási terület itt közölt, heterogén túlélői forrásai felé Laczó figyelemre méltó érzékenységgel közelített. A németországi lágerekben, hontalan táborokban eltöltött léthelyzet, a hazatérés szerfelett problematikus volta éppúgy felvillan e szövegekben, mint a Magyarországon túléltek újrakezdési stratégiái, a hazai és nemzetközi segélyszervezetek tevékenysége, vagy akár a szovjet megszállókkal szembeni emberi viszonyok alakulása.

A tematikus blokkok elé Laczó Ferenc tömör, ám annál fontosabb előszót írt, amely nemcsak a közlés szempontjairól ad felvilágosítást, de a szövegek keletkezéséről, az emlékezők társadalmi helyzetéről, valamint a visszaemlékezéseknek a holokauszt-emlékezetben és -irodalomban betöltött helyével kapcsolatban is fogódzót nyújt. A bemutatott memoár-részletek a közelmúltban keletkeztek, ebből következően a szerzői gyermekek, legfeljebb fiatal felnőttek voltak üldöztetésük idején. Ők mára olyan „zsidó kanadaiak”, akiknek holokauszt-élménye

túlnyomórészt az 1944–1945-ös Magyarország területéhez, kisebb részben az SS lágerrendszereknek valamely lengyelországi vagy németországi táborához, illetve ukrainai munkaszolgálatához kötődik. E „zsidó kanadai” tanúságtevők mindegyikét zsidó származása miatt üldözték egykori hazájukban, holott közismert, hogy a holokauszt áldozatainak számos kisebb csoportja is volt (vallási, nemi identitásuk miatt üldözöttek, cigányok stb.). Emlékirataik azonban nem kaptak helyet a munkában. A szerkesztő ügyelt arra, hogy férfi- és női tanúságtételek egyenlő mértékben szerepeljenek a kötetben, így biztosítva azt, hogy az egyes témakörökben a holokausztban különösen fontos nemi szerepek egyaránt kellő súllyal jelenjenek meg. Ez alól két kivételt találunk: a munkaszolgálatról szóló szövegek írói értelemszerűen mind férfiak, a felszabadulásról szóló fejezetben ellenben több zsidó női forrást válogatott Laczó Ferenc, mert a Vörös Hadsereg által elkövetett abúzus őket érintette.

Az egyes tematikus fejezetek elé a szerkesztő minden esetben rövid, 2–3 oldal terjedelmű szaktörténeti bevezetőt illesztett, amelyek összefoglalják az adott tematikai egység köztörténeti vonatkozásait, mégpedig a legfrissebb angolszász szakirodalmi termés alapján. Jóllehet a precíz összefoglalók révén „képbe kerül” a laikus olvasó, a közölt emlékezések mégsem minden esetben reflektálnak az összefoglalókban vázolt köztörténeti folyamatokra, így a fejezetek eleji történeti bevezetők kissé szervesen illeszkednek a forrásokhoz. Ugyanakkor viszont Laczó – ámbár sehol nem árulja el szempontjait, hogy a tengernyi kanadai-magyar visszaemlékezésből miért épp ezeket választotta kötetébe – biztos kézzel nyúlt a kútfőkhöz: a fejezeti bontásban a lényegesebb témákat felöleli egy-egy szövegrész. Nemkülönben dicséretes az a szerkesztői igényesség, amely figyelembe veszi, hogy a könyv angol nyelvű olvasói bizonyára nincsenek tisztában a magyarországi holokauszt eseményeivel, szereplőivel, kulcsfogalmaival: számukra Laczó Ferenc önálló, igényes glosszáriumot állított össze. Ugyancsak informatív a kötet végére illesztett, fényképekkel illusztrált, a memoár szerzőiről készített bibliográfia, amely a szövegek értelmezését is nagyban segíti. Végül említeni kell a könyv legvégén elhelyezett név-, tárgy- és helynévmutató hasznosságát is.

A traumatikus élethelyzetekhez, kivált a genocídiumokhoz kapcsolódó ego-dokumentumokkal való történeti foglalatossághoz különös érzékenységet is igényel, figyelembe véve, hogy az emlékek papírra vetése során maguk a túlélők is újraélik, átranzszformálják jobbára traumatikus élményeiket. Sok esetben – s erre ad alkalmat a *Confronting Devastation* válogatása is – az olvasó az üldözött zsidók legapróbb hétköznapi cselekedeteiben merülhet el. Egyfajta pszichológiai beállítódást igényel már sokszor e szövegek értelmezése is. Olvasásukkor szembeötlő az a jellegzetesség, hogy a visszaemlékezők szinte vizuális benyomásként értekeznek az eseményekről. „Nincsen szó, hogy leíriam a halálos csendet, a dermedt félelmet, amely olyan volt nekünk, mint az otthonainkra és az egész városra boruló sötét felhő. Pánik fogott el; az utcák teljesen kiürültek.” (136.) Ki vonhatná kétségbe példának okáért, hogy a Helen-Rodak Izso memoárjából önkényesen kiragadott fenti mondatok bármilyen korabeli hivatalos iratnál plasztikusabb és hitelesebb képet festenek arról, miként élték át a budapesti zsidó polgárok az ország német megszállását?

Jelen kötet esetében reflektálni kell azokra a kérdésekre is, amelyeket a tanúságtételek nyelve vet fel, s a szerkesztő – helyesen – bevezetőjében ezt részben meg is teszi. Az itt közölt szövegek, egy kivételtől eltekintve, eredetileg angol nyelven íródtak, holott a trianoni Magyarországon született szerzőik anyanyelve magyar, jiddis, esetleg szlovák, német volt. A világhátszón túlélőiként szerzőik mindnyájan emigránsként érkeztek az észak-amerikai államba. Változó mértékű integrációjuk szociokulturális változást és nyelvi azonosulást is eredményezett, amely értelemszerűen kihatott az ezredforduló után papírra vetett emlékeik elbeszélésére is. A múltbeli távolságból adódó emlékezeti akadályok (akár tudatos ferdítési szándékok), valamint a leírt események és a szövegek keletkezése közti nyelvi-kulturális törésvonalak egyaránt befolyással vannak a

kötetben szereplő szövegek értelmezésére. Amennyiben történeti forrásokként, s nem fiktív textusokként kívánjuk a kötet szövegeit értelmezni, úgy különösen fontosá válik az alapos forráskritika. A leglényegesebb, voltaképpen egyetlen komoly bírálatom éppen ezért abban áll, hogy a szerkesztő – talán a kiadó szűkre szabott lehetőségei kötötték Laczó Ferencet – kevésbé segíti az olvasókat eligazodni ebben a kérdéskörben. Sok esetben kifejezetten indokolt lett volna lábjegyzeteket illeszteni a memoár-részletekhez, akár egy helyszíni (például kényszermunkatáborként funkcionáló üzem), akár tágabb összefüggések megvilágítására. Hiába ugyanis a szerkesztői bevezető, a kötetvégi életrajzokból kirajzolódó egyéni sorsok, a szemelvények nyelvi szempontból mégis meglehetősen homogénnek tűnnek, magukban a szövegekben alig utal valami a szerzők egykori és jelenlegi szociokulturális hátterére. Márpedig a műveltségi, kulturális korlátoknak az emlékiratok megírásában (de akár az emlékezet megkonstruálásában is!) bizonyára nagy szerepük volt, amelyek értelmezése felett elsiklik az egyébként gondos szerkesztői figyelem. Ehhez kötődően hibának tartom azt is, hogy nem tudjuk meg, milyen környezetben készültek az emlékezések, mely esetekben használtak szerzőik jegyzeteket, naplófeljegyzéseket; egyáltalán: kézzel avagy géppel írt szövegekről van-e szó; találhatók-e a kéziratokhoz csatolt piszkozatok, jegyzetek, s voltaképpen: kit milyen motiváció vitt rá a memoár-írára? Minderre a kötet végi szerzői életrajzok sem reflektálnak, márpedig a szerzők attitűdjeiből, apró megnyilvánulásaiból rendszerint ugyancsak következtetni lehet a tartalom pontosságára, egyszersmind befolyással lehet a forráskritikára is.

Kritikai megjegyzéseim azonban mit sem vonnak le a könyv említett érdemeiből. Kurrens szemléletmódja, valamint a benne rejlő narratív források bemutatása remélhetőleg nemcsak a holokauszt „első kézről” elbeszélte története és emlékezete iránt érdeklődő kanadai olvasókörzség számára lesz hasznos olvasmány, de megtermékenyítőleg hat a magyarországi történetírásra is.

Szécsényi András

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bácsatyai Dániel PhD, segédmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

B. Kovács Péter egyetemi hallgató

PTE BTK, Pécs

Csíki Tamás PhD, egyetemi docens

ME BTK Történettudományi Intézet, Miskolc

Deák Ágnes az MTA doktora, egyetemi tanár

SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Font Márta az MTA doktora, professor emeritus

PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

Gyarmati Enikő PhD-hallgató

EKE Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger

Karsai László az MTA doktora, professor emeritus

SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Konrád Miklós PhD, tudományos munkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Molnár Antal az MTA doktora, igazgató

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Novák Attila PhD, tudományos főmunkatárs

NKE Molnár Tamás Kutatóintézet, Eötvös József Kutatóközpont,
Budapest

Prepuk Anikó PhD, egyetemi docens

DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Rácz György PhD, egyetemi docens

PPKE BTK Történettudományi Intézet, Piliscsaba

Szulovszky János PhD, tudományos főmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Szécsényi András PhD, tudományos munkatárs, levéltáros

Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest

Végh Ferenc PhD, egyetemi adjunktus

PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

MOSAICS FROM THE MODERN HISTORY OF HUNGARIAN JEWRY

<i>Miklós Konrád</i> : Assimilationist Expectations and Jewish Responses up to the Emancipation	903
<i>Anikó Prepuk</i> : Why Did the Israelite Confession Remain without Representation in the Upper House of the Post-1867 Hungarian Parliament?	935
<i>Tamás Csiki</i> : Reception and Exclusion. The Perceptions of Jewish-Hungarian Coexistence in the Local Press in Post-1867 Hungary	963
<i>László Karsai</i> : The Holocaust in the Mirror of the Great Cases of the People's Tribunal	989
<i>Attila Novák</i> : Between Psychoanalysis and Zionism. Psychoanalyst András József in the Captivity of the ÁVH (1953)	1015

ARTICLES

<i>Dániel Bácsatyai</i> : The Chronology of the Civil War between King Béla IV and Younger King Stephen.....	1047
<i>Péter B. Kovács</i> : Biblical Metaphors in the <i>Gesta Ladislai regis</i>	1083

IN MEMORIAM

Katalin Péter (1937–2020) (<i>Antal Molnár</i>)	1105
---	------

BOOK REVIEWS

<i>Magyar Zoltán</i> : A magyar történeti mondák katalógusa I–XI. Típus- és motívumindex (<i>János Szulovszky</i>)	1109
<i>Csukovits Enikő</i> : Az Anjouk Magyarországon II. I. (Nagy) Lajos és Mária uralma (1342–1395) (<i>György Rácz</i>).....	1112
<i>Татьяна П. Гусарова</i> : Венгрия XVI–XVII вв.: Портреты современников на фоне эпохи (<i>Márta Font – Ferenc Végh</i>)	1115
Stefan Malfèr (hrsg.): Die Protokolle des Cisleithanischen Ministerrates 1867–1918. Band 1: 1867. 19. Februar 1867 – 15. Dezember 1867. (<i>Ágnes Deák</i>)	1118

Christian Koller – Matthias Marschik (hrsg.): Die Ungarische Räterepublik 1919. Innenansichten – Außenperspektiven – Folgewirkungen (<i>Enikő Gyarmati</i>).....	1121
Ferenc Laczó (ed.): Confronting Devastation. Memoirs of Holocaust Survivors from Hungary (<i>András Szécsényi</i>).....	1124
AUTHORS OF THIS ISSUE	1129